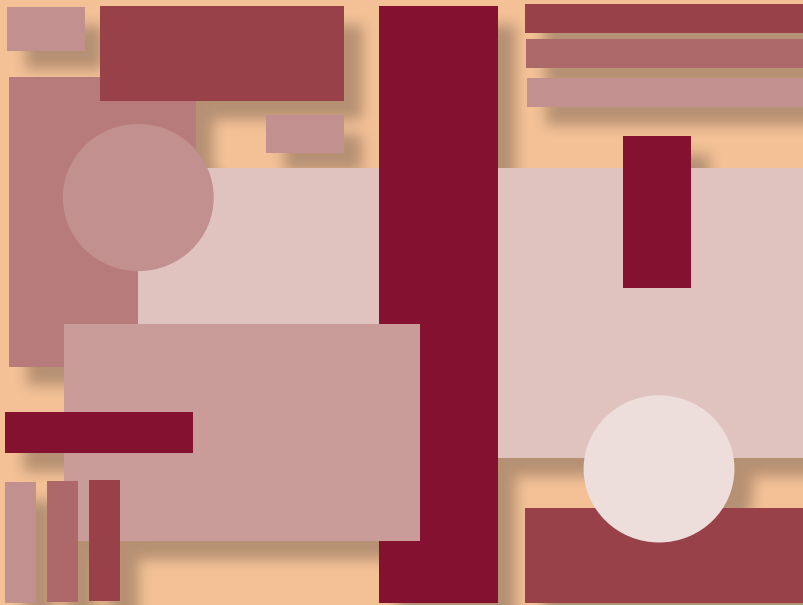

SPECIMINA OPERUM IUVENUM

Szemelvények 4.

5

Válogatás a PTE BTK XXXIII. Országos Tudományos
Diákköri Konferencián (2017) I-III. helyezést elért
hallgatóinak pályaműveiből

TUDOMÁNYOS DIÁKKÖRI TANÁCS

SPECIMINA OPERUM IUVENUM 5.

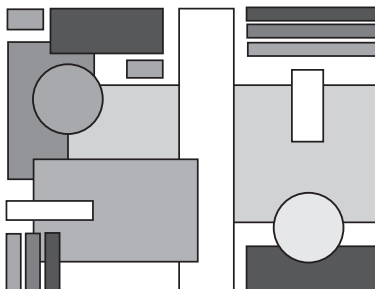
Sorozatunk negyedik kötetében a XXXIII. Országos Tudományos Diákköri Konferencia (OTDK) díjazott hallgatóinak tanulmányaiból adunk közre válogatást. A megmérettetésen 2017 tavaszán a pécsi bölcsészek négy szekcióban összesen 66 pályamunkával vettek részt. Közülük 19 fő ért el kiemelkedő eredményt: hatan első, tízen második, hárman pedig harmadik helyezettek lettek, míg karunk 11 hallgatója különdíjban részesült.

A jelen kötetben közreadott munkák természetesen a tudományterületek széles spektrumát ölelik fel, mindazonáltal valamennyi tanulmányt több körülmény koherens egésszé fűzi össze. Jelesül a felfedezési vágy, a tudomány iránt elkötelezettség, a munka iránti alázat nélkülözhetetlen elemei a tudományos tevékenységnek, amelyek valamennyi jelen kötetben publikáló szerző közös jellemzői. Hasonlóan fontosnak tartjuk a témavezetőkkel folytatott párbeszédet, a közös gondolkodást, a műhelymunkát, amely háttérét – s egyúttal a közös identitást – az Alma Mater, a Pécsi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kara nyújtja. Annak reményében nyújtjuk át e könyvet az első magyarországi egyetem alapításának 650 éves jubileumi esztendejében, hogy a lapjain olvasható írások nem pusztán a szűkebb szakmai körökben találnak majd érdeklődő olvasókra.

Szemelvények 4.

Specimina Operum Iuvenum 5.

Szemelvények 4.

Válogatás a PTE BTK XXXIII. Országos Tudományos Diákköri Konferencián
(2017) I-III. helyezést elért hallgatóinak pályaműveiből

Szerkesztette:

BÖHM GÁBOR – CZEFERNER DÓRA – FEDELES TAMÁS

Pécs, 2017

Specimina Operum Iuvenum
a Pécsi Tudományegyetem Bölcsészettudományi
Kar Tudományos Diákköri Tanácsának sorozata

A sorozat szerkesztői:

Böhm Gábor és Fedeles Tamás

A kötet megjelenésére a Nemzeti Tehetség Program Hazai Tudományos
Diákköri műhelyek támogatása című pályázat (NTP-HHTDK-16-0049)
keretében kerül sor.

A kötet megjelenését támogatta:

EMBERI ERŐFORRÁSOK
MINISZTERIUMA

EMBERI ERŐFORRÁS
TÁMOGATÁSKEZELŐ

© Szerzők

© Pécsi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar
Tudományos Diákköri Tanács

Tartalom

Előszó	7
HUMÁNTUDOMÁNYOK	9
IRODALOM ÉS NYELVÉSZET	11
KOVÁCS PÉTER Cedrus ex Lybano. A cédrus mint erényjelkép a Szent Imre-legenda bevezetőjében	13
ORSÓS JÁNOS RÓBERT Irodalmi roma reprezentáció és önreprezentáció a 19. században (Részlet)	28
BODROGAI DÓRA Biblia és Bomba. Az „elkeseredett harmincas” történetei az ólomévekben	41
KARÁCSONYI KRISZTINA A pre-D nem birtokosi pozíció	59
SZETELI ANNA Szerint(em). A kifejezés funkcióinak vizsgálata formális interpretációs rendszerben	88
NAGY TAMÁS „A zene egyáltalán nem metal, leginkább valami vontatott rockos, darkos egyveleg, néhol poszt-rockos beütéssel”. A zenei szubkultúrákhoz köthető szlengpek megjelenési formái magyar nyelvű, zenei témájú blogok posztjaiban	108
TÖRTÉNETTUDOMÁNY	127
IGNÁCZ ÁGOSTON Adalékok a <i>Képes Krónika</i> 97. és 98. fejezetének tartalmi elemzéséhez	129
KOVÁCS ISTVÁN Az aradi prépostság kanonokjai a Zsigmond-korban	144

SZALAI ÁGNES	
Adatok Teleki Mihály (1634–1690) nevelés- és művelődéspártoló tevékenységéhez	167
PEDAGÓGIA ÉS PSZICHOLÓGIA	185
NEMES–WÉBER ZSÓFIA	
A „gyermekkertésznő” – oktatástól a főiskolai képzésig. Óvónőképzésünk változásai a 20. század folyamán	187
SIMON RÉKA BARBARA	
A rejtett ovuláció hatása a női arcok attraktivitására	210
TÁTRAI DÓRA RITA – NÁGEL FANNI – GEBHARDT LAURA	
Gyerekek bizalma az informáló személyben. Különbségek a három és négy éves korosztály között	230
MATUZ ÁNDRÁS	
A szemantikus feldolgozás féltekei lateralizációja kettős feladatvégzés során: a vigilanciaszint csökkenésének hatása	249
TÁRSADALOMTUDOMÁNYOK	269
CSAPLÁROS NIKOLETTA	
Kábítószér-problémára adott első válaszok a rendszerváltozás idején Baranya megyében	271
SIMOR KAMILLA	
Variációk egy témára – Az adatbázis alapú hálózatos narratíva Tom Tykwer filmjeiben	295
ZSUPOS NORBERT	
Immanencia és kifejezés Gilles Deleuze filozófiájában	311
A kötet szerzői	327

Előszó

Sorozatunk negyedik kötetében a XXXIII. Országos Tudományos Diákköri Konferencia (OTDK) díjazott hallgatóinak tanulmányaiból adunk közre válogatást. A megmérettetésen 2017 tavaszán a pécsi bölcsészek négy szekcióban összesen 66 pályamunkával vettek részt. Közülük 19 fő ért el kiemelkedő eredményt: hatan első, tízen második, hárman pedig harmadik helyezettek lettek, míg karunk 11 hallgatója különdíjban részesült.

Az idei OTDK kiemelkedő szerepet töltött be a Pécsi Tudományegyetem életében, ugyanis intézményünk adott otthont a Humán Tudományi, az Orvos- és Egészségtudományi, valamint a Művészeti és Művészettudományi Szekciónak. A megközelítőleg 2000 hallgató, oktató részvételével zajló rendezvénysorozat szervezése komoly kihívást, jelentős szervezőmunkát jelentett. A Bölcsészettudományi Karon megrendezett Humán Tudományi Szekcióba összesen 449 pályamunkával neveztek a hallgatók, s ebből végül kereken 400 dolgozatot mutattak be a négynapos rendezvény összesen 43 tagozatában. A programsorozat ügyvezetésének – akik közül hárman egyúttal e kötet szerkesztői – külön öröme, hogy a szekcióba nevezett 26 pécsi hallgató közül tízen helyezettek lettek, hárman pedig különdíjban részesültek, amely arány az előző konferenciához viszonyítva, sőt országos összehasonlításban is rendkívül kedvezőnek mondható.

Az OTDK szekcióiban – és jelen kötetben – bemutatott pályaművek különösen erős mezőnyben kiválóan teljesítő, leendő fiatal tudósok kitartó munkáját dicsérik. A hosszú hónapokig, nem egyszer évekig tartó kutatások tanulmányá érlelt eredményeit veheti kezébe az újdonságok iránt fogékony olvasó. A gyűjteményes kötetben számos tudományterület képviselteti magát, így található értekezés – többek között – a középkori magyar történelem, a magyar és olasz irodalom, a magyar nyelvészet, a filozófia, a pszichológia és filmtudomány köréből.

A jelen kötetben közreadott munkák természetesen a tudományterületek széles spektrumát ölelik fel, mindazonáltal valamennyi tanulmányt több körülmény koherens egésze fűzi össze. Jelesül a felfedezési vágy, a tudomány iránt elkötelezettség, a munka iránti alázat nélkülözhetetlen elemei a tudományos tevékenységnek, amelyek valamennyi jelen kötetben publikáló szerző közös jellemzői. Hasonlóan fontosnak tartjuk a témavezetőkkel folytatott párbeszédet, a

közös gondolkodást, a műhelymunkát, amely háttérét – s egyúttal a közös identitást – az Alma Mater, a Pécsi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kara nyújtja. Annak reményében nyújtjuk át e könyvet az első magyarországi egyetem alapításának 650 éves jubileumi esztendejében, hogy a lapjain olvasható írások nem pusztán a szűkebb szakmai körökben találnak majd érdeklődő olvasókra.

Pécs, 2017. június 18.

A kötet szerkesztői

HUMÁNTUDOMÁNYOK

IRODALOM ÉS NYELVÉSZET

Kovács Péter

Cedrus ex Lybano

A cédrus mint erényjelkép a Szent Imre-legenda bevezetőjében

Cedrus ex Lybano

Cedar as a Symbol of Virtues in the Prologue of the Legend of Saint Emeric

Five variants and three different prologues are known of the legend of Saint Emeric of Hungary. As already revealed by numerous researchers, the prologue of these manuscripts has several connections to contemporary texts (*Legend of Saint Ladislaus*, *Hartvik's Legend*, etc.). My paper examines the historical context of a trope („sicud cedrus ex Lybano”) contained by the prologues of the Viennese and Munich manuscripts. A microfilological examination proves that the trope most likely derives from a hymn about King Saint Stephen. The present study gives a possible interpretation for using particularly this trope. According to medieval texts of various genres, cedar was used as a symbol for many virtues. This paper concludes that cedar could be used in the prologue of the legend to empower the figure of Saint Emeric with more virtues than chastity only.

Bevezető

A Szent Imre-legenda öt elkülöníthető szövegváltozatban maradt fenn, három különböző prológussal. E dolgozat a bécsi és a müncheni kéziratokban olvasható bevezetők egyik hasonlatának („sicud cedrus ex Lybano”) történeti kontextusát vizsgálja.

Vizsgálódásunk két tudományterület határán mozog és e két tudományterület elméleti, illetve módszertani sajátosságai keverednek benne: egyaránt felhasználja a kontextuális szemléletű irodalomtörténeti iskola módszereit¹ illetve a történettudomány hagiográfiai diszkurzusának szemléletét.² Kulcsfogalmunk

¹ E módszerek alapját Takáts József és az általa citált szerzők jelentik: TAKÁTS 2001. 316–324.

² E szemlélet magyarországi képviselői közül Klaniczay Gábor és Sághy Marianne jelentősége elvitathatatlan, munkáik mindegyike fontos és hasznos elméleti kereteket határoz meg. A nyugat-európai szerzők közül Michel de Certeau, František Graus, Martin Heinzelmann és Marc Van Uytenghe munkássága érdemel kitüntetett figyelmet.

az elsődleges kontextus: célunk annak megértése, hogy a szöveg e trópusa milyen jelentéseket hordozott lejegyzésének idején. Keressük továbbá a hasonlat forrását – illetve a „honnan” mellett a „miért” és a „hogyan” kérdéseire is igyekszünk választ adni.

Vizsgálódásunk elején a legenda kézirati hagyományozódását, valamint a legenda keletkezési ideje körül kialakult polémiákat foglaljuk röviden össze, majd korábbi dolgozatunk alapján ismertetjük a cédrusfa-hasonlat forrásvidékét. Jelen munka célja egy lehetséges interpretáció elkészítése, hogy miért ez a szókép került a prologusok e változataiba.

A legenda stemmája

Az Imre-legenda tucatnyi kéziratban maradt fent napjainkig. A legenda szövegkritikai kiadását Bartoniek Emma készítette el 1938-ban,³ részletes stilisztikai elemzését pedig Tóth Sarolta végezte el 1962-ben. Ez alapján a főszövegről kijelenthető, hogy egy kéz alkotta, „stilisztikailag jelentős interpolációról nem beszélhetünk” – állítja Tóth.⁴ Kérdéses azonban a három eltérő bevezető főszöveghez való viszonya.

A legrégebb ismert kézirat a reuni – ma Rein, Eisbach, Ausztria – cisztercita kolostorban található, az úgynevezett 69. számú kódexben lelhető fel. Ez a feltételezések szerint igen szoros kapcsolatban lehetett az őslegendával; a kézirat keletkezési ideje a 13. század elejére, esetleg a 12. század végére tehető. 137 kis folió alakú lapot tartalmaz, megtalálható benne többek között a Hartvik-féle István-legenda. A kéziratot először Zalán Menyhért vizsgálta tüzetesen.⁵ Ez tartalmazza az ún. Ru típusú bevezetőt, amelyet számos más kézirat is használ.

Tóth Sarolta álláspontja szerint a müncheni kódex a bécsi változat másolata.⁶ A másolás tényét bizonyítja, hogy a bécsi és a müncheni változatok prologusa között lényegtelen az eltérés, mindössze egy változtatás található benne, a második mondatban.⁷ A második bevezető alkotója bizonyosan használta a *Hartvik-legendát*, Bartoniek Emma a kritikai kiadásban jelzi is a szövegközi kapcsolatokat,⁸ amelyeket Csóka J. Lajos elemzett részletesen munkájában. Csóka a *nutritus sub diligenti custodia* kifejezés mellett a *Hartvik-legendához* köti az Imre neveltetésére vonatkozó további mondatrészeket, valamint valószínűsíti,

³ SRH² II. 443–460.

⁴ TÓTH 1962. 27.

⁵ ZALÁN 1926. 46–62.

⁶ TÓTH 1962. 4.

⁷ A változtatás a következő: artis-artus, l. SRH² II. 449.

⁸ SRH² II. 443–460.

hogy az *Intelmek* „tartalomjegyzékét” felsoroló rész is onnan ered.⁹ Tóth Sarolta is ebből a szövegrészből indult ki vizsgálataiban. Véleménye szerint a legenda szövegéből hiányzó Imre oktatására vonatkozó mondatokat a „másodiknak tartott (VM) bevezetés pótolta, amely a *Hartvik-legenda* közvetítésével az *Intelmek* fejezetcímeire támaszkodik.”¹⁰

Csóka és Tóth állításai meggyőzőek, azonban egyikük sem támaszkodik Guoth Kálmán felvetéseire. Guoth szerint az a másoló is – aki új bevezetést írt a 15. században e legenda elé – egyszerűen lemásolta a Hartvik-féle *Szent István-legendának* az *Intelmekre* vonatkozó részét, melynek hiányát furcsának gondolta. „Feltűnő, hogy éppen ez a legenda, Imre herceg legendája mit sem tud azokról az *Intelmekről*, melyeket a *Nagyobb Legenda* szerint István intézett fiához. Hogy ezt már a régiek is feltűnőnek tartották, abból látható, hogy valamelyik későbbi másoló, valószínűen a 15. századi bécsi kódex írója serényen pótolta is ezt a fogyatékoságot: Szent László legendájának első mondata s Hartvik munkájának az *intelmekre* vonatkozó része alapján új bevezetést illesztett a legenda élére.”¹¹

Tóth kutatásai alapján tehát az alábbiak szerint tudjuk rekonstruálni az ismertett szövegtörzset keletkezését. A legenda főszövege a 12. század elején született meg, ehhez készült a VM típusú bevezető. Mivel a legenda főszövegéből kimaradt az Imre nevelődésére vonatkozó rész, ezt a bevezető pótolja, így a két szöveg nem csak stilisztikailag, hanem tartalmilag is kiegészíti egymást. Bartoniek, illetve Guoth ezzel szemben a kéziratos hagyományozódás, valamint a *Szent László-legenda* szövegközi kapcsolatainak keresztül azt állítja, hogy az Imre-legenda 15. századi másolója a bécsi, illetve müncheni kódexekben szintén megtalálható nagyobbik *Szent László-legenda*, valamint az *Intelmek* alapján új bevezetést alkotott, amely a főszöveget tartalmilag is kiegészíti.

A legenda keletkezési ideje és a szerző

A keletkezési időpont kérdéséről legutóbb Thoroczkay Gábor fejtette ki véleményét. Tanulmányában szintetizálta az eddigi kutatók álláspontját, akik a Hartvik-féle István-legendával összefüggésben próbálták meg datálni az Imre-legendát. Thoroczkay új érve az, hogy Álmos neve a Kálmánnal fennálló rossz viszony miatt 1131 előtt meg sem jelenhetett volna a szövegben, tehát vélhetőleg az Álmosági uralkodók alatt, de még az 1150-es évek előtt keletkezett a legenda főszövege.¹²

⁹ CSÓKA J. 1967. 215.

¹⁰ TÓTH 1962. 31.

¹¹ GUOTH 1944. 33.

¹² THOROCZKAY 2009. 67–89.

A datálási vita a prologusok kérdéskörét sem kerülhette meg. Bartoniek Emma álláspontja alapján a reuni kódexben olvasható prologus a korábbi, ez tartozhatott akár eredetileg a legenda főszövegéhez is.¹³ Ezt kérdőjelezte meg Tóth tanulmányában, ahol a rimes prózai elemek vizsgálata, továbbá a *Hartvik-legendával* megfigyelt szövegeközi kapcsolatok alapján arra a következtetésre jut, hogy a VM típusú bevezető, bár későbből maradt fenn, mint a Ru típusú, mégis korábban keletkezett. Sőt, Tóth megállapítja, hogy a főszöveggel egy időben keletkezett, és szorosabb kapcsolatban áll a többi fejezettel. Tóth a stiláris elemekből nem tudta bizonyítani állításának helyességét, így a legenda tartalmi vizsgálatával, azaz a Hartvik által szerzett István-legendá szövegeközi kapcsolataival próbálta alátámasztani eredményeit.¹⁴ Thoroczky észrevétele, mely szerint a főszöveg is csak 1131 után keletkezhetett, elvágja Tóth feltevésének legfőbb támaszát. Ha az egész szöveg 1131 után keletkezett, akkor nem biztos, hogy a VM típusú prologus az eredeti. Tovább erősíti ezt az álláspontunkat Kristó Gyula kutatása is.¹⁵

A korábban ismertetett kutatások azt az álláspontot képviselik, hogy a VM-prologusnak mindössze az első mondata mentes a szövegeközi kapcsolatoktól. Ehhez a kérdéshez ismét érdemes a korábban már említett, ám a szakirodalomban kevés figyelmet kapó Guoth munkájához fordulnunk. Guoth lábjegyzetben rögzít egy igen fontos tényt, amely a datálás kérdéséhez is hozzászólhat.¹⁶ A bécsi és müncheni kéziratokban olvasható nagyobbik *Szent László-legendá* első sora így hangzik (A szövegeközi egyezéseket dőlttel jelzem): „Beatus rex Ladislaus ex illustri prosapia regum Ungarie exortus elegantissime effulsit”¹⁷; az *Imre-legendá* bécsi és müncheni kéziratváltozatának prologusa pedig így: „Inclitus dux Hemericus ex illustri prosapia, sicud cedrus ex Lybano, a beato Stephano, primo rege Ungarie exortus, virtutibus admodum exornatus, clarissime effulsit.”¹⁸ Jól látható, hogy a név (*Beatus rex Ladislaus* helyett *Inclitus dux Hemericus*) és a jelző (*elegantissime* helyett *clarissime*) változásán túl a két szövegrész megegyező, azaz a VM prologus „önálló” alkotása mindössze négy sorra szorítkozik.

A négy „önálló” kólonnal, melyek ráadásul illeszkednek a rimes prózai szövegbe:

¹³ SRH² II. 443–448.

¹⁴ TÓTH 1962. 32.

¹⁵ KRISTÓ 2000. 355–357.

¹⁶ GUOTH 1944. 35. 84. lábjegyzet.

¹⁷ SRH² II. 515. – „Boldog László király kiragyogva kimagaslott Magyarország királyainak fényes nemzetségéből.” Kurcz Ágnes fordítása. (ÁLI 95.)

¹⁸ SRH² II. 449. – „A nemes Imre herceg előkelő nemzetségéből, mint a cédrus a Libanonról, Szent Istvántól, Magyarország első királyától származott, erényekkel nagyon feldíszítve ragyogóan tündökölt.” Csóka J. Gáspár fordítása. (ÁLI 62.)

sicud cedrus ex Lybano|
 a beato Stephano|
 primo rege Ungarie exortus|
 virtutibus admodum exornatus.¹⁹

Vizsgáljuk meg retorikai és stiláris szempontból ezt a négy kólont. A páros rímeken túl megjelenik az *adnominatio* alakzata, azaz egy szójátékot láthatunk az *exortus* „származik, ered” illetve *exornatus* „feldíszített, ékesített” kifejezésekkel. Továbbá a cédrus trópus, hasonlat mivoltából fakadóan az *exemplum totum simile* retorikai figura csoportjába sorolható.²⁰ Elsődleges jelentésében a cédrusfa-hasonlat a herceg nemesi származására, kiváló családi hátterére utal. Mindezek alapján egy retorikailag és stilisztikailag képzett, a kor elvárásainak megfelelően művelt szerző képe bontakozhat ki előttünk. E négy kólon vizsgálata sokat segíthet abban, hogy kontextuálisan értelmezhessük a prológust, valamint a bevezetők sorában megfelelő sorrendet állítsunk fel.

A cédrushasonlat forrásvidékei

A hasonlat konkrét lexikai-frazeológiai forrásvidékét egy korábbi tanulmányunkban már részletesen megvizsgáltuk,²¹ itt csak röviden foglaljuk össze, honnan meríthette ezt a hasonlatot a prológus szerzője. A hasonlat forrásvidékének az *István-officium* anyagát tartjuk; a legenda VM típusú prológusának konkrét forrása a 13. század elején íródott *Gaude mater Hungaria... incipit*ű himnuszban található, ahol a négy kólon első két tagja szó szerint megjelenik:

Puer crescens proreditur
 sicut cedrus in Libano,
 praedictum nomen inditur
 huic a beato Stephano.²²

A cédrushasonlat a *sicut* állapothatározós szerkezet része: a gyermek, aki itt értelemszerűen Szent István, libanoni cédrusként növekedett. A költeményben a legendaprológushoz hasonlóan a Libano-Stephano rímpár olvasható. Míg a le-

¹⁹ SRH² II. 449. – „[...] mint a cédrus a Libanonról, Szent Istvántól, Magyarország első királyától származott, erényekkel nagyon feldíszítve ragyogóan tündökölt.” Csóka J. Gáspár fordítása, kiemelés tőlem. (ÁLI 62.)

²⁰ SZABÓ–SZÖRÉNYI 1997. 88.

²¹ KOVÁCS 2017. (Megjelenés alatt)

²² MADAS 1991. 266–267. – „Mint libanoni cédrusok / a gyermek úgy növekedett, / s miként előre mondatott, / Szent Istvántól kapott nevet.” Csanád Béla fordítása.

gendában a *Stephano* értelemszerűen Szent Istvánt, a himnuszban a protomártír Istvánt jelöli, akitől az uralkodó nevét nyerte.²³ Feltűnő továbbá, hogy az *in* prepozíció a prológusban *exre* módosul. Az *Imre-legenda* bécsi és müncheni szövegváltozataiban azonban ez tendenciózusnak mondható: a főszövegben is számos helyen találunk példát e prepozíció-változásokra.²⁴

A VM típusú prológusban önálló négy kólon ebben a kontextusban érthető meg igazán. A cédrushasonlat a liturgikus szöveg gyakori díszítőeleme, de elsősorban az *István-officium* anyagában keletkezik, és innen terjed tovább a későbbi, akár Imre köré összpontosuló szöveganyagokra is. Értelmezésünkben a hagyományozódásnak két útja maradt: vagy igaz Tóth Sarolta állítása, és a VM típusú bevezető az *Imre-legenda* legkorábbi része, ahonnan az *István-officium*, majd jóval később az *Imre-officium* is átveszi ezt a képet, vagy Tóth állítása ellenében fordított hagyományozódási egyenest írhatunk le: a cédrus toposza először a Szent Istvánhoz köthető alkotásokban tűnik fel, majd ezt felhasználja az *Imre-legenda* későbbi prológusát alkotó szerzőnk.

Dolgozatunk az utóbbi álláspontot tartja elképzelhetőnek. Találhatunk ugyanis példát arra, hogy liturgikus szövegből kerül be egy kifejezés a legendába. Török József fedezi fel Gellért kislegendájában a *peregrinus*, vagyis a „zarándok” és az *advena*, vagyis a „jövevény” kifejezések antifónikus eredetét.²⁵ A bővítés folyamata továbbá nem idegen a legenda főszövegétől sem, ahogy ezt több kutató kiemelte a legendák keletkezési ideje körüli vitákban is.²⁶ A keletkezés időpontját természetesen nem tudom meghatározni, de Guoth korábban idézett megállapítását részben kiegészíthetjük: az új bevezetést megalkotó személy Szent László legendája, valamint Hartvik püspök munkájának az *Intelmekre* vonatkozó része mellett a *Gaude mater Hungaria... incipit*ű himnuszt is használta munkája során. Az általam rekonstruált szöveg-hagyományozódás tovább erősíti Bartoniek és Csóka J. állításait. Azonban ahhoz, hogy lássuk, miért ezt a hasonlatot alkalmazta a szerző, át kell tekintenünk, hogy a keletkezés idejében, illetve a középkori hagyományban mit is jelentett a cédrusfa, milyen szimbolikus és metaforikus értelmet hordozott trópusként.

²³ István nevééről lásd még: TARNAI 1984. 20.

²⁴ SRH² II. 449–460. A jelen tanulmány alapjául szolgáló, a XXXIII. OTDK-ra benyújtott dolgozatunkhoz Madas Edit és Veszprémy László készítettek opponensi véleményt. Madas Edit értékes felvetését, amely e változtatást a prológusszerző stilisztikai bravúrnak tartja, itt közöljük: „Az „ex Lybano” prepozíciós szerkezet az „in Lybano” helyett lehetséges stíluslem is (ex illustri prosapia, ex Lybano, exortus, exornatus).”

²⁵ TÖRÖK 1986. 43–44.

²⁶ THOROCZKAY 2009. 82.

A cédrusfa mint szimbólum

Sághy Marianne a modern „hagiográfiai diszkurzus” keretei között elutasítja a szentéletrajzok referenciális viszonyaira, valamint irodalmi előképeire irányuló kutatói kérdéseket. Álláspontja szerint nem a műfaji átvétel tárgya a fontos, hanem annak miértje és hogyanja. A „forrásról a szövegre, a szentről a társadalomra, a szövegről a szövegkörnyezetre” helyeződik a vizsgálatok fő hangsúlya – állítja.²⁷ Elfogadva Sághy álláspontját, érdemes utánijárni annak is, hogy miért a cédruskép került előtérbe az *Imre-legenda* prólogusában, s milyen többes értelemmel ruházódott fel a középkorban.

A cédrus az antikvitásban

A cédrus komoly kultúrtörténeti jelentőségű motívum. Már a Kr. e. 3. évezredből fennmaradt irodalmi alkotások megemlítik. A cédrusfa jól használható ház- és palotaépítésre, hajóácsolásra volt. Jól tűri a nedvességet, ellenáll a rothadásnak, fájának és olajának különleges illata van. A zsidó kultúrkörben is jelentős szereppel bír: több ószövetségi szöveghelyen megjelenik. Számos zoltáremlítés mellett mintegy 70 helyen kerül elő metaforaként, képként. Hatalmi jelvényként a *Királyok könyvében* tűnik fel, Ezékiel könyvében kozmológiai jelentést hordoz. Az *Énekek énekében* a királyi palota szimbóluma. A görög–római kultúrában átalakuláson megy keresztül a cédrus képe: használata; általában illatosan égő áldozati eszköz, valamint orvosi szer vagy kultuszszobrok alapanyaga. Az *Odüsszeia* ötödik énekének 30–33. strófájában jó illatú tüzelő. Vergilius *Aenaeis*ének XI. énekében halálallegóriaként jelenik meg a kidöntött fa, Caius Plinius Secundusnál a cédrus anyaga maga az örökkévalóság.²⁸ Horatius *Ars poetica*jában így ír: „An, haec animos aerugo et cura peculi | cum semel imbuerit, speremus carmina fingi | posse linenda cedro et levi servanda cupresso?”²⁹ A cédrusolaj gyakorlati haszna tehát, hogy a vele bevont kéziratot nem rágta meg a moly, s ezért el lehetett tárolni a ciprusfából készített tokba.

A sokszínű cédrus képe a keresztény kultúrkörben is hagyományozódik. „Keresztény szimbólummá válásának alapja a természet tárgyaiban, köztük a növényekben és állatokban is az isteni kinyilatkoztatás formáit fellelő szemlélet volt” – állapítja meg Szabó Júlia. Alexandriai Szent Cirill és Damaszkuszi

²⁷ SÁGHY 2005.

²⁸ SZABÓ 2000. 26–37.

²⁹ Quintus HORATIUS FLACCUS – *Ars poetica* 330–333 – „S hogyha beette magát szívünkbe e rozsdá, a pénzvágy / várjuk, hogy lecsiszolt cipruszekerénybe való szép / verseket írnak, amik méltóak a cédrusolajra” – Murakózy Gyula fordítása.

Szent János szerint az ószövetségi cédrus Krisztus jelképe, mivel szent teste romolhatatlan.³⁰

A cédrus a középkorban

Mivel a legfontosabb szövegkiadók a *Zsoltárok könyvéhez* kötik a hasonlat eredetét³¹, érdemes áttekintenünk a középkori zsoltár-magyarásokat. Ezek sorában kezdő szerepet foglal el a *Vulgata* fordítója, Szent Jeromos. Jeromos, aki *Breviarium in Psalmos* című munkájában a 91. zsoltárban szereplő cédrusképhez az alábbi megjegyzést fűzi: „lignum bene olens, lignum unde templi tecta contecta sunt, lignum imputribile.”³² Jeromos értelmezése tehát még nem metaforikus: az anyag biológiai-fizikai tulajdonságait írja le.

A változást Szent Ágoston hozza el a trópus magyarázatában. Értelmezésekor elkülöníti az *emendatit* (szövegkritika, filológia) és az *enarratit* (magyarázat, elemzés). Umberto Eco interpretációjában: „Ágoston megtanít bennünket arra, hogyan különböztessük meg a homályos és kétértelmű jeleket a világos jelektől.”³³ Ágoston így értelmezi a 91. zsoltár vonatkozó sorát *Enarrationes in Psalmos* című munkájában: „Transit fenum, transit flos peccatorum: quid de iustis? Iustus ut palma florebit. Illi exoriuntur sicut fenum; iustus ut palma florebit. In palma altitudinem significavit. Forte et hoc significavit in palma, quia in novissimis suis pulchra est; ut initium eius a terra ducas, finem ipsius in cacumine, ubi habet totam pulchritudinem: aspera radix videtur in terra, pulchra coma sub coelo est. Erit ergo et tua pulchritudo in fine. Radix tua fixa sit: sed sursum versus habemus radicem nostram. Radix enim nostra Christus est, qui ascendit in coelum. [...] Videte quas arbores dixit: Iustus ut palma florebit; sicut cedrus in Libano, multiplicabitur. Numquid cum sol exierit, arescit palma? numquid arescit cedrus? Cum autem sol candens aliquando fuerit, arescit fenum. Veniet ergo iudicium, ut arescant peccatores, et virescant fideles. Velut cedrus in Libano, multiplicabitur.”³⁴

³⁰ SZABÓ 2000. 38–40.

³¹ Bartoniek Emma szövegkritikai kiadása nyomán.

³² PL 22. 1105.: Jó illatú fá, tartóssága, romolhatatlansága miatt templomépítésnél használják. (Ford.: K. P.)

³³ Eco 2002. 127.

³⁴ PL 37. 1179.: A fű elhervad, a bűnösök virága szintén, de mi lesz az igazakkal? Az igaz virágzik, mint a pálmafa. Az istentelen onnan tör elő, ahonnan a fű; az igaz virágzik, mint a pálmafa. A pálmafa a magasságot jelenti. Talán azt jelenti, hogy a pálmfa végleteiben hordozza szépségét: a földben gyökerezik, de magasba törnek ágai. A durva gyöker a földben rejtekezik, míg a gyönyörű lombzat az ég felé törekszik. A ti szépségeitek is végleteitekben rejtőznek. Gyökeretek erősen tart, de gyökerünk felfelé igyekszik. Mert a mi gyökerünk Krisztus, aki felment a mennybe. [...] Látjátok, milyen fákról beszél: az igaz virágzik, mint a pálmafa, növekedik,

Ágoston tehát bővíti Jeromos értelmezését. Jeromos a tulajdonság leírásán túl az olvasó tudtára adja a középkori esztétikai értelmezésnek megfelelően a cédrus többes értelmezési lehetőségét. Itt az igazak metaforája: a hívó, keresztény ember szilárdan és biztosan virágzik hite által.

Cassiodorus *Expositio psalmodum* című művét Ágoston munkája alapján írja meg. Szintén mind a 150 zsoltárt értelmezi kidolgozott szempontsor alapján: először a zsoltár címét, majd felépítését, végül a zsoltár titkát próbálja megértetni. Az értelmezés során versről versre halad. Vizsgálja továbbá a zsoltár erejét, azaz isteni sugallatát, szót ejt a zsoltár sorszámáról, végezetül összefoglalja annak mondanivalóját. Értelmezése több ponton eltér Ágostonétól: elődjét nem érdekli a zsoltár címe, felépítése vagy sorszáma, hanem csak versről versre magyarázza a szöveget. Éppen e kiegészítő írásai miatt a középkor későbbi századaiban is kedvelt olvasmány maradt.³⁵ A 91. zsoltár vonatkozó részéről ezt írja: „Justus ut palma florebit, ut cedrus Libani multiplicabitur. [...] Feno enim comparati sunt peccatores, quod delectabili quidem viriditate oritur, sed celerrimo fine siccatur; justus vero dignissime comparatur palmae. Palma enim dicta est quasi pacis alma, quae praemium est in agone vincentibus, sicut Apostolus dicit. Nunc tendo ad palmam supernae vocationis. Haec supra terram hispida est, et quibusdam tumoribus inaequalis; sed ubi ad superna processerit, dulcissimorum fructuum suavitate completur, et quasi quibusdam radiis ornata distenditur. Sic justorum conversatio in hoc mundo duris est laboribus plena, sed in supernis probatur esse pulcherrima. Sequitur cedri secunda comparatio, quae multo palmis probatur excelsior. Lignum bene olens, ad pondera portanda fortissimum; quod licet procerum ubique nascatur, in Libano tamen monte celsius invenitur. Ita justus multiplici laude celebratus, et cedri proceritatem et pulchritudinem dictus est habere palmarum. Quae figura dicitur ison, id est aequalitas, quando res aliquae parilitate similes, adhibita laude vel detractioe, junguntur.”³⁶

mint cédrus a Libanonon. Mikor a nap lemegy, a pálma elszárad? A cédrus kiszárad-e? De ha az égető nap néhány órát tűz a fűre, az kiég, kiszárad. Az ítélet tehát eljő, a bűnösök elhervadhatnak, az igazak virágzanak. (Ford.: K. P.)

³⁵ ADAMIK 2014. 94–98.

³⁶ PL 70. 659–660.: Az igaz virágzik, mint a pálmafa, növekedik, mint cédrus a Libanonon. [...] A bűnösöket a fűhöz hasonlította, mely erővel tör elő, de gyorsan kiszárad és elpusztul. Az igaz ember méltó a pálmahasonlatra. Azért a pálmára, mert az a békét táplálja, a győztesek jutalma, ahogy az Apostol (ti.: Pál) mondja: Futok a kitűzött cél felé, annak a hivatásnak jutalmáért, amelyre Isten fölülről hívott meg Krisztus Jézus által. (Fil3:14) Az alsóbb részekben a törzs durva és göcsörtös, de ahogy felfelé növekedik édes gyümölcsök borítják és ágai terebélyesednek, akár a napsugarak. Hasonlóképpen az igazak élete ebben a világban tele van szenvedéssel, de ismert, hogy az igaz szépség a mennyországban található. Itt következik a második hasonlat a cédrussal, amelyről ismert, hogy jóval magasabb, mint a pálma. Jó illatú fája a legerősebb súlyokat is elviseli. Bár mindenhol magasra nő, legmagasabb a Libanon hegyén lesz. Az igaz

Cassiodorus Ágoston metafizikai és Jeromos fizikai értelmezését keveri. A cédrus-hasonlat interpretációjában a retorikai alakzatok közül a *locus a comparatione* (összehasonlításból vett érv) eszközével jelenik meg a *locus a maiore ad minus*, a nagyobbról kisebbre utaló toposz remek példája.³⁷

Ahhoz, hogy még teljesebb képet kapjunk a cédrusfa középkori toposzáról, fontos áttekintenünk az enciklopédia-irodalmat is. Az enciklopédia a középkor végéig a klerikusok és a tanult világ egyik kedvelt műfaja, mivel nemcsak a korábban felhalmozott műveltség adódik össze benne, hanem a további értelmezésekre is lehetőséget ad: „az egyetemes középkori szimbolizmus és allegorizmus kútforrása.”³⁸ A Kr. u. 2–4. század között összeállított görög nyelvű *Physiologus*ban allegorikus jelentésekkel felruházott állatok és növények leírását olvashatjuk. A mű fontos forrása a középkori bestiáriumnak és enciklopédiáknak. Itt a cédrusfa képe a főnixmadárnál jelenik meg: „Van Indiában egy madár, amelynek főnix a neve. Ez a madár ötszáz évenként felkeresi Libanon cédrusait, és ott szárnyait megtölti illatokkal.” A cédrusillat a megifjodás és feltámadás egyik előkészítője: az illatokkal telt főnix Jézus megtestesítője.³⁹

Sevillai Szent Izidor fő műve, az *Etymologiarum sive originum libri XX* (*Etimológiák vagy eredetek 20 könyve*) a középkori kultúr- és irodalomtörténet legszilárdabb alapja, profán ismereteket tartalmazó második *Biblia* a középkori emberek számára. Ebben a nagy enciklopédiában Izidor tematikus csoportosításban gyűjtötte össze saját korának átörökítésre érdemes ismeretét.⁴⁰ Sevilla érseke Plinius és más antik tudósok műveit részletesebb teológiai kommentár nélkül mentette át a keresztény kultúrkörbe. A cédrusról az alábbiakat írja: „Cedrus, quam Graeci κέδρος vocant, quasi καιομένης δρυός ὑγρόν, id est arboris humor ardentis, cuius folia ad cypressi similitudinem respondent. Lignum vero iucundi odoris est et diu durans, nec a tinea umquam exterminatur. De qua Persius: Et cedro digna locutus; scilicet propter durabilem perpetuitatem: unde et in templis propter diurnitatem ex hoc ligno lacunaria fiunt. Huius ligni resina cedria dicitur, quae in conservandis libris adeo est utilis ut perliniti ex ea nec tineas patiantur nec tempore consenescant. Nascitur in Creta, Africa atque Syria.”⁴¹

embert tehát változatos dicséretetek illetik: nemes, mint a cédrus és szép, mint a pálma. Amikor a dolgok összehasonlíthatók dicséretben, de feddésben is, azt a képet/alakzatot az ison avagy egyenlőség névvel illetjük. (Ford.: K. P.)

³⁷ SZABÓ–SZÖRÉNYI 1997. 76–77.

³⁸ ECO 2002. 131–138.

³⁹ *Physiologus*: A Zsámboki-kódex állatábrázolásaival. Ford.: Mohay András. Helikon, Bp., 1986. 18.

⁴⁰ ADAMIK 2014. 390–392.

⁴¹ PL 82. 615–616. (ETYM. 17 7 33.): A cédrus (görög nevén κέδρος, azaz καιομένης δρυός ὑγρόν [az égő fa nedvessége]) levelei hasonlatosak a ciprushoz. Illata nagyon kellemes, anyaga

Izidor művének hagyományát folytatta a Karoling-reneszánszban Hrabanus Maurus, Fulda apátja *De universo* (*A világmindenségről*) című 22 könyvből álló enciklopédiájában. Hrabanusnál Izidor természeti leírásán túl úgy jelenik meg a fa, mint Krisztus, az egyház és az angyalok szimbóluma, de a szerző emellett ismerteti az eretnekekre és az ördögre utaló jelentéseket is.⁴²

Fontos megállapítanunk, hogy az eddig citált szerzők többsége a cédrus fizikai valójával érintkezésbe kerülhetett: lakóhelyük, működésük színterén megtalálható a fa, a mindennapjaik része lehetett akár használati tárgyként, akár környezetük részeként. A középkor későbbi századaira azonban ez a viszony megváltozik, immáron a cédrus egy messzi, távoli anyagként már csak az irodalmi gondolkodás világában tölt be hangsúlyos szerepet, materiális megtestesülésként legfeljebb a keresztes lovagok találkozhattak vele.

Az értelmezésben történő váltást a 12. századi reneszánsz hozza el. Hrabanus követői közül a Lambertus, Saint Omer apátja bír a legnagyobb hatástörténettel. *Liber Floridus* (*Virágos könyv*) című enciklopédiájában a biblikus képzetek a 11. századi európai történelem eseményeivel és élményvilágával telítődnek. Összefüggésbe hozza a Jézus hegyi beszédében elhangzó nyolc boldogságot az *Ószövet-ség* nevezetes fáival és a követendő erényekkel. A cédrus a lelki szegénységhez kapcsolódik és az alázatosság (*humilitas*) erényét példázza. Egy másik fejezetben az Egyházat (*Ecclesiat*) szimbolizáló *Arbor bona* (jó fa) egyik ága lesz a cédrus, ahol a szeretet (*charitas*), a türelem (*patientia*) és a remény (*spes*) szimbólumává válik.⁴³

A cédrus értelmezése tehát több irányból is megtörténik. Egyfelől, mint a Biblia – így a középkori irodalom- és kultúrtörténet szempontjából legfontosabb mű – meghatározó alakzata megjelenik a zoltár-, illetve bibliamagyarázatokban, másfelől az enciklopédia-irodalom alapvető alkotásaiban is megtalálhatjuk. Összegezve megállapítható, hogy a 12. századra a cédrus számtalan jelentéstöbbletet hordoz magán, szimbólummá, magyarázatra szükséges alakzattá válik. A keresztény hagyományban erényekkel is felruházódik: ahogy arra Szabó Júlia is felhívja figyelmünket, a 12. századtól „a kevelység (superbia) cédrusa mellett a keresztény gondolkodás megteremtette az alázat (humilitas) cédrusát”. Az ekkoriban feltűnő pozitív többletjelentés egyre meghatározóbb lett a középkori liturgikus irodalomban és himnuszkiáltásban.⁴⁴

nagyon tartós, szű soha sem bántja. Persius azt írja: »művét cédruskenet óvja«. Hát ezért, mert örökkévaló. A templomok kazettás mennyezetei szintén ebből a fából készülnek. Gyantáját cédrusolajnak nevezik (*cedria*), mellyel könyvek állagát védik: ha egyszer bekenik vele, nem fog rajta az idő és a bogarak sem. Megtalálható Krétán, Afrikában és Szíriában. (Ford.: K. P.)

⁴² Szabó 2000. 42–43.

⁴³ Uo. 44.

⁴⁴ Uo. 39–40.

Az „erényekkel gazdagon feldíszített” herceg

Miért kerülhet elő ez a hasonlat az *Imre-legenda* általunk a főszövegénél későbbre datált prologusában? Hogyan kapcsolódhat össze ez a hosszú történettel rendelkező szimbolikus cédrus-értelmezés és Imre alakja? Kérdéseinkre a választ Imre erényei körül találhatjuk meg.

Bollók János több tanulmányában is foglalkozik a herceg különböző narratív forrásainkban fennmaradt alakjaival és jellemével. E források közül – a legenda szövegén túl – a 14. századi krónikakompozíció szövegrészei érdemesek vizsgálatra. Tóth Sarolta állítása szerint a *Krónika* 69. fejezete Kálmán uralkodása alatt készülhetett, a *Hartvik-legenda* felhasználásával.⁴⁵ Ezt cáfolja Bollók, amikor felismeri, hogy e fejezet célja László legitimálása, az idoneista álláspont hitelesítése, vélhetőleg László uralkodása idejére datálható. „Az Imréről adott jellemzés valójában László jellemzésében nyeri el végső értelmét” – írja Bollók.⁴⁶ Az utódlásról szóló fejezetben feltűnő 12 tételes erénykatalógus – melynek forrásai Bollók elemzése alapján az *Intelmek* és István nagyobbik legendája – Imrét jellemzi. Imre a krónika szövege szerint „virtutibum adornatus”⁴⁷, azaz erényekben ékeskedett. A *Krónika* megfogalmazása tehát hasonlatos a VM prologushoz: „virtutibus admodum exornatus.”⁴⁸ Ezen erények a *iustitia* (igazságosság), *prudencia* (okosság), *fortitudine* (lelki erő), *temperantia* (mértékletesség), *sapientia* (bölcesség), *scientia* (tudás), *mansuetudine* (szelídség), *misericordia* (könyörületesség), *benignitate* (jószág), *largitate* (bőkezűség), *humilitas* (alázatosság), *patientia* (békétűrés).⁴⁹ A krónikás ezt a megjegyzést fűzi jellemzéséhez: „similiter et Sanctus Stephanus pater suus.”⁵⁰

Imre tehát mint a magyar királyi trón első várományosa, az alábbi jellemzők alapján alkalmas az uralkodásra, hasonlóan apjához. Van még egy hosszabb fejezet a *Krónikában*, mely Imréről tudósít. A 63. fejezet a 12. század második felében, esetleg még később interpolációként kerülhetett a szövegbe. A legenda elkészülte után keletkezett, ezt a szerző meg is erősíti: „Quisquis enim hoc scire voluerit, ex legenda eiusdem beatissimi confessoris plenam sanctissime conversationis eius notitiam habere poterit.”⁵¹

⁴⁵ TÓTH 1962. 37.

⁴⁶ BOLLÓK 1986. 71.

⁴⁷ SRH² I. 319.

⁴⁸ SRH² II. 449.

⁴⁹ SRH² I. 319. A fordítások Bollók Jánostól származnak: BOLLÓK 1986. 61–76.

⁵⁰ SRH² I. 319.: „Éppen úgy, ahogyan apja, Szent István.”

⁵¹ SRH² I. 312.: „Aki ugyanis ezt tudni akarja, a boldogságos hitvalló legendájából az ő szentséges magaviseletének teljes ismeretét megszerezheti.” Fontos továbbá, hogy ebben a fejezetben szó esik Imre testvéreiről: Bővebben l. még: MIKÓ 2013.

A legenda és a *Krónika* közti szövegkapcsolatok viszonya azért is érdekes, mert a bennük kirajzolódó eszmény különböző, de számos vonatkozásban hasonlatosak egymáshoz. Erre Bollók szerint kétféle magyarázat lehetséges: vagy a *Krónikát* használta a legenda írója történeti forrásként vagy párhuzamosan ugyanaz a hagyomány olvasható más-más megközelítésben.

A 12. század elejétől mindenesetre kétféle Szent Imre-kép létezett a magyar irodalomban. Egyrészt a forrásokhoz vélhetően közelebb álló *Krónikáé*, másrészt a *legendáé*, mely inkább a korszellem és az író világnézetét és felfogását közvetítő, monostori szellemiséget és a cölibátus eszményét tükröző leírásként értelmezhető. Utóbbi, főként a liturgikus irodalom hatására elhomályosíthatta a *Krónikáét*. „A két egymásnak ellentmondó kép összebékítésére elsőként talán a legenda úgynevezett »harmadik bevezetésének« szerzője tett kísérletet, részletesen felsorolva, hogy az *Institutiones*ben mire oktatta a fiát Szent István, s ezzel mintegy hangsúlyozva, hogy Imre nemcsak a legendában olvasható erényeknek volt a birtokában.” – állítja Bollók.⁵²

Hogyan illeszkedhet Bollók szintézis-elmélete értelmezésünkbe? Sejtésünk szerint a cédrus használata hasonlatként éppen arra szolgál, hogy ne csak az *Intelmek* tanulságai jelenjenek meg a szintetizáló bevezetőben, hanem a *Krónika* Imre-képe is szóhoz juthasson. Ha van olyan értelmezése a cédrusnak, amely a nemesi származás jelölésén túl pozitív erények közvetítésére is alkalmas, nem is olyan nehezen elképzelhető, hogy a szerző tudatosan használta ezt a történeti szempontból komoly hatással rendelkező képet. Ahogy korábban már ismertettük, a 12. századtól több olyan értelmezésünk is akad, amelyben a cédrus a *humilitas*, a *charitas*, a *patientia* és a *spes* szimbóluma. Hasonlatosan azon erényekhez, amelyek a krónikás szemében, illetve forrásaiban szintén fontos erényei az uralkodásra készülő ifjú trónörökösnek.

Konklúzió, összefoglalás

Imre herceg legendája tehát számos izgalmas kérdést vet fel. Mivel a legendák „toposzok halmazaiból”⁵³ épülnek fel, ezért vizsgálódásunk során az egyik ilyen toposz, a cédrusfa-hasonlat forrásvidékének feltárására, valamint kontextualizálására törekedtünk. Thoroczkay Gábor nyomán elfogadtuk, hogy a főszöveg biztosan csak 1131 után keletkezhetett, így Tóth Sarolta stilisztikai érvelése cáfolható: mindegy, hogy melyik legendaprológus keletkezett a *Hartvik-legenda* után, hiszen mindegyik variáns csak azután keletkezhetett. Mivel a szövegközi kapcsolatok az egész VM prológustípust meghatározzák, megvizsgáltuk

⁵² BOLLÓK 1996. 350–352.

⁵³ FONT Márta fogalma. FONT 2005. 25.

az önálló részeket, azaz az első sort, és megpróbáltuk felvázolni az abban megjelenő cédrusfa-hasonlat lehetséges eredetét. A hasonlat forrásvidékének az *István-officium* anyagát tartjuk, ahonnan szimbolikus jelentése miatt kerülhetett át az Imre-korpusz szövegeibe. A dolgozat második felében megvizsgáltuk a cédrus számtalan középkori értelmezését. Feltételezésünk szerint az ekkorra a magyar irodalomban kialakult kétféle Imre-kép szintetizálásra szolgál. A krónikai hagyomány érénykatalógusának lehetséges közvetítőjeként, a nemesi származás mellett a *humilitas*, a *charitas*, a *patientia* és a *spes* érények szimbólumaként jelenik meg.

Rövidítések

Források

ÁLI	Árpád-kori legendák és intelmek. Szentek a magyar középkorból I. Összeáll., Szerk. ÉRSZEGI Géza, Bp., 1999.
MADAS	MADAS Edit: Szöveggyűjtemény a régi magyar irodalom történetéhez (1000–1530). Bp., 1991.
PHYSIOLOGUS	PHYSIOLOGUS: A Zsámboki-kódex állatábrázolásaival. Ford. MOHAY András. Bp., 1986.
PL	Patrologiae cursus completus, series Latina prior. Szerk. MIGNÉ, Jacques Paul. 1841–1855.
SRH ²	Scriptores rerum Hungaricum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum. I–II. Kiad. SZENTPÉTERY Emericus, Bp., 1938. Reprint kiadás, Az utószót és bibliográfiát összeállította, valamint a Függelékben közölt írásokat az első kiadás anyagához illesztette és gondozta SZOVÁK Kornél és VESZPRÉMY László, Bp., 1999.

Irodalom

ADAMIK 2014	ADAMIK Tamás: Latin irodalom a kora középkorban: 6–8. század. A keresztény Európa születése. Pozsony, 2014.
BOLLÓK 1986	BOLLÓK János: Szent Imre alakja középkori krónikáinkban. In: Művelődéstörténeti tanulmányok a magyar középkorról. Szerk.: FÜGEDI Erik. Bp., 1986. 61–76.
BOLLÓK 1996	BOLLÓK János: A Szent Imre-legenda. In: Mons Sacer: 996–1996: Pannonhalma 1000 éve. I–III. Szerk. TAKÁCS Imre. Pannonhalma, 1996. I., 341–355.

- CSÓKA J. 1967 CsÓKA J. Lajos: A latin nyelvű történeti irodalom kialakulása Magyarországon a XI-XIV. században. Bp., 1967.
- ECO 2002 ECO, Umberto: Művészet és szépség a középkori esztétikában. Bp., 2002.
- FONT 2005 FONT Márta: Keresztény nagyhatalmak vonzásában: Közép-és Kelet-Európa a 10–12. században. Bp., 2005.
- GUOTH 1944 GUOTH Kálmán: Esmény és valóság Árpádkori királylegendáinkban. Kolozsvár, 1944.
- KOVÁCS 2017 KOVÁCS Péter: Cedrus ex Lybano – A Szent Imre-legenda egy hasonlatának forrásvidéke(i). In: Az ember – kultúrtörténeti és poétikai megközelítésben. Fiatalok Konferenciája 2016. Bp., 2017. (Megjelenés alatt)
- KRISTÓ 2000 KRISTÓ Gyula: Imre herceg (és király) nevééről. *Magyar Nyelv* 96. (2000):3. 355–357.
- MIKÓ 2013 MIKÓ Gábor: Élt-e valaha Szent István fia, Ottó herceg? Egy ismeretlen 15. századi krónika tanúskodása. *Történelmi Szemle* 55. (2013):1. 1–22.
- SÁGHY 2005 SÁGHY Marianne: Isten barátai. Szent és szentéletrajz a késő antikvitásban, Bp., 2005.
- SZABÓ 2000 SZABÓ Júlia: A mitikus és a történeti táj, Bp., 2000.
- SZABÓ-SZÖRÉNYI 1997 SZABÓ G. Zoltán – SZÖRÉNYI László: Kis magyar retorika. Bp., 1997.
- TAKÁTS 2001 TAKÁTS József: Nyolc érv az elsődleges kontextus mellett. *Irodalomtörténeti Közlemények* 105. (2001):3–4. 316–324.
- TARNAI 1984 TARNAI Andor: „A magyar nyelvet írni kezdik”. Irodalmi gondolkodás a középkori Magyarországon. Bp., 1984.
- THOROCZKAY 2009 THOROCZKAY Gábor: Megjegyzések a Hartvik-féle Szent István-legenda datálásának kérdéséhez. In: THOROCZKAY Gábor: Írások az Árpád-korról. Történeti és historiográfiai tanulmányok Bp., 2009. 67–89.
- TÖRÖK 1986 TÖRÖK József: Szentté avatás és liturgikus tisztelet. In: Művelődéstörténeti tanulmányok a magyar középkorról. Szerk. FÜGEDI Erik. Bp., 1986. 33–48.
- TÓTH 1962 TÓTH Sarolta: Magyar és lengyel Imre legendák. *Acta Universitatis Szegediensis, Acta Historica*, Tom. 11., Szeged, 1962.
- ZALÁN 1926 ZALÁN Menyhért: Árpádkori magyar vonatkozású kéziratok az osztrák kolostorok kéziratáraiban. *Pannonhalmi Szemle* 1. (1926) 46–62.

Orsós János Róbert

Irodalmi roma reprezentáció és önreprezentáció a 19. században

(Részlet)

Literary roma representation and self-representation in 19th century

This study publishes certain details of a dissertation, which is about the roma people's self-representation in 19th century. In the study the characteristics of the exterior representations of Gypsies in the 19th century are presented and also play an important role very underrepresented and explored research field of the Hungarian Literature and the Hungarian Culture Story. In my dissertation I present the romas' representation with the help of Ferenc Liszt's work, which from I highlighted 4 text details to illustrate the characteristics of external narratives about roma people. From the 4 critical analysis, only 2 are described in the study. To present Romas' representation I attempt to do it by language creators, dictionary makers, translators and litterateurs with roma origin. They created the roma national language, literature and culture. They do put the necessary bases of the roma national identity, inner naratives and creation of cultural nation.

Bevezetés

Jelen tanulmány részleteit közli azon OTDK-dolgozatnak, amelyben a cigányok 19. századbeli külső ábrázolásának sajátosságai mellett hangsúlyos szerephez jutott nemcsak a magyar irodalom, hanem a magyar művelődéstörténet egy igencsak alulreprezentált, szinte alig feltárt és kutatott területe: a cigányok 19. századi önábrázolása. Dolgozatomban a cigányok reprezentációjának bemutatásához Liszt Ferenc *A cigányokról és a cigányzenéről Magyarországon (1861)* című alkotását hívtam segítségül, amelyből négy szövegrészletet kiemelve igyekeztem szemléltetni a cigányokról szóló külső narratívák sajátosságait. A négy szövegrészlet kritikai elemzéséből mindössze két szövegrészlet elemzését ismerteti e tanulmány. A cigányok önreprezentációjának bemutatását pedig olyan cigány származású nyelvalkotók, szótárkészítők, fordítók és irodalmárok

munkássága által kísérli meg, akik a cigány nemzeti nyelv, irodalom és kultúra létrehozásával nemcsak a cigányokról szóló belső nézőpontú narratívájához, hanem egy cigány nemzeti identitás és egy kulturális nemzet kialakításához szükséges alapokat helyezték le.

Első szövegrészlet

„[...] minő forma lett volna alkalmasabb a zenénél egy olyan nép könyvének, mely elveti magától a nemzetiség egész anyagi oldalát, dogmát, cultust, tövényt, földet, családot és mindennemű tulajdont, csakhogy a szellemi oldalt megőrizze, százados és kiirthatatlan ösztöneit, kicsapongó szenvedélyeit. [...] Noha cigányok elvetették a jellem mindazon nyomait, melyek által a más fajok egymáshoz hasonlítanak, mindazáltal előkelő, csodás életképességgel megáldott népet alkotnak, mivel bebizonyították, hogy nekik is van szükségök a maguk könyvére, [...] dalolniok kellett beszéd helyett!¹

Elemzés

Liszt műve az európai politikatörténet azon időszakában jelent meg, amikor a modern nemzetállamok, nemzetek kialakultak. A 19. század idején Európa modern államai nemzeti öntudatuk megerősítése céljából a történetírással tagolatlan múlt mítoszainak, legendáinak felelevenítésére és rögzítésére törekedtek, hogy ezzel saját nemzeti gyökereiket, identitásukat megkonstruálják maguknak. Gyáni Gábor szerint a 19. századi történetírás hivatása az, hogy megeremtse az olvasóban a folytonosság, a teljesség, a lezártág és az ősiség képzetét, amely feltetele és eredménye is a nemzeti történetkép létrehozásának.² Ezen túlmenően a történetírás olyan reprezentációs gyakorlatként is felfogható, ami kiválóan alkalmas arra, hogy létrehozza a „törvénytisztelő polgárt” azzal, hogy az olvasót belehelyezi egy, a társadalmi horizontját meghatározó erkölcsi világrendbe. Az efféle moralizálás identitással ruházza fel az olvasót azáltal, hogy az olvasó a civilizált társadalom tagjaként szembehelyezkedhet a természeti életmód káoszával.³ Gyáni szerint a posztmodern értelmezésének tükrében történelem/ történetiség alatt a „világ egészének olyan időbeli, az időben előrehaladó mozgását” érthetjük, ami a jelen felé tart. Minden ilyen történetkép egy nemzeti kollektíva egyedi útjának történetét dolgozza fel, amely végül a jelenbe torkollik. Célját, értelmét

¹ LISZT 2004. 15–16.

² GYÁNI 2000. 33.

³ Uo. 32.

a strukturált történelmi folyamat időbeliségében határozhatjuk meg. Hozzáteszi, hogy a történetírás tudományosságának alapját képezi a temporalitás, vagyis az időbeli változás megragadása. Ily módon megállapíthatjuk, hogy európai nemzetek történeti emlékezete szorosan kapcsolódik a temporalitáshoz, ugyanis időfelfogása lineáris jellegű, mivel történetiségében kauzális összefüggést, egymásutániságot feltételez. A másik fontos tényező pedig a megismerés gyakorlati módszereinek megléte.⁴

Az európaiak öntudatukat tehát az írott történelmi feljegyzéseikből merítik, azonban a cigányok történelmi emlékezete más jelleggel bír. A cigányság eddig olyan alsóbbrendű (*subaltern*), nem racionális népként jelenik meg a narratívában, amely képtelen a magasabb szintű absztrakcióra (mint például a beszéd, írás, olvasás), ennél fogva nem rendelkezik olyan írásban rögzített történelmi emlékekkel, mint amilyenekből Európa modern nemzetei táplálják saját nemzeti öntudatukat. Továbbá a cigányság történetiségében a kauzális viszonyok nem tisztázottak, ezáltal a cigányság önreprezentációjából kivonódik egy fontos elem, a temporalitás. Alaine Lemon *Forró Vér és Fekete Gyöngy* című tanulmányában így idézi Katie Trumpenert: „a nyugat-európai irodalmi hagyományban a cigányok egy, az állam kötöttségeitől még mentes múlthoz, a 'történelem nélküliség álmához' kapcsolódnak.”

A cigányok/romák öntudatának, történeti emlékezetének alapját tehát nem a racionalitáson nyugvó absztrakció, hanem az emocionalitás egyik legfontosabb erőtere, a zene képezi. Érdekes lehet számunkra az, hogy míg a romantika zsenikultusza szerint a zenei teljesítmény az individuum géniuszából ered, addig a cigányok zenei teljesítménye valójában egy hiányból fakadó kényszerként jelentkezik a műben. A hiány pedig a társadalmisághoz, a történetiséghez szükséges absztrakcióban fedezhető fel, ami az írásbeliség és a megfelelő fogalmi készlet hiányát sugallja. Ez a hiányosság egyben magyarázatot ad arra is, hogy a romák/cigányok miért nem rendelkeznek az európaiakhoz hasonló, írásban rögzített történelmi feljegyzésekkel. A narratíva fényében a cigányok kollektívájának e hiányossága az ősi, primitív természeti népekhez válik hasonlatossá, akik nem írásbeliségen alapuló, hanem alapvetően orális kultúrával rendelkeznek. Liszt korszellemének felfogása szerint a dal, a zene az egyetlen olyan csatorna, amelyen keresztül a cigány nép közvetlenül kifejezheti, artikulálhatja érzelmeit, így a cigányság zenei eposzából derülhet ki, hogy mit gondol el a maga számára történeti tapasztalatnak, hogyan gondolkodik az elmúlt időkről és az aktuális jelenről.⁵

⁴ Uo. 12.

⁵ Beck 2013. 43–51.

Második szövegrészlet

„[...] kell, hogy szive valamely zugában némely magas tulajdonokat rejtсен, miután fogékony lévén az eszményítésre, maga magát eszményítette, mivel dalai és költeményei vannak, s emezek együvégyűjtve, csaknem egy új nemű epopéát képezhetnek.”⁶

Elemzés

Az eddigiek alapján megállapítható, hogy Liszt szerint a cigányság egy olyan tegnap és holnap nélküli, a jelennek élő nép, amely nem ismeri a múltját, s így nyilván az is kérdésessé válik, hogy a jövője milyen irányba halad. A cigányság olyan civilizálatlan, történelem nélküli népként van jelen Európa népei között, akik hiányt szenvednek a törvényekben, társadalmi intézményekben, történelmi és egyéb írásos feljegyzésekben. Az írásbeliséghez, a történetiséghez szükséges kompetenciák hiányát tekintve nem képes a magasabb rendű önkifejezésre (költészet, dráma stb.), amely egy nemzeti eposz, epopeia létrehozásához szükséges, s ami egy alakulóban lévő nemzeti identitás meghatározó eleme lehet. Azonban Liszt feltételezi, hogy a cigányság is igényt tart egy nemzeti eposz létrehozására, ezért egy egészen újszerű epopeia létrehozásának lehetőségét látja abban, ha a cigányság a zenében, egyfajta zenei ciklus formájában alkotná meg (nemzeti) eposzát. Ezt támasztja alá a következő gondolata is: „midőn napja megjő és énekelni akar, saját magának saját költészetéről, neki erre más módot kell keresni, mint a beszéd!”⁷

Liszt a továbbiakban úgy érvel, hogy a cigányság természetéből adódóan képtelen úgy kifejezni magát, ahogy az egy történelmi vagy irodalmi alkotás esetében elvárható volna, mivel a cigányság a szükséges kompetenciák hiányában nem tudja megfelelő fogalmisággal tényszerűen és formák alkalmazásával kifejezni legbensőbb gondolataikat, benyomásait.⁸ Ebből kiindulva gondolja Liszt, hogy a zene lehet egyedül az a csatorna, amely az érzelmeinek, benyomásainak közvetlen kifejezésére alkalmas. Helyenként úgy látszik, hogy Liszt szerint a cigányság egyedül a saját szenvedélyeinek, ösztöneinek tematizálására képes, s így képtelenek magyarázatot adni saját eredetükről, múltjukról, történelmi valóságukról. Éppen ezért a nemzeti identitás meghatározó alkotóelemét, a nemzeti

⁶ LISZT 2004. 7–8.

⁷ Uo. 8.

⁸ Liszt utalást tesz arra, hogy akad néhány cigány ballada és románc, azonban a cigány nyelvű dalok és versek és versek kezdetlegességük és kiforratlanságuk miatt nem tekinthetjük művészi produktumnak. Uo. 10.

epopeiát csak a zenén keresztül hozhatja létre a cigányság.⁹ Liszt szerint tehát a cigány nemzeti identitás a zenében gyökerezik s nem a hagyományban, történelemben, irodalomban vagy a képzőművészetekben, mivel a cigányság nyelve a zene, amelyen egyedül csak ő képes megszólalni, s ezen keresztül képes önmagáról hangot adni, önmagát kifejezni. Ahogyan arról már korábban szó esett, elbeszélés fényében a zene azért lesz kifejezetten fontos, mert a cigányság értelmi kompetenciájának hiányát hivatott pótolni a cigányság zeneiségre való hajlama. A zene tanítja meg arra a cigányságot, amire természetéből adódóan képtelen, vagyis a „hangmenetre, rímekre, hullámzatokra, dalra, szó- és beszédre”.¹⁰ Mindezzel pedig „némi belső világosság arany sugarát fejt ki saját magából”.¹¹

Az eposzról szóló fejtegetései során Liszt Ferenc Hegel feltevéseit veszi alapul a nemzeti öntudat forrását illetően. Ennek alapján állítja azt, hogy az eposz szó alatt nem a szokások és egyéb sajátosságok leírását, hanem a régiek tanköltményeit és mondáit kell értenünk.¹² Az európai népek az ilyen epikai művekből merítik nemzeti öntudatukat, s egyúttal ez határozza meg nemzeti identitásukat is, ugyanis többek között az adott nép közös történelme teremti meg közösség számára az összetartozás élményét.¹³ Liszt viszont értekezése során rámutat arra, hogy a saját kezűleg írott történelmi feljegyzések hiányában a romák számára nem áll rendelkezésre egy olyan történelmi emlékezet, mely alapját szolgáltatná egy nemzeti eposz létrehozásának.

A dolgozat záró szakaszában azt szeretném majd bemutatni, hogy körülbelül három évtizeddel Liszt könyvének 1859-es megjelenése után következik be Magyarországon a cigányság részéről a nemzeti öntudatra ébredés mozzanata, mely során kísérletet tesz arra, hogy egy nemzeti eposz által létrehozza a nemzeti öntudatuk alapját képező nemzeti eposzukat. Feltevésem szerint a cigányság részéről ez lenne az első reflektív aktus, amikor kísérletet tesz arra, hogy önmagát szemlélje a múltban azzal, hogy elmeséli saját történetét, magyarázatot ad származására, tudatosítsa és definiálja önmagát. Ezzel az aktussal kívánják megteremteni a cigány közösség összetartozásának alapját, ami egyúttal a kulturális progresszivitás záloga is lehet.

⁹ „Egy zene-épeia is lehet hát biblia, valamely nép könyve, ha olyan mély forrást képez, melyből a nép saját öntudatát meríti; ha azon élő és egyéni gondolatból ered, mely egy nemzet tagjait tudtukon kívül jellemzi.” Uo. 8.

¹⁰ Uo. 10.

¹¹ Uo.

¹² „Bizonyos számú tények elbeszélése, bizonyos számú helyzetek, szokások és tárgyak leírása, melyek valamely kor sajátjai, magában még nem Epos. [...] Hegel az Epos [...] elnevezés alá az emlékiratokat sorozza, aztán a régiek tanköltményeit és jeles mondáikat, a világ származásáról szóló tanokat, stb.” Uo. 11–12.

¹³ „[...] epikai mű a Saga, mely egy nép bibliája, s minden nagy és hatalmas nemzetnek, van hasonló, igazán nemzeti könyve, melyben ki van fejezve a mit geniusza alkotott.” Uo. 13.

Nemzeti identitáskonstrukciók irodalmi kísérletek a romák részéről a 20. századot megelőző időszakokban Magyarországon

A fenti fejezetek jó rálátást adnak a cigányság korabeli megítélésére, arra, hogy miként gondolkodhattak a 19. század idején a cigányságról, és hogy milyen módon reprezentálták őket. Ez a fejezet azonban azt teszi láthatóvá, hogy Magyarországon a 19. század második felében a cigányság külső (nem cigányok által történő) ábrázolása mellett a cigányábrázolás egy új dimenziója lép életbe olyan roma értelmiségiek színrelépésével, akik irodalmi, nyelvészeti, filológiai és egyéb kulturális kísérleteikkel nemcsak a magyarországi roma irodalom, hanem a cigányságról szóló narratíva belső szempontból történő megfogalmazásának alapjait helyezték le. Feltételezhető, hogy ezen túlmenően tevékenységükkel igyekeztek egy nemzeti identitást kialakítani.

A 19. század közepére egész Európában gyorsan megnőtt a nemzeti gondolat presztízse, aminek következtében Európa-szerte egyre nagyobb teret hódított a nemzeti önazonosítás aktusa.¹⁴ Meglátásom szerint a cigányság önábrázolása szorosan összefügg a roma nacionalizmus gondolatának alapjaival is, ugyanis valószínűnek tűnik, hogy a soron következő szótárszerkesztők, irodalmárok a 19. század idején kibontakozó nemzetiesedési hullám befolyásoltsága alatt lehettek, ugyanis a korszakban hódító filológiai-szótári és irodalmi forradalom egyik fő célja a nemzeti identitás megteremtése volt.

Véleményem szerint, a cigányság „nemzeti tudatra” való ébredésének kezdetleges jelenségét a többi néphez, nemzethez való felzárkózás inspirálhatta, ami végső soron a cigány nép etnikai szerveződésének formaváltását tette szükségesszerűvé. A civilizálódás eszményének követése jelenti ezt az egyetlen utat, amely egy új létezési keretet biztosíthat a cigányság számára Európa nemzetei között. Klaniczay Gábor *A civilizáció peremén* című, 12 kultúrtörténeti tanulmányból álló kötetében Európa középkori és a kora újkori civilizálódási folyamatát vizsgálva megállapítja, hogy minden civilizációs folyamat előmozdításához szükséges, hogy az adott nép mérsékelje és megzabolázza ösztönösségét a fokozódó önuralom által. A durvaság, az ösztönlét stb. fékezésével a finomabb, szellemi képességek fejlesztése által lehetséges csak, hogy egy vad, természeti, vándorló népből egy civilizált, értékteremtő nép lehessen.¹⁵ Úgy gondolom, hogy Európa civilizálódási folyamata jól mutatja a cigányság számára szükséges lépéseket ahhoz, hogy egy új társadalmi integrációs formát vehessen fel. Lénye-

¹⁴ ANDERSON 2006. 79.

¹⁵ KLANICZAY 1990. 68.

gében e civilizációs/nemzetiesedési folyamat megalapozását tette meg Nagyidai és a többi szótárszerkesztő az írásbeliség művelésével, irodalmi művek fordításával és létrehozásával, illetve a saját nyelv gondozásával és új fogalmi készlet létrehozásával. Mindezzel egy olyan történeti emlékezet megalapozására törekedtek, amelyben saját történelmi, nemzeti gyökereik fejlődésnek indulhatnak. Ennek eredményeképpen alakulhat ki saját nemzeti öntudatuk,¹⁶ amely abban játszik kulcsfontosságú szerepet, hogy képesek legyenek egy önálló narratívát létrehozni, megszólalni a róluk szóló diskurzusokban, hogy hitelesen reprezentálhassák önmagukat.

A soron következő szótárszerkesztők jól látták a nyelv szerepének fontosságát, ugyanis egy nemzeti identitás vagy nemzeti tudat többek között a saját nyelv kialakításával jöhet létre, mivel a nyelv által lehetséges egy olyan közösségi tudat, aminek köszönhetően egy nép megkülönbözteti magát a másiktól.¹⁷ A nyomtatott cigány szótárak létrehozásával minden adottá vált egy nyelvi közösségen alapuló roma nemzeti tudat alapjainak lerakásához. Benedict Anderson jól szemlélteti a folyamatot, amely során a nyomtatott nyelvek létrejöttével megalapozhatóvá válik a nemzeti egységtudat egy nép körében. A sztenderdizált nyelv lehetővé teszi, hogy egy nép – jelen esetben a cigányság – tagjai megérthessék egymást. A nyelv által vesznek egymásról tudomást a saját nyelvi mezőjükbe tartozó emberek sokaságáról. Maga a nyomtatott nyelv egy újfajta állandóságot kölcsönzött a nyelvnek, ami a nemzet egyik fontos eszméjének, a régiség, ősiség képzetének kialakulását tette lehetővé.¹⁸ Tehát a roma nemzeti ideológia egyik legfontosabb legitimációs eszköze a nyelv lesz, ugyanis a nemzetté válás folya-

¹⁶ A cigányság nemzeti öntudatra való ébredését illetően meg kell jegyeznünk egy érdekes tény, miszerint a cigányság nemzetépítő retorikájának kialakulása nem egy teljesen önálló, organikus folyamat, hanem egy külső, nem-cigány részről érkező indíttatás eredményeként is felfogható. A cigány nemzeti narratíva kialakításának hátterében fontos szerepet töltött be a Habsburg-udvar uralkodója, Habsburg-Lotaringiai József Károly Lajos főherceg (1833–1905), aki a cigány nyelv és folklór jó ismerőjeként több alkalommal tett kísérletet a magyarországi cigányok letelepítésére a munkavállalás és oktatás lehetőségeinek megteremtése mellett. József főherceg célja nem lehetett más, mint a romák társadalmi integritásához szükséges kulturális feltételek megteremtése éppen a roma nyelv rendszerének leírásával, a cigány származású szerzők támogatásával, illetve az általuk létrehozott irodalmi alkotások széleskörű megismertetésével. A politikai hatalom részéről ez egy olyan imázsteremtő aktusként is értelmezhető, amelynek célja a cigányság feletti autoritás megszervezése is lehet, ugyanis a zárt, vándorló életmódot folytató cigányság sok esetben a társadalmi feszültségek gyakori alanya volt. Viszont a vándorlással szakító, nyelvészetet és irodalmat, kultúrát művelő cigány képének kialakítása és a köztudatban való népszerűsítése olyan problémákban, kérdésekben nyújthat segítséget, mint például a származás kérdése, a cigány nyelv ismeretlensége, vagy az azonosítás nehézsége, de szolgálhatta a társadalmi integráció és letelepítés ügyét is.

¹⁷ ANDERSON 2006. 78.

¹⁸ Uo. 48.

matában elengedhetetlen „össz nemzeti kommunikációs eszköz kidolgozása”.¹⁹ A cigányság esetében is a nyelv lesz az, amivel előkészíthető a narratíva, melylehetővé teszi a nemzeti öntudat olyan fontos komponenseinek nemzeti történelem, mítosz, irodalom.

Itt fontos megjegyezni, hogy a cigányság esetében csak egy kulturális alapú nemzetiesedésről beszélhetünk, ugyanis a cigányság diaszpórikus elhelyezkedése igen problematikussá teszi jól elhatárolható területhez kötött politikai nemzet kialakítását. Ebből kifolyólag a cigányság esetében csak egy kulturális teljesítményekre épülő nemzetet gondolhatunk el.

Binder Mátyás rámutat arra, hogy a cigány közösség mindig valamilyen „idegen többség” által uralt közegben élnek, s ehhez a többséghez való viszonyulásból adódik a tény, hogy a cigány identitás tudat a letelepedett népektől átvett kulturális vonásokon nyugszik.²⁰ A magyarországi roma nemzetépítő törekvések nagyon szoros kapcsolatot mutatnak a Közép-Kelet Európára jellemző kulturális nemzet modelljével. Binder Niederhauser Emilre hivatkozik, amikor a nemzetté válás két szakaszát tárgyalja. Mivel a területhez, államisághoz kötött politikai nemzet a cigányság esetében nem járható út, így csak a kulturális nemzet alternatívája kínált modell bizonyult követendőnek. A nemzetté válás kulturális szakaszában a nemzetébresztő elit legfontosabb feladataiként jelenik meg a nemzeti nyelv, és a történelem megteremtése. A nemzeti nyelven íródott irodalom, nemzeti eposzok, himnuszok, zene és színjátszás lesz a nemzeti eszme hordozója. Szuhay Péter is rámutat arra, hogy a cigányság nemzetté válásának követelménye, hogy megalkossák mitológiai rendszerüket, genealógiáját és megmondják származásuknak helyét.²¹

A 19. században Ipolysági Balogh János, Nagyidai Sztojka Ferenc és Boldizsár József voltak azon roma értelmiségiek, akiknek a nevéhez szótárkészítői munkásságuk mellett az első műfordítások és – Sztojka esetében – önálló irodalmi szövegek is kötődnek, amivel mind a cigány, mind a nemzeti kultúra részeivé, s (talán elfeledett) büszkeségeivé váltak.

Ipolysági Balogh János (1802–1876) iskolázott, három gimnáziumi osztályllyal rendelkező²² muzsikusként cigány volt, aki honvédkarmesterként részt vett az 1848–1849-es szabadságharcban is. Hat éven át primahegedűsként tagja volt Bihari János bandájának, később maga is zenekarvezető lett Ipolyságon és Selmecbányán. Részt vett a temesvári csatában 1849. augusztus 9-én.²³ A zenén kívül komoly érdeklődést tanúsított a nyelvészet iránt, több katolikus imádságot fordított le cigány nyelvre, melyeket 1850-ben saját kiadásban publikált a *Legelső*

¹⁹ BINDER 2008. 142.

²⁰ Uo. 146.

²¹ Uo. 132.

²² SZINNYEI 2000.

²³ CSEMER 1994. 23–24.

czigány imádságok, a mely mind a két magyar hazában levő czigány nemzet számára című, rövid terjedelmű kiadványban.²⁴ Emellett egy magyar–cigány szótára is fennmaradt kézirat formájában, amely Szinnyei József *Magyar írók élete és munkái* című, korabeli munkája szerint: „József főherczeg birtokában van, a szerző arczképével.”²⁵ Balogh levelezést is folytatott az uralkodói családdal,²⁶ aki amellet, hogy pártolta a cigányságot, jól beszélt a cigány nyelvet is. A főherceg nagy becsben tartotta Baloghot, ugyanis fent említett műve referenciaként szolgált számára a *Czigány nyelvtan*, vagyis *Romano Csibakero Sziklaribe* (1888) kidolgozása során. Ipolysági Balogh János 74 évesen halt meg Selmecebányán, temetésének költségeit pedig maga József Főherceg vállalta magára.²⁷

Boldizsár József (1825–1878) egy kolozsvári cigányzenész, akiről sajnos kevés információ áll rendelkezésre. Szinnyei irodalmi lexikonjából mindössze annyit tudunk meg róla, hogy egy írástudó, szótárkészítő cigányzenész volt Boldizsár, aki műfordítóként Petőfi verseit ültette át cigány nyelvre, melyek közül több az *Összehasonlító Irodalomtörténeti Lapok* (később *Összehasonlító Irodalmi Lapok*) című, Kolozsvárott kiadott folyóirat hasábjain jelent meg.²⁸ Szinnyei szerint „fordításainak nagyobb része kéziratban van, valamint cigány-szótára is.”²⁹ Az *Összehasonlító Irodalomtörténeti Lapok* XXXI. lapszámában (1878) jelent meg egy rövid nekrológ, amelyben nagy tisztelettel emlékezik meg a szerkesztőség egykori roma kollégájáról.³⁰ A gyászír szövegéből kiderül, hogy Boldizsár 1878. június 5-én Kolozsvárott tüdőbajban halt meg. A temetésén a szabadságharc hőseinek kijáró tiszteletben részesült: honvédhuzsár haladt a menet élén és a szabadságharcosok jelvényével látták el a koporsóját. Fordítói munkásságának köszönhetően jelentek meg nyomtatásban a cigány nyelvű adaptációi Petőfi *Reszket a bokor mert...*,³¹ a *Mit nem tettem volna érted...*,³² az *Elfojtott könnyek*,³³ a *Mi foly ott a mezőn*³⁴ és az *Esik, esik, esik*³⁵ című verseinek.

Ahogy arra már korábban szó volt, József főhercegnek „jelentős szerepe volt a cigány értelmiségiek, mindenekelőtt kedvenc cigánya, Nagyidai Sztójka Ferenc támogatásában akinek cigány szótárát saját költségén jelentette meg két

²⁴ Uo.

²⁵ Uo.

²⁶ Eredeti cigánylevelek. Közli József főherczeg. *Egyetemes Philologiai Közöny* 14. (1890) 737–768.

²⁷ CSEMER 1994.

²⁸ SZINNYEI 2000.

²⁹ Uo.

³⁰ *Összehasonlító Irodalomtörténelmi Lapok* 1878.

³¹ PETŐFI 1878. 440–441.

³² Uo. 483.

³³ Uo. 534.

³⁴ Uo. 534.

³⁵ PETŐFI 1882. 2101.

kiadásban”.³⁶ A kanadai a *Magoria Books* könyvkiadó Nagyidait (1855–?) a világon az első roma költőként tartja számon, akinek művei napjainkig fennmaradtak.³⁷ 1886-ban jelent meg Nagyidai szótára *Ő császári és magyar királyi fensége József Főherceg Magyar és cigány nyelv gyök-szótára* címmel, mely jelentős irodalmi-költészeti mellékletet is tartalmaz Sztojka saját munkáival.

A szótárszerkesztő és költő Nagyidai nevéhez köthetők tehát a magyarországi cigány irodalom első művei. Nagyidai négy fő részre osztotta fel két kiadásban (1886, 1890) megjelent gyökszótárát. Az első szakaszban található a 13 700 cigány szó és magyar megfelelői. A másodikban szerepeltek liturgikus szövegek (*Miatyánk, Angyali üdvözet, Hiszek egy Istenben, Tízparancsolat* és egyéb imádások), elbeszélések és olyan költők verseinek cigány nyelvű fordításai, mint Etédi Sós Márton (*Magyar gyász*) és Petőfi (*A király esküje, Vándorlegény, Ilyen asszony való nékem, Befordultam a konyhára, stb.*). A harmadik részben olvashatjuk Nagyidai saját költeményeit cigány nyelven és azok fordításait (*Királyi üdvözet, Rudolf koronaherceghez, Jókai Mórhoz stb.*). A negyedik szakaszban találhatunk cigány dalokat, bölcs mondásokat, névnap- és újévi köszöntőket, illetve Sztojka két történelmi színdarabját. *A Czigány lakodalom* című színmű a 15. századba vezeti vissza az olvasót, míg a *Czigányvár!* című darab Nagyida várának másodszori elfoglalását és elhagyását beszéli el Károly Róbert uralkodásának idejéből.

Ebben a szótárban jelent meg többek között Sztojkának *A cigányok vándorlása* című elbeszélő költeménye is, amelynek jelentősége abban rejlik, hogy ez egy teljesen önálló epikus mű egy roma szerzőtől, amely a roma nép eredetmitoszt próbálja megalkotni. Nagyidai „szóhagyomány után” beszéli el a cigányság vándorlásait Magyarországon és környékén, szokásaikat és sorsukat 57 versszakban. A költemény által elbeszélte legenda egészen a „barbárusok” és Attila, a hun uralkodó idejére teszi a népcsoport megjelenését Nagyidán.

A cigányok nagyidai várát semmilyen erő, még Attila seregei sem tudták bevenni. Bár kezdetben bőségben éltek a romák, mégis éhezés ütötte fel fejét, ezért vándorlásba kezdtek, a várat pedig Sztojka Pál vajdára hagyták. A cigányok nemzetsége kilenc-felé oszlott vándorlásaik során, így jutottak el többek közt Debrecenbe, Szeged mellé, Bosznia határához, Simontornyára, Nagyszebenbe és Kolozsvárra. A cigányok különböző foglalkozásokat űztek: kolompárlással (üst- és edénykészítés), lókupeckedéssel, kereskedelemmel és fémművességgel foglalkoztak, kőműves- és ácsmunkát végeztek (Boszniában várépítésben vettek részt), a vándorérettel felhagyott csoportok pedig tanultak és katonaként is jeleskedtek.

Nagyidai Sztojka Ferenc e művét több szempontból is besorolhatjuk a romantika irodalmának nagy kánonjába, ugyanis jól illeszkedik a korszak elvá-

³⁶ Soós 2006.

³⁷ Root Dictionary of the Hungarian and Tsigane Language.

rásaihoz. A cigányok ábrázolása nem volt újdonság a korszak művészetében, hisz a 19. század irodalmában, költészetében és festészetében a cigányság a különleges, titokzatos másságot, az egzotikumot testesítette meg, féktelen szabadság- és természetszeretetével. A cigányok vándorlása azáltal válik fontos és roppant érdekes szépirodalmi alkotássá, hogy korszakát jócskán megelőzve Sztójka a romantika és a modernizmus művészeivel ellentétben nem egy kolonizáló nézőpontból tekint az „egzotikus másokra”, a cigányságra, hanem roma szerzőként igyekszik megfogalmazni a cigányság saját narratíváját. „A cigányság indiai eredetének szerepe felértékelődik a nemzetépítés retorikájában, hiszen a „bizonytalan eredetű, kóbor népből gazdag kulturális örökséget hordozó, valódi őshazával, nyelvvel, szokásrendszerrel rendelkező, (letelepedésüket követően) mesterségeket űző közösség válik”. Ugyanígy a „vándor életmód mítoszának is fontos szerepe van a roma történeti tudat formálásában”.³⁸

Összegzés

Azért izgalmas a cigányokról szóló külső reprezentációt szembe helyezni a romák önreprezentációjával, mert a két narratíva egészen különböző interpretációját hozza létre a cigányságnak. A romák külső reprezentációjánál láthattuk, hogy a cigányság jellemzően mindig saját akarátán kívül, objektív alanyként ábrázolódik az irodalmi alkotásokban. Vad, természeti, társadalmon kívüli, írásbeli kultúrával és vallással nem népként jelenik meg, aki földi élet szépségének gondtalan letéteményeseként élvezzi a társadalom kötöttségeitől meg nem rontott szabadságot. A fenti szerzők portréjának bemutatása pedig azért tekinthető fontosnak, mert tevékenységük egyrészt jól bizonyítja, hogy a magyarországi roma írásbeliség és irodalom kezdetei már a 19. század korai időszakától jól nyomon követhetők, másrészt általuk veszi kezdetét az általában vett irodalmi roma önreprezentáció. Ezzel nemcsak a romákról szóló, belső nézőpontú narratíva jön létre, hanem a tényleges cigány írásbeliség is, ami a nemzeti nyelv, irodalom, történelem és egyéb kulturális produktumok létrehozásával lehetővé teszi a cigány nyelv legitimálását, a nem-cigány és a cigány kultúra közelítését,³⁹ illetve a saját identitás és a nemzeti öntudat kialakítását. Vagyis azt, hogy mindezzel egy, a civilizáció alacsonyabb fokán álló nép, civilizált nemzetként méltó módon képviselhesse magát Európa nagy nemzetei/népei között.

Végezetül szükségszerűnek tartom leszögezni, hogy a vizsgált narratívák közötti oppozíciót semmiképpen sem a dolgozat szerzője hozza létre, hiszen

³⁸ BINDER 2008. 140.

³⁹ D. MAGYARI 2013. 187–190.

ezzel az önkényes, szubjektív aktussal a tudományosság alapvető kritériumán, az objektivitáson esne csorba, ami az elemzés kritikai pozícióját fenyegetné. Dolgozatomban azt akartam láthatóvá tenni, hogy a elemzett narratívák, vagyis a cigányokról szóló külső és belső 19. századi narratívák természetükből, saját belső logikájukból adódóan kizárólagosságra törekednek. Ily módon pedig a két típusú narratíva között nem jöhet létre dialógus, nincs átjárás, reflexió, ezzel pedig alapvetően arra szeretnék rámutatni, hogy egyik esetben sem beszélhetünk reflektált, igazság narratívákról.

Rövidítések

ANDERSON 2006	ANDERSON, Benedict: Elképzelt közösségek. Gondolatok a nacionalizmus eredetéről és elterjedéséről. Bp., 2006.
BECK 2003	BECK Zoltán: A lehetséges roma irodalom. Pécs, 2003.
BECK 2013	BECK Zoltán: A romológia diskurzusáról. <i>Romológia</i> 1. (2013) 1. 43–51.
INDER 2003	BINDER Mátyás: Közös a kultúránk, az eredetünk és a nyelvünk, egy nemzet vagyunk: a roma nemzeti narratíva vitatott kérdései a történetírás tükrében. In: A nemzeti mítoszok szerkezete és funkciója Kelet-Európában. Bp., 99–120.
BINDER 2008	BINDER Mátyás: A roma nemzetépítés- történeti és kulturális antropológiai keresztmetszetben. <i>Eszmélet</i> 20. (2008):77. 130–160.
CSEMER 1994	CSEMER Géza: Habiszti. Cigányok élete – étele. Almanach. Bp., 1994.
D. MAGYARI 2013	D. MAGYARI Imre: A magyarországi cigányság irodalmáról. Doktori értekezés. Debrecen, 2013.
DJURIC 1998	DJURIC, Rajko: A magyarországi cigányság irodalmáról. Doktori értekezés. Debrecen, 1998.
ERDŐS 2013	ERDŐS ZOLTÁN: Mítoszok és sztereotípiák. A cigányság a német és magyar közvéleményben. <i>Romológia</i> 1. (2013) 3–4. 45–67.
GYÁNI 2000	GYÁNI Gábor: Emlékezés, emlékezet és a történelem elbeszélése. Bp., 2000.
LEMON 1996	LEMON, Alaine: Forró Vér és Fekete Gyöngy: a cigány eredetiség paradoxona a szocializmus idején és azután. <i>Replika</i> 7. (1996):23–24. 243–260.
LISZT 2004	LISZT Ferenc: A cigányokról és a cigányzenéről Magyarországon. Bp., 2004. (eredeti magyar nyelvű megjelenés: 1861)
LUKÁCS 2013	LUKÁCS Ágnes: Interjú Landauer Attilával. In: Fogom a kezét, és együtt emelkedünk: tanulmányok és interjúk a romaintegrációról. Szerk. GEREBEN Ferenc – LUKÁCS Ágnes. Bp., 2013. 45–62.

- PETŐFI
 PETŐFI Sándor: Izdral o czino ruk, ke. [Reszket a bokor, mert.] Ford. Boldizsár József. *Összehasonlító Irodalomtörténelmi Lapok* 2. (1878) 21. 440–441.
 PETŐFI Sándor: Szoná cshunyomásmé vás tuké. [Mit nem tettem volna érted.] Ford. Boldizsár József. *Összehasonlító Irodalomtörténelmi Lapok* 2. (1878) 23. 483.
 PETŐFI Sándor: Kéde rovosz. [Úgy sírhatnék.] Ford. Boldizsár József. *Összehasonlító Irodalomtörténelmi Lapok* 2. (1878) 26. 534.
 PETŐFI Sándor: Szoná cshunyomásmé vás tuké. [Mit nem tettem volna érted.] Ford. Boldizsár József. *Összehasonlító Irodalomtörténelmi Lapok* 2. (1878) 23. 483.
 PETŐFI Sándor: Pérel, pérel, pérel. [Esik, esik, esik.] Ford. Boldizsár József. *Összehasonlító Irodalomtörténelmi Lapok* 12. (1882) 65–66. 2101.
- SÓÓS 2006
 SOÓS ISTVÁN: „Pártfogóknk és királunk.” *Napút* 8. (2006) 9.
- SZABÓNÉ 2012
 SZABÓNÉ KÁRMÁN Judit: A magyarországi roma/cigány értelmiség historiográfiája, helyzete, mentális állapota. Doktori értekezés. Pécs, 2012.
- SZATHMÁRI–VISTAI
 SZATHMÁRI PAP Mihály–VISTAI FARKAS Mihály: *Vocabularium Zingarico-Latinum et Hungaricum quod fieri fecit, curiositatis caussa, Michael Pap Szathmári per Michaellem Farkas, alias Vistai natam Zingarum, Collegii nostri, per aliquot annos civem togatum. Kézirat, 1768–1796.*
- SZINNYEI 2000
 Sümegi József: Báta a középkori és törökkori forrásokban, 895–1686. In: Báta évszázadai. Emlékkönyv a bátai apátság alapításának 900 éves évfordulójára. Szerk. KÁPOLNÁS Mária. Báta, 1993. 11–126.
- VASÁRNAPI ÚJSÁG
Vasárnapi Újság 6. (1859) 34. 403.
Vasárnapi Újság 6. (1859): 37. 442.
Vasárnapi Újság 6. (1859) 34. 464–465.
Vasárnapi Újság 35. (1888) 21. 342.

Bodrogai Dóra

Biblia és bomba

Az „elkeseredett harmincas” történetei az ólomévekben

Bible and bomb. The stories of the desperate 30-year-old in the Years of Lead

This paper aims to examine the changes in Fabrizio De André's language through the albums *La buona novella* (1970), *Non al denaro non all'amore né al cielo* (1971), *Storia di un impiegato* (1973) and *Rimini* (1978). These are the years of the Italian terrorism called Years of Lead (1969–1980), and similarly to many artists of this period, De André chose to address the problems and perceptions of these difficult years. With the *Storia di un impiegato* (after the public did not seem to understand the message in the previous albums) De André decided to write a concept album which, so he thought, would be more easily understandable, given the simplicity, the everyday language expressions and, sometimes, the profanity. After the failure of the *Storia*, he returned to the allegories and metaphors in Fabrizio De André (1981), *Le nuvole* (1990) and *Anime salve* (1996).

Bevezetés

Fabrizio De André (Genova, 1940. február 18. – Milánó, 1999. január 11.) a 20. század második felének egyik legjelentősebb *cantautoréja*,¹ aki az olasz társadalmat és ennek szereplőit (főleg a társadalom peremére szorultakat, prostituáltakat, öngyilkosokat), illetve az ő problémáikat foglalta dalokba. Az 1950–1960-as években alakult „genovai iskola” tagja volt, olyan ismert szerzők mellett, mint Umberto Bindi, Paolo Villaggio vagy Bruno Lauzi. A korszak *cantautorinak* másik központja Milánó volt, ide tartozott például Giorgio Gaber és Enzo Jannacci.²

¹ A *cantautore* szó az olasz dalkultúrában a *cantante* (énekes) és *autore* (szerző) szavak összetétele, olyan személyt jelöl, aki dalait maga írja és adja elő, illetve ezeknek a műveknek költői értéket is tulajdonítanak. Számos ilyen szerző ismert, Fabrizio De André mellett például Lucio Dalla vagy Francesco Guccini.

² CURI 1997. 18.

De André Lucio Battistivel, az 1960–1970-es évek másik kiemelkedő alakjával szembeállítva így jellemezhető: költő, intellektuális alkat, a baloldal orákuluma, dalait enyhe anakronizmus jellemezte. De André pályájának elején a dalait egyszerű gitárkísérettel írta, majd későbbi szakaszában már a világzene és a progresszív rock is megjelent dalaiban. A zenét dalaihoz szinte soha nem egyedül írta, dalainak erőssége a szövegben rejlik. Emellett De André 1975-ig egyáltalán nem koncertezett, ami szintén hozzájárult varázsához.³

Ahogy Jean Guichard is megfogalmazza, „De André az olasz társadalom és az emberiség kiváló elemzője és kritikusja is volt, és olyan politikai és etikai üzenetek hordozója, amelyek őt »népfilozófussá« teszik».⁴

Ezért lehetséges az, hogy a „publikum őt több alkalommal is politikai és érzelmi éréseinek »hangadójává« választotta»,⁵ és az sem meglepő, hogy az 1968-as év és az azt követő időszak is megjelenjen dalaiban. 1968 „vízválasztó évnek” tekinthető, amelynek hatása a következő évekre is rányomja a bélyegét. A lázadás korszaka ez, illetve a politikai rendszer végletes korrupciójáé, amely a fegyveres harc, illetve a terrorizmus táptalaja lesz.⁶

De André maga is 1968-ban vált szélesebb körben ismertté, amikor Mina a *La canzone di Marinella* című dalát felénekelte. Munkásságában ez a konceptalbumok időszaka: az első ilyen jellegű lemeze *Tutti morimmo a stento* [Mind nehezen haltunk meg] címmel a jelzett évben jelent meg, ezt követte az 1970-es *La buona novella* [A jó hír], az 1971-es *Non al denaro non all'amore né al cielo* [Sem a pénzre, sem a szerelemre, se az égre] és az 1973-as *Storia di un impiegato* [Egy hivatalnok története]. Dolgozatomban ezekkel és az 1978-as *Rimini* című albummal foglalkozom, s azt kívánok bemutatni, mennyiben változott meg az első két tárgyalt album (a *La buona novella* és a *Non al denaro non all'amore né al cielo*) után a dalok témája és a nyelvezete a *Storia di un impiegato* című albumban, illetve hogy a szerző miért és hogyan tért vissza a zártabb, kevésbé szembeütően politikai nyelvezethez a *Rimini*-ben. Ahogy Luigi Viva is írja Fabrizio De André életével foglalkozó könyvében, „addig a pontig [1973-ig] De André a szövegeiben inkább az allegóriát részesítette előnyben a közvetlen politikai részvétellel szemben”.⁷ Emellett valószínűleg a *La buona novella* „megértésének hiánya miatt vág bele De André a *Storia di un impiegato*val egy erősen politikai jellegű elbeszélésbe”.⁸

Nem meglepő reakció ez a kor eseményeire. 1973-ban lett vége a vietnámi háborúnak, a Watergate-ügy is ekkor került felszínre. Ami Olaszországot ille-

³ COLOMBATI 2011. 1206–1209.

⁴ GUICHARD 2007. 19.

⁵ GIUFFRIDA–BIGONI 2008. 18.

⁶ CANNAS 2007. 216.

⁷ VIVA 2000. 157.

⁸ BERTONCELLI 2003. 54.

ti, már tartott az „óloméveknek” definiált korszak, amely a legtöbb kutató szerint a Piazza Fontana-i merénylettel kezdődött (1969. december 12.), és 1980. augusztus 2-ig, a bolognai pályaudvaron történt merényletig tartott. 1970-ben meghozták a Fortuna–Baslini törvényt, amely elismeri Olaszországban a válást. Szintén 1970-től már a Brigade Rosse (Vörös Brigádok) nevű szervezet is létezett, amelynek egyik alapítója a De André által is idézett Renato Curcio és felesége, Margherita Cagol volt. Az ólomévek másik szimbolikus eseménye 1978-ban történt. A Vörös Brigádok március 16-án foglyul ejtették Aldo Morót (a Kereszténydemokrata Párt – DC elnökét), akit 56 napi raboskodás után, május 6-án tíz lövéssel kivégeztek, holttestét egy autó csomagtartójába tették, majd a kocsit jelképesen az Olasz Kommunista Párt és a Kereszténydemokrata Párt székháza között parkolták le. A Vörös Brigádokon kívül más szervezetek is aktívan működtek, például a 'Ndrangheta és az Anonima Sarda, amelyek az 1970-es években rekordmennyiségű embert raboltak el.⁹

Az Anonima Sarda emberrablásainak egyik szenvedő alanya 1979-ben De André és felesége, Dori Ghezzi voltak, akiket augusztus 27-től december 22-ig tartottak fogva Szardínia szigetén. De André erről *Hotel Supramonte* című dalában emlékezik meg. A cím Supramontéra, a szárd hegyek egyik láncolatára utal, amely számos szökésben lévő ember és bűnöző rejtekhelye volt.

1973-ban, a *Storia di un impiegato* kiadásának évében is történt merénylet, május 17-én a milánói rendőrkapitányság előtt zajló ünnepségen egy anarchista bombát robbantott, ami négy ember halálát és körülbelül 40 ember sebesülését okozta. A lemezen megszólaló történet így konkrét asszociációkat kelthetett a hallgatókban az akkor zajló eseményekkel kapcsolatban.

A korabeli zenében¹⁰ általános tendencia, hogy a *cantautorek* szövegeikben is visszaadják a korszak hangulatát, társadalmi történéseit, épp ezért írnak dalokat; ahogyan Demetrios Stratos is megjegyzi: „A mieink nem lemezek. Politikai programok.”¹¹

Ami a zenei kísérletet illeti, a francia modelleket elhagyva az olasz *cantautorek* az angol nyelvű dalszerzők, például Bob Dylan vagy Leonard Cohen felé fordulnak. Zenéjük stílusára inkább a rock-hatás jellemző, amint az megfigyelhető De André lemezein is; korábban sokkal inkább Georges Brassens-re emlékeztettek a dalai. De Andrén kívül más énekesek is tematizálták dalaikban a korabeli történéseket: például Franco Battiato, az 1973-as *Sulle corde di Aries* [Kos húrjain] című, meglehetősen politikai témájú lemezén. A dalszövegekben feltűnik, hogy „az idő múlik, de úgy tűnik, semmi sem változik”, „már éreztem a felkelés szelét, már

⁹ A magyarul olvasók *Az ólomévek kultúrája és utóélete – A terrorizmus az olasz művészetekben és irodalomban* című tanulmánykötetben tájékozódhatnak bővebben a korszakról. A Helikon 2015/4. számát Puskár Krisztián, Szirmai Anna és Szkárosi Endre szerkesztette.

¹⁰ Bővebb elemzésért l. POLLONI 2013.

¹¹ Rizzo 2013.

hallottam kiáltani, akit a kivégzésre visznek” (*Aria di rivoluzione* [A forradalom levegője]), „távol ettől a sötétségtől már érik a jövő” (*Da oriente ad occidente* [Keletről nyugatra]). Giorgio Gaber *Far finta di essere sani* [Úgy tenni, mintha jól lennénk] című dalában is feltűnnek a korszak főbb jellemzői: „most még hagyom az öngyilkosságot, / és tanulócsoportot alakítok/ a tömegek, az osztályharc, Gramsci szövegei, / úgy tenni, mintha jól lennénk”. Lucio Dalla bolognai *cantautore* is kifejezi ezt a hangulatot: „Keveset megyünk el esténként, még akkor is, ha ünnepnap van, és olyan is van, aki homokzsákokat tett az ablakába.”¹²

La buona novella és Non al denaro non all’amore né al cielo

Az említett két album közvetlenül a *Storia di un impiegato* előtt íródott, és mindkettőnek irodalmi mű szolgál alapul. A *La buona novella* az apokrif bibliai szövegek, Nikodémus, Péter, Fülöp, Jakab és Tamás evangéliumai alapján meséli el Mária, József és Jézus életét, személyesebben mutatva be életük részleteit, például Mária gyerekkorát. A cím is erre utal: az evangélium szó jelentése jó hír, örömhír, olaszul *buona novella*, így De André albuma egy újabb evangéliumként, a történet egy újabb, más szempontú bemutatásának is tekinthető. A *Non al denaro non all’amore né al cielo* ezzel szemben Edgar Lee Masters *Spoon River Anthology* [A Spoon River-i holtak] című kötetéből választott kilenc vers alapján készült dalokból áll. Ahogyan a De André szövegeit tartalmazó kötet előszavában Roberto Cotroneo is megfogalmazza, De André „az egyértelmű nyilatkozatokról átáll a palackpostára. Ezt természetesen az apokrif evangéliumokkal és egy fiatalságának fontos, Edgar Lee Masters által írt könyvvel teszi.”¹³ A korábbi évek dalainak (*La canzone di Marinella*, *La città vecchia*, *La guerra di Piero*) nyíltabb nyelvezete eltűnik, helyét zárt, rejtelmes dalszövegek veszik át, amihez nagyban hozzájárul a már említett irodalmi alap.

Amikor De André a *La buona novella*t megjelenteti, „1970-et írunk, ami a Piazza Fontana-i merénylet utáni év, a nagy diák- és antifasiszta tüntetések és a Reggio Calabria-i lázadás éve”,¹⁴ ám De André ezt a társadalmi helyzetet egészen váratlan módon ábrázolja. Egyik utolsó, római koncertjén így nyilatkozott erről:

Amikor a *La buona novella*t megírtam, 1969-et írtunk. Tehát a diáklázadások teljében voltunk, és a kevésbé figyelmes emberek [...] ezt az albumot anakronisztikusnak tekintették. [...] Azt mondták: Miért? Mi az egyetlen belül és kívül harcolunk, és te egy olyan történetet me-

¹² SZTANÓ 2008. 23.

¹³ COTRONEO 1999. XIV.

¹⁴ GIUFFRIDA–BIGONI 2008. 46.

sélsz el, Jézus tanításának történetét, amit már ismerünk? Nem értették meg, hogy a *La buona novella* tulajdonképpen egy allegória akart lenni, egy olyan allegória, amely a '68-as lázadások legjobb, legértelmesebb pillanatainak és a spirituális szempontból talán magasabb, de társadalmi szempontból hasonló értékű tettek közötti párhuzamban nyilvánult meg. Azokról a tettekről van szó, amelyeket egy férfi 1969 évvel korábban az egyetemes testvériség és az egyenlőség nevében a hatalommal való visszaélés és a hatóságok visszaélései ellen vitt véghez. Jézus Krisztusnak hívták, és szerintem minden idők legnagyobb forradalmára volt.¹⁵

Az album tehát a történelmi folyamatokra adott reakció, bár nem biztos, hogy ez első hallásra feltűnik az átlagembernek, hiszen figyelmét könnyen elterelheti a bibliai téma. A dalok a főszereplők emberi jellegét hangsúlyozzák, de nem tagadják az isteni jelenlétet, a csodát. Az album a *Laudate dominum* [Dicsérjétek az Urat] című rövid dallal kezdődik, majd a *Laudate hominem* [Dicsérjétek az embert] végződik, ezzel utalva Isten Jézusban történő emberré válására, illetve az emberségeségre mint tulajdonságra, ami az album egyik vezérszála. A lemezen ezen kívül négy dal teljes egészében Máriáról szól (*L'infanzia di Maria* [Mária gyerekkora], *Il sogno di Maria* [Mária álma], *Ave Maria, Maria nella bottega del falegname* [Mária az ács műhelyében]), de Jézus anyja megjelenik a *Via della croce* [Keresztút], illetve a *Tre madri* [Három anya] című dalban is, amelyben együtt siratja fiát Dimaco és Tito anyjával. Saját dala van Józsefnek (*Il ritorno di Giuseppe* [József visszatérése]) és Titónak (*Il testamento di Tito* [Tito testamentuma]), utóbbi az album egyik leghíresebb száma, amelyben Tito sorra veszi a Tízparancsolatot és a saját, elkövetett bűneit. Az album legfőbb gondolata, mint De André-nél oly sokszor, a hatalom kérdése: a hatalom az, amely az ember és isten közötti ellentétet hangsúlyozza, amely vallásosnak mondja magát, mégis embert öl Isten nevében, és amely ugyanennek az Istennek a nevében fél is oldozza magát.¹⁶ A hatalom a saját maga által elfogadott törvényt (Ne ölj!) veszi semmibe, amikor kivégzi Jézust és a két latrot.

A *Non al denaro non all'amore né al cielo* című album az akkori lázadásoknak, társadalmi folyamatoknak a tükrében íródott. Edgar Lee Masters művét először – Cesare Pavese javaslatára – Fernanda Pivano fordította le 1943-ban, és a 143 oldalas kötet igen gyors sikerre tett szert, annak ellenére (vagy éppen amiatt) hogy a hatóságok néhány nappal a kiadása után betiltották.¹⁷ A mű az antifasiszták egyik jelképévé vált, De André ezt is felelevenítette ezekben a dalokban. A kilenc átdol-

¹⁵ DE ANDRÉ 1998.

¹⁶ Bővebb elemzésért l. CANNAS 2007.; BOI 2007.

¹⁷ Pivano és Pavese úgy próbálták meg átejtetni a hatóságokat, hogy a kötetet *Antologia di S. River* néven adták ki, hogy azok azt gondolják, a könyv egy addig ismeretlen szentről szól.

gzott vers közül az első bevezető jellegű: bemutatja, hogy a mű egy város, Spoon River dombján fekvő halottakról szól, akik az élőknek tanácsokat adva mesélik el történeteiket, gyakran kiegészítve, megcáfolva egymást (a verseskötetben sok a példa a férj-feleség, szülő-gyerek vagy testvéri kapcsolatra, így mindenki a saját versében, a saját szemszögéből mesélheti el a történetét). A bevezető versen kívül De André nyolc verset választott, ezek Frank Drummer, Selah Lively, Wendell P. Bloyd, Francis Turner, Siegfried Iseman, Trainor, a gyógyszerész, Dippold, az optikus és Zenész Jones versei, melyeket De André *Un matto* [Egy örült], *Un giudice* [Egy bíró], *Un blasfemo* [Egy istenkáromló], *Un malato di cuore* [Egy szívbeteg], *Un medico* [Egy orvos], *Un chimico* [Egy vegyész], *Un ottico* [Egy optikus] és *Il suonatore Jones* [Zenész Jones] címmel dolgozott át. A szerző elhagyta a tulajdonneveket (és nem csak a személyneveket – a versekben felmerülő egyéb, például földrajzi nevek sem találhatók meg a dalokban), ezzel pedig az elbeszélésnek a történelem fölé helyezését érte el, mivel így a történetek bármely országban és városban játszódhatnak. Az egyetlen ember, aki saját nevét megtarthatja, Jones, a zenész, és ő az album egyetlen olyan szereplője is, akit már a bevezető dalban megismerünk. Szintén az ő szavaiból származik az album címe: Jones feladta 40 hektárnyi földjét, hagyta, hogy azt ellepje a gaz, így igazán a zenének tudott élni, nem gondolt „sem a pénzre, sem a szerelemre, se az égre”. A domb többi halottjával szemben neki sikerül megmenekülnie, hiszen a zene segítségének köszönhetően nem esik az album fő témáit képviselő két bűn egyikébe sem: az egyik az irigység, a másik a tudomány, a tudománnyal való visszaélés. Ezek alapján a szereplők is két csoportba oszthatók: az elsőbe az örült, a bíró, az istenkáromló és a szívbeteg tartozik, a másodikba az orvos, a vegyész és az optikus.

A neveken kívül De André több olyan változtatást is tett, amely az olasz hallgatónak segíti a szöveg és a dalok megértését. Ilyen például, hogy az örült által bemagolt *Enciclopedia Britannica* De André-nál *Treccani* lesz, a kistermetű bíró méreteit nem lábban és hüvelykben, hanem méterben és centiméterben adja meg. Ezen kívül több olyan kontextuális utalás is található a dalokban, amelyek az akkori történelmi és kulturális eseményekre utalnak. Ezzel Donatella Izzo foglalkozik részletesen *La Spoon River di Fabrizio De André*¹⁸ [*Fabrizio De André Spoon Rivere*] című tanulmányában. Szerinte a *Spoon River* választása nemcsak De André személyes poétikájával esik egybe, hanem a korról is: az erőszak és a hatalom megjelenik a bíró és az istenkáromló dalában (a törpenövésű főszereplő, miután bíró lesz, kivégezteti azokat, akik egykor nevetség tárgyává tették, az istenkáromló pedig azért hal meg, mert két bigott katolikus ör halálra ütlegeti, azért, amit állított Istenről). A három nappal a Piazza Fontana-i merénylet után a milánói rendőrkapitányság ablakából kiesett Giuseppe Pinelli halála Izzo szerint az istenkáromló halálához hasonló. Ahogy már említettem, 1970-ben meg-

¹⁸ Izzo 2007.

hozták a Fortuna-Baslini törvényt, amely elismerte a válást, és ezekben az években folytak az abortuszt övező viták is (az első dalban Ella abortuszban hal meg, Mastersnél ez „illegális szülés” volt). Christian Barnard 1967-ben Fokvárosban hajtotta végre az első szívatültetést, amely nemcsak a szívbeteg, hanem az orvos dalában is fontos kérdés, hiszen felmerül az orvostudomány fejlődése és egy sor ezzel kapcsolatos aggály és kérdés. A vegyész dalában a hidrogén és a robbanás felemlegetése is a korabeli és nem sokkal korábbi történelmi eseményekre utal, illetve az optikus dalában a *spacciatore* [drogdíler] szó használata és a zene megkomponálása az LSD-korszaknak is példája, hiszen – bár az Egyesült Államokban 1967-től már betiltották – Olaszországban ebben az időszakban terjedt el az LSD társasági fogyasztása. Valószínűleg az sem véletlen, hogy De André a bevezető dalban Masters három sora helyett („Li riportarono, figlioli morti, dalla guerra / e figlie infrante dalla vita, / e i loro bimbi orfani, piangenti”) egy egész versszakot szentel a háborúnak, a fegyveres harcnak és borzalmainak: az ólomévek korában ez nem kevés asszociációt kelthetett a hallgatóságban. A sorok így hangzanak:

Dove sono i generali
che si fregarono nelle battaglie
con cimiteri di croci sul petto
dove i figli della guerra
partiti per un ideale
per una truffa, per un amore finito male

hanno rimandato a casa
le loro spoglie nelle bandiere
legate strette perché sembrassero intere.

Hol vannak a tábornokok, akik
kereszt-temetőkkel a mellükön
viseltek hadat,
hol vannak a háború fiai,
akik egy eszméért indultak el,
egy csalás, egy rosszul végződött
szerelem miatt
a maradványaikat zászlókba
csavarva küldték haza,
hogy sértetlennek tűnjenek.¹⁹

A felsorolt nyilvánvaló vagy kevésbé nyilvánvaló asszociációkon kívül azonban konkrétumokat nemigen találunk a szövegekben. Talán a túlságosan is történelmi, vallási és irodalmi háttér az, ami a hallhatóság figyelmét elvonhatta a közölni kívánt tartalmakról, így történhetett meg az, hogy a *La buona novella*, mint az De André idézett szavaiból is kiderül, anakronisztikusnak tekintették. A *Non al denaro non all'amore né al cielo* sikere ezzel szemben vitathatatlan, ám nyelvezete a *Storia di un impiegato*hoz, de akár Masters verseihez képest is egyértelműen metaforikusabb, ami megértésbeli problémákhoz vezethetett. De André mintegy erre adott reakciójaként a soron következő album, a *Storia di un impiegato* dalaiban már egyértelmű utalások, konkrétan kimondott tettek és párhuzamok találhatók.

¹⁹ A dolgozatban megjelenő magyarra fordított szövegek saját munka eredményei, amely során szövegű fordításra törekedtem, mivel a dalokat a szövegben értelmezem.

Storia di un impiegato

Az előző két lemezhez képest De André most „védőháló nélkül, narratív és kontextuális támasz nélkül”²⁰ alkotja meg ezt a koncept-albumot: „ennek a merénylőnek álló, »elkeseredett harmincas«-nak az egzisztenciális történetén keresztül az album valójában a '68 ügyéről a terrorizmus témájára való kritikus átállást meséli el, mivel a magányos és dühös főszereplőt, aki nem tagja semmilyen politikai vagy parapolitikai csoportnak, ideológiai mozgalmak sem vezérik.”²¹ Az album tehát egyrészt az 1968-as forradalmakról a terrorizmusra való átállást testesíti meg, másrészt példát ad az individualizmustól a közösség felé való nyitásra is: a hivatalnok a börtönben jön rá arra, hogy individualizmusa csődöt mondott, a közösség ereje pedig jóval nagyobb. Ezt a felismerést a többes szám első személy használata is mutatja: a záró dal, a *Nella mia ora di libertà* első versszakának négy sora majdnem szó szerint visszaköszön, a folytatásban pedig végig megmarad a többes szám.

Di respirare la stessa aria
di un secondino non mi va
perciò ho deciso di rinunciare
alla mia ora di libertà
[...]

Nincs kedvem egy levegőt szívni
a felügyelőtiszttel,
ezért lemondtam
a szabad órámról
[...]

Di respirare la stessa aria
di un secondino non ci va
abbiamo deciso di imprigionarli
durante l'ora di libertà
venite adesso alla prigione
state a sentire sulla porta
la nostra ultima canzone
che vi ripete un'altra volta
per quanto voi vi crediate assolti
siete per sempre coinvolti.

Nincs kedvünk egy levegőt szívni
a felügyelőtiszttel,
úgy döntöttünk, hogy bebörtönözzük őket
a szabad óránkban,
gyertek most a börtönbe,
hallgassátok az ajtóban
az utolsó dalunkat,
amely még egyszer elismétli nektek azt,
ami alól, úgy hiszitek, feloldoztattatok,
pedigörökre a részesei maradtok.

A *Storia di un impiegato*t erős kettősség jellemzi: a középosztály képviselőjének választott hivatalnok élete és a börtön valósága, valamint a realitás és az álom

²⁰ BERTONCELLI 2003. 54.

²¹ COSI-IVALDI 2011. 113.

közötti kettősség egyaránt megfigyelhető a dalokban, ahogy azt Roberto Dané írja az album kísérszövegében.²²

Az lemez kilenc dalt tartalmaz. Az *Introduzione* [Bevezetés] előkészíti az album témáját: öt sorának főbb kifejezései a *lottavano* [harcoltak], a *maggio* [május], a *galera* [börtön] és a *primavera* [tavasz]. Ezt megszakítás nélkül követi a *Canzone del maggio*, egy igazi 1968-as dal, a Dominique Grange²³ által énekelt *Chacun de vous est concerné* [Egyikötöket sem érdeklí] szabad olasz fordítása. A dal szöveg szintjén nagy részben megegyezik az eredeti francia dallal, a zenei aláfestést viszont De André teljesen megváltoztatta.

Míg a *Canzone del maggio*ban a „mi” és a „ti” párbeszéde volt a jellemző, a *La bomba in testaban* [Bomba a fejben] már az „én” és az „ők” szembeállításával találkozhat a hallgató. Ebben nyilvánul meg a főszereplő individualizmusa, hiszen ő másképp érzékeli a világot, mint a többiek, a bombát is egyedül találja ki és készíti el. Az első versszakban felemlegetett berögzült szokások abban is visszatükröződnek, hogy több versszak végén is megismétlődik a *torno al lavoro* [visszatérek a munkához] kifejezés. Ebben a dalban kezd el átalakulni az első dallal témaként felhozott 1968 az ólomévek terrorizmusává, a hivatalnokban itt merül fel a gondolat, hogy bombát készítsen, még maga a robbanószer kifejezés is megjelenik az utolsó előtti versszakban. Ezután a hivatalnok álmai következnek: az elkészült bomba az álarcosbál vendégei között robban fel, ami az album negyedik dalának témája. Az *Al ballo mascherato* című dal az első az albumban megjelenő három álom közül. A hivatalnok a polgári lét és kultúra szimbólumait robbantja fel álmában: megjelenik a *Biblia* (Cristo, Maria), az antik (Edipo) és a középkori világ (Dante, Paolo és Francesca, Sant'Elena), de az újkor is (Nobel, Statua della Libertà, Nelson).²⁴ Az utolsóként felsorakozó két szereplő a hivatalnok édesanyja és édesapja, akik szintén a bomba áldozatai lesznek, mivel ők is ehhez a világhoz tartoznak, ennek a világnak az értékrendje szerint élnek. A hivatalnok barátja is hasonló sorsra jut, annak ellenére, hogy ő tanította meg neki, miként válhat szabaddá és hogyan kell bombát készíteni. A *Sogno numero due*ben [Kettes számú álom] a dal elbeszélője ezúttal nem a hivatalnok, hanem

²² COTRONEO 1999. 136–137.

²³ A francia május himnuszaként is felfogott dal énekesnőjével Roberto Danének, az album producerének nyílt alkalma találkozni, de mivel Granget körözték, csak teljes titokban, egy párizsi ház negyedik emeletén jöhetett létre a találkozó. Az énekesnő nem formált jogot a dalra, úgy vélte, ez „mindenki dala”, ezért ajándékozta oda Danének és De Andrének, akik ezután, az engedély birtokában szabadon átdolgozhatták a dalt, lábjegyzetben jelezve, hogy „a francia május egy dalának szabad átvétele”. BERTONCELLI 2003. 92–93.

²⁴ Az zárójelekben megjelölt nevek az olasz írásmódot követik, ahogyan a dalban is megjelennek. Ezek megfelelői magyarul: Jézus és Mária a *Bibliából*, Oidipusz király az antik görög tragédiákból, Dante, Paolo és Francesca a dantei *Pokol* ötödik énekéből, Szent Ilona, Nagy Konstantin császár édesanyja, illetve Alfred Nobel, a Szabadság-szobor és Lord Nelson angol altengernagy.

egy bíró, aki a bíróságon kihallgatott hivatalnokhoz intézi öt versszakos monológját. Szavainak lényege az, hogy a bomba valójában a hatalom érdekeit szolgálja, hiszen épp ellentétes hatást vált ki, mivel megújítja és táplálja a már létező rendszert, nem pedig eltörli azt. Ebben nyilvánul meg az anarchista De André „negatív ítélete a Vörös Brigádokról és általában a fegyveres harc sejtjeiről, amelyek a lázadás értelmében a baloldalt támogatják”.²⁵ A hatalom hálás a hivatalnoknak azért, amit tett, ezért a bíró választás elé állítja:

Oggi, un giudice come me,
lo chiede al potere se può giudicare.
Tu sei il potere.
Vuoi essere giudicato?
Vuoi essere assolto o condannato?

Ma, egy olyan bíró, mint amilyen én vagyok,
megkérdezi a hatalomtól, hogy ítélkezhet-e.
Te vagy a hatalom.
Azt akarod, hogy ítéletet mondjanak feletted?
Azt akarod, hogy felmentsenek, vagy azt, hogy
elítéljenek?

A hivatalnok választát nem tudjuk meg, viszont az első két álomban megkezdett történet folytatásából, a *Canzone del padre*ből [Az apa dala] kiderül, hogyan döntött végül: „Così son diventato mio padre / ucciso in un sogno precedente” [Így váltam egy korábbi álomban / megölt apámmá].

Guido Michelone értelmezése szerint a dal arra kíván rámutatni, hogy a rendszer örökké folytatódik, és mindig újjáéled, hiszen a hivatalnok elfoglalja apja helyét, tehát a rendszer körforgása továbbra is fennáll. Kisebb és nagyobb „hajókkal” kerül kapcsolatba, vagyis alárendelt embereknek parancsolhat, de nem avatkozhat bele a nagyobb hajók útjaiba. Az álom alatt ágya tűzre kap, ebből felriadva ezt mondja az álombeli bírónak:

Vostro Onore, sei un figlio di troia,
mi sveglio ancora e mi sveglio sudato,
ora aspettami fuori dal sogno
ci rivedremo davvero
io ricomincio da capo.

Tisztelt Bíró Úr, a jó édes anyád,
megint felébredek, csurom vizesen,
várj csak meg az álmon kívül
tényleg találkozunk ám,
én mindig újra kezdem.

Tehát valóban megteszi azt, amit az álomban látott és átélt: bombát készít és útnak indul, azzal a szándékkal, hogy felrobbantsa a hatalom központját, a Parlamentet. Az *Il bombarolo*²⁶ [A bombarobbantó] az album talán leghíresebb dala, szöveg és zene szempontjából egyaránt erős. Az albumot hallgatva sok másik dalban is fel-felhangzik egy rész a dalból, ebben az értelemben tehát mindenképpen az

²⁵ MICHELONE 2011. 127.

²⁶ A cím fordítása az olasz hangalakot tükrözi, az olasz jelentés összetettebb: olyan embert jelöl, aki maga készíti el a robbanószert, majd merényletet követ el ezzel.

album egyik kulcsfontosságú dala. A dal főszereplőjének monológjában nemcsak saját haragja, elkeseredése és a hatalom bírálata fejeződik ki, hanem a hétköznapi emberek tétlenségének kritikája is. A merénylet abszurd jelenetbe fullad: a terroristának állt hivatalnok végül csak egy újságosbódét robbant fel, az újságok lapjairól pedig, ironikus módon, barátnője képe köszön vissza. Neki intézi a levelet a börtönből, amely a következő dal, a Verranno a chiederti del nostro amore [A szerelmünkről kérdeznek majd] szövegét alkotja. A hivatalnok elképzeli, ahogy a nő interjút ad az újságíróknak, akik róla kérdezik, elképzeli a válaszait is, és tanácsot is ad neki, hogy mit mondjon. A dal szerelmes dal, még ha nem is a megszo- kott módon. De André azért illesztette be ezt a látszólag ide nem illő dalt, mert észrevette, „hogyan túl száraz, hiányzik belőle az emberségesség”.²⁷ A szerelmes képének feltűnése egyértelműen lágyítja a többi dal rendszerkritikus tartalmát, és egy kis emberséget csempész a terrorizmus és a fegyverek világába. Ennek ellenére a dal mégsem a szerelem pozitív tulajdonságait emeli ki, hanem „elsősorban a szerelem képtelenségét arra, hogy megváltoztasson embereket”, valamint „a képmutatást, amely végül minden kapcsolatbaneluralkodik”.²⁸

Az album utolsó dala a *Nella mia ora di libertà* [Szabad órámban], amelyben a hivatalnok rájön, hogy individualizmusa nem vezet semmire, az emberek együtt, közösen jobban tudnak érvényesülni. A dal végén még a börtönparancsnokokat is fogságba ejtik, igaz, csak szimbolikusan.²⁹ De André „osztályharcról beszél, egy hivatalnokkal azonosulva, aki a többieket a saját egyéni lázadásának bukása és a közös ellenség ellen lázadó csoport erejének szembeállításán keresztül fedezi fel”.³⁰ Ez a dal sem mentes filozófiai tartalmaktól, a hivatalnok ugyanis kifejti, hogy „nincsenek jó szándékú hatalmak”, illetve „büntény az is, ha nem lop az ember, mikor éhes”.

Ami az album nyelvezetét illeti, egyből feltűnhet, hogy a használt szavak és kifejezések mennyire erősen (és tudatosan) tükrözik a hétköznapi nyelvezetet. De André alapvetően a „nép énekese”, korábbi műveit sem jellemezte az akadémiai stílus, ez a lemeze azonban kifejezetten közérthető. Az első két dalból egyértelműen kiderül a történelmi környezet, a korszak és a konkrét politikai helyzet. De André így vall erről: „[...] soha nem vettem volna részt a fegyveres harcokban, de a ma már 1968-as túlkapásokként definiált tettekkel majdnem teljes mértékben egyetértettem, annál is inkább, mert dalaimmal kvázi én magam is előidéztem őket”.³¹ A *Canzone del maggio* „mi” és „ti” alaphelyzete egyértelmű utalás a kétkedőknél, illetve úgy vélem, a szabadon átírt forradalmi himnusz

²⁷ MICHELONE 2011. 141.

²⁸ NISSIM 2008. 130.

²⁹ „il principio specularre del rovesciamento è quello che consente all'impiegato in carcere di imprigionare simbolicamente i suoi secondini”: ALBERIONE 2008. 108. (Kiemelés tőlem – B. D.)

³⁰ GIUFFRIDA–BIGONI 2008. 55.

³¹ COTRONEO 1999. 138.

tükröt tart azok elé, akikről De André úgy gondolta, nem vették ki kellőképpen a részüket a harcokból. De André más dalokban is kifejtette a harcokkal kapcsolatos véleményét, például a *La bomba in testaban*:

ci vuole pure un senso a sopportare
di poter sanguinare
e il senso non dev'essere rischiare
ma forse non voler piú sopportare.

értelmet kell adni
a vérontás elviselésének
de ez ne a kockáztatás legyen,
hanem az, hogy nem akarjuk többé
elviselni a helyzetet.

Az *Al ballo mascheratora* a maró irónia jellemző: feltűnik Nobel, aki feltalálta a dinamitot, Dante, aki az ajtó mögül lesi Paolót és Francescát, hiszen azokat figyeli, akik „jobban csinálják nála”, és akiknek a történetét végül teljesen átalakítva adja tovább; a Szabadság-szobor sem kérdezi már meg a bál után, vajon ő a szebb, vagy a Pietà-szobor, hiszen – a többi jelképhez hasonlóan – ő sem létezik már. A hivatalnok anyjának is „derűsen kellene elfogadnia a bombát, mivel a mártírság a mestersége”.

Az album szövegeiben De André a bombát pozitív tulajdonságokkal illeti: a bomba „megvilágosít”, „kellemes természete van”, „pártatlanság jellemzi”, sőt, a robbantó dalában egyenesen „törékeny Pinocchióm, saját készítésű rokonom”-nak nevezi. A bíró szavai szerint a gyanúsított „kezének leghosszabb ujjá a közepső, az enyémmek a mutató”, tehát a főszereplő „beinthe” a hatalomnak, mégis ez utóbbi mond majd ítéletet felette. Ezek egyértelmű kifejezések, az akadémikus nyelvezethez, idegen, ritkán használt szavakhoz nem szokott átlagember is könnyen megértheti jelentésüket.

Az *Il bombarolo* egész szövegét áthatja az irónia, a társadalommal szembeni kritikusság, az 1970-es évek terrorizmusának szatírájaként is felfoghatjuk.³²

Chi va dicendo in giro
che odio il mio lavoro
non sa con quanto amore
mi dedico al tritolo
[...]

Aki azt mondja,
utálom a munkám,
nem tudja, mennyi odaadást
szentelek a robbanószernek.
[...]

Nello scendere le scale
ci metto piú attenzione,
sarebbe imperdonabile
giustiziarmi sul portone
proprio nel giorno in cui

Jobban odafigyelek,
mikor lemegyek a lépcsőn,
hisz megbocsáthatatlan lenne,
ha a kapuban végezném,
éppen azon a napon, amikor

³² MICHELONE 2011. 65.

la decisione é mia
sulla condanna a morte
o l'ammnistia.
[...]

enyém a döntés
a halálos ítéletről
vagy a kegyelemről.
[...]

qui chi non terrorizza
si ammala di terrore
[...]

Itt aki nem másokat tart rettegésben,
az maga betegszik bele a rettegésbe
[...]

Intellettuai di oggi,
idioti di domani
[...]

A ma értelmiségiei
a holnap idiótái
[...]

Potere troppe volte
delegato ad altre mani,
sganciato e restituitoci
dai tuoi aeroplani,
io vengo a restituirti
un po' del tuo terrore
del tuo disordine
del tuo rumore.

Túl sokszor más kezekbe
átruházott,
leakasztott és nekünk a repülőgépeidből
visszaadott hatalom
visszaadok neked egy keveset
az általad keltett rettegésből
rendetlenségéből
a zajos felfordulásból.

A korábbi albumokban megjelenő ítéletmondás a hatalomról a *Storia di un impiegato*ban is folytatódik: a *Nella mia ora di liberta*ban található az a versszak, amely világosan és egyértelműen kifejezi De André nézeteit.

Certo bisogna farne di strada
da una ginnastica d'obbedienza
fino ad un gesto molto più umano
che ti dia il senso della violenza
però bisogna farne altrettanta
per diventare così coglioni
da non riuscire più a capire
che non ci sono poteri buoni.

Persze, meg kell tenni bizonyos utat
az engedelmesség gyakorlatától
egy sokkal emberibb gesztusig,
ami megadja az erőszak értelmét
de legalább ugyanennyit meg kell tenni ahhoz,
hogy annyira töketlenek legyünk,
hogy ne fogjuk fel,
nincsenek jó hatalmak.

Itt visszaköszön De André filozófiájának anarchikus jellege is, hiszen szerinte nincs szükség hatalomra, a hatalom nem jó, a jót akaró ember nem marad ugyanolyan, ha hatalmat kap a kezébe.³³

³³ Bővebben l. FLORIS 2007.

Az album tehát folytatja a korábbiakkal megkezdett sort, a kor problémáival való szembeállítás, ám a mód, ahogyan ezt teszi, gyökeresen megváltozik. De André dalainak ecói funkciója az „erősítés vagy duplikáció, ami »a mindennapi élet érzelmeinek és problémáinak felerősítésére kész, azért, hogy rávilágítson, fontossá és kikerülhetetlenné tegye ennek figyelembe vételét és a részvételt.«³⁴ Ezt teszi De André, amikor megírja társadalmi problémákat tárgyaló dalait: elkerülhetlenné válik, hogy a publikum szembenézzen a problémákkal, melyeket De André sajátos módon ábrázol. Egy olyan szöveg, mint amilyen például a *Storia di un impiegato*, több szinten is felerősíti a helyzetet: egyrészt témájában, amely az akkori ember valós problémájaként jelentkezett, másrészt nyelvezetével, hiszen a mindennapi életből vett kifejezések még jobban hozzájárultak ahhoz, hogy az üzenet ne legyen összetéveszthető, ne tartalmazzon kétértelmű, rejtett, az átlagember számára nehezen dekódolható utalásokat.

Rimini

A *Rimini* című albumot De André szintén nem egyedül írta. Eddigi segítői Giampiero Reverberi, Nicola Piovani, Giuseppe Bentivoglio és Francesco De Gregori voltak, most Massimo Bubola segítségével készült a lemez. A *Rimini* a *Storia di un impiegato*val szemben semmi olyan konkrétumot nem tartalmaz, amiből egyértelműen az ólomévekre lehetne következtetni, mégis, ha tüzetesebben megfigyeljük a szövegeket, feltűnhetnek finom utalások.

Massimo Bubola mondta egy interjúban: „úgy döntöttünk, annak szenteljük a munkánkat, hogy a lemezben megvizsgáljuk az [...] olasz kispolgárság hibáit, amely annyira különbözik például a francia kispolgárságtól.”³⁵ Arról a kispolgárságról van szó, amely jelképesen elsüllyed a London Valour képében vagy amely megjelenik Coda di Lupo történetében, igaz, a dal főszereplőjén keresztül De André angolokról is beszél.

Több kritikus értelmezése szerint az ólomévek történéseire utalást találunk a *Rimini* dalaiban is, egészen pontosan a *Riminiben*, a *Coda di lupoban* [Farkasfarkok] és a *Parlando del naufragio della London Valourban* [A London Valour hajótöréséről szólva] is.³⁶

A *Rimini* című dal Teresáról szól, akinek a portréjában megfigyelhető „a baloldal által terjesztett szentképekkel és az »amerikai álommal« szembeni ironia, hiszen maga Kolumbusz Kristóf meséli el a lánynak, hogy »due errori ho commesso / due errori di saggezza / abortire l'America / e poi guardarla con

³⁴ Umberto Ecó idézi: GIUFFRIDA–BIGONI 2008. 27.

³⁵ BERTONCELLI 2003. 100.

³⁶ ROMANA 2009. 169–173.; DE ANDRÉ.

dolcezza« [két hibát követtem el, a bölcsesség két hibáját, túl korán hoztam a világra Amerikát, majd gyengéden tekintettem rá].³⁷

A *London Valour* 1970. április 9-én, a genovai kikötőben bekövetkezett tragédiáját megörökítő dal, a *Parlando del naufragio della London Valour* is hordoz olyan elemeket, amelyek az ólomévekre engednek következtetni. Piero Mura szerint a cím „meglehetősen nyíltan” utal a „nyugati társadalom értékeinek elszüllyedésére, amelyet a hatalom cinikus és vak irányítása okozott”.³⁸ De André több szereplőt felvonultat, a kapitányon és a legénységen kívül a henteset, a költőt, a kapitány szerelmét vagy a cukrászt; ezek is bemutatják a város lakóinak életét, illetve azt, hogyan viselkednek a tragédia közben.

A *Coda di lupo* című dal különböző metaforák és az indián kultúrából vett képek mögé rejtj igazi tartalmát: az 1968-as lázadások leverését követő krízist. A *Movimento del '77* [77-es mozgalom] legliberálisabb részét alkotó *Indiani metropolitani* [Nagyvárosi indiánok] és egy fiatal indián férfi, Farkasfarok közötti párhuzamra épül a dal, ezt maga De André is megerősítette.³⁹ E mellett a kommunista Luciano Lamának, a legnagyobb olasz szakszervezet akkori vezetőjének a római La Sapienza Egyetemen hallgatói előtt tartott beszéde is megjelenik a dalban: ő a rövid hajú ezredes, aki az egyetemen a kék ruhás testvérekről szónokolt, és aki egyáltalán nem békével jött.

Ed ero già vecchio quando vicino a Roma
a Little Big Horn
capelli corti generale ci parlò all'Università
dei fratelli tute blu che seppellirono le asce
ma non fumammo con lui non era venuto
in pace
e a un dio fatti il culo non credere mai.

És már öreg voltam, mikor Róma
közelében
Little Big Hornnál
rövid hajú ezredes beszélt nekünk az
Egyetemen
a kék ruhás testvéreinkről, akik
elásták a csatabárdot
de nem füstöltünk együtt vele, nem
békével jött
soha ne higgy egy olyan istennek, aki
miatt a beledet ki kell dolgoznod.

A dal utolsó soraiból levonható következtetés az, hogy nem szabad hinni a társadalomban megjelenő gondolatoknak és eszméknek: az ipari polgárság értéke-

³⁷ ROMANA 2009. 170.

³⁸ MURA 2007. 255.

³⁹ „Coda di lupo è una disperata disamina del fallimento della rivolta sessantottina e del riflusso della speranza della fantasia al potere nell'area dei gruppi autonomisti, come gli indiani metropolitani” [A *Farkasfarok* a '68-as lázadás kudarcáról szól, és azt elemzi, hogyan jelenik meg a hatalomra jutás ábrándos reménye egyes autonomista csoportok (például a Nagyvárosi Indiánok) körében.] Egy Fabrizio De Andréval készített interjú, idézi RECROSIO 2010. 37.

inek (dio degli inglesi), a milánói Scalánál való tüntetésnek (dio della Scala), a törékeny illúzióknak (dio senza fiato).

Renato Curcio és a Vörös Brigádok Cesare G. Romana szerint De André több dalában is megjelennek, ezek például az *Andrea*, a *La domenica delle salme* vagy a *Rimini*.⁴⁰ Úgy vélem, hogy ezek közül a *La domenica delle salme* című dalban a legerősebb az ideológiai-politikai tartalom, Renato Curciót név szerint megemlíti a szerző.

Indiánok és felhők

De André dalait megvizsgálva jól látható, milyen jelentős mértékben befolyásolták a szerzőt a kor eseményei, hangulatai, kérdései. Véleményét sokszor bújtatta allegorikus köntösbe, ehhez különböző apokrif iratokat, Edgar Lee Masters verseskötetét, de akár az amerikai indiánok helyzetét, történetét is felhasználta.

Ugyanakkor fontos megemlíteni, hogy De André az egyik legjobban sikerült albumának (ha nem a legjobb) a *La buona novella*t gondolta,⁴¹ a *Storia di un impiegato*t pedig még ő maga is az egyik legzavarosabb művének tartotta, mivel „túlságosan nyilvánvalóak benne az összetoldás helyei és az ellentmondások”.⁴² Az sem vált a mű előnyvé, hogy csak egy adott kontextusba helyezve értelmezhető, szemben a többi albummal, amelyek általánosabb érvénnyel bírnak.

Bár a *Storia di un impiegato* nem aratott akkora sikert, mint a szerző korábbi művei, mégis fontos állomást jelentett az ólomévek kulturális életében, politikai vitáiban, hiszen De André ebben az albumában beszélt először nyíltan kora legégetőbb eseményeiről és problémáiról: az 1968-as lázadásokról és az ólomévek terrorizmusáról. A nyelvezet és a téma kiválasztása is ezt a feldolgozást segíti, hiszen a publikum könnyebben értelmezhetette ezeket a dalszövegeket, mint a *La buona novella* vagy a *Non al denaro non all'amore né al cielo* dalait. Az albumra érkező negatív reakciók miatt azonban a szerző inkább visszatért a metaforikusabb, allegorikusabb írásmódhoz. A dolgozatban ezt a folyamatot, változást igyekeztem bemutatni a fenti albumok elemzésével. A nyílt politikai részvétel kerülése és ez az allegorikus elbeszélőmód fogja jellemezni De André soron következő albumait is, például a *Rimini*t, a *Fabrizio De André*t vagy a *Le nuvole*: előbbiben indiánokhoz hasonlítja a szárdokat, utóbbi pedig metaforikus címével (Felhők) utal a tisztánlátást akadályozó emberekre,⁴³ amit maga De André is megerősített.

⁴⁰ DE ANDRÉ 2015.

⁴¹ BERTONCELLI 2003. 53.

⁴² UO.

⁴³ SUSANNA 2003.

Rövidítések

- ALBERIONE 2008 ALBERIONE, Ezio: Frammenti di un canzoniere [Egy daloskönyv töredékei]. In: Accordi eretici [Eretnek akkordok]. Szerk. GIUFFRIDA, Romano – BIGONI, Bruno. Milano, 2008. 91–122.
- BERTONCELLI 2003 Belin, sei sicuro? Storia e canzoni di Fabrizio De André [A mindenit, biztos vagy benne? Fabrizio De André története és dalai]. Szerk. BERTONCELLI, Riccardo. Firenze, 2003.
- BOI 2007 BOI, Santa: Ruin the Sacred Truths [A szent igazság lerombolása]. In: Cantami di questo tempo [Énekelj nekem erről az időről]. Szerk. CANNAS, Andrea – FLORIS, Antioco – SANJUST, Stefano. Cagliari, 2007. 191–214.
- CANNAS 2007 CANNAS, Ettore: Cantare i vangeli [Az evangéliumok megénekélése]. In: Cantami di questo tempo [Énekelj nekem erről az időről]. Szerk. CANNAS, Andrea – FLORIS, Antioco – SANJUST, Stefano. Cagliari, 2007. 215–230.
- COLOMBATI 2011 La canzone italiana 1861–2011 [Az olasz dal 1961–2011]. Szerk. COLOMBATI, Leonardo. Milano, 2011.
- COSI–IVALDI 2011 COSI, Claudio – IVALDI, Federica: Cantastorie fra parole e musica [Fabrizio De André. Egy történetmesélő énekes szó és zene között]. Roma, 2011.
- COTRONEO 1999 COTRONEO, Roberto: Una smisurata preghiera [Egy határtalan ima]. In: Come un’anomalia [Mint egy anomália]. Szerk. COTRONEO, Roberto. Torino, 1999. V–XXIII.
- CURI 1997 CURI, Giandomenico: Io vorrei essere là. Cantautori in Italia [Én ott szeretnék lenni. Cantautorék Olaszországban]. Roma, 1997.
- DE ANDRÉ La poetica di Fabrizio DE ANDRÉ [Fabrizio De André poétikája] (<http://www.homolaicus.com/arte/poetica.htm>; utolsó letöltés: 2015. augusztus 30.)
- DE ANDRÉ 1998 DE ANDRÉ, Fabrizio koncertje 1998. február 14-én a római Teatro Brancaccióban: (<https://www.youtube.com/watch?v=-AcmwhdR1g>; utolsó megnyitás: 2015. augusztus 30.)
- DE ANDRÉ 2015 DE ANDRÉ, Fabrizio: Parlando del naufragio della London Valour (<http://www.significatocanzoni.it/parlando-del-naufragio-della-london-valour-fabrizio-de-andre/>; utolsó letöltés: 2015. augusztus 30.)
- FLORIS 2007 FLORIS, Antioco: Non ci sono poteri buoni [Nincs jó hatalom]. In: Cantami di questo tempo [Énekelj nekem erről az időről]. Szerk. CANNAS, Andrea – FLORIS, Antioco – SANJUST, Stefano. Cagliari, 2007. 47–71.

- GIUFFRIDA–BIGONI 2008
ROMANA 2009
GUICHARD 2007
IZZO 2007
MICHELONE 2011
MURA 2007
NISSIM 2008
POLLONI 2013
RECROSIO 2010
RIZZO 2013
SUSANNA 2003
SZTANÓ 2008
VIVA 2000
- GIUFFRIDA, Romano – BIGONI, Bruno: Canzoni corsare [Kalózdalok]. In: Accordi eretici [Eretnek akkordok]. Szerk. GIUFFRIDA, Romano – BIGONI, Bruno. Milano, 2008. 17–66.
- ROMANA, Cesare G.: Amico fragile [Törékeny barát]. Roma, 2009.
- GUICHARD, Jean: Amore, guerra e morte nelle canzoni di Fabrizio De André [Szerelem, háború és halál Fabrizio De André dalaiban]. In: Cantami di questo tempo [Énekelj nekem erről az időről]. Szerk. CANNAS, Andrea – FLORIS, Antioco – SANJUST, Stefano. Cagliari, 2007. 19–30.
- IZZO, Donatella: La Spoon River di Fabrizio De André [Fabrizio De André Spoon Rivere]. *Ácoma* 34 (2007) nyár. 96–111.
- MICHELONE, Guido: Fabrizio De André. La storia dietro ogni canzone [Fabrizio De André. Az egyes dalok mögötti történetek]. Siena, 2011.
- MURA, Piero: Pettiroso da combattimento [Harci vörösbegy]. In: Cantami di questo tempo [Énekelj nekem erről az időről]. Szerk. CANNAS, Andrea – FLORIS, Antioco – SANJUST, Stefano. Cagliari, 2007. 253–262.
- NISSIM, Liana: Fabrizio De André, il rispettoso bardo della donna [Fabrizio De André, a nők tisztelettudó bárdja]. In: Accordi eretici [Eretnek akkordok]. Szerk. GIUFFRIDA, Romano – BIGONI, Bruno. Milano, 2008. 123–142.
- POLLONI, Luca: Musica leggera. Anni di piombo [Könnyű zene, ólomévek]. Milano, 2013.
- RECROSIO, Stefano: Sull'illusione [Az illúzióról], 2010. (http://www.faberdeandre.com/tesi/tesi/pdf/tesi_recrosio.pdf; utolsó letöltés: 2016. szeptember 20.)
- RIZZO, Roberto: Quando i dischi erano politici [Amikor a lemezek politikai lemezek voltak]. *Corriere della Sera*, 2013. március 27. (http://archiviostorico.corriere.it/2013/marzo/27/Quando_dischi_erano_politici_co_0_20130327_b9acca58-96ab-11e2-bdfc-e48241dc3cb8.shtml; utolsó letöltés: 2015. augusztus 30.)
- SUSANNA, Giancarlo: Stormy Weather. Intervista a De André (<http://web.archive.org/web/20031114174300/http://www.railibro.rai.it/interviste.asp?id=95>; utolsó letöltés: 2016. szeptember 20.)
- SZTANÓ László: Olasz–magyar kulturális szótár. Bp., 2008. (Anni di piombo szócikk)
- VIVA, Luigi: Non per un dio ma nemmeno per gioco. Vita di Fabrizio De André [Nem egy istenért de még csak játékból sem. Fabrizio De André élete]. Milano, 2000.

Karácsonyi Krisztina

A pre-D nem birtokosi pozíció

The pre-D non Possessor Position

The main topic of the paper is the pre-D non-possessor position, which is a rather neglected position in the mainstream literature. The first part of the paper contains the detailed syntactic characterization of the position, and the enumeration of the former research projects. After that the paper explores that the Scope Visibility Principle is satisfied not only preverbally but also prenominally. The most important goal and result of the paper is a syntactic structure which is capable of representing the syntactic structure of the complex-event denoting deverbal nominals. The new syntactic structure solves another problem not raised explicitly earlier in the literature, namely how an argument could appear in an attributive *való*-construction.

Bevezetés

Dolgozatom témája a magyar deverbális főnévi csoport operátorzónája, közelebbről a *-nAk* ragos birtokos előtt elhelyezkedő, nem birtokosi bővítményeket befogadó pozíció, amelyet *pre-D nem birtokosi pozíciónak* nevezek. Ennek a pozíciónak már pusztá léte is kérdésesnek tekinthető, legalábbis annak fényében, hogy a magyar generatív szakirodalomban konszenzus van abban a tekintetben, hogy a DP szerkezetén belül semmi sem lehet a *-nAk* ragos birtokos előtt¹. Alberti és Farkas² azonban rámutat arra, hogy az említett birtokos előtt megjelenhet oblikvuszi esetű bővítmény (1).

(1) ^(?)...*mindhárom városba* ugyanannak a futárnak az elküldése...³

¹ L. pl.: SZABOLCSI–LACZKÓ 1992. 222. (119.c), É. KISS 1998, 2002.; BARTOS 2000.

² ALBERTI–FARKAS s.a., a: 2.2.1.3.

³ A példamondatokat – a generatív szakirodalomban bevett módon – anyanyelvi kompetenciám alapján láttam el grammatikalitási ítéletekkel. Ehhez a hatfokozatú Hans Broekhuis-féle (BROEKHUIS–KEIZER 2012) skálát használtam, melynek értelmében: a jelöletlen kifejezés telje-

A németben is létezik egy pre-D nem birtokosi pozíció, amint arra Roehrs⁴ is rámutat (2).

- (2) *aus Italien der Wein / nach Hamburg der Zug*
 BÓL Olaszország a bor.DAT BA Hamburg a vonat.DAT
 'Olaszországból a bor / 'Hamburgba a vonat

Az ennyire komplex kifejezések esetében mindenképpen felmerül az összetevőség kérdése. Én a továbbiakban a *na például* konstrukciót⁵ fogom használni, ezzel biztosítva, hogy a vizsgált főnévi kifejezés garantáltan egy összetevőt alkot (3a). A keret egy általánosabban alkalmazható tesztkonstrukció, amely egyértelműen jelzi a vizsgált főnévi szerkezet határait úgy, hogy a *na például* kifejezés megjelenik az adott főnévi szerkezet előtt (egyértelműen kijelölve ezáltal annak bal szélét), míg a főnévi csoportra visszautaló, rezumptív névmás közvetlenül követi a főnévi szerkezetet, kijelölve ezáltal annak jobb szélét.

- (3) ⁽³⁾*Na például* mindhárom városba ugyanannak a futárnak az elküldése, az hiba volt.

A pre-D nem birtokosi pozíció

A pre-D nem birtokosi pozíció a főnévi szerkezet bal perifériáján helyezkedik el, közvetlenül megelőzi a *-nAk* ragos birtokost, és amint azt a (4b) példa mutatja, azzal nem cserélhető fel.

- (4) a. ⁽³⁾*Na például* [*mindhárom városba* ugyanannak a futárnak az elküldése], az hiba volt.
 b. **Na például* [ugyanannak a futárnak *mindhárom városba* az elküldése], az hiba volt.

Ahogy az a bevezető fejezetben már említettem, a pre-D nem birtokosi pozíció csak bizonyos feltételek teljesülése esetén tölthető ki, amelyek Alberti és Farkas⁶

sen elfogadható, a '(?)' a lényegében elfogadható, kissé jelölt szósortokat jelöli, '?' a jelölt szósortokhoz van rendelve, a '??' arra utal, hogy az adott kifejezés tisztázatlan státuszú, nem teljesen elfogadhatatlan. A szinte teljesen elfogadhatatlan, de a teljes mértékben elfogadhatatlan kifejezésekhez képest szignifikánsan elfogadhatóbb kifejezésekhez '*?' szimbólumot rendeltem, míg a teljes elfogadhatatlanságot a megszokott módon ')*' jelöli.

⁴ ROERHRS 2014. 4.

⁵ ALBERTI–FARKAS–SZABÓ 2015.

⁶ ALBERTI–FARKAS s.a., a: 2.2.1.3.

alapján a következők: (i) az itt szereplő összetevőnek és az őt követő *-nAk* ragos birtokosnak markáns logikai jelentéssel rendelkező operátornak, azaz fókusznak vagy kvantornak kell lennie; a logikai jelentéssel nem rendelkező topik tehát e pozíció(k) betöltésére nem (igazán) alkalmas (l. (5a))⁷; valamint (ii) a mátrix főnévnek komplex eseményen alapuló deverbális főnévnek kell lennie (vö. (5b)-t (5c)-vel).⁸

- (5) a. [?]Na például [*Pécsre Péternek az elküldése*], az hiba volt.
 b. ^(?)Na például [*mindhárom városba* ugyanannak a futárnak az elküldése], az hiba volt.
 c. ^{*}Na például [*mindkét témáról* ugyanannak a szerzőnek a cikke], az rettenetes volt.

A deverbális főneveknek Laczkó⁹ alapján három nagy csoportját különböztethetjük meg. Ezek az egyszerű esemény (6a), a komplex esemény (6b), valamint az eredmény (6c) jelentésű deverbális főnevek.

- (6a) Ez a gyerek csak a *pusztításban* leli örömet.¹⁰
 (6b) A kártékony rovarok *elpusztítása* után János kifestette az egész házat.
 (6c) Még nem mértük fel, hogy mekkora volt a tornádó *pusztítása*.

⁷ A markáns logikai jelentéssel rendelkező operátorra, valamint a deverbális mátrix főnévre vonatkozó feltétel (2) tanúsága szerint a németre nem érvényes. A birtokos megjelenésére is más feltételek vonatkoznak ebben a nyelvben: a szász genitív birtokosi konstrukció esetében (i) (ahol a prenominalisan megjelenő birtokosra egy *-s* rag kerül) ha ki van töltve a pre-D nem birtokosi pozíció (jelen esetben topik operátorral), akkor a kifejezés agrammatikus lesz a saját, valamint egy általam megkérdezett némettanár ítéletei alapján is. Ha azonban posztnominális *von*-birtokosi konstrukció jelenik meg a főnévi kifejezésben (ii), az ítélet tisztázatlan státuszúra javul. Ebben az esetben a *von* prepozíciónak a magyar birtokjel feleltethető meg, ezt jelzi a glosszában az é.

- (i) ^{*}*aus Italien* Peters der Wein
 BÓL Olaszország Péter.GEN a bor.DAT
 'Olaszországból a Péter bora'
 (ii) [?]*aus Italien* der Wein von Peter
 BÓL Olaszország a bor.DAT é Péter.DAT
 'Olaszországból a bora Péternek'

⁸ A mátrix főnévnek azért kell komplex eseményen alapuló deverbális főnévnek lennie, mert csak ezek esetében lehet a *-nAk* ragos birtokosnak internális, azaz főnévi csoporton belüli hatóköre. A *-nAk* ragos birtokosnak az (i) feltétel alapján mindenképpen (markáns logikai jelentéssel rendelkező) operátornak kell lennie, a *na például* konstrukció pedig csak az internális hatókört teszi lehetővé a főnévi kifejezésbe beágyazott operátorok esetében, hiszen az egész kifejezés a mondat szintjén – pontosan a *na például* miatt – kontrasztív topik operátorként jelenik meg.

⁹ LACZKÓ 2000. 332-333.

¹⁰ A (6a-c) példamondatok forrása: LACZKÓ 2000. 315.

A komplex esemény jelentésű főnevek megöröklik a képzés bemenetétül szolgáló ige jellemzőit (így nem is többszörözhetők). Ez a fajta hasonlóság az ige és a belőle képzett főnév között a másik két főnévtípus esetén nem áll fenn, hiszen az egyszerű esemény jelentésű főnevek már nem egy cselekvést, hanem egy eseménnytípust, az eredmény jelentésűek pedig a cselekvések elvont, tárgyiasult eredményét jelölik.

A komplex esemény jelentésű főnevek megöröklik a kiinduló ige argumentumszerkezetét, az eredmény jelentésűek elvesztik azt. Az egyszerű esemény jelentésű főneveknél csupán a képzés bemenetétül szolgáló ige határozói argumentumai maradnak meg. Abból kifolyólag, hogy a komplex esemény jelentésű főnevek megöröklik a kiinduló ige argumentumszerkezetét és a főnévi csoportban csak a birtokos fejezhet ki közvetlen argumentumot, a birtokos kifejezésnek a főnév egyik argumentumának kell lennie. Mivel a másik két főnévtípusnak nincs közvetlen argumentuma, a birtokos sosem argumentuma a főnévnek.

A komplex és az egyszerű esemény jelentésű deverbális főnevek két módon különíthetők el egymástól biztonsággal. Mivel az előbbieket kizárólag határozott főnévi kifejezésekben fordulhatnak elő, az a deverbális főnév, ami határozatlan főnévi konstrukcióban szerepel, csak egyszerű esemény jelentésű lehet. Egy másik lehetséges megkülönböztetési mód annak vizsgálata, hogy egy adott főnévi kifejezés módosítható-e olyan *való*-s kifejezésekkel, amelyeknek egyéb jelzősített formája is lehet, ugyanis a *való*-val bővített változat egyértelműen a komplex-esemény-olvasatot hívja elő¹¹. A legrelevánsabb különbség azonban az, hogy az előbbieket megőrzik a pusztán perfektivizáló igekötőket is, így kifejeznek aspektust, míg az egyszerű esemény jelentésű főnevek nem őrzik meg ezeket.¹²

Alberti és Farkas¹³ a deverbális főnevek közül csak az *-Ás* képzővel létrehozott konstrukciókat vizsgálta, Karácsonyi¹⁴ azonban kimutatta, hogy érdemes mind az öt produktív magyar főnévképzős szerkezetet¹⁵ tanulmányozni, mivel az *-Ás*, az *-Ó*, a *-hAtnék*, valamint a személy, illetve esemény jelentésű *-(Vt)t* fő-

¹¹ LACZKÓ 2000. 317.

¹² Erről a kérdéstről l. még a (22) példa kapcsán írottakat.

¹³ ALBERTI–FARKAS s.a., a: 2.2.1.3.

¹⁴ KARÁCSONYI 2016.

¹⁵ Az *-Ás*, az *-Ó*, a *-hAtnék*, valamint a személy, illetve esemény jelentésű *-(Vt)t* főnévképzők produktivitása mellett érvel Laczkó (LACZKÓ 2000. 334), Oszoli (OSZOLI 2014.), Szabó és munkatársai (SZABÓ–TÓTH–ALBERTI–FARKAS 2016.), valamint Alberti és Farkas (ALBERTI–FARKAS megj. alatt, b) úgy, hogy bebizonyítja, hogy mindegyik képző sikeresen társítható nonszensz szavakhoz:

- (i) *Péter tegnapi csaskolása* idegesítő volt.
- (ii) *Péter tegnapi csaskolója* elromlott.
- (iii) *Péter ebéd utáni csaskolhatnékja* idegesítő volt.
- (iv) *Juli volt Péter csaskoltja*.
- (v) *Az asztal csaskoltával* befejeződött a munka.

névképzőkkel ellátott főnévi kifejezések között szignifikáns grammatikalitásbeli különbség van kitöltött pre-D nem birtokosi pozíció esetén. Mivel az említett szisztematikus vizsgálat bemutatása messze túlnő ennek a dolgozatnak a keretén, itt csupán a lényegét foglalom össze.

Karácsonyi a vizsgálat során a pre-D nem birtokosi pozíciót, valamint a *-nAk* ragos birtokos pozícióját minden esetben más-más típusú operátorral töltötte ki, így a grammatikalitási ítéletek operátorpárok szerinti eloszlását is megvizsgáltam. A szakirodalomban többféle operátor-besorolás is létezik,¹⁶ én a vizsgálatban szereplő operátorokat az alábbi táblázat¹⁷ alapján soroltam be a kvantor, illetve a fókusz kategóriájába. Ennek értelmében például az *is*-es kvantorok esetében az *is*-sel módosított elemre igaz az állítás, és a meg nem említett szóba jöhető alternatívákra nézve létezik (\exists) (legalább) egy olyan, melyre szintén igaz (\checkmark).

	\checkmark	\neg
\exists	kvantor (op _{is})	kontrasztív topik
\forall	kvantor (op _{diszt})	(azon./kirek.) fókusz
	topik (természetes szubjektum)	

1. táblázat: Az operátorok logikai-jelentéstani alapú megkülönböztetése

A különböző főnévképzők, valamint az egyes operátorpárosítások közötti különbségeket a (6)-(8) példaszorok illusztrálják. Az (6) és a (7) példaszorban a pre-D nem birtokosi pozíciót pozitív értelmű univerzális kvantor, a (8) példaszorban pedig *csak*-os fókusz tölti ki. A *-nAk* ragos birtokos pozíciójában az (6) és a (8) példaszor esetében pozitív értelmű univerzális kvantor, a (7) példaszorban pedig *csak* partikulával ellátott fókuszos konstrukció szerepel.

- (6) a. Na például [*mindkét városba mindhárom futárnak az elküldése*], az hiba volt.
 b. Na például [*mindkét diákkal mindhárom igazgatónak az elbeszélgethetnékje*], az még engem is meglepett.
 c. ^(?)Na például [*mindkét városba mindhárom futárnak az elküldője*], ő felelőtlen alak volt.
 d. ^(?)Na például [*mindkét új munkahelyre mindhárom gyárigazgatónak a beprotezsáltja*], ő nagyon okos ember.
 e. ^(?)Na például [*mindkét családhoz mindhárom levelének az elküldtével*], azzal megváltozott a gyerekek élete.

¹⁶ Pl. É. KISS 1998, 2002.; KÁLMÁN 2001.

¹⁷ ALBERTI-KÁROLY-KLEIBER 2010.

- (7) a. Na például [*mindkét városba csak az egyik futárnak az elküldése*], az hiba volt.
 b. Na például [*mindkét diákkal csak az egyik igazgatónak az elbeszélgethetnékje*], az még engem is meglepett.
 c. ⁽²⁾Na például [*mindkét városba csak az egyik futárnak az elküldője*], ő felelőtlen alak volt.
 d. ⁽³⁾Na például [*mindkét új munkahelyre csak az egyik gyárigazgatónak a beprotezsáltja*], ő nagyon okos ember.
 e. ⁽³⁾Na például [*mindkét családhoz csak az egyik levelének az elküldtével*], azzal megváltozott a gyerekek élete.
- (8) a. Na például [*csak Pécsre mindhárom futárnak az elküldése*], az hiba volt.
 b. ⁽²⁾Na például [*csak az igazgatóval mindhárom diáknak az elbeszélgethetnékje*], az még engem is meglepett.
 c. ⁽²⁾Na például [*csak Pécsre mindhárom futárnak az elküldője*], ő felelőtlen alak volt.
 d. ⁽³⁾Na például [*csak az új munkahelyre mindhárom gyárigazgatónak a beprotezsáltja*], ő nagyon okos ember.
 e. ⁽³⁾Na például [*csak az egyik családhoz mindhárom levelének az elküldtével*], azzal megváltozott a gyerekek élete.

Mint az jól látszik, az öt magyar produktív deverbális főnévképző valóban különbözik abban a tekintetben, hogy esetükben mennyire lehetséges betölteni a pre-D nem birtokosi pozíciót. A grammatikalitási ítéletek tanúsága alapján az *-Ás* képzős főnevek tolerálják leginkább, míg az esemény jelentésű *-(Vt)t* képzős főnevek a legkevésbé ennek a pozíciónak a betöltését (9). A másik három képzővel létrehozott főnevek elfogadhatósága sem azonos kitöltött pre-D nem birtokosi pozíció esetén: mint azt (9) szemlélteti, a *hAtnék*-főnevek elfogadhatósága az *Ás*-főneveknél csak kicsit gyengébb, szignifikánsan rosszabbak az *-Ó* képzővel ellátott főnevek, és ezeknél is kevésbé elfogadhatók a *-(Vt)t* képzős személy jelentésű konstrukciók, melyek elfogadhatósága majdnem annyira csekély, mint esemény jelölésű társaiké.

- (9) *-Ás* > *-hAtnék* > *-Ó* > *személy jelentésű -(Vt)t* > *esemény jelentésű -(Vt)t*

Az alábbiakban közlök egy összefoglaló táblázatot, amely tartalmazza mind az öt magyar deverbális főnévképző esetén az általam tesztelt összes operátorpárosításhoz rendelt grammatikalitási ítéletet. Ennek alapján a pre-D nem birtokosi pozícióban egyértelműen a pozitív értelmű univerzális kvantor és az azonosító-kirekesztő partikulával ellátott vagy nyomatékosító hangsúllyal bíró fókuszos összetevők a leginkább elfogadhatók ugyanilyen operátorokkal ellátott *-nAk* ragos birtokosi összetevő esetén. Negatív értelmű univerzális kvantoroknak, kérdőszá-

vaknak, illetve tagadott összetevőknek az ebbe a pozícióba való helyezése agrammatikus vagy csak csekély mértékben elfogadható szósorokat eredményezett.

	-Ás	-hAtnék	-Ó	-(Vt) személy	-(Vt) esemény
Q ^{+u} -F _{nemcsak}	✓	✓	(?)	?	?
Q ^{+u} -Q ^{+u}	✓	✓	(?)	?	??
Q ^{+u} -F _{csak}	✓	✓	(?)	??	*?
F _{csak} -F _{csak}	✓	(?)	(?)	?	??
F _{csak} -Q ^{+u}	✓	(?)	(?)	??	??
Q ^{is} -F _{ua}	✓	??	✓	??	*?
F _{csak} -F _{ua}	(?)	(?)	(?)	?	*?
Q ^{is} -F _{csak}	(?)	(?)	?	?	??
Q ^{is} -Q ^{+u}	(?)	?	??	?	??
F _{csak} -F _{nemcsak}	(?)	?	??	?	??
Q ^{is} -F _{nemcsak}	(?)	?	??	??	?
Q ^{is} -F _{neg}	(?)	?	??	??	??
Q ^{+u} -Q ^{is}	(?)	?	??	??	??
Q ^{+u} -F _{neg}	?	?	?	?	*?
F _{csak} -Q ^{is}	?	?	?	??	??
F _{csak} -F _{neg}	?	?	??	??	*?
F _{neg} -F _{nemcsak}	?	??	??	??	??
F _{neg} -F _{neg}	?	??	*?	*?	*?
F _{csak} -Q ^{-u}	?	*	*?	*	*
Q ^{-u} -Q ^{-u}	?	*	*	*	*?
F _{neg} -F _{csak}	*?	*?	*?	*?	*?
Q ^{is} -Q ^{is}	*?	*?	*?	*?	
F _{neg} -Q ^{+u}	*?	*	*?	*?	*?
Q ^{is} -Q ^{-u}	*	*	*	*	*
F _{neg} -Q ^{is}	*	*	*	*	*
F _{neg} -Q ^{-u}	*	*	*	*	*
Q ^{+u} -Q ^{-u}	*	*	*	*	*
Q ^{-u} -Q ^{+u}	*	*	*	*	*
Q ^{-u} -Q ^{is}	*	*	*	*	*
Q ^{-u} -F _{neg}	*	*	*	*	*
Q ^{-u} -F _{csak}	*	*	*	*	*
Q ^{-u} -F _{nemcsak}	*	*	*	*	*
Q ^{+u} -wh	*	*	*	*	*
Q ^{is} -wh	*	*	*	*	*
Q ^{-u} -wh	*	*	*	*	*
F _{csak} -wh	*	*	*	*	*
F _{neg} -wh	*	*	*	*	*
wh-Q ^{+u}	*	*	*	*	*

	-Ás	-hAtnék	-Ó	-(Vt) személy	-(Vt) esemény
wh- Q ^{is}	*	*	*	*	*
wh- Q ^u	*	*	*	*	*
wh- wh	*	*	*	*	*
wh- F ^{ua}	*	*	*	*	*
wh- F ^{csak}	*	*	*	*	*
wh- F ^{neg}	*	*	*	*	*
wh- F ^{nemcsak}	*	*	*	*	*

2. táblázat: *Lehetséges operátorsorrendek a határozott névelőt megelőző zónában*¹⁸

Amint azt a (10a–b) példapár szemlélteti, a *-nAk* ragos birtokos előtt nem csak egy nem birtokosi összetevő jelenhet meg. Ennek értelmében nem pusztán pre-D nem birtokosi *pozícióról*, hanem pre-D nem birtokosi *zónáról* beszélhetünk. Azok a szerkezetek, amelyekben több összetevő is megjelenik ebben a zónában, kicsit kevésbé elfogadhatók, mint a csupán egyetlen nem birtokosi összetevőt tartalmazó társaik. Ez a különbség nyilván a (10)-ben illusztrált szerkezetek nagyobb fokú komplexitásával magyarázható.

(10) a. ⁽³⁾Na például [*mindkét évben mindhárom konferenciára* minden kollégának az elküldése], az már kissé túlzás volt.

b. ³Na például [*mindkét évben mindhárom konferenciára mindkét témában* minden kollégának az elküldése], az már kissé túlzás volt.

A hatókörláthatóság elve¹⁹

Jelen fejezetben azt vizsgálom, hogy a deverbális főnevek preminális zónájára is teljesül-e az a magyar preverbális zónára általánosan érvényes

¹⁸ Mivel semmilyen biztos módszer nem ismert a főnévi csoporton belüli topik és fókusz elkülönítésére, így topik operátort semelyik pozícióban nem vizsgáltam. Megjegyzendő továbbá, hogy *nemcsak* partikulát is tartalmazó összetevők is szerepeltek a vizsgálatban, amelyeket (noha a jelentésük az *is*-es kvantorokéval (ii) mutat nagyfokú rokonságot) a fókuszok közé soroltam a preverbális helyzetben tapasztalt viselkedésük alapján. Mivel mutatják azt a fókuszos konstrukciónál tapasztalható szórendet, hogy az ige közvetlenül követi a szóban forgó *nemcsak XP* szerkezetet, míg az igeikötő (vagy bármely más igemódosító) az ige után kell, hogy megjelenjen, l. (i)).

(i) *Nemcsak* Péter ment el.

(ii) (ii) Péter *is* elment.

¹⁹A szakirodalom ezt az elvet scope-principle-ként vagy hatókör-értelmezésként említi általában, én a dolgozatom egésze során hatókörláthatósági elvként hivatkozom rá.

hatókörláthatósági elv²⁰, amely szerint az operátorok felszíni szórendje egyúttal hatóköri sorrendjüknek is megfelel, és amelyet az alábbi

(11a–b') példák szemléltetnek.

(11) a. [*Pétert is*] [*mindkét városba*] elküldték.

a' [*Mindkét városba*] [*Pétert is*] elküldték.

A (11a–a') példapár jelentése közötti különbséget a következő lehetséges világkonstrukció segítségével lehet a legkönnyebben megragadni: X városba elküldték Annát, Bélát és Csabát, Y városba pedig Dezsőt, Edét és Ferit, továbbá mindkét város utazóküldöttségébe betették Pétert. Ebben a világban a (11a') mondat igaz (mindkét város esetében nem Péter volt az egyetlen, akit elküldtek), (11a) viszont hamis, mert Péteren kívül nem volt olyan személy, aki mindkét utazóküldöttségben benne lett volna.

A hatókörláthatósági elv a (12–14) példák tanúsága szerint nemcsak a finit igei konstrukciókra érvényes, hanem a különböző igenévi szerkezetekre is, vagyis e példák egyikében sem rendelhető az egyes mondatokhoz a hozzájuk képest fordított szó,- és hatókörsorrenddel kifejezett jelentéstartalom.

(12) a. Na például [*többször is minden futárt elküldeni*], az túlzás volt.

a'. 'Túlzás volt az, hogy több olyan alkalom is volt, amikor minden futárt (egyszerre) elküldtünk.

(13) a. Na például a [*többször is minden futárt elküldő Péter*], ő furcsa alak.

a'. 'Na például Péter, aki több alkalommal is minden futárt (egyszerre) elküldött, ő furcsa alak.'

(14) a. Na például [*többször is minden futárt elküldve*], úgy nem lehet sikeresen kiszállítani.

a'. 'Nem lehet sikeresen kiszállítani úgy, hogy több olyan alkalom is volt, amikor minden futárt (egyszerre) elküldtünk.'

Most térjünk rá arra a kérdésre, hogy a főnévi csoport esetében is teljesül-e a hatókörláthatósági elv. Pre-D nem birtokosi pozíció híján csak a (11b)-ben láttott hatóköri sorrend állítható elő (15a), mivel a (11b–b') példákban tárgyként szereplő összetevő a megfelelő főnévi szerkezetekben birtokosként kell, hogy megjelenjen, és mind a *-nAk* ragos, mind a jelöletlen birtokos megelőzi a főnévi kifejezésekben jelzős szerkezetként megjelenő függő esetű összetevőket a főnévi szerkezet konfigurációs voltából kifolyólag²¹.

²⁰ É. KISS 1987, 1992, 2002.; HUNYADI 1981.; KENESEI 1989.; SZABOLCSI 1981, 1994, 1997.

²¹ SZABOLCSI–LACZKÓ 1992. 208.

- (15) a. Na például [*Péternek is a mindkét városba való elküldése*], az túlzás volt.
 a'. 'Túlzás volt az, hogy Pétert is mindkét városba elküldték (vagyis rajta kívül volt még legalább egy olyan valaki, akit mindkét városba elküldtek).'
- b. Na például [*Péternek is az elküldése mindkét városba*], az túlzás volt.
 c. Na például [*mindkét városba Péternek is az elküldése*], az túlzás volt.
 c'. 'Túlzás volt az, hogy mindkét városba Pétert is elküldték.'

Az inverz hatóköri sorrend létrehozható lenne úgy, ha a nem birtokosi bővítő névelő posztinominálisan jelenne meg (15b), de ebben az esetben a szerkezet ugyanúgy kétértelmű lenne a benne lévő operátorok hatóköri sorrendjét illetően, vagyis (15b)-hez a (15a') és a (15c') jelentés is társítható lenne, mint a megfelelő igei konstrukciók esetében.²² A pre-D nem birtokosi pozíció az, amely lehetővé teszi az egyértelmű nem birtokos > birtokos hatóköri sorrendet a preinominális zónában (15c); ehhez a szósorhoz a (15a')-ben leírt jelentés nem társítható.

Az alábbi példamondatok (16) szintén azt szemléltetik, hogy a hatókörlát-hatóság elve egyértelműen működik olyan főnévi kifejezéseknél, amelyekben ki van töltve a pre-D nem birtokosi pozíció. A (16a, b) mondatokhoz ezúttal is csak a (16a',b')-ben megadott jelentés rendelhető hozzá.

- (16) a. Na például [*többször is minden barátomnak a meghívása*], az hiba volt.
 a'. 'Hiba volt, hogy több olyan alkalom is volt, amikor minden barátom (egyszerre) jelen volt.'
 a''. 'Hiba volt, hogy minden barátom esetében volt több olyan alkalom is volt, amikor az illetőt meghívtam.' (nem elérhető)
- b. Na például [*többször is mindegyik futárnak az elküldése*], az túlzás volt.
 b'. 'Túlzás volt, hogy több olyan alkalom is volt, amikor minden futárt (egyszerre) elküldtünk.'
 b''. 'Túlzás volt, hogy mindegyik futár esetében egyaránt volt több olyan alkalom, amikor elküldtük őt.' (nem elérhető)

A (11–16) példák alapján tehát a hatókörlát-hatósági elv kiterjeszthető a magyar nyelvben a bal perifériára jellemző, pre-head elvként.

²² É. Kiss 1992. 167 (263–264), ALBERTI–FARKAS s.a., b: 1.3.1.3.4.1/VII.

A preverbális kontrasztív topik (17b) esetében²³ nem teljesül a hatókörlát-hatóság elve, mivel a hatókörét nem szórendi pozíciója, hanem születési helye határozza meg, így inverz hatóköri olvasatot rendelve az ilyen szósorokhoz (vö. (17a-a’)-t (17b-b’)-vel).

- (17)²⁴ a. [*Mindkét városba*] [*csak Pétert*] küldték el.
 a. ’Mindkét város esetében igaz, hogy csak Pétert küldték el oda.’
 b. [*Mindkét városba*] # [*csak Pétert*] küldték el.
 b. ’Péter volt az egyetlen olyan személy, akit mindkét városba elküldtek (de lehetett rajta kívül olyan személy, aki csak az egyik vagy csak a másik városba lett elküldve.)’

A következőkben azt vizsgálom, hogy prenominálisan is tetten érhető-e ez a preverbális szinten korábban már kimutatott jelenség. A (18) alatti példák azt mutatják, hogy a kontrasztív topik „hatókörfordító” hatása érvényes a főnévi kifejezések bal periferiájára is, mivel amennyiben a nem birtokosi összetevőket egy önálló, főnévi csoporton belüli, kontrasztívtopik-intonációval ejtjük, akkor ezen összetevő(k) hatóköre kisebb lesz, mint a szórendileg utánuk megjelenő *-nAk* ragos birtokos hatóköre.

- (18) a. Na például [*többször is # minden barátomnak* a meghívása], az túlzás volt.
 a. ’Túlzás volt az, hogy mindegyik barátomat több alkalommal is meghívtam.’
 b. Na például [*mindkét városba # Péternek is* az elküldése], az túlzás volt.
 b. ’Túlzás volt az, hogy Pétert és még legalább egy valakit elküldtek mindkét városba.’

A fejezetben szemléltetett nyelvi adatok arra engednek következtetni²⁵, hogy a pre-D nem birtokosi pozíció szintaktikai szempontból egyik legfontosabb tulajdonsága az, hogy általa a deverbális főnév előtt is megjelenhet az a hatóköri sorrend, ami a neki megfelelő igei konstrukció esetében is megjelenhet.

²³ É. KISS–GYURIS 2003.; GYURIS 2003.; GYURIS 2006.

²⁴ A kontrasztív topikot tartalmazó példamondatok mindegyikében a ‘#’ szimbólum jelzi, hogy az előtte álló kifejezés a kontrasztív topik operátor specifikálójában helyezkedik el, illetve kijelöli a kontrasztív topikra jellemző, sajátos eső-ereszkedő intonáció végét.

²⁵ Az összes korábbi példamondat grammatikalitását befolyásolhatja, ha kontrasztív topikos intonációval ejtik ki őket.

A pre-D nem birtokosi pozíciót (is) tartalmazó főnévi kifejezések szintaktikai szerkezete

Most bemutatom azoknak a magyar főnévi kifejezéseknek a szerkezetét, amelyeknél ki van töltve a pre-D nem birtokosi pozíció. A szerkezet kialakítása során négy elméleti pillérré támaszkodtam: az Alexiadou-féle D-láthatósági elvre,²⁶ Bartosnak,²⁷ valamint Albertinek és munkatársainak²⁸ a magyar főnévi csoport szintaktikai szerkezetére vonatkozó szerkezeteire, valamint a Grohmann-féle,²⁹ az *antilokalitás* fogalmán alapuló angol DP-szerkezetre. Ezeket részletesen ismertetem, majd bemutatom az általam javasolt szerkezetet, amelyben a fenti irodalmak alapvetéseinek jelentős részét érintetlenül átveszem. A pre-D nem birtokosi zóna, valamint az ehhez társított szerkezeti részek teljes mértékben a saját kutatásom eredményein alapulnak. Mivel az általam felhasznált összes korábbi szerkezetnek a transzformációs generatív mondattan minimalista irányzata³⁰ szolgálat keretében, így én is ezt a keretet választom a modell bemutatására.

A D-láthatósági (D-visibility) elv:³¹

Alexiadou nyelvtörténeti összefüggésben alkalmazta a D-láthatósági elvet, akárcsak a magyar esetében Egedi. Én dolgozatomban abban a formában használom majd, ahogyan azt Farkas és Alberti³² teszi. A történeti érvelésből fakadó jelenséget, miszerint a D fej, illetve specifikáló nem lehet kétszer kitöltve, ők nevezik elvnek, ez pedig a következő módon fogalmazható meg:

- (19) *D-láthatósági elv*: Határozott főnévi kifejezés esetében vagy a D-fejnek vagy a D specifikálójának kitöltve kell lennie, ám ezek egyszerre nem lehetnek kitöltve.³³

²⁶ ALEXIADOU 2004.

²⁷ BARTOS 2000.

²⁸ ALBERTI–FARKAS–SZABÓ 2016.; FARKAS–ALBERTI 2016a.; FARKAS–SZABÓ–ALBERTI 2016.; FARKAS–ALBERTI 2016b.

²⁹ GROHMAN 2003.

³⁰ CHOMSKY 1993, 1995

³¹ ALEXIADOU 2004, EGEDI 2015.

³² FARKAS–ALBERTI 2016b.

³³ Az angol nyelvben ez a jelenség a CP esetében figyelhető meg, ugyanis ennek a projekciónak vagy a feje (i) van kitöltve egy mondatbevezetővel, vagy pedig a specifikálója (ii) egy kérdőszóval (vagy más egyéb odaillő elemmel).

(i) „I wonder [_{CP} [_C IF [they have been to Alaska]]]”
 én csodálkozom ha ők AUX van.PTC BA Alaszka
 'Csodálkozom azon, hogy Alaszkába mentek'

Bartos DP modellje:³⁴

Bartos modellje az első a hazai szakirodalomban, amely morfoszintaktikai szinten is elemzi a főnévi kifejezésben található elemeket. A modellben alapvető fontosságú művelet a *morfoszintaktikai egyesítés*, amelyet saját modellem bemutatása során én is átvettem. Ennek során két szerkezetileg szomszédos kategória egyetlen szótartományt alkotó elemmé egyesül, ha az egyiknek valamely morfológiai kívánalma ezáltal kielégül. Az egyesítés során egyik elem sem változtathatja meg szintaktikai pozícióját, de mind a morfológiai, mind pedig a fonológiai komponens egyetlen elemként látja a morfoszintaktikailag egyesített összetevőt. A kiejtés annak pozíciójában történik, amelyik a másik kívánalmait kielégíti.

A Grohmann-féle³⁵ antilokalitás és a „szerteágazó tartományok”:

A Grohmann nevéhez fűződő, az antilokalitás fogalmán alapuló monográfia minimalista program rendteremtő elveit kristályosította ki. A modell, illetve a benne használt szerkezeti elképzelések illeszkednek az univerzális grammatikához, illetve a szerkezet létrehozása során újra alkalmazásra került az X' -elmélet³⁶ is.

Grohmann a szintaktikai szerkezetben három *szerteágazó tartományt* (Prolific Domains) különböztet meg, ezek a mondat szintaktikai szerkezetét három részre osztják fel. A szintaktikailag „legalacsonyabb” tartomány a tematikus kapcsolatokért felelős theta zóna ($\Theta\Delta$), amely a vP héjig tart. Efölött helyezkedik el az egyeztetésért felelős phi zóna ($\Phi\Delta$), amelynek a legmagasabb szintaktikai kategóriája az IP kiterjesztés. A szerkezetben legmagasabban a diszkurzussal kapcsolatos jegyeket meghatározó omega zóna ($\Omega\Delta$) helyezkedik el, amelynek csúcán az angol mondategységet lezáró CP helyezkedik el.

Az *antilokalitás* fogalma szerint a mozgatsnak nem szabad túl lokálisnak lennie,³⁷ a fogalomra épülő *antilokalitási hipotézis* (Anti-Locality Hypothesis) szerint pedig az egy „szerteágazó tartományon” belüli mozgatas lehetősége kizárt. Ezek értelmében egy összetevő bizonyos esetekben azért nem mozgatható

(ii) „I wonder [_{CP} WHAT [_C [they have been doing]]].
 én csodálkozik mit ők AUX van.PTC csinál?
 'Azon csodálkozom, mit csinálhattak.'

Starke (STARKE 2001.) szerint az ilyen jelenségek nagyon feltűnőek ugyan, de korántsem meglepőek, hiszen a specifikáló a minimalista elméleti keretben megszűnik létezni, mivel az ágrajzok szigorúan binárisak, és a vonás kiterjesztésre a gazdaságossági elvek miatt már nincs szükség. Ebből kifolyólag a fej és a (nem létező) specifikáló nem lehet egyszerre kitöltve. Ezzel lényegében megegyezik Koopmann (KOOPMANN 1996.) vélekedése is. Mivel azonban dolgozatomban a vonás kiterjesztés a grohmanni (GROHMANN 2003.) modellnek megfelelően ismét jelen van, ezeket a megoldásokat nem használ(hat)om fel.

³⁴ BARTOS 2000.

³⁵ GROHMANN 2003.

³⁶ JACKENDOFF 1977.

³⁷ GROHMANN 2003. 26.

egy magasabban elhelyezkedő pozícióba, mert az szerkezetileg „túl közel” helyezkedik el hozzá. Ennek megfelelően a mozgatások egyik zónából a másikba történnek, vagy egyik fázisból a másikba (ebben az esetben azonos zónából azonos zónába). A zónán belüli mozgatás nem engedélyezett, de egy elem akár többször is mozgatható, amennyiben fennáll, hogy csak egyetlen tartománnyal kerül magasabbra.

Farkas, Alberti és Szabó DP modelljei:³⁸

Alberti, Farkas és Szabó a magyar főnévi szerkezetre vonatkozó munkáikban a korábbi két modellhez hasonlóan a minimalista program keretén belül dolgoznak, szintén azzal a módosítással, hogy megtartják az X' kiterjesztést. Írásaikban olyan komplex esemény jelentésű deverbális főnevek szerkezetével foglalkoztak leginkább, amelyekben egy N fejhez tartozó vonzat a főnévi frázison belül képes belső hatókört is felvenni. Főként az *-Ás* képzős főnévi kifejezéseket vizsgálták,³⁹ ám én jelen munkámban a *-hAtnék* képzős cikket veszem alapul,⁴⁰ mert ez a tanulmány felhasználja az esetemben is keretelméletként szolgáló Grohmann-féle *szerteágazó tartományokat*.

A modell morfoszintaktikai szinten is elemzi a főnévi kifejezésben található elemeket. Ebben a megközelítésben úgy lehet számot adni a deverbális főnevek hibrid jellegéről, vagyis arról, hogy e kifejezéseknek a főnévi mellett igei tulajdonságaik is vannak, hogy a deverbális főnevek képzésének alapjául szolgáló ige egy igei struktúra részeként jelenik meg a szerkezet mélyén (Fu és munkatársai elképzelései alapján),⁴¹ amelyre azután egy főnévi héjából álló zóna épül,⁴² ahol megjelenik a három grohmanni zóna is. A modell további tulajdonságait egy konkrét elemzés⁴³ bemutatásával szemléltetem. (2. ábra)

A szerkezet mélyén az *állít* ige áll, ami fejmozgatás útján az aspektusért felelős Asp fejbe inkorporálódik. Asp frázisra azért van szükség a szerkezetben, mert a komplex eseményen alapuló *hAtnék*-főnevek a képzés során megőrzik azon igeekötőket is, melyek pusztán perfektivizálnak.

A szerkezetben a vP csomópont megjelenését az igei féltekében az teszi szükségessé, hogy a *hAtnék*-főnevek esetében a kötelezően megjelenő birtokos a képzés alapjául szolgáló ige ágensi összetevőjének kell, hogy megfeleljen, mely ezen vP frázis specifikálójában bázisgenerálódik. Innen a szóban forgó összetevő *-nAk* ragos birtokosként a DP héjra épülő PosP frázis specifikálójába mozog.

³⁸ ALBERTI–FARKAS–SZABÓ 2016.; FARKAS–ALBERTI 2016a.; FARKAS–SZABÓ–ALBERTI 2016.; FARKAS–ALBERTI 2016b.

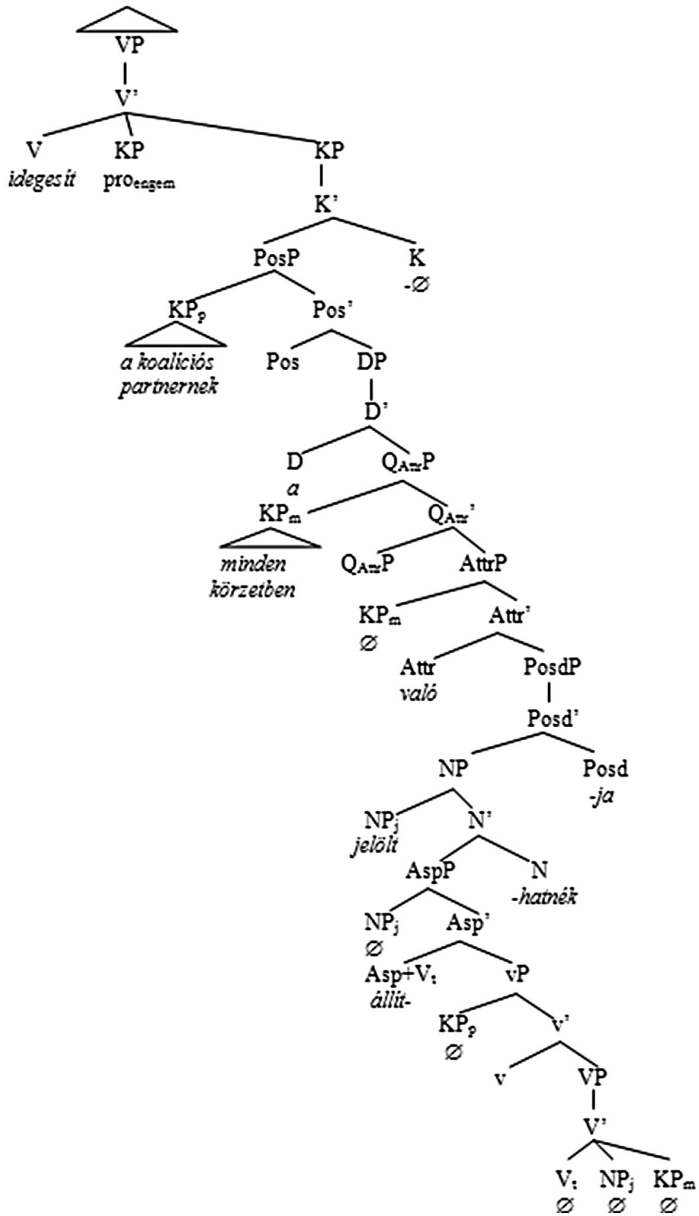
³⁹ ALBERTI–FARKAS–SZABÓ 2016.

⁴⁰ FARKAS–ALBERTI 2016b.

⁴¹ FU–ROEPER–BORER 2001.

⁴² Vö. DÉKÁNY 2014.

⁴³ FARKAS–ALBERTI 2016b. 22–23.

2. ábra: (20) Idegesít a koalíciós partnernek a minden körzetben való jelöltállíthatnákja

A *-nAk* ragos birtokos a korábbi szakirodalomtól⁴⁴ eltérően tehát nem a DP specifikálójában jelenik meg. Emellett Farkas és Alberti⁴⁵ úgy érvel, hogy a Giusti-féle,⁴⁶ a főnévi csoport bal periferiáján elhelyezkedő topik réteget szükséges külön kezelni attól a DP héjtól, amely kizárólag a határozottság kifejezésére szolgál az *D-láthatósági elv* alapján. Farkas és Alberti modelljében a jelöletlen birtokos az, ami a DP specifikálójában helyezkedik el a határozottsághoz fűződő szoros viszonya miatt, mely alatt azt értem, hogy az igeragozás felől nézve a jelöletlen birtokost tartalmazó főnévi kifejezések mindig határozottak.

A beágyazott ige páciensi vonzata (azaz a *jelölt*) a VP-ben bázisgenerálódik, majd innen az NP specifikálójába kerül, amelynek fejében a *-hAtnék* képző áll. A páciensi vonzat, amely a megfelelő igei konstrukcióban igemódosítóként az AspP specifikálójában jelenik meg, a főnévi konstrukcióban onnan továbbmozog NP specifikálójába. Ennek oka az, hogy bizonyos magyar főnévi kifejezések esetében az AspP és az NP specifikálója egyszerre is ki lehet töltve, mint például az *adat-fel-dolgozás* főnévi konstrukció esetében. Az NP héj felett közvetlenül egy Posd héj helyezkedik el, amelynek a fejében a főnévi csoport birtokoltságát kifejező morféma áll. Ezt a jelzői, fejében a *való* konstrukciónak helyet adó Attr projekció követi. Farkas és Alberti ezen a ponton⁴⁷ Ihsane és Puskás⁴⁸ megközelítését vették alapul, akik Aboh⁴⁹ ötletét használták fel. Ennek értelmében a magyar DP-szerkezet esetén (potenciálisan ismétlődő) funkcionális projekciók illeszthetők be a DP és az NP héjak közé.

A kiinduló ige inesszívuszi argumentuma AttrP specifikálójába mozog – ezáltal megoldva azt a más elméletekben felmerülő problémát, hogy a főnév egyik vonzata miképpen kerül egy (jelzői) csatolt pozícióban álló frázis specifikálójába. A szóban forgó inesszívuszi összetevő az AttrP specifikálójából belső hatókörű kvantorként az erre a frázisra ráépülő Q_{Attr} P specifikálójába mozog, amely a diskurzusért felelős Ω zónába esik.

A pre-D nem birtokosi összetevőt is tartalmazó, szerzteágazó tartományokra felosztott magyar DP szintaktikai szerkezete

A tanulmány e részében szerkezetet társítok a pre-D nem birtokosi összetevőt is tartalmazó magyar főnévi csoporthoz. Munkám során arra törekedtem, hogy egy univerzálisan alkalmazható, a grohmanni tartományhármasságot alapja-

⁴⁴ Pl. SZABOLCSI–LACZKÓ 1992.; BARTOS 2000.

⁴⁵ FARKAS–ALBERTI 2016b.

⁴⁶ GIUSTI 1996.

⁴⁷ FARKAS–ALBERTI 2016b. 2.1.

⁴⁸ IHSANE–PUSKÁS 2001. 45.

⁴⁹ ABOH 1998.

iban megőrző ágrajzot mutassak be, amely nem csupán a komplex esemény jelentésű deverbális, de a nem igéből képzett főnevek szerkezetének reprezentálására is alkalmas.

Grohmann a szerteágazó tartományokat a mondat szerkezeete mellett a főnévi csoport szerkezetére is alkalmazta. Ehhez a Clausal-DP Hypothesis-t, azaz a *(tag)mondat-DP hipotézist*⁵⁰ használta fel. Ennek értelmében a *(tag)mondat szintaktikai struktúrája párhuzamba állítható a főnévi csoportéval, hiszen a mondatstruktúra egyes elemei megfeleltethetők a főnévi struktúra bizonyos elemeinek. Azaz, ha a mondatban a három tartomány határozza meg, hogy egyes elemek milyen módon mozoghatnak, akkor a DP szerkezetén belül is a szerteágazó tartományok fogják szabályozni a mozgások menetét.*

*A deverbális főnevek hibrid természete,*⁵¹ azaz hogy nem csak főnévi, de igei tulajdonságaik is vannak, a szintaktikai reprezentáció során olyan módon tud megjelenni, hogy a szerkezet igei és főnévi féltekére osztható, illetve a DP-hasadás hipotézis⁵² alapján a DP réteg operátorként funkcionáló héjakkal bővíthető. A két féltekét két, részben önálló egységként kezeltem és a *(tag)mondat-DP hipotézis* alapján egy-egy önálló *(tag)mondattal* tartom párhuzamba állíthatónak. Ez azt eredményezi, hogy a magyar deverbális főnévi csoport szintaktikai szerkezetében a három szerteágazó tartomány (legalább) kétszer épülhet fel: egyrészt az igei, másrészt pedig a főnévi féltekén.

A szintaktikai szerkezet bemutatását az igei félteke struktúrájának ismertetésével kezdem. Ezen a ponton átveszem Farkas és Alberti⁵³ munkájából azt a Fu és munkatársai⁵⁴ elképzelésén alapuló ágrajzrészletet, ahol a deverbális főnévi szerkezet mélyén megjelenik a főnévképzés alapjául szolgáló, beágyazott igei struktúra. A bemeneti ige a főnévi csoport szintaktikai szerkezetének legalacsonyabban elhelyezkedő összetevője, így az ágrajz felépítésének menetét alulról felfelé haladva mutatom be.

A beágyazott ige szintaktikai reprezentációjához hierarchikus⁵⁵ szerkezetet társítok, amelyet a 3. ábra szemléltet. Ennek oka, hogy a hierarchikus szerkezet a lapos igei struktúrához⁵⁶ képest jobban meg tudja mutatni a magyar nyelvre jellemző alany-tárgy aszimmetriát.⁵⁷ Ezen a (21) alatt közölt komplex esemény jelentésű⁵⁸ -*As képzős főnévi kifejezés igei féltekéjének* reprezentációját adom

⁵⁰ RITTER 1991.; BERNSTEIN 2001.; HAEGEMAN 2001.

⁵¹ ALBERTI-FARKAS s.a., b. 1.3.1.7.

⁵² GIUSTI 1996.; ROEHRIS 2014.

⁵³ FARKAS-ALBERTI 2016b.

⁵⁴ FU-ROEPER-BORER 2001.

⁵⁵ SURÁNYI 2009.

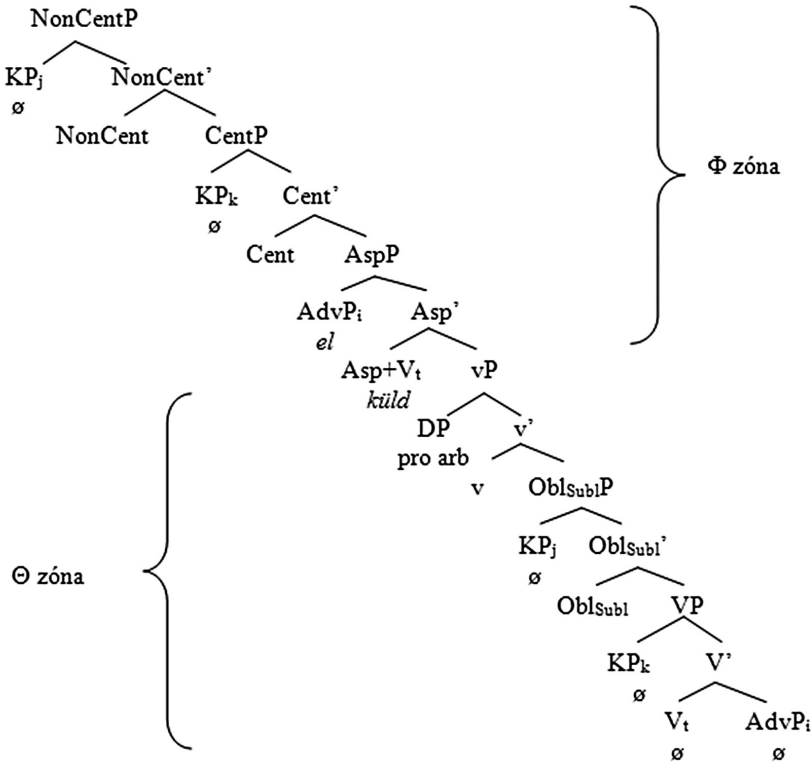
⁵⁶ É. KISS 1987, 1998, 2002, 2010.; ALBERTI-MEDVE 2006.

⁵⁷ OLSVAY 2011.; É. KISS 2010.

⁵⁸ Dolgozatomban kizárólag a komplex esemény jelentésű főnevek szintaktikai reprezentáció-

meg. Az ilyen főnévi konstrukciók Farkas és Alberti⁵⁹ alapján nagyon markáns igei jelleggel bírnak.

(21) ...mindhárom konferenciára csak Péternek az elküldése...

3. ábra

A V fej komplementum pozíciójában É. Kiss⁶⁰ alapján a beágyazott ige igekötői argumentuma bázisgenerálódik, a beágyazott ige páciensi vonzata pedig a VP specifikálójában, ugyanis ebben a pozícióban kapja meg a tematikus szerepét.

jára vállalkozom, az egyszerű esemény jelentésű főnevek szintaktikai szerkezetével nem foglalkozom. Az általam megadott struktúra azonban a nem igéből képzett főnevek reprezentálására alkalmazható; ezek csak nominális féltekét tartalmaznak, melynek szerkezeti felépítése alapvetően azonos a komplex esemény jelentésű főnevek nominális hemiszférájának felépítésével.

⁵⁹ FARKAS–ALBERTI s.a., b. 1.3.1.7.

⁶⁰ É. KISS 2010. 9–10.

Az igei félteke Θ zónájának legmagasabb kiterjesztése⁶¹ a vP héj, amely pozícióban a beágyazott ige externális argumentuma, azaz az ige ágensi vonzata bázisgenerálódik. Mivel ez az argumentum nem jelenik meg expliciten, az ábrán DP pro arb-bal⁶² jelöltem,⁶³ amellyel a hangtanilag nem realizálódó általános alanyt fejezem ki. Amint az a 3. ábrán látszik, én a VP és a vP héjak közé beépítettem egy frázist a beágyazott ige oblikvuszi vonzata számára. Ennek az Obl_{Subl}⁶⁴ frázisnak a specifikálójában bázisgenerálódik a *mindhárom konferenciára* argumentum, amely itt kapja meg a cél tematikus szerepet, és itt történik az esetének az ellenőrzése is. Mivel az igenek több ilyen típusú bővítménye is lehet, ilyen frázis többször is kiépülhet egy szerkezetben belül, természetesen más-más esetra utaló indexszel.

A vP réteg fölött egy Asp héj épül ki az igei hemiszféra Φ tartományának kezdeteként. Erre a kiterjesztésre azért van szükség, mert a komplex esemény jelentésű deverbális főnevek a képzés során megőrzik a pusztán perfektivizáló igeikötőket is, azaz az ilyen jellegű főnévi kifejezések kifejeznek aspektust. Ennek az Asp frázisnak a specifikálójába mozog az aspektusért felelős⁶⁵ igeikötő a V komplementumpozíciójából. Mivel az Asp réteg a grohmanni modellben és az általam javasolt szerkezetben is a Φ tartományba esik, ezért az igeikötő mozgása megfelel az antilokalitás elvének,⁶⁶ hiszen egy (tag)mondaton, azaz az igei féltekén belül történik a mozgás a Θ zónából a nála szerkezetileg és hierarchikusan is feljebb álló Φ zónába.

A V fej, ugyanúgy, ahogy Farkasnál és Albertinél,⁶⁷ Asp fejbe inkorporálódik, azt azonban semmi sem zárja ki, hogy közben ne állhatna meg a köztes fejekben, ugyanis Grohmann⁶⁸ rámutat arra, hogy a fejmozgások számát nem korlátozza

⁶¹ GROHMANN 2003. 211 alapján.

⁶² ALBERTI–MEDVE 2006.

⁶³ Hangtanilag nem realizálódó összetevőről lévén szó, a továbbiakban az ágensi vonzatot mozgatni sem szükséges, tematikus szerepét már bázispozíciójában megkapta. Fontos megemlíteni, hogy vannak olyan Ás-főnevek is, ahol a bemeneti ige ágensi vonzata expliciten kifejezésre kerül a deverbális főnévi mátrixban, mégpedig az *általi* (i), vagy az *által való* (ii) konstrukciók segítségével. Anyanyelvi kompetenciám szerint ezek azonban még az (i) és (ii) alatt bemutatott példáknál rövidebb kifejezések (iii) esetén sem teljesen elfogadhatók.

(i) ...?mindhárom konferenciára csak Péternek az igazgató *általi* elküldése...

(ii) ...⁽⁹⁾mindhárom konferenciára csak Péternek az igazgató *által való* elküldése...

(iii) ...⁽⁹⁾Péternek az igazgató általi/²által való elküldése...

⁶⁴ Az Obl frázisok elnevezésében az oblikvuszi bővítmények latin esetragjának megfelelő rövidítéseket alkalmazok. Így például a *mindhárom konferenciára* kifejezés a benne megjelenő sublativusi *-ra* rag okán egy Obl_{Subl} frázisban jelenik meg.

⁶⁵ ALBERTI 2000 2004.

⁶⁶ GROHMANN 2003.

⁶⁷ FARKAS–ALBERTI 2016b.

⁶⁸ GROHMANN 2003. 188.

az antilokalitás. Ez a fejmozgatásnak abból a tulajdonságából adódik, hogy ha egy fej egy másik fejbe inkorporálódik, akkor az onnan való továbbmozgása során már egy másik fej fog mozogni a következő fejpozícióba, az a komplex fej, amelynek az eredetileg elmozgatott fej csak egy részét képezi. Mivel azonban Grohmann nem foglal egyértelműen állást abban a kérdésben, hogy a fejeknek minden hierarchikusan magasabban álló fejben meg kell-e állniuk mozgásuk során, a kérdést nyitva hagyom, és a V fejet kizárólag az Asp fejjel összeolvadva ábrázolom.

Ahogy arra Alberti és munkatársai⁶⁹ rámutattak, „a világban észlelhető $A \rightarrow B$ hatás [...] a szórendben $\langle A, B^* \rangle$ [...] mely kimutatja ily módon a külső hatásirány és a nyelvbe kódolódó szórendi és/vagy grammatikaifunkció-sorrenden alapuló motivált kapcsolatot”. Ugyanakkor Alberti további munkáiban⁷⁰ arra is rámutatott, hogy e leképezések döntő oka, hogy az adott szereplőt/szereplőpárt „előtérbe állítsuk” azzal, hogy alany- illetve tárgyesetet adunk neki. Annak érdekében, hogy megmutathatóvá váljon a szintaktikai reprezentáció során, hogy mely vonzat(ok) a beágyazott ige centrális argumentuma(i) – amelyekből a főnévképzés során birtokos lesz –, illetve melyek azok, amelyek nem centrálisak, az igei Φ zónát kezdő Asp fölé Cent, illetve NonCent frázisokat építettem be.

A Cent frázis specifikálójába az ige centrális argumentumát, míg a NonCentP specifikálójába a nem centrális argumentumo(ka)t mozgathatjuk. Mivel utóbbiból egy főnévi konstrukción belül több is előfordulhat, így ez a kategória többször ismételhető.

A továbbiakban a főnévi szerkezet nominális féltekéjét mutatom be ezúttal is egy ábra segítségével (4. ábra), amelyben tovább folytatom a (21) alatt szereplő főnévi konstrukció szintaktikai szerkezetének bemutatását.

A nominális félteke theta zónáját az NP kiterjesztés teszi ki. Az N fej vonzataként egyedül a (nem deverbális) főnevek elidegeníthetetlen birtokosi argumentumai jelenhetnek meg, ilyenek például a relációs főnevek (például *a széle valaminek*) kötelező birtokosi vonzatai. Az ilyen kifejezéseknek szükségük van birtokosra, hiszen az a főnévhez inherens módon tartozik. Mivel azonban az általam vizsgált főnévi konstrukció deverbális, itt bázisgenerálódó birtokos nem szerepel a szerkezetben.

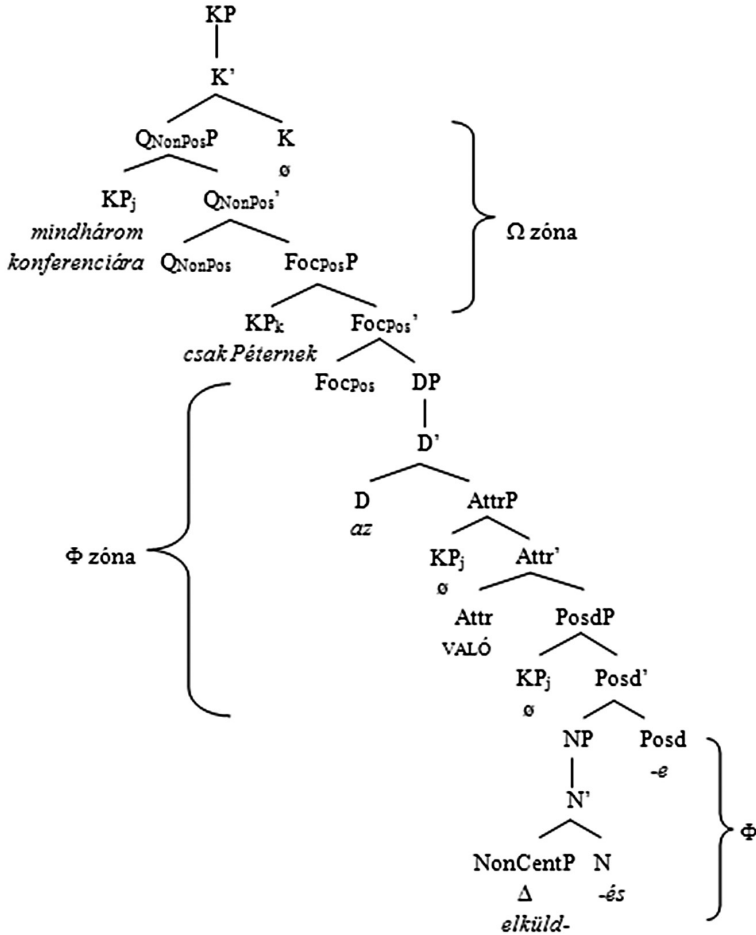
Ahogy azt a 4. ábra is szemlélteti, átvettem Farkas és Alberti⁷¹ megoldását a tekintetben, hogy a szintaktikai szerkezetben azok a frázisok, amelyek fejében szuffixum típusú morféma van, jobbra ágazók (right-headed), a többi, nem szuffixum típusú morfémával kitöltött fej viszont balra ágazik (left-headed). Ami az elemek linearizációját illeti, a Bartos-féle⁷² *morfoszintaktikai egyesítést* alkalmazom.

⁶⁹ ALBERTI 2013.

⁷⁰ ALBERTI 1997 2006 2009.

⁷¹ FARKAS–ALBERTI 2016b.

⁷² BARTOS 2000. 664.

4. ábra

Az NP kiterjesztést a Φ zónát indító Posd réteg követi. Specifikálójában meg kell állnia a beágyazott ige centrális argumentumának, azaz a birtokosnak, ugyanis ott történik meg annak az ellenőrzése, hogy a Posd fejben található birtokolságjel jelenléte legitim-e vagy sem. A Posd héj fölött kiépítettem egy Attr héjat is a Φ zónába. Ennek specifikálójában állnak meg a nem centrális, azaz nem birtokosi vonzatok. Amennyiben ez a pozíció megegyezik egy nem centrális vonzat kiejtési helyével, úgy az Attr fejben található *való* is realizáló-

dik hangtanilag. Ha viszont a nem centrális vonzat továbbmozog innen pre-D pozícióba, a *való* nem realizálódik hangtanilag. Ez az általam javasolt megoldás Farkas és Alberti gondolatmenetét fejlesztette tovább, akik az Attr frázis bevezetésével és a *való* elemnek az Attr fejbe való behelyezésével kívánták megoldani azt a szakirodalomban addig expliciten ki nem fejtett problémát, hogy egy főnév egy oblikvuszi bővítője miként jelenhet meg jelzőként egy *való* elem előtt. Az általam javasolt megoldás új eleme, hogy a jelzőként megjelenő oblikvuszi bővítők egy lehetséges pozícióját összekapcsoltam egy a pre-D zónában potenciálisan megjelenő pozícióval, megoldásom pedig tökéletes összhangban van a grohmanni antilokalitás elveivel.

Az Attr héj fölött DP réteg épül ki, amely a nominális féltekében található Φ zóna hierarchikusan legmagasabban elhelyezkedő rétege. A D fejben a határozott névelő áll, míg a DP specifikálójában az Alexiadou-féle D-láthatósági elvből⁷³ következően nem jelenhet meg semmi, hiszen e frázis esetében a fej és a specifikáló nem lehet egyszerre kitöltve.

A DP réteg fölött kezdődik a nominális hemiszféra Ω zónája. Itt épülnek ki frázisok az operátor szerepű *-nAk* ragos birtokos, illetve a pre-D nem birtokosi argumentumok számára. Ezek az argumentumok a Φ zónabeli Posd, illetve Attr frázisok specifikálójából mozogtak közvetlenül ide az Ω zónába, és így kiküszöbölhetővé válnak a Farkas és Alberti (2016) által javasolt, operátorfunkció nélküli Pos és NonPos frázisok – a szerkezetet ezáltal egyszerűbbé és gazdaságosabbá téve. Az is alátámasztja, hogy nincs szükség Φ zónabeli Pos és NonPos frázisokra, hogy a pre-D zónában megjelenő összetevők markáns operátorfunkció nélkül nem (igazán) grammatikusak.⁷⁴

Zárásként röviden ismertetem azon főnévi kifejezések szerkezetét, amelyekben a pre-D nem birtokosi zóna több oblikvuszi bővítőt is tartalmaz. Ehhez a (22) alatt megadott főnévi kifejezés szerkezetének reprezentációját mutatom be (5. és 6. ábra). A szerkezet kapcsán csak azokra a pontokra térek ki, amelyek a pre-D zónában megjelenő oblikvuszi bővítőkkel kapcsolatosak.

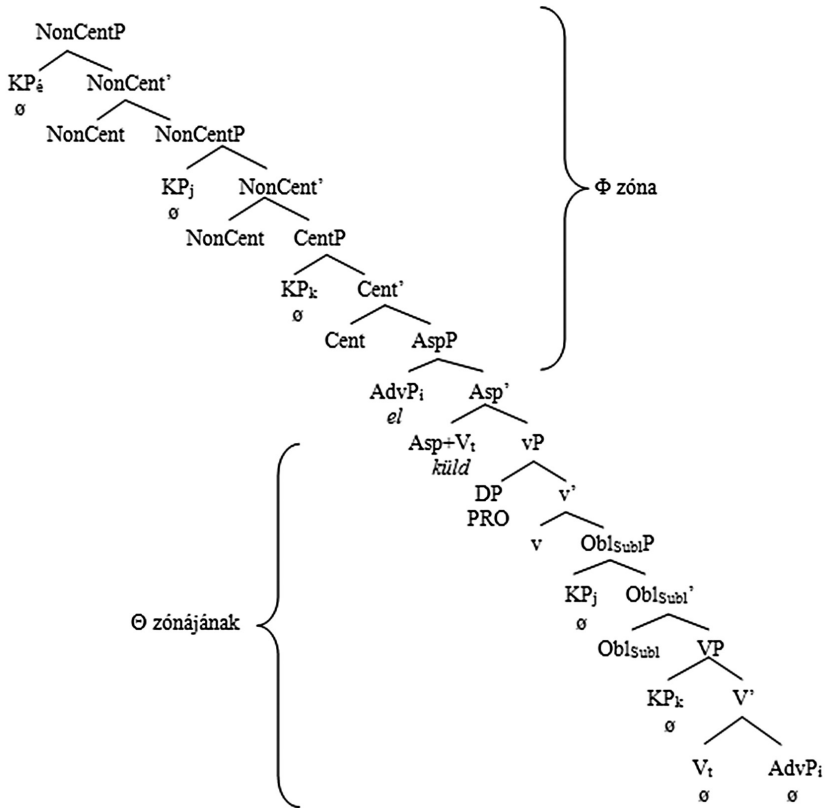
- (22) ...*mindkét évben mindhárom konferenciára* csak Péternek az elküldése...

Az 5. ábra szemlélteti a főnévi kifejezés igei zónáját. A 3. ábrához képest ez anynyiban tér el, hogy két NonCent frázis épül ki a két oblikvuszi bővítő szá számára. A *mindkét évben* összetevő szabadbővítőnyi jellegéből adódóan nincs

⁷³ ALEXIADOU 2004.

⁷⁴ Az explicit operátorfunkcióra utaló elem nélkül megjelenő *-nAk* ragos birtokos szintén tekinthető operátornak, még hozzá topiknak (vö. ROEHRS 2014.). A *-nAk* ragos birtokos operátor volta mellett foglal állást már Szabolcsi és Laczkó (SZABOLCSI–LACZKÓ 1992.) is a DP-CP párhuzam kapcsán.

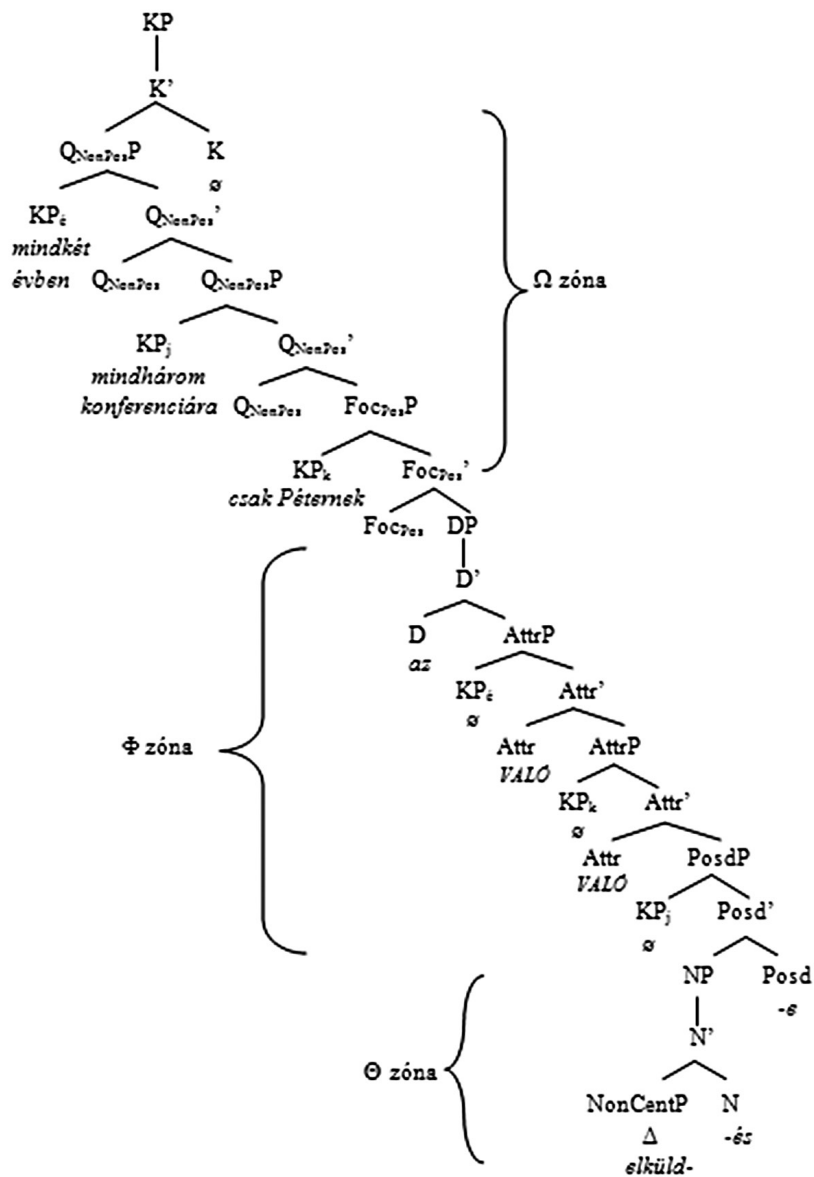
szükség külön Obl_{Ines} frázisra Grohmann⁷⁵ azon állítása alapján, miszerint a szabadbővítmények a Φ zónában bázisgenerálódnak, és a későbbiekben onnan mozgathatók el.

5. ábra

A 6. ábra mutatja be a (22) alatt megadott főnévi kifejezés nominális zónáját. A 4. ábrához képest az itt megadott szerkezet annyiban tér el, hogy a két oblikvuszi bővítmény számára két Attr, illetve két Q_{NonPos} frázisra van szükség a Φ , illetve Ω zónában.

⁷⁵ GROHMANN 2003. 313 (O1b).

6. ábra

A két Attr frázis mindenképpen magyarázatra szorul, hiszen, ha itt is maradnának az oblikvuszi bővítmények (és nem mozognának tovább a pre-D nem birtokosi zónába), akkor is csak egy *való* elem jelenhetne meg a szerkezetben. Hogy csak a hierarchiában legalacsonyabban lévő *való* realizálódhasson hangtanilag, Bánréti mellérendeléses szerkezetekkel kapcsolatos megoldása alapján magyarázom. Bánréti⁷⁶ úgy írja le az n-tagú, azonos kötőszót tartalmazó mellérendelő szerkezeteket, hogy bennük a kötőszók hangtani realizációja opcionális az utolsó kötőszó kivételével, amelynek hangtanilag kötelező megjelennie. A *való* elemek esetében hasonló helyzet áll fenn: itt is csak az utolsó *való* jelenhet meg hangtanilag, viszont az is csak akkor, ha a hierarchikusan legalacsonyabban álló Attr frázis specifikálójában marad az oblikvuszi bővítmény.

Összefoglalás

Munkám során először bemutattam a pre-D nem birtokosi pozíciót, amely a főnévi konstrukción belül az N fej előtt, a bal perférián helyezkedik el, és oblikvuszi bővítményeket fogad magába. Ezt a pozíciót eddig csak kevesen vizsgálták,⁷⁷ de e kutatások alapján már ismert volt, hogy a pozíció ismétlődhet, így tulajdonképpen egy pre-D nem birtokosi zónáról van szó. Továbbá a szóban forgó pozíció markáns operátoros kifejezés esetén sokkal elfogadhatóbb, mint anélkül, de a deverbális főnévképzők szerint is megoszlik a kifejezések elfogadhatósága.

Megvizsgáltam, hogy a pre-D nem birtokosi konstrukciót tartalmazó főnévi kifejezésekben is teljesül-e a hatókörláthatóság elve,⁷⁸ és arra jutottam, hogy a pre-D nem birtokosi pozíció által a fent nevezett elv preminális szinten is teljesülni tud.

Végül a pre-D nem birtokosi pozíció/zóna szintaktikai szerkezetét adtam meg, az ehhez felhasznált elméleti keret⁷⁹ rövid bemutatása után. Ennek eredményeként, a komplex esemény jelentésű deverbálisan képzett, és a nem igéből képzett főnevek szintaktikai reprezentálására egyaránt alkalmas szerkezetet mutattam be, amelyben az egyes összetevők mozgatása megfelel a Grohmann-féle antilokalitás szabályainak. A szerkezet lehetséges megoldása lehet annak az expliciten ki nem fejtett problémának, hogy az ige egy argumentuma miként kerülhet egy jelzői *való* konstrukcióba.

Az egyszerű esemény jelentésű igéből képzett főnevek szintaktikai szerkezetének reprezentációja további kutatást igényel.

⁷⁶ BÁNRÉTI 2007. 44–47.

⁷⁷ ALBERTI–FARKAS s.a., a, b.; KARÁCSONYI 2016.

⁷⁸ É. KISS 1987, 1992, 2002.; HUNYADI 1981.; KENESEI 1989.; SZABOLCSI 1981, 1994, 1997.

⁷⁹ FARKAS–ALBERTI 2016.; BARTOS 2000.; ALEXIADOU 2004.; GROHMAN 2003.

Rövidítések

- ABOH 1998 ABOH, Enoch: On the Syntax of Gungbe Noun Phrases. In: Clearinghouse on Languages and Linguistics ELIC Documentation Reproduction service No ED 420 209, 1998.
- ALBERTI 1997 ALBERTI Gábor: Argument Selection. Frankfurt am Main, 1997.
- ALBERTI 2000 ALBERTI Gábor: Az aspektus szintaxisa a magyarban. In: Újabb tanulmányok a strukturális magyar nyelvtan és a nyelvtörténet köréből. Kiefer Ferenc tiszteletére barátai és tanítványai. Szerk. BAKRÓ-NAGY Marianne – BÁNRÉTI Zoltán – É. KISS Katalin. Bp., 2000. 145–164.
- ALBERTI 2004 ALBERTI Gábor: Climbing for Aspect – with no Rucksack. In: The Verbal Complex. A Study of Hungarian, German, and Dutch. Eds. É. KISS – VAN RIEMSDIJK. Amsterdam, 2004. 253–289.
- ALBERTI 2006 ALBERTI Gábor: A szóképzéssel együttjáró vonzatszerkezet-változások rendszere. *Nyelvtudományi Közlemények* 103 (2006) 75–105.
- ALBERTI 2009 ALBERTI Gábor: A szóképzéssel együttjáró vonzatszerkezet-változások egy polaritásérzékeny rendszere. In: Tanár és tanítvány. Írások Györke József és Hajdú Péter tiszteletére (2002–2007). *Studia Linguistica*. Szerk. FANCSALY Éva. Bp.–Pécs, 2009. 122–145.
- ALBERTI 2015 ALBERTI Gábor: Az argumentumok precedenciaelvű realizálódása. In: *Analogia és modern nyelvleírás*. Szerk. KÁDÁR Edit – SZILÁGYI N. Sándor. Kolozsvár, 2015. 9–41.
- ALBERTI–FARKAS s.a. ALBERTI Gábor–FARKAS Judit: Modification. In: *Nouns and Noun Phrases. Comprehensive Grammar Resources: Hungarian*. Eds. LACZKÓ Tibor – ALBERTI Gábor. (sajtó alatt)
- ALBERTI–FARKAS s.a. b ALBERTI Gábor–FARKAS Judit: Derivation of Nouns. In: *Nouns and Noun Phrases. Comprehensive Grammar Resources: Hungarian*. Eds. LACZKÓ Tibor–ALBERTI Gábor. (sajtó alatt)
- ALBERTI–FARKAS–SZABÓ 2015 ALBERTI Gábor–FARKAS Judit–SZABÓ Veronika: Arguments for Arguments in the Complement Zone of the Hungarian Nominal Head. *Approaches to Hungarian*. 14. (2015) 5–36.
- ALBERTI–FARKAS–SZABÓ 2016 ALBERTI Gábori – FARKAS Judit – SZABÓ Veronika: Internal-scope Taking Arguments in the Information Structure of Deverbal Nominals in Hungarian. *Paper Submitted to Approaches to Hungarian* 15.

- ALBERTI–KÁROLY–
KLEIBER 2010 ALBERTI Gábor – KÁROLY Márton – KLEIBER Judit: The ReALIS Model of Human Interpreters and its Application in Computational Linguistics. In: Software and Data Technologies: 5th International Conference, ICSoft 2010. *Communications in Computer and Information Science* 170. (2013) 468–474.
- ALEXIADOU 2004 ALEXIADOU, Artemis: On the Development of Possessive Determiners. Consequences for DP structure. *Diachronic clues to synchronic grammar. Linguistik Aktuell* 72. (2004) 31–58.
- BARTOS 2000 BARTOS Huba: Az inflexió jelenségek szintaktikai háttere. In: Strukturális magyar nyelvtan 3. Morfológia. Szerk. KIEFER Ferenc. Bp., 2000. 653–762.
- BÁNRETI 2007 BÁNRETI Zoltán: A mellérendelés és az ellipszis nyelvtana a magyarban. Bp., 2007.
- BERNSTEIN 2001 BERNSTEIN, Judy B.: The DP Hypothesis: Identifying Clausal Properties in the Nominal Domain. In: The Handbook of Contemporary Syntactic Theory. Eds. BALTIN, Mark – COLLINS, Chris. 2001. 536–561.
- BROEKHUIS–KEIZER
2012 BROEKHUIS, Hans – KEIZER, Evelin: Nouns and Noun Phrases. I. Amsterdam, 2012.
- CHOMSKY 1993 CHOMSKY, Noam: A Minimalist Program for Linguistic Theory. In: The View from Building 20: Essays in Linguistics in Honor of Sylvain Bromberger. Eds. HALE, Kenneth L.–KEYSER, Jay S. Cambridge, 1993. 1–52.
- CHOMSKY 1995 CHOMSKY, Noam: The Minimalist Program. Cambridge, 1995.
- DÉKÁNY 2014 DÉKÁNY Éva: Argument structure and functional projections in Old Hungarian verbal gerunds. *Acta Linguistica Hungarica*. 6/3. (2014) 317–361.
- EGEDI 2015 EGEDI Barbara: The Hungarian definite article across time: an account of its spreading. Presented at *ICSH 12*, Leiden, May 22–23, 2015
- É. KISS 1987 É. KISS Katalin: Configurationality in Hungarian. Dordrecht, 1987.
- É. KISS 1998 É. KISS Katalin: Mondattan. In: Új magyar nyelvtan. Szerk. É. KISS Katalin–KIEFER Ferenc–SIPTÁR Péter. Bp., 1998. 1–184.
- É. KISS 2002 É. KISS Katalin: The Syntax of Hungarian. Cambridge. 2002.
- É. KISS 2010 É. KISS Katalin: Miért szabad az ige utáni szórend a magyarban? (<http://www.nytud.hu/oszt/elmnyelv/ekiss/publ/Szabad%20ige%20utani%20szorend.pdf>. Pécs, a letöltés dátuma: 2016.08.29.)
- É. KISS–GYURIS 2003 É. KISS Katalin–GYURIS Beáta: Apparent scope inversion under the rise fall contour. *Acta Linguistica Hungarica* 50. (2003) 371–404.

- FARKAS–ALBERTI 2016a FARKAS Judit–ALBERTI Gábor: Positions for oblique case-marked arguments in Hungarian noun phrases. *Jezikoslovlje* 17/1-2. (2016) 295–319.
- FARKAS–ALBERTI 2016b. FARKAS Judit–ALBERTI Gábor: The Hungarian HATNÉK-noun expression: a hybrid construction. Paper submitted to LingBaW.
- FARKAS–SZABÓ–ALBERTI 2016 FARKAS Judit–SZABÓ Veronika–ALBERTI Gábor: Information-structurally (un)ambiguous nominal constructions in Hungarian. Manuscript based on a talk at the workshop Syntactic Structure of Uralic Languages (XII. International Congress for Finno-Ugric Studies). 18–21, August, 2015, Oulu.
- FU–ROEPER–BORER 2001 FU, Jingqi–ROEPER, Thomas–BORER, Hagit: The VP within Process Nominals: Evidence from Adverbs and the VP Anaphor Do-So. *Natural Language & Linguistic Theory* 19. (2002) 549–582.
- GIUSTI 1996 GIUSTI, Giuliana: Is there a FocusP and a TopicP in the Noun Phrase structure? *Working Papers in Linguistics* 6/2. (1996). 105–128.
- GROHMANN 2003 GROHMANN, Kleantes K.: Prolific Domains: On the Anti-Locality of Movement Dependencies. *Linguistik Aktuell* 66. (2003)
- GYURIS 2003 GYURIS Beáta: The Semantics of Contrastive Topics in Hungarian. Doktori Disszertáció. ELTE, Budapest, 2003.
- GYURIS 2006 GYURIS Beáta: Esettanulmány a hatókör és az információs szerkezet kapcsolatáról. In: KB 120 - A titkos kötet. Nyelvészeti tanulmányok Bánréti Zoltán és Komlósy András tiszteletére. Szerk. KÁLMÁN László. Bp., 2006. 103-116.
- HAEGEMAN 2001 HAEGEMAN, Liliane: DP Periphery and Clausal Periphery: PossessorDoubling in West Flemish? Relating Nominal Periphery to Clausal Periphery. In: Peripheries. Eds. ADGER, David – DE CAT, Cécile – TSOULAS, George. Dordrecht, 2001.
- HUNYADI 1981 HUNYADI László: A nyelvi polaritás kifejezése a magyarban. Kandidátusi disszertáció. KLTE, Debrecen, 1981.
- IHSANE–PUSKÁS 2001 IHSANE, Tabea–PUSKÁS, Genovéva: Specific is not Definite. *Generative Grammar in Geneva* 2. (2001) 39–54.
- JACKENDOFF 1977 JACKENDOFF, Ray: X-Bar Syntax: A Study of Phrase Structure. Cambridge, 1977.
- KARÁCSONYI 2016 KARÁCSONYI Krisztina: Prenominális operátorsorrend a főnévi csoport operátorzónájában. BA szakdolgozat. Pécsi Tudományegyetem, Magyar nyelv-és irodalomtudományi Intézet, Nyelvtudományi Tanszék. Kézirat. Pécs, 2016.
- KÁLMÁN 2001 KÁLMÁN László (Szerk.): Magyar leíró nyelvtan. I. Mondattan. Bp., 2001., 9–99.

- KENESEI 1989 KENESEI István: Logikus-e a magyar szórend? *Általános Nyelvészeti Tanulmányok* XVII. (1989) 105–152.
- KOOPMANN 1996 KOOPMAN, Hilda: The Spec Head Configuration. (<http://citeseerx.ist.psu.edu/viewdoc/download?doi=10.1.1.461.777&rep=rep1&type=pdf>; utolsó megnyitás: 2016. szeptember 20.)
- LACZKÓ 2000 LACZKÓ Tibor: Az ige argumentumszerkezetét megőrző főnévképzés. In: *Strukturális magyar nyelvtan*. 3. Szerk. KIEFER Ferenc. Bp., 293–405.
- OLSVAY 2011 OLSVAY Csaba: A lokáltság szerepe a lehetséges operátor-hatókörök szintaktikai magyarázatában. *Általános Nyelvészeti Tanulmányok XXIII (Új irányok és eredmények a mondattani kutatásban)* (2011) 377–414.
- OSZOLI 2014 OSZOLI Borbála: A -hatnék deverbális főnévképző morfoszintaktikai jellemzése. Tanári szakdolgozati tanulmány. Pécsi Tudományegyetem, Magyar nyelv-és irodalomtudományi Intézet, Nyelvtudományi Tanszék. Kézirat, Pécs, 2014.
- RITTER 1991 RITTER, Elizabeth: Two Functional Categories in Noun Phrases: Evidence from Modern Hebrew. In: *Perspectives on Phrase Structure*. Ed. ROTHSTEIN, Susan. New York, 2014. 37–62.
- ROEHRS 2014 ROEHRS, Dorian: Splitting the Nominal Left Periphery into DP and TopP: Two Pre-adjectival Positions for Possessives in German. (<http://ling.auf.net/lingbuzz/0021111>; utolsó megnyitás: 2016. július 28.)
- STARKE 2001 STARKE, Michael: On the Inexistence of Specifiers and the Nature of Heads. (<http://ling.auf.net/lingbuzz/000004>; utolsó megnyitás: 2016. szeptember 20.)
- SURÁNYI 2009 SURÁNYI Balázs: Verbal Particles Inside and Outside vP. *Acta Linguistica Hungarica* 56. (2009) 201–249.
- SZABOLCSI 1981 SZABOLCSI Anna: Compositionality in Focus. *Folia Linguistica* 15. (1981) 141–61.
- SZABOLCSI 1994 SZABOLCSI Anna: All Quantifiers are not Equal: the Case of Focus. *Acta Linguistica Hungarica* 42. (1994) 171–187.
- SZABOLCSI 1997 SZABOLCSI Anna: Strategies for Scope Taking. In: *Ways of Scope Taking*. Ed. SZABOLCSI Anna. Dordrecht, 1997. 109–154.
- SZABOLCSI–LACZKÓ 1992 SZABOLCSI Anna – LACZKÓ Tibor: A főnévi csoport szerkezete. In: *Strukturális magyar nyelvtan*. 1. Mondattan. Szerk. KIEFER Ferenc. Bp., 1992. 179–298.
- SZABÓ–TÓTH–ALBERTI–FARKAS 2016 SZABÓ Veronika–TÓTH Bálint–ALBERTI Gábor–FARKAS Judit: Verbal and Nominal Properties of the Productive Hungarian Deverbal Nominalizations. *Jezikoslovlje* 17/1-2. (2016) 267–293.

Szeteli Anna

Szerint(em)

A kifejezés funkcióinak vizsgálata formális interpretációs rendszerben

In my Opinion: Analysis of the Expression in a Formal Interpretation System

The postpositional expression *szertint* (according to *sy./sg.*) is an especially frequent piece of corpus data but has not been subject to formal research up to now. I attempt to explore the connection between evidentiality and *szertint*. I take into consideration the former results and describe some new properties. I compare the expression to other discourse markers which indicate the speaker's uncertainty or certainty. Due to the formal theoretical framework, I can capture and represent the source of evidence and the epistemic possibility compositionally. The appropriate pragmasemantic framework to express these properties of evidentiality, epistemic modality and *szertint* is *ReALIS: REciprocal And Lifelong Interpretation System*.¹

Bevezetés

Ez a tanulmány a *Szerint(em)* című, 2017. évi OTDK dolgozatom rövidített változata, célja megragadni a *szertint* kifejezés hozzájárulásának mikéntjét a diskurzus szervezéséhez azáltal, hogy a korábbi eredmények figyelembe vétele mellett azokat még nem tárgyalt jelenségekkel együtt jól formalizált, koherens rendszerbe helyezze. Egyúttal kielégítve a hiányt, amit Kiefer² fogalmaz meg: „Az evidencia különböző fokain alapuló rendszer egyelőre nem kezelhető formális eszközökkel.”

A második egységben ismertetem az iménti cél megvalósításához választott elméleti keretet, ezt megelőzve a bevezetésben áttekintem a korábban feltárt jelenségeket és a dolgozat problémafelvetéseit, egyúttal annak felépítését.

A *szertint* 'sor, rend, mód' főnévből származó *szertint* (~*szertint*) névutó – a Jókai-kódecsben megjelenő 14 adat alapján – mód-állapot jelölésére és tekintetha-

¹ ALBERTI 2011.

² KIEFER 2007. 319.

tározóként szolgált, megjelentek a *beszédim*, *elméje*, *természete*, *szokása szerint* konstrukciók.³ A következő példákból kitűnik egyrészt a *szerintem* használatának két jellegzetes típusa, másrészt az (1a) mondat viszonya az episztemikus bizonytalanságot kifejező mondatokhoz (1b–c).

- (1) a. Szerintem Péter hazaköltözött.
 a'. Szerintem Mari szép.
 b. Péternek haza kellett költöznie.
 b'. Péter hazaköltözhetett.
 c. Péter valószínűleg / talán hazaköltözött.
 c'. ⁽²⁾Péter szerintem valószínűleg / talán hazaköltözött.

A bizonyíték forrását megjelölő rendszerekben az érzékszervi tapasztalaton alapuló közvetlen evidenciák elválnak a hallomáson, következtetésen vagy okfejtésen alapuló közvetett típusoktól.⁴ Kugler⁵ a *szerint* névutót a másodkézből származó információt jelölő kifejezések között helyezi el, a *szerintem* kifejezést pedig a szubjektivizációjelölők közé sorolja és elsőként különíti el a véleményt közlőt (1a') a következtetést jelölő (1a) típustól – utóbbi kézenfekvően adódik a *sor* szóalakkal való rokonságból: gondolatársítások soráról van szó.

Dér⁶ a *szerintem* kifejezést udvariasságjelölőként vizsgálja egyetértésben és ellentétes vélemények ütközésekor. Anyanyelvi tesztkitöltők megítélésével igazolja Koczogh⁷ megállapítását, hogy a *szerintem* kifejezés az udvarias véleménynyilvánítás eszköze, de konfrontáció esetén a kijelentés olyan határozottá válik általa, hogy csökken az udvariasság mértéke.

Az episztemikus logikában a **szükségszerű** és **lehetséges** fogalmakat a beszélő világról való tudása alapján definiálják. A propozíció episztemikus értelemben szükségszerű, ha a beszélő információállapota alapján nem lehetséges, hogy ne álljon fenn (1b), illetve lehetséges, ha a beszélő információállapota alapján fennáll (1b').⁸

H. Molnár⁹ a kételkedést és bizonytalanságot kifejező módosítószók (1c) tárgyalása során megállapítja, hogy ezek a vélekedés tényét, módját és a meggyőződés fokát fejezik ki. Kérdéses, hogy a *szerint* névutó hogyan helyezkedik el a bizonytalanság (1a) vagy éppen a bizonyosság (1a') jelölésére létrejött nyelvi rendszerben.

³ SEBESTYÉN 2002. 43.

⁴ WILLET 1988.

⁵ KUGLER 2012. 126–127.

⁶ DÉR 2015.

⁷ KOCZOGH 2012. 75–76.

⁸ KIEFER 2007. 295.

⁹ H. MOLNÁR 1959. 475.

Az iménti módosítószók együttes megjelenésére a *szerint* kifejezéssel (1c') több korpuszadat is ismert,¹⁰ így felmerül a kérdés, hogy a *szerint* névutó hogyan működik együtt ezekkel az episztemikus jelölőkkel. Maga is episztemikus jelölő-e amellett, hogy az evidencia forrását és bizonyosságát feltérképező rendszerben jól kezelhető? A kurrens irodalomban élénk vita folyik arról, hogy az episztemikus modalitás és az evidencialitás rendszerei milyen viszonyban állnak egymással. Elkülöníthetők-e teljesen, léteznek-e közös dimenzióik vagy egyenesen alrendszerai egymásnak.¹¹

Az episztemikus modalításban jelöltté válik a beszélői kiindulópont, azonban perspektivizáció során, amikor egy másik entitást jelölünk meg az információ felelős birtoklójaként,¹² az evidencia forrásán alapuló rendszerben tájékozódhatunk.

- (2) a. ?Szerinted Péter hazaköltözött.
 b. Ili szerint Péter hazaköltözött. [kétértelmű!]
 c. Szerintem Péter költözzön haza!
 d. Bárcsak szerinted ⁽³⁾(⁴is) hazaköltözött volna Péter!
 e. Szerinted Péter hazaköltözött?
 f. Péter szerintem *is* hazaköltözött.
 f'. Péter talán/valószínűleg *is* hazaköltözött.

A kifejezés különböző számban és személyben, illetve mondattípusban (2c–2e) való vizsgálatával mutatok rá, hogy a *szerint* kifejezés a többi bizonytalanságjelöltől eltérő módon profilálja az információ forrását. Az igei személyragok által lehetővé tett perspektivizáció eredményeképpen – együttműködik metanyelvi operátorokkal is (2f), melyekkel a példaként felhozott episztemikus bizonytalanságot jelölő kifejezések szintén nem kompatibilisek (2f'). Továbbá a hallomásból szerzett értesülést jelölő mondatok (2b) kétértelműek: nem dől el, hogy Ili maga is bizonytalan-e.

Dolgozatomban az imént felsorakoztatott jelenségek formális leírására teszrek kísérletet, kezdve a *REALIS*-keret¹³ bemutatásával és a *szerint(em)* kifejezés elhelyezésével a keretben, ami az episztemikus modalitás és az evidencialitás dimenzióinak együttes megragadását jelenti. Kitekintésként más episztemikus jelölőket veszek górcső alá, azokat a *szerint*-mondattípusba helyezve magyarázom a diskurzusban betöltött szerepüket.

¹⁰ KUGLER 2012. 49.

¹¹ Vö. KUGLER 2012. 39–43.

¹² SANDERS-SPOOREN 1997. 86.; KUGLER 2012. 43.

¹³ ALBERTI 2011.

Bevezetés a \Re ALIS világába

Dolgozatomban amellet érvelek, hogy a Chomsky, Montague és Kamp munkásságával jellemezhető formális nyelvészeti vonulat¹⁴ eszköztára képes új szemzőből megragadni a választott téma pragmatikai és kognitív módszerekkel feltárt, az érdeklődés középpontjában álló jelenségeit. Teszem ezt úgy, hogy a DRT¹⁵ motiválta \Re ALIS-keretben történő elemzés során szem előtt tartom a korábbi kutatások eredményeit.¹⁶ A különböző elméleti keretekben megfogalmazott eredmények figyelembe vételével célom bemutatni, hogy ezek a megállapítások sokkal jobban megfeleltethetők egymásnak, mint azt korábban gondolni lehetett, ötvözésükkel új eredményeket nyerhetünk. Hosszabb távon pedig a formális–logikai pragmaszemantikai vonulat¹⁷ kognitív megközelítéssel történő olyan egyesítéséhez vezethet, amelyre Alberti, Dóla és Kleiber cikke¹⁸ már címében is utal: *Mood and Modality in Hungarian: Discourse Representation Theory meets Cognitive Linguistics*.

A \Re ALIS azáltal válhat e szintézis eszközévé, hogy Montague logikai hozzáállását és formalizálási törekvését¹⁹ – ezáltal a leíró jelleget és végső soron a programozhatóságot²⁰ – szem előtt tartva a Kamp-féle logikai alapú diskurzuszemantikai reprezentációt egy sajátos címkerendszer szerinti részbenrendezés révén pragmatikai és elmerepresentációs célokra általánosította.²¹ Jelen dolgozat a diskurzus és az elme e modelljének magyarázó erejét használja ki, hiszen olyan szemantikai profilokat hozhatunk létre, amelyekkel egy osztályozó – például az evidenciátípusokat egzaktt módon szétválasztó kognitív – elemzés²² eredményeit koherens rendszerben ragadhatjuk meg.

A chomskyánus felfogást követve eredendően a dolgozat szerzőjének és a meghivatkozott szerzőknek az anyanyelvi intuíciója a dolgozat kiindulópontja: magyar anyanyelvű beszélőként képesek és jogosultak vagyunk arra, hogy egy anyanyelvünk szavaiból összerakott tetszőleges szósorról nyilatkozzunk, behe-

¹⁴ CHOMSKY (pl. 1957, 1995.); DOWTY ET AL. 1981. (idézi ALBERTI 2011.)

¹⁵ Diskurzuszemantikai elmélet: KAMP ET AL. 2011.

¹⁶ KOCZOGH 2012.; KUGLER 2012.; DÉR 2015.

¹⁷ GYURIS 2013. 164–170.

¹⁸ ALBERTI–DÓLA–KLEIBER 2014.

¹⁹ DOWTY ET AL. 1981.

²⁰ A keret számítógépes nyelvészeti vonatkozásáról l. pl.: ALBERTI ET AL. 2013.; ALBERTI–NÓTHIG 2015.

²¹ A formális szemantika betöréséről a pragmatikába l. ALBERTI–KLEIBER 2014.; ALBERTI–VADÁSZ–KLEIBER 2014.; ALBERTI–KLEIBER–KÁRPÁTI 2017., az elmerepresentációról: ALBERTI 2011.; ALBERTI–NÓTHIG 2015.

²² KUGLER 2012. 35.

lyezhető-e az valamilyen beszédhelyzetbe, és milyen intonációval.²³ Az introspektív módszerből adódó esetenkénti szubjektivitás²⁴ korrigálása végett azonban érdemben alkalmazom a modellelméleti igazságértékelést állításaim próbájának is. Ezen igazságértékelés általánosítása a pragmatikai ihletésű²⁵ Oishi-féle mintaillesztés,²⁶ melynek során a feladó-címzett-kontextus és a beszélő-hallgató-szituáció hármas egymásra illesztése történik.

Abból kiindulva, hogy a beszélő információállapotát élete során diskurzusok formálják és táplálják, elméjének tartalma és ezek a diskurzusok a ReALIS-keretben egyazon módon ábrázolhatók, ezáltal összevethetjük őket. A diskurzus feladóját (**addresser**, a képletekben 'AR') feleltetjük meg a beszélőnek (**speaker**, a képletekben 'sp'), míg a címzettet (**addressee**, 'ae') a hallgatónak (**listener**, 'li'), emellett a nyelvi kontextusnak a szituációra történő illesztése a világhoz képest igazságértékeli a megnyilatkozást. A keretben megadott elemzések során tehát kulcsfontosságú a **feladó** egyértelmű közlésének a **beszélő** elméjétől való elválasztása, a ReALIS terminológiájában a fenti kifejezések ezen elkülönítés értelmében egymástól eltérő jelentéssel bírnak.

Illesztési próbával nyílik lehetőség a következő, kognitív irodalomból²⁷ hozott példa magyarázatára az igazságértékelés szempontjából. A példa szerint a megnyilatkozó morzsákat pillant meg, majd kijelenti: „Valaki *ehetett* az íróasztalomnál”. Egyrészt igazságértékelésnek vethető alá, hogy a külvilágban helytálló-e a vélekedése, de a ReALIS újító ereje abban áll, hogy – a külső értékelés mellett – a beszélő belső világocskáinak vizsgálatát is szorgalmazza, ugyanis rajta áll, hogy előzetes tapasztalatai, például a családtagok szokásainak ismerete alapján valóban erre a következtetésre jut, vagy álcaként veti fel az evés lehetőségét, míg valójában tudja, hogy a nagymama szokott galambot etetni az adott íróasztal mögött lévő ablakon keresztül, és kijelentésével őt védi, nehogy „lebukjon” a galambokra háklis veje előtt.

A mintaillesztéssel kapcsolatban fontos megjegyezni, hogy modellezi azokat a pragmatikai kalkulációkat is, amit hallgatóként végzünk: A diskurzus résztvevőjeként a beszélő és a szituáció megfigyelése által tudjuk értelmezni a(z) – csak a szó szerinti jelentést figyelembe véve – ellentmondásosnak tűnő megnyilatkozásokat. Így nyerjük ki a közvetett beszédaktusok elsődleges illokúcióját,²⁸ illetve így találgatunk, hogy a beszélő hazudott-e nekünk. De mi a helyzet, ha az illesztés helyesnek bizonyul, a szándékolt jelentés kompozicionálisan, pusztán a nyelvi kontextus figyelembevételével megadható?

²³ GYURIS 2013.

²⁴ FEATHERSTON 2007.

²⁵ AUSTIN 1975/1962.; OISHI 2014.

²⁶ ALBERTY-KLEIBER-KÁRPÁTI 2017.

²⁷ KUGLER 2012. 36.

²⁸ SEARLE 1979.

A ReALIS formális eszköztára

Egy mondat propozicionális tartalmának közlését a következő képleten keresztül definiálható információsdoboz-struktúra létrejötte kíséri:²⁹

$$P((P(M) \times P(I) \times P(R) \times P(T) \times P(\{+, -, 0\}))^*)$$

A mondat intenzionális környezetét megragadni hivatott ReALIS-világocskák³⁰ első paramétere a modalitás (M), ami a hordozott tartalomhoz való viszonyt jelöli hiedelem – **Belief** (jelölése a továbbiakban **B**), vágy – **Desire** (**D**) és szándék – **Intention** (**I**) formájában. Az evidencialitás jelölőinek vizsgálata során a fentiekén kívül a közvetlen érzékszervi tapasztalatot jelölő **experience** (**E**) modalitás minőségét, illetve meglétének vagy hiányának jelöltségét modellezem.

A képletben az I fejezi ki az iménti modalitások intenzitását, melyek több – nyelviileg is kódolt – nem-maximális és egy maximális fokozatra utalhatnak.

Az R halmaz elemei jelölik az **e** infon birtokosát. Elsődlegesen a feladóra vagy a címzetre gondolhatunk, de a hiedelem más entitás(ok)hoz is horgonyozódhat.

A T halmazból kikerülő időpecsét megmutatja, hogy az adott világocskák mely időpillanatban képezte az adott referens elméjének részét.

Ami pedig a formula 'P({+, -, 0})' komponensét illeti, a P-vel jelölt hatványhalmazképzéssel nyolc polaritáscímekét kapunk, amelyek az *igaz* (+), a *hamis* (–) és a *nem specifikált* (0) értékekből jöhetnek létre.

A Kleene-féle csillag biztosítja, hogy a címkeötösök egymásba ágyazhatók legyenek, így hozva létre elméletileg akár korlátlanul sok egymásra épülő világocskát. Ezt az iterabilitást persze korlátok közé szorítják a megkonstruálható mondatok, illetve végső soron az elme kapacitása.

Végül a világocskák egymásra építhetősége mellett a zárójel előtti hatványhalmazjel „prizmahatása” teszi lehetővé annak a mentalizációs alapjelenségnek a modellezését, hogy több világocskák is létrejöhet egyazon **e** tartalomra vonatkozóan.

Az **e** infont – kijelentő mondat formájában – útjára bocsátó feladó a fenti prizmahatás értelmében a következő világocskastruktúrával jellemezhető megnyilatkozást hozza létre. Helyettesítsük be infonunk helyére a *Péter hazaköltözött* eventualitást, hogy végigkövethessük a kijelentő mondat egyes jogosultsági feltételeit az alábbi táblázatban. Minden cellához egy-egy információsdoboz-hierarchia tartozik, a magyarázó oszlop zárójeljei pedig megadják, hogy a prizmahatás képzetébe mi helyettesítendő be a lehetséges referensek közül.

²⁹ ALBERTI–KLEIBER–KÁRPÁTI 2017.

³⁰ ALBERTI 2011.

P ((P (M)×P (I)× P (R)× P (T)×P ({+,-,0}))*) → Péter hazaköltözött.	
⟨B,M,AR,τ,+⟩	„Az üzenet feladójaként (R→AddresseR) jelenleg (T→τ) maximális intenzitású (I→Maximal) hiedelemmel (M→Belief) rendelkezem arról, hogy Péter hazaköltözött (+). ”
⟨B,gr,AR,τ,+⟩ ⟨B,M,ae,τ,0⟩	„Azzal az erős (I→great) hipotézissel (M→Belief) osztom rád a címzetti szerepet (R→addressee), hogy most (T→τ) még nincs (0) erről biztos (I→Maximal) tudásod (M→Belief).”
⟨B,gr,AR,τ,+⟩ ⟨D,γ _r ,r*,τ,+⟩ ⟨B,M,ae,τ ⁺ ,+⟩	„Legalábbis erősen (I→great) feltételezem (M→Belief) azt is, hogy vágy (M→Desire) fűződik (R→r*: Σγ _x ≥ 1 (x∈r*)) Preferált: r*={AR,ae} ahhoz, hogy az információt a jövőben (T→τ ⁺) birtokold (R→addressee).”
⟨I,M,AR,τ,+⟩ ⟨B,M,ae,τ ⁺ ,+⟩	„Azzal a szándékkal (M→Intention) léptem a társalgásba, hogy elnyerd a következő időpillanatban (T→τ ⁺) ezt az információt. ”

1. táblázat: A kijelentő mondat profiljának értelmezése

Ezek a feltételek összhangban állnak a társalgási maximákkal.³¹ A címzett tudásának hiányát (2. sor), illetve tudás iránti vágyát vélni (3. sor) a minőségi, releváns információra vonatkozó kritériumot elégtíti ki. A saját, megfelelő biztonságú tudás (1. sor) átadásának szándéka (4. sor) pedig az őszinteséget és az együttműködést. A harmadik axiómához tartozó $\Sigma\gamma_x \geq 1$ ($x \in r^*$) kikötés kifejezi, hogy az infon terjedése iránti vágy, a feladó és a címzett részéről egyaránt megmutatkozik. A feladó saját közlési vágyát és a címzett tudás iránti vágyát helyezi mérlegre, amikor a feladói szerep felvétele mellett dönt, mely szerep felvételéhez egyikőjük maximális intenzitású vágya is elég, amennyiben negatív polaritású vágy egyik oldalon sincsen jelen. A korábbi alapbeállítás³² ezáltal terjeszthető ki a Searle-i értelemben vett asszertívumokra,³³ de az ilyen módon alulspecifikált képletek által több austini beszédaktus³⁴ is értelmezhetővé válik.

A világocskák építésével létrehozott feladói intenzionális profil és annak összevetése az elme információállapotával formális úton definiál mondat típusokat, de modellezi a hallgató pragmatikai kalkulációit is. A keret ezen eszköztár által helyezi magát a köztes (diskurzus-/elme-) reprezentációs szint alkalmazását elutasító amszterdami iskola³⁵ és a korpuszalapú elemzéseket, statisztikai mód-

³¹ GRICE 1975.

³² ALBERTI–KLEIBER 2014.

³³ SEARLE 1979. 149.

³⁴ AUSTIN 1975/1962. 162–163.

³⁵ PL. GROENENDIJK ET AL. 1996.

szereket előnyben részesítő kutatások közé. Ebben a szemléletben kísérlem meg összegezni a *szertint* kifejezéssel kapcsolatos eddigi tapasztalatokat, illetve leírni az újonnan felfedezett jelenségeket.

A *szertint* kifejezés vizsgálata a \Re ALIS megközelítésében

A különböző számú és személyű *szertint*-mondattípusok és a grammatikai variációk következetes áttekintésével, illetve a \Re ALIS-keret nyújtotta diskurzusz-reprezentációs eszköztár segítségével mutatom be, hogy a kifejezés különböző használatait összetartó közös elemek: a közvetett evidencia³⁶ és a bizonyosság mértékének jelölése.

Szerintem

Az első kettő alpont a *szertintem* funkció alapján történő csoportosítása, ami egybevág Kuglernek a bevezetőben tárgyalt megfigyeléseivel. Ő észlelési folyamatokból konstruált hiedelmeket különít el értékítéletektől. Ezt az empirikus elkülönítést kívánom kompozicionálisan³⁷ megragadni úgy, hogy – a kognitív kutatók jelentésötvöző „blending”³⁸ kifejezéséből kiindulva – a képletekben megjelenítem egyrészt a *szertintem* eltérő használati során megjelenő különbségeket, másrészt a **közös komponenseket**. A kifejezésnek ezáltal a diskurzusjelölők kapcsán megfigyelthez³⁹ hasonló jelentésgazdagító funkciót tulajdonítok.

A szerintem mint mentális konstruktum jelölője

A *szertintem* kifejezés inferenciális evidencijelölő a willetti⁴⁰ kategóriarendszerben. A következő mondat példáján keresztül szemléltetem, hogy miért nem éri be a beszélő (és a hallgató) egyes esetekben a jelöletlen kijelentő mondat nyújtotta intenzionális profillal.

³⁶ KUGLER 2012. 126–127.

³⁷ GROENENDIJK ET AL. 1996.

³⁸ PL. PELYVÁS 2013.

³⁹ ALBERTI–KLEIBER–KÁRPÁTI 2017.

⁴⁰ WILLETT 1988. 57.

Péter hazaköltözött.	Szerintem Péter hazaköltözött.	
⟨B,M,AR,τ,+⟩	⟨B,ι,AR,τ,+⟩	„Azt hiszem, Péter hazaköltözött.” $\iota = \{a,g,s\}$
	⟨E,M,AR,τ,0⟩	„Erről konkrét tapasztalatom azonban nincs.”
	⟨B',ι,AR,τ,+⟩	„Van viszont (valamennyire megbízható) tanúsító tapasztalatom,...” $\iota' = \{M,a,g,s\}$
	⟨B'',ι'',AR,τ,+⟩	„...ami (valamennyire megbízható) engedélyezett infonfársulással kapcsolja össze a tanúsító tapasztalatot az e-vel.” $\iota' = \{M,a,g,s\}$ $\iota'' = \{M,a,g,s\}$ $\iota = \iota' \cdot \iota''$
⟨B,gr,AR,τ,+⟩ ⟨B,M,ae,τ,0⟩	⟨B,gr,AR,τ,+⟩ ⟨B,ι'',ae,τ,+⟩	„Feltételezem, hogy nálam kevésbé bizonyos tudással rendelkezel.” $\iota''' < \iota$
⟨B,nM,AR,τ,+⟩ ⟨D,γ _e ,r ⁺ ,τ,+⟩ ⟨B,M,ae,τ ⁺ ,+⟩	⟨B,nM,AR,τ,+⟩ ⟨D,γ _e ,r ⁺ ,τ,+⟩ ⟨B,M,ae,τ ⁺ ,+⟩	„Erősen feltételezem azt is, hogy vágy fűződik az információ átadásához.”
⟨I,M,AR,τ,+⟩ ⟨B,M,ae,τ ⁺ ,+⟩	⟨I,M,AR,τ,+⟩ ⟨B,M,ae,τ ⁺ ,+⟩ ⟨B,ι,AR,τ,+⟩	„Szándékom tehát, hogy megtudd, én ezt gondolom.”
	⟨I,gr,sp,τ,0+⟩ ⟨B,M,li,τ ⁺ ,+⟩ ⟨E,M,sp,τ,0⟩	„Emellett nem ellenkezik szándékkal a tudásodra hoznom, hogy ez nem konkrét tapasztalatból ered.”

2. táblázat: Két intenzionális környezet összehasonlítása

„Ezekben a mondatokban bizonyos tapasztalatok alapján a megnyilatkozó következtetéseket fogalmaz meg egy lehetséges szituációra vonatkozóan, és nyelvi-ileg is hozzáférhetővé teszi, hogy a referenciális jelenet a következtetés folyamatában megkonstruált jelenet” – írja Kugler.⁴¹ A beszélő tisztában van vele, hogy állítása az ő belső konstruktuma, így az tévesnek bizonyulhat, amit a feladói profilban az infonhoz kapcsolódó hiedelem intenzitása jelenít meg. A kijelentő mondat alapbeállításához képest a feladó hiedelme csak ι erősségű, a megnyilatkozó tudása a saját szemében nem-maximális (nM).

A maximális tudás kizárását az e-re irányuló érzékszervi tapasztalat hiánya ⟨E,M,AR,τ,0⟩ magyarázza. Közvetlen tapasztalat nem irányul a célszerkezetre, a megnyilatkozó tapasztalata inkább csak kiindulópont a következtetéshez.⁴² Egy periférikus e' kiindulópont, ami szorosan kapcsolódik a központi eventualitáshoz, ezáltal egy asszociált tanúsító tapasztalaton alapuló hiedelmet hoz létre az e-ről (B'-ként jelölve)⁴³. A B'' modalitás azt hivatott jelezni, hogy

⁴¹ KUGLER 2012. 18.

⁴² KUGLER 2012. 37.

⁴³ Vö. BEL-ASI modalitás: ALBERTI-DÓLA-KLEIBER 2014.

hétköznapi értelemben vett⁴⁴ – azaz nem szigorúan logikai, inkább az elmére jellemző, asszociáción és infonársulásokon alapuló, azaz engedélyezett⁴⁵ – következtetési lépések során jött létre az adott hiedelem. A **B'** és a **B''** modalitású hiedelmek létrejöttét tehát az **e**-vel kapcsolatos tudás hiánya, de jobb híján az **e'**-re irányuló tapasztalat és egy következtetési lépés(sor) meglelte motiválja. E két intenzitásból adódó érték adja meg a **B** modalitású hiedelem erősségét. Ha a **B'** és a **B''** összetevők erősségét kifejező ι' és ι'' intenzitásokat egy skálán helyezzük el, melynek értékeit nulla és egy közötti számok adják, akkor a szorzat értéke éppen az episztemikus bizonyosság fokát adja meg, mivel a számok a „valamicske” és a „biztos” hiedelem különböző fokozatait jelölik.

Ezt az elemzést támasztja alá a *szertint* azon használata is, amit az *eszertint*, *ezeke szertint* kifejezés mutat. Mintha az *(én)szertintem*, *Elemér szertint* forma mögötti „óstípust” találnánk meg az iméntiekben, amelyből még hiányzik a humán evidenciaforrás explicit⁴⁶ megjelölése. Kötelező viszont a ráutaló periférikus **e'** közös ismerete, explicit előzményi státusza. Érdekes viszont, hogy a *morzsák jelenléte szertint* kifejezés rosszul formált, a *szertint* tehát már az „óstípusban” is elvontabb módon működik, amennyiben névmási jelölést követel meg.

A kijelentő mondat alapbeállítása azt a rendkívül egyszerű feladó–címzett viszonyt jeleníti meg, hogy a tényközlés során biztos feladói tudást feltételezhetünk, a címzetről pedig elegendő feltenni annak hiányát. Azonban bizonytalan hiedelmek átadásakor a feladó ι'' erősségű tudást feltételez a címzetről, melyet a magáénál gyengébbnek ítél ($\iota'' < \iota$). Más lehetséges relációkra léteznek jelöltebb formák.⁴⁷

A *szertintem* szubjektívizációjelölő mibenléte – Kugler⁴⁸ elsőként emeli ki a három jellemzőnek gondolt jelölő közül – a képletben úgy jelenik meg, hogy az alapesethez képest – ahol egyszerűen az infon átadása a cél – feladói szándék, hogy az ι intenzitású tudás a címzett elé háromemeletes rendszerben táruljon („Szándékom, hogy tudd, ez az én sejtésem.”).

A dőlt betűvel írt utolsó axióma már nem a feladói profil része, hanem a **nyelvi kontextusból** és a **situációból** együttesen következik. A feladói profil

⁴⁴ KUGLER 2012. 58.

⁴⁵ Ilyen **engedélyezett** módon kapcsolódik a „Péter tegnap megházasodott...” mondathoz a megnyilatkozás két lehetséges folytatása (ALBERTI 2011a. 268.; KÁLMÁN 1990.): „...A pap sokat beszélt,” illetve „...A kutya hangosan ugatott.” Ezek a befejezések logikailag nem következnek az esküvőből, azonban az első befejezés a keresztény kultúrkörre való tekintettel, a második pedig valamilyen Péterre vonatkozó interperszonális tudás birtokában értelmezhetővé válik.

⁴⁶ A humán evidenciaforrás impliciten viszont megnyilvánul abban, hogy az *e(zek) szertint* konstrukcióval lényegében azt közöljük, amit a *szertintünk tehát* fejez ki: „összegzem, amire jutottam, és amiről úgy gondolom, hogy te sem juthattál másra.”

⁴⁷ L. Szerintem is/se/meg...

⁴⁸ KUGLER 2012. 71.

értelmezése során a címzett számára a profilban **implikálódnak** egyes lehetőségek, melyek közül a szituációt figyelembe véve választ: A feladó szándékával nem ellenkezett, hogy tapasztalatának hiányát elé tárja, vagy a feladónak egyenesen szándéka volt ezt elé tárni.⁴⁹

Miért is tekinthetjük az imént ismertetett szemantikai profilt a *szerint(em)* által finomhangolt mondat relatív (azaz esetleges további finomhangolás bemenetűl szolgáló) alapbeállításának? A beszélők ideális esetben elkerülik az axiómasértést, azaz elméjük tartalmának megfelelő feladói profilt mutatnak. Amennyiben egy axióma azáltal sérül, hogy a feladói profil és a beszélői elme eltér egymástól, a *REALIS*-keret igazságértékelő műveletének értelmében a két profil nem illeszkedik. Például a biztos tudással bíró **beszélő** $\langle \mathbf{B, M, s, \tau^+}, + \rangle$, eljuttatja a bizonytalanokodó **feladót** a „Szerintem Péter hazaköltözött.” mondat közlésével, amit például az motiválhat, hogy így el tudja titkolni tudása forrását. A következtetéses *szerintem* meghatározott profiljától való eltérést, tehát egyéb beszélői szándékok, hiedelmek és/vagy vágyak motiválják, de ez kifejezetten a **feladói** profilra való reflexió a **beszélő** részéről, a nyelvileg kódolt jelentés eltérő módon történő kiaknázása. Ezekre az axiómasértésekre a – pragmatikai kalkulációs képességét tekintve jól működő – hallgató mintaillesztésekkel, a **nyelvi kontextus** és a **szituáció** viszonyának megvizsgálásával könnyedén felfigyel.

Útjelző tábla az elméhez

A *REALIS* segítségével a kívülágban nem létező elmerrepresentációkat is értékelhetünk önmagukban, vagy akár egymáshoz képest. Meg tudunk ragadni ezáltal olyan eseteket, amelyeket nem a kívülág alapján lehet igazságfeltételeknek alávetni, mivel ezek a beszélői belvilág önkényes szempontrendszerén alapuló minősítések, értékelések.⁵⁰

A „Mari szép.” tartalmat az őt ismerők elméjén keresztül ítélni lehet meg objektívan.⁵¹ Azonban az előbbi kijelentő mondat használata korábbi diskurzusokat összegző kiértékelésre, illetve a feladó által ismert szociál-is reprezentációkra⁵² is utalhat. Ezzel szemben a „Szerintem Mari szép.” mondatban a

⁴⁹ A saját tapasztalat hiányának ténye a közvetett evidencia jelölése által **indikált** része a feladói profilnak. „[...] the speaker is not in the position to perform other illocutionary acts which require stronger evidence. This **indicates**, not **implicates**, that the speaker does not have direct evidence.” (OISHI 2014. 248.) Az **implikáció** tehát csak a tapasztalathiány közlésének szándékosságára vonatkozik.

⁵⁰ KUGLER 2012. 127.

⁵¹ ALBERTI 2011a. 138.

⁵² A csoportok által a világról létrehozott leképezések természetével a szociálpszichológia foglalkozik a szociális reprezentáció fogalmának keretei között. Ezeknek a reprezentációknak és

szerintem hivatott betölteni a mentális „útjelző tábla” szerepét,⁵³ mely a beszélő elmereprezentációjához vezet, ahol megvizsgálhatjuk a *Mari szép* eventualitás hiedelemvilágocskáját.

Az értékítéletet jelölő mondattípust (1a') a következtetési jellegű beállítás (1a) mellett megjelenítve mutatok rá a profilok közötti összetartó jelenségekre és a jelentésmódosító különbségekre, azaz a **blendingre**, ami a következő módon építhető be a *ReALIS* formális eszköztárába kompozicionálisan: egy $\langle A, B, C \rangle$ és egy $\langle A', B', C' \rangle$ jelentéskomponensekre bontható információtömeg akkor is egyesíthető, ha a B és a B', illetve a C és a C' komponensek ellentmondásban állnak, viszont A és A' kompatibilis (ideális esetben egyenesen megegyezik). Az ötvöző egyesítés eredménye pedig így definiálható: $\langle A \cup A', B, C' \rangle$. A nyelv tehát egyes esetekben ahelyett, hogy megtiltaná bizonyos összeférhetetlen információk komponálását, megengedi azt a kompatibilis (A és A') komponensekre való tekintettel. Az összeférhetetlen komponensek esetében pedig hol az egyik (B), hol a másik (C') információ elemeit hagyja érvényesülni (nem kizárva ezek valamelyikének üres voltát).⁵⁴

Következtetés	Értékítélet	
$\langle B, l, AR, \tau, + \rangle$	$\langle B, M, AR, \tau, + \rangle$	„Kinyilvánítom, hogy számomra Mari szép.”
$\langle E, M, AR, \tau, 0 \rangle$	$\langle E, M, AR, \tau, 0 \rangle$	„Ez a megítélésem nem világból szerezhető tapasztalat.”
$\langle B', l', AR, \tau, + \rangle$	-	-
$\langle B'', l'', AR, \tau, + \rangle$		
$\langle B, gr, AR, \tau, + \rangle$ $\langle B, l'', ae, \tau, +- \rangle$	$\langle B, gr, AR, \tau, + \rangle$ $\langle B, gr, ae, \tau, 0 \rangle$ $\langle B, M, AR, \tau, +- \rangle$	„Erős hipotézisem, hogy te nem tudod, mit gondolok Mariról!”
$\langle B, nM, AR, \tau, + \rangle$ $\langle D, \gamma_r, r^+, \tau, + \rangle$ $\langle B, M, ae, \tau^+, +- \rangle$	$\langle B, nM, AR, \tau, + \rangle$ $\langle D, \gamma_r, r^+, \tau, + \rangle$ $\langle B, M, ae, \tau^+, +- \rangle$ $\langle B, M, AR, \tau, +- \rangle$	„Feltételezem, hogy vágyad megtudni / el akarom mondani a véleményem.”
$\langle I, M, AR, \tau, + \rangle$ $\langle B, M, ae, \tau^+, + \rangle$ $\langle B, l, AR, \tau, + \rangle$	$\langle I, M, AR, \tau, + \rangle$ $\langle B, M, ae, \tau^+, + \rangle$ $\langle B, M, AR, \tau, + \rangle$	„Szándékom, hogy megtudd, szépnek tartom őt.”

3. táblázat: (1a') „*Szerintem Mari szép.*”

a nyelvnek a kapcsolatát már a fogalom megalkotója is tárgyalta (MOSCOVICI 1984.), mivel szociális eredeténél és funkciójánál fogva a nyelv tulajdonképpen közös reprezentációk létrejöttét segíti elő.

⁵³ ALBERTI ET AL. 2013. 244.

⁵⁴ ALBERTI–KLEIBER–KÁRPÁTI 2017.

A feladó elméjében a hiedelem maximális intenzitású: egy deklaráció, ami a következtetéses *sz rintem* első axiómájának kárára jelöli az értékítéletet. A biztos tudás alapja nem az ismerősökkel folytatott beszélgetésekből vagy más megfigyelésekből származó tapasztalatösszegzés (ezúttal értelmetlen a „honnan tudod?” vagy „miből gondold?” közbevetés), hanem vállalt egyéni vélemény; ezáltal a szenzomotoros tapasztalat hiánya – ami a következtetéses *sz rintem* második feltétele – triviálisan teljesül. Az egyéni ítéletek függetlenségéből kifolyólag a következtetéses jelleg **B'** és **B''** modális komponensei viszont nem jelennek meg.

A feladó értékítélet közlésekor a saját maga által létrehozott vélemény ismeretének hiányát feltételezi a címzettől. A feladó hiedelme továbbá, hogy véleménye hasznos lehet, hiszen a címzett objektív ítéletét releváns személyként táplálhatja, de e kijelentése által akár be is kerülhet a címzett által respektált személyek táborába.

Az előző pontban ismertetett beállítással közös, jelentést összetartó komponens a szándék, hogy a feladó a címzett elé tárja saját belső konstruktumát. A következtetéses *sz rintem* a kijelentő mondat alapbeállításához képest bizonytalanabb tudást ad át. Az értékítéletes *sz rintem* különlegessége abban áll, hogy nem bonyolítja a vele szembe állított „Mari szép.” kijelentést. A *sz rintem* kifejezés használatakor egyértelműen az egyéni meglátások felszínre juttatása a cél. Ezek a megnyilatkozások tekinthetők prototipikusnak, hiszen ezek összességéből épül szociális reprezentáció arról, hogy mit jelent a *szép* kifejezés. Ebből eredhet a bevezetőben ismertetett megállapítás,⁵⁵ hogy egyéni vélemény közlésekor a *sz rintem* biztosabb tudást jelöl.

Relatív alapbeállítás

A második egységben a következtetéses típus intenzionális környezetének *r* referensre történő általánosításán keresztül mutatom be, hogyan jelöli a kifejezés az információ 6+1 lehetséges birtokosát különböző mondat típusokban.

A fejezet további részében – a bevezetésben megfogalmazott célt szem előtt tartva – a vizsgálati teret a következtetési folyamatot kifejező *sz rintem* elemzésére szűkíttem. Ezt motiválja az is, hogy az értékítéletes típusú *sz rintem* olyan esetekben is természetesen hangozhat, amelyekben a következtetéses *sz rintem* szinte elfogadhatatlan, és fordítva.⁵⁶ Ugyanez a helyzet a *sz rintem* kifejezés használatának inferenciális és kvotatív előzményét tekintve. Gyakran a *sz rintem* névutó kvotatív jelölőként való működése a jól formáltság záloga, így a két eset szétválasztásának érdekében a kvotatív evidencia kétértelműségét röviden bemutatom.

⁵⁵ KOCZOGH 2012.; DÉR 2015,

⁵⁶ SZETELI–ALBERTI 2017.

	Kijelentő	Kérdő	Felszólító	Óhajtó	Felkiáltó
Hiedelem	$\langle B, i, r, \tau, + \rangle,$ $i < 1, i = i' \cdot i''$ $\langle B', i', r, \tau, + \rangle;$ $\langle B'', i'', r, \tau, + \rangle$	$\langle B, i, r, \tau, + \rangle,$ $i > 1 \geq 0$	$\langle B, M, AR, \tau, - \rangle$	$\langle B, M, AR, \tau, 0 \rangle$	$\langle B, i, r, \tau, + \rangle,$ $i < 1, i = i' \cdot i''$ $\langle B', M, r, \tau, + \rangle;$ $\langle B'', i'', r, \tau, + \rangle;$ $i'' \rightarrow M$
	$\langle B, nM, AR, \tau, + \rangle$ $\wedge \langle B, i''', ae, \tau, +- \rangle;$ $i''' < i$	$\langle B, nM, AR, \tau, + \rangle$ $\wedge \langle B, i''', ae, \tau, +- \rangle;$ $i''' > i$	$\langle B, nM, AR, \tau, + \rangle$ $\wedge \langle B, M, r^*, \tau, - \rangle,$ $r \in r^*$ Pref.: $r^* = \{r, ae\}$		$e': \langle B, M, AR, \tau, 0$ $\wedge \langle B, M, AR, \tau, + \rangle$
Vágy	$\langle B, nM, AR, \tau, + \rangle;$ $\langle D, \gamma_r, r^*, \tau, + \rangle;$ $\langle B, M, ae, \tau', +- \rangle,$ $\Sigma \gamma_x \geq 1 (x \in r^*)$	$\langle B, nM, AR, \tau, + \rangle;$ $\langle D, \gamma_r, r^*, \tau, + \rangle;$ $\langle B, M, AR, \tau', +- \rangle$ $\Sigma \gamma_x \geq 1 (x \in r^*)$	$\langle B, nM, AR, \tau, + \rangle$ $\wedge \langle D, \gamma_r, r^*, \tau, + \rangle;$ $\langle B'', i'', r, \tau, + \rangle$ $\Sigma \gamma_x \geq 1 (x \in r^*)$	$\langle D, M, AR, \tau, + \rangle$ $\wedge \langle B, M, AR, \tau', +- \rangle$ $\wedge \langle B, i, r, \tau, + \rangle i < 1;$ $\langle D, M, s, \tau, + \rangle$	$\langle D, M, AR, \tau, +- \rangle$
Szándék	$\langle I, M, AR, \tau, + \rangle$ $\wedge \langle B, M, ae, \tau', + \rangle$ $\wedge \langle B, i, r, \tau, + \rangle;$ $\langle I, M, s, \tau, 0+ \rangle$ $\langle B, M, i, \tau', + \rangle$ $\langle E, M, s, \tau, 0 \rangle$	$\langle I, M, AR, \tau, + \rangle$ $\wedge \langle I, M, ae, \tau', + \rangle$ $\wedge \langle B, M, AR, \tau', + \rangle$ $\wedge \langle B, i''', ae, \tau, +- \rangle;$ $i''' > i$	$\langle I, M, AR, \tau, + \rangle$ $\wedge \langle B, M, ae, \tau', + \rangle$ $\wedge \langle D, \gamma_r, r^*, \tau, + \rangle;$		
	Pref.: $r = AR,$ Dispref.: $r \neq ae$ Pref.: $r^* = \{AR, ae\}$		Pref.: $r = ae;$ Dispref.: $r \neq AR$ Pref.: $r^* = \{AR, ae\}$		

4. táblázat: A szerint-mondattípusok általánosítása objektív predikátumra kidolgozva, vastagon szedve az alapbeállítással⁵⁷ közös komponensek

Kvotatív kétértelműség

Az „Elemér szerint Péter hazaköltözött.” mondat azáltal kétértelmű, hogy a közlés egyrészt a 4. táblázat értelmében interpretálható, azaz a feladó kifejezésre juttathatja az *experiens* sejtését: „Elemér gyakran látja Pétert a régi lakásánál, ezért valószínűsíti hazaköltözését.” Ez az olvasat aktiválható a forrás episztemikus bizonyosságának pontosabb megadásával: „Elemér szerint Péter talán / alighanem hazaköltözött.”

Az anyanyelvi intuíció azonban azt sugallja, hogy a *szerint* a diskurzusban nem feltétlenül az *experiens* következtetési folyamatait jelöli, hanem a neki tu-

⁵⁷ ALBERTI–KLEIBER 2014.

lajdonított biztos tudás esetén is használjuk az “r szerint e” szerkezetet: „Elemér bizton állította nekem, hogy Péter hazaköltözött, emiatt tartom elképzelhetőnek a dolgot.” A feladó ebben az esetben az *experiens* biztos tudását tárja a címzett elé.

A *szerint* kifejezés használatakor nem dönthető el, hogy a feladó forrásának hiedelme maximális-e, a nyelvi forma csupán annak személyét jelöli meg. Teljes általánosítással kvotatív jelölőnek lehetne tekinteni a *szerintem* kifejezést is, hiszen a feladó saját vélekedését mint forrást jelöli meg. Kvotativitásról természetesen csak abban az esetben írok, ha a feladó egy másik entitást hív meg, perspektivizál.⁵⁸

A *szerint* kifejezés feltételrendszere

Alberti és Kleiber a nyelvi forma alapján egyértelműen besorolható mondatok alapbeállításait határozta meg.⁵⁹ A következőkben a *szerint* kifejezés által aktivált további jelentéskomponenseket tárgyalom.

Kijelentő mondatban a kifejezés a személyreferens következtetési folyamatának jelölésére szolgál, a leginkább preferált alak, ha a referens a feladóhoz horgonyzódik: „Szerintem Péter hazaköltözött.” Az E/3. és a T/3. személyekben nem dönthető el egyértelműen, hogy a feladó egy *experiens* sejtésként megfogalmazott hiedelmét adja tovább, vagy annak biztos állítását kvotatív evidencia formájában.

Kérdő mondatban megfordul a feladó és a címzett hiedelembirtoklásának viszonya. A címzettnél a hiedelem, és a feladó szándéka közlési szándékot ébreszteni benne. A kérdő *szerint* behelyezésekor a másik tudása – a feladó hiedelme szerint – inkább csak valamilyen következtetésen alapulhat, és erőssége is ennek felel meg. A vágyat meghatározó axióma nem sérül, a szándék pedig rávenni a hallgatót, hogy beszédaktust kezdeményezzen, akár bizonytalan sejtés birtokában is. A feladó célja ezzel az, hogy – a későbbi biztos tudás reményében – akár több forrás bizonytalan tudásait összegezze. Ezáltal a „*Szerinted...?*” rokon tulajdonságokat mutat a *vajon* diskurzusjelölővel,⁶⁰ ami egy infont vezet be a társalgás kontextusába, szintén a későbbi biztos tudás reményében.

A felszólítás feltétele, hogy egy még kölcsönösen meg nem történtnek elismert esemény lezajlására vágy irányuljon, ezért a feladó szándéka legyen szándékot ébreszteni a kijelölt címzettben. A *szerint* kifejezés a felszólító profilban is következtetési folyamatra utal, a vágy nem a propozícióra irányul, annak megvalósulása csupán optimálisnak gondolt lehetőség, tanács: „Szerintem (Péter) költözz(ön) haza!”

⁵⁸ SANDERS–SPOOREN 1997. 86.; KUGLER 2012. 43.

⁵⁹ ALBERTI–KLEIBER 2014.

⁶⁰ SCHIRM 2011.; ALBERTI–KLEIBER 2014.

Felkiáltáskor a feladó egy korábbi időpillanatban nem rendelkezett tudással az adott tartalmat tekintve. Az alapbeállítás a két időpillanat közötti információállapot-fordulatot jeleníti meg, ahol a tartalomhoz a feladó vágyát tekintve is elkötelezett. A *szertint* behelyezésével a mondatba a feladó a referens stabil következtetési alapját jelöli arra nézve, hogy az *e* eseménnyel kapcsolatos változás – minden figyelembe vett *e'* jel szerint – megtörtént. Például a feladó felpillant az eredményjelző-táblára és tudja, hogy az ellenfélnek ennyi ponttal csak matematikai esélye maradt nyerni, ezért elkiáltja magát: „Szerintem megnyertük a versenyt!”

Az óhajtó modalitás⁶¹ a felszólításhoz hasonlóan a negatív hiedelmet és a pozitív vágyat fejezi ki, a hallgatótól azonban nem vár megoldást, azaz *e* a feladó szerint nem áll fenn, a vágya: „Bárcsak *e* igaz lenne!” Az „*r* szerint bárcsak...!” kezdetű mondat szintaktikailag rosszul formált, a „Bárcsak *r* szerint (is)...!” viszont – leginkább az *is* behelyezésével – már helyes szerkezet.

Másodlagos finomhangolás

A *szertint* névutó a következő finomhangoló eszközökkel metanyelvi szinten fedi le a lehetséges logikai viszonyokat,⁶² azaz hogy az impliciten maradó szereplők közül van-e valaki (\exists), akire igaz az állítás, vagy mindenkire (\forall) igaz, vagy az ellentéte (\neg) igaz.

	✓	¬
\exists	<p>✓Péter szerintem is hazaköltözött. ✓Péter Ili szerint is hazaköltözött. *Péter talán/valószínűleg is hazaköltözött.</p>	<p>✓^Szerintem meg # Péter hazaköltözött. ^(?)Tehát ^Ili szerint meg # Péter hazaköltözött. *^Talán/valószínűleg (meg) # Péter hazaköltözött.</p>
\forall	<p>^(?)Péter mindannyiuk szerint hazaköltözött. ?Péter mindannyiuk szerint hazaköltözött.</p>	<p>Péter ^{?(?)}csak szerintem költözött haza. Péter ?(✓csak) Ili szerint költözött haza. Péter *(?)csak valószínűleg/talán költözött haza.</p>

5. táblázat: A szintaktikailag kifejezett logikai viszonyok rendszere

⁶¹ Jelen leírás a nyelvtani szerkezet alapján egyértelműen óhajtó mondattípusnak tekinthető „Bárcsak Péter hazaköltözne!” jellegű szerkezetekre terjed ki (KAS 2005.), az egyéb – óhajtó modalitást is üzenő – konstrukciók vizsgálata a ReALIS-ben jövőbeni kutatás témája.

⁶² Vö. É. Kiss 2002.

A profil relatív alapbeállításának kikötése értelmében a feladó ι^m erősségű tudást feltételez a címzetről, amelyet a magáénál gyengébbnek ítél ($\iota^m < \iota$). Azonban jeleztem, hogy a feladó különböző metanyelvi operátorokkal jelölheti, hogy szerinte az impliciten maradó szereplők milyen tudással rendelkeznek. Elismerheti, hogy hallgatója is kompetens a témában ($\iota^m = \iota$) és egyetértene („Péter szerintem is hazaköltözött.”), vagy hallgatója ellentétes polaritású hiedelemmel bír: „Szerintem meg Péter (igenis) hazaköltözött.”

Kitekintés – Versengő világoctkák

A ReALIS-ben megragadható az információ elévülése, azaz a jelenség, hogy a *Péter náthás* eventualitás – a hozzá kapcsolódó időpecsét miatt – akár egy hét leforgása alatt elveszti igaz voltát, szemben a *Péter nős* tartalommal, ami hosszabbtávú temporális bélyeggel rögzül,⁶³ de az „e fennáll” és „e nem igaz” világoctkák az elévülés mellett új információ beépülése által is egymás fölé kerekedhetnek.⁶⁴

Az „r szerint e” szerkezet az útjelző táblához hasonlóan a megfelelő elméhez irányítja a címzettet, aki eldöntheti, hogy elhiszi-e az állítást, vagy periférikus e’ infonként tárolja az információt, és legfeljebb következtetési alap konstruálására használja azt. Az e tartalomhoz a címzett újabb és újabb e’ tapasztalatokat asszociál, egy ponton túl pedig az e’ tartalmak olyan számban és súllyal esnek latba, hogy az óvatos elme ellátja a maximális intenzitású hiedelmet jelző világoctka címkéjével. Azaz a bizonyosság foka nem adott, hanem konstruált.⁶⁵

Mi történik azzal az infonnal, amely nem élvezheti a pozitív polaritású, maximális intenzitású címke viselésének privilégiumát? A diskurzuskoherecia maximalizálásának érdekében bekerül a társalgás kontextusába, azonban nem maradhat jelöletlen.

A *szerint(em)* kifejezés állhat együtt episztemikus módosítószókkal.⁶⁶ A „Szerintem talán...” konstrukció azáltal jöhet létre, hogy a *talán* lexéma az episztemikus lehetőségesség skáláján éppen középen helyezkedik el, „e” ugyanannyira elképzelhető, mint „nem e”.⁶⁷ A kifejezések együtt precízen jelölik a következtetési folyamatot, ugyanakkor az „alternatív forgatókönyv” meglétét is. A két jelölő együtt a bizonyosság mértékére/jellegére és forrására egyaránt utaló tartalomává válik.

⁶³ ALBERTI ET AL. 2013.

⁶⁴ A *Péter meggyógyult*, illetve a *Péter elvált* tartalmak egy csapásra kiütik az elmében az „e fennáll” világoctkát.

⁶⁵ KUGLER 2012. 171.

⁶⁶ UO. 49.

⁶⁷ KUGLER 2007.

A *-hat/-het, esetleg, mintha, valószínűleg, alighanem* és *biztosan* kifejezések szintén nem jelölik precízen a tudás forrását, viszont együtt meghatároznak egy tartományt, ami a *szertint* névutó ι intenzitásának összes fokozatát felöleli. A *szertint* kifejezéstől eltérő szerepük által lesznek az „ r szerint e ” típusú mondatokba helyezve jól formáltak, és a következtetési folyamat mellett jelölik az episztemikus bizonyosság pontosabb mértékét.

A harmadik fejezetben a *szertintem* kifejezés két jellegzetes használatát és a mondat típusokat formális keretek között áttekintve mutattam be, hogy a *szertint* névutó jól behelyezhető az evidencia forrásának megjelölésén alapuló rendszerbe. Kitekintésként összehasonlítottam más episztemikus jelölőkkel, melyeket jelenleg az episztemikus modalitás lehetséges-szükségszerű skáláján helyez el a szakirodalom.⁶⁸

A bevezetőben említett megosztó vita tárgya, hogy a két rendszer milyen viszonyban áll egymással. A \Re ALIS-keretben létrehozott képletek inherens része mind a hiedelem forrásához való viszony, mind pedig a bizonyosság fokának megadása, így párhuzamosan ragadható meg az evidencialitás és az episztemikus lehetőségesség-szükségszerűség jelöltsége a diskurzusban.

Rövidítések

ALBERTI 2011	ALBERTI Gábor: \Re ALIS: Interpretálók a világban, világok az interpretálóban. Bp., 2011.
ALBERTI 2011a	ALBERTI Gábor: Az intenzionalitás számítógépes nyelvészeti kezelése – avagy a \Re ALIS λ szintfüggvénye. In: VIII. Magyar Számítógépes Nyelvészeti Konferencia. Szerk. TANÁCS Attila – VINCZE Veronika. Szeged, 2011. 263–275.
ALBERTI–DÓLA– KLEIBER 2014	ALBERTI, Gábor–DÓLA, Mónika–KLEIBER, Judit: Mood and Modality in Hungarian: Discourse Representation Theory Meets Cognitive Linguistics. In: Argumentum 10. Debrecen, 2014. 172–191.
ALBERTI ET AL. 2013	ALBERTI Gábor–KÁROLY Márton–KILLÁN Imre–KLEIBER Judit–VADÁSZ Noémi: Az igazság pillanata, avagy a \Re ALIS α horgonyzó függvénye. In: IX. Magyar Számítógépes Nyelvészeti Konferencia. Szerk. TANÁCS Attila–VINCZE Veronika. Szeged, 2013. 236–248.
ALBERTI–KLEIBER– KÁRPÁTI 2017	ALBERTI Gábor–KLEIBER Judit–KÁRPÁTI Eszter: Reális (\Re ALIS) kép a másik elméjéről. In: Más elmék. Szerk. Márton Miklós et al. Bp., 2017. 237–258.

⁶⁸ KIEFER 2007. 293–322.; KUGLER 2007.

- ALBERTI–KLEIBER 2014 ALBERTI, Gábor–KLEIBER, Judit: *ReALIS: Discourse Representation with a Radically New Ontology*. In: *Complex Visibles Out There*. Eds. VESELOVSKÁ, Ludmila – JANEBOVÁ, Markéta. Olomouc, 2014. (Olomouc Modern Language Series 4.) 513–528.
- ALBERTI–NÓTHIG 2015 ALBERTI, Gábor–NÓTHIG, László: *ReALIS2.1: The Implementation of Generalized Intensional Truth Evaluation and Expositive Speech Acts in On-Going Discourse*. *International Journal on Advances in Intelligent Systems* 8/1&2. 2015. 85–106.
- ALBERTI–VADÁSZ–KLEIBER 2014 ALBERTI, Gábor–VADÁSZ, Noémi–KLEIBER, Judit: *Ideal and Deviant Interlocutors in a Formal Interpretation System*. In: *Communicating Certainty and Uncertainty in Medical, Supportive and Scientific Contexts*. Eds. ZUCZKOWSKI, Andrzej et al. Amsterdam, 2014. (Dialogue Studies 25.) 59–78.
- AUSTIN 1975/1962 AUSTIN, John L.: *How to Do Things with Words*. Oxford, 1975/1962.
- CHOMSKY 1957 CHOMSKY, Noam: *Syntactic Structures*. The Hague, 1957.
- CHOMSKY 1995 CHOMSKY, Noam: *The Minimalist Program*. Cambridge, 1995.
- DÉR 2015 DÉR Csilla Iлона: *Udvariassági diskurzusjelölők – léteznek?* In: *Nyelv, kultúra, társadalom*. Szerk. GECSÓ Tamás–SÁRDI Csilla. Székesfehérvár–Bp., 2015. 38–46.
- DOWTY ET AL. 1981 DOWTY, David. R.–WALL, Robert E.–PETERS, Stanley: *Introduction to Montague Semantics*. Dordrecht, 1981.
- É. KISS 2002 É. KISS Katalin: *The Syntax of Hungarian*. Cambridge, 2002.
- FEATHERSTON 2007 FEATHERSTON, Sam: *Data in generative grammar: The stick and the carrot*. *Theoretical Linguistics* 33. (2002) 3. 269–318.
- GRICE 1975 GRICE, Paul: *Logic and Conversation*. In: *Syntax and Semantics* 3. Eds. COLE, Peter – MORGAN, Jerry L. New York, 1975. 41–58.
- GROENENDIJK ET AL. 1996 GROENENDIJK, Jeroen–STOKHOF, Martin–VELTMAN, Frank: *Coreference and Modality*. In: *The Handbook of Contemporary Semantic Theory*. Ed. LAPPIN, Shalom. Oxford, 1996. 179–213.
- GYURIS 2013 GYURIS Beáta: *Megjegyzések a pragmatika tárgyáról és hasznáról*. *Magyar Nyelv* 109. (2013) 2. 162–170.
- H. MOLNÁR 1959 H. MOLNÁR Iлона: *A módosító szók mondattani arculatának kérdéséhez*. *Magyar Nyelv* 55. (1959) 470–480.
- KAMP ET AL. 2011 KAMP, Hans–van GENABITH, Josef–REYLE, Uwe: *Discourse Representation Theory*. In: *Handbook of Philosophical Logic* 15. Eds. GABBAY, Dov – GUENTHNER, Franz. Berlin, 2011. 125–394.
- KÁLMÁN 1990 KÁLMÁN, László: *Deferred Information: The Semantics of Commitment*. In: *Papers from the Second Symposium on Logic and Language*. Eds. KÁLMÁN, László–PÓLOS, László. Bp., 1990. 125–157.

- KAS 2005 KAS Bence: Az óhajtó mondatok kategóriája. *Nyelvtudományi közlemények* 102. (2005) 136–174.
- KIEFFER 2007 KIEFFER Ferenc: Jelentéelmélet. Bp., 2007.
- KOCZOGH 2012 KOCZOGH, Helga Vanda: The Effects of Gender and Social Distance on the Expression of Verbal Disagreement Employed by Hungarian Undergraduate Students. Doktori értekezés. Debrecen, 2012.
- KUGLER 2007 KUGLER Nóra: A *talán* lexéma episztemikus funkcióinak vizsgálata beszélnyelvi korpuszon. *Magyar nyelvőr* 131. (2007) 2. 212–235.
- KUGLER 2012 KUGLER Nóra: Az evidencialitás jelölői a magyarban, különös tekintettel az inferenciális evidenciátípusra. Bp., 2012.
- MOSCOVICI 1984 MOSCOVICI, Serge: The Phenomenon of Social Representation. In: Social Representations. Eds. FARR, Robert M. – MOSCOVICI, Serge. Cambridge, 1984. 3–69.
- OISHI 2014 OISHI, Etsuko: Discursive Functions of Evidentials and Epistemic Modals. In: Certainty-Uncertainty – and the Attitudinal Space in Between. Eds. CANTARINI, Sibilla et al. Amsterdam, 2014. (Studies in Language Companion Series 165.) 239–262.
- PELYVÁS 2013 PELYVÁS, Péter: ‘And of course you want to change the title...’ On the Modal Senses of Want. *Argumentum* 9. Debrecen, 2013. 268–281.
- SANDERS–SPOOREN 1997 SANDERS, José – SPOOREN, Wilbert: Perspective, Subjectivity, and Modality from a Cognitive Linguistic Point of View. In: Discourse and Perspective in Cognitive Linguistics. Eds. LIEBERT, Wolf-Andreas et al. Amsterdam, 1997. 85–112.
- SEARLE 1979 SEARLE, John R.: Expression and Meaning – Studies in the Theory of Speech Acts. Cambridge, 1979.
- SEBESTYÉN 2002 SEBESTYÉN Árpád: A névutók állománya és rendszere a Jókai-kódexben (1372u.). In: A Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Intézetének Kiadványai. 80. szám. Szerk. JAKAB László. Debrecen, 2002.
- SCHIRM 2011 SCHIRM Anita: A diskurzusjelölők funkciói: a *hát*, az *-e* és a *vajon* elemek története és jelenkori szinkrón státusa alapján. Doktori értekezés. Szeged, 2011.
- SZETELI–ALBERTI 2017 SZETELI, Anna–ALBERTI, Gábor: Énszerintem, teszerinted ‘in my/your opinion’. Poster Presented at the 2017 Debrecen Workshop on Pronouns. In: Book of Abstracts – DWP2017. Ed. RÁKOSI, György. Debrecen, 2017. 43–44.
- WILLETT 1988 WILLETT, Thomas: A Cross-linguistic Survey of the Grammaticalization of Evidentiality. *Studies in Language* 12. (1998) 51–97.

Nagy Tamás

„A zene egyáltalán nem metal, leginkább valami
vontatott rockos, darkos egyveleg, néhol poszt-
rockos beütéssel”

*A zenei szubkultúrákhoz köthető szlengek megjelenési formái
magyar nyelvű, zenei témájú blogok posztjaiban*

This music isn't metal, rather a sluggish mix of rock and dark
with some postrock influence”

Forms of Slangs in Musical Subcultures in Hungarian Music Themed Blog Posts

In this paper, I analyse the specialized language of the Hungarian rock/metal music discourse communities. With the *Simple Concordance Program*, I analyse the posts from the two most active Hungarian music themed blogs (*Lángoló Gitárok* and *Rockstation*) which were written in April of 2016. My functional-cognitive pragmatics and corpus linguistics research focus on the occurrence of the names metal, metál, rock, punk, jazz, blues and „-core” musical genres and subgenres (for example: death metal, metalcore). These names motivated by the music-related identities and the conventionality of the discourse community's terminology; through dynamic meaning generation in language use related to the layered structure of musical terminology and to its socio-cultural factors.

Bevezetés

A különböző szubkultúrák nyelvhasználatának, illetve egy adott szubkultúrához tartozó egyének identitáskonstrukcióinak vizsgálata a nyelvtudomány számára releváns kutatási terület, hiszen egy ilyen kutatás során az a cél – a vizsgált szubkultúra vélt vagy valós társadalmi/kulturális értékeinek feltérképezése és kiemelése helyett – az, hogy a kutató és a tudomány többet tudjon meg magáról az emberről, az emberi kultúráról és a nyelv működéséről.

Dolgozatomban a szakmai identitásgyakorlatokra fókuszálva a két legaktívabb, hasonló zenei szubkultúrákhoz (rock, metál, punk, hardcore, jazz, blues) és olvasóközönséghez (az említett zenei szubkultúrákhoz tartozó, valamint

írántuk érdeklődő olvasókhöz) köthető, magyar nyelvű, kizárólag zenei témájú blog, a *Lángoló Gitárok* és a *Rockstation* posztjait vizsgálom, amelyek 2016. április 1–2016. április 30. között keletkeztek. Kutatásom eredményeinek ismertetése előtt bemutatom munkám szorosan összefüggő elméleti háttereit: a szociolingvisztikai indíttatású stíluselméleteket,¹ a funkcionális–kognitív pragmatika szemléletét,² valamint az operacionalizálható szaknyelv-³ és identitáselméleteket.⁴ Ez után a rock/metal zenei beszélőközösséget jellemzem, valamint kitérek a szaknyelvek rétegzettségére, amely szükségessé teszi a szleng munkadefiníciójának megalkotását is.

Vizsgálatom módszertani keretét a korpusznyelvészet eszköztára⁵ biztosítja. A *Simple Concordance Program* konkordanciaprogramot használtam ahhoz, hogy kimutassam a nyelvi megformáltságban jelentkező különbségeket a két blog posztjaiból konstruált korpuszban.⁶ Korpuszom bemutatása után a szakmai identitásgyakorlatokkal összefüggő nyelvi variabilitást⁷ a műfajmegjelölésre és a műfajspecifikációra fókuszálva vizsgálom a *metal*, a *metál*, a *rock*, a *punk*, a *-core*, a *blues* és a *jazz* szóalakokat tekintve. Írásomat egy rövid összeggel zárom.

A kutatás elméleti háttereinek bemutatása

Az 1960-as évektől egyre nagyobb teret nyerő ún. „pragmatikai fordulat”⁸ a funkcionális-kognitív szemléletet előtérbe helyezve dekonstruálta a szemiotika három dimenzióját. Ennek kapcsán megállapítható, hogy nincs olyan interszubjektív megismerő és interperszonális kapcsolatteremtő metafunkcióval rendelkező megnyilatkozás, amely ne grammatikai formával kódolt pragmatikaként jelenne meg egy-egy diskurzuszvilágban.⁹ A szövegek olyan értelmi egységeknek tekinthetők, amelyek valamely összetett világfragmentumot képeznek le fogalmilag, többé-kevésbé konvencionizált nyelvi kifejezésekkel.¹⁰ A funkcionális-kognitív megközelítés szerint a nyelvi kifejezések a világ elemi vagy

¹ BELL 2001.; COUPLAND 2001.; BARTHA–HÁMORI 2009.; PETHŐ 2010.; SIMON 2012.

² TOMASELLO 2002.; EVANS–GREEN 2006.; LADÁNYI–TOLCSVAI NAGY 2008.; TOLCSVAI NAGY 2013.; VERSCHUEREN 1999.; TÁTRAI 2004.; TÁTRAI 2006.; TÁTRAI 2011.

³ JÓRI 2011.; JÓRI 2014.; JÓRI 2015.; SWALES 1990.; KURTÁN 2003.; KURTÁN 2010.

⁴ BUCHOLTZ 1999.; BUCHOLTZ–HALL 2004.

⁵ SZIRMAI 2005.; VÁRADI–HÉJA 2010.

⁶ Egy korpuszsal szemben elvárás a strukturáltság, a minél gazdagabb annotáció (VÁRADI–HÉJA 2010. 108.). Habár szövegyűjteményem ebből a szempontból szegényes, megnevezéséhez a „korpusz” terminust alkalmazom a továbbiakban.

⁷ Vö. BELL 2001.; COUPLAND 2001.

⁸ TÁTRAI 2011. 11–16.

⁹ TÁTRAI 2011. 39.

¹⁰ TOLCSVAI NAGY 2006. 64.

összetett jelenségeinek fogalmi és jelentéstani megkonstruálásai, a különböző szintaktikai szerkezetek pedig e megkonstruálások sematizált¹¹ formái. Az így létrejövő nyelvi formák azonban nemcsak a megnyilatkozók válogatásának és elrendezésének eredményei, hanem identitásuk létrehozásában és kifejezésében is fontos szerepet játszanak.

A nyelvtudományban az identitáskonstruálás vizsgálata leginkább a variációs paradigmát kiegészítő Bell-i (interakciós) modell által került a szociolingvisztika érdeklődési körébe,¹² összhangban a nyelv humboldti felfogásával, a nyelvi tevékenység funkcionális és a kontextus pragmatikai szemléletével.¹³ Bell a reaktív stílusfelfogásokkal szemben – amelyek a stílus a hallgatóságra adott válaszként értelmezték –, főként a referenciatervezés fogalmának¹⁴ bevezetésével a stílus két újabb jellegzetességét emelte ki: 1) az identitásképzéssel való szoros összefüggését; 2) proaktív dimenzióját, azaz kreatív, alkotó jellegét. Bell az embert – mint társadalmi és pszichológiai lényt – dinamikusan alakuló, folyton változó entitásnak tekintette. E szemléletet továbbfejlesztve Coupland a kommunikációs szituációban megmutatkozó nyelvi variabilitást egyszerre közelítette a társadalom és az egyén felől, egyszerre tekintette reakciónak és manipulációnak.¹⁵ Habár Coupland Bellnél sokkal explicitebben helyezkedett szembe a labovianus variációs paradigmával, elméletének gyökerei a szociálpszichológiai alapú belli koncepcióhoz kapcsolódnak, valamint az identitás konstruktivista megközelítése miatt integrálható kutatásomba.

Bell¹⁶ és Coupland¹⁷ szemléletét alkalmazva, valamint azokat kiegészítve a kutatásaimhoz operacionalizálható munkákkal,¹⁸ Jóri elektronikus zenei szaknyelvi kutatásaihoz kapcsolódva, Swales szempontjait Bucholtz szemléletével kiegészítve a rock/metal közösség szakmai identitásának vázlatos képét mutatom be a következőkben.

A rock/metal közösség szakmai identitásának jellemzése

Dolgozatomban a rock/metal zene világához köthető szakmai nyelvhasználatot olyan társas megismerő tevékenységként értelmezem, amelynek középpontjában a rock/metal zenével kapcsolatos diskurzus áll. A rock/metal zenei szaknyelvet

¹¹ TUGGY 2007.

¹² Vö. BELL 2001.

¹³ SIMON 2012.

¹⁴ BELL 2001. 147.

¹⁵ COUPLAND 2001. 197–202.

¹⁶ BELL 2001.

¹⁷ COUPLAND 2001.

¹⁸ KURTÁN 2003.; KURTÁN 2010.; TÓFALVY 2011.; PETYKÓ 2013.

a szaknyelvek horizontális osztályozását tekintve¹⁹ – amelynek alapja a könyvtártudományban és a bibliográfiában használt Egyetemes Tizedes Osztályozás (ETO) tudományfelosztása – az alkalmazott tudományokon belül a művészet, azon belül is a zenei szaknyelvek között helyezem el. Ez a szaknyelv a zenei szaknyelv egyik részterülete, azonban attól nem függetleníthető, valamint – ahogy a lenti táblázatban szereplő példák is mutatják – más tudományterületek (pl. informatika, marketing) szaknyelvéből is merít, viszont ezekhez lazábban kapcsolódik.

Swales szempontjai²⁰ alapján a rock/metal közösség szakmai identitását a következőképpen jellemzem:

- 1) A rock/metal zenei beszélőközösség megnyilatkozóinak a célja magáról a zenéről való diskurzus lefolytatása.
- 2) Ez a közösség sajátos kommunikációs mechanizmusokkal rendelkezik (posztok, kommentek, Facebook-kommentek stb.).
- 3) E mechanizmusok a közös témával kapcsolatos információszerzésre alakultak ki.
- 4) A rock/metal zenei beszélőközösség – a változatos kommunikációs mechanizmusok mellett – több kommunikációs műfajjal (online magazinok, blogok, fórumok, közösségi oldalak) is rendelkezik, amelyekben a szakmai identitásgyakorlatok differenciáltan vannak jelen.²¹
- 5) E közösség tagjai speciális lexikát használnak, amely szerepet játszik a szakmai identitásgyakorlatok konstruálásában.²²
- 6) A rock/metal zenei és szakmai beszélőközösség a konvencióknak megfelelő tartalom- és szövegkezelési tapasztalatokkal, ismeretekkel rendelkezik, amelyek szorosan összefüggenek a szakmai stílus dinamikus, többdimenziójú megközelítésével, illetve a megnyilatkozók szakmai identitásgyakorlataival.

A szakmai stílus dinamikus megközelítéséhez figyelembe kell vennem a szaknyelvek rétegzettségét, amelyhez ugyan STURCZ modelljét²³ használom, azonban – a Bell-i, a Coupland-i és a Bucholtz-i szemlélet értelmében – a rétegekre nem hierarchikusan, a priori létező kategóriák jelölőiként tekintek, hanem mint a társadalmi csoportok alakításában, az identitás és a társadalmi jelentés létrehozásában aktívan közreműködő nyelvi megoldásokként. Így a szleng munkadefinícióját is megkaphatom: nem egy parttalan, sehova se vezető definíciót

¹⁹ GRÉTSY–KOVALOVSKY–LADÓ 1985.; KURTÁN 2003. 45.

²⁰ SWALES 1993. 23–30.

²¹ Vö. BUCHOLTZ 1999.; BUCHOLTZ—HALL 2004.

²² Vö. TOLCSVAI NAGY 1996a. 133.

²³ STURCZ 2015.

fogadok el, hanem a szaknyelvek és a kollokvialis nyelvhasználat közti szintet.²⁴ A lenti táblázatban (a *d.* és az *e.* stilisztikai szinteken) Sturcz példái jól szemléltetik, hogy milyen nyelvi megoldásokról van szó. Emellett a saját korpuszomból is kiemelttem releváns nyelvi példákat.

Stilisztikai szint	Sturcz példái	Példák a vizsgált korpuszból
a) tudományos, esszéisztikus stílus	Megállapítást nyert, hogy a tolómérő hitelesítő- és mérőeszközként való alkalmazása a G-típusú termék minőségi ellenőrzése során nem célravezető megoldás, ezért kiváltása szükség-szerű, mivel csak a mikro-méteres eszközrendszerrel történő mérési eljárás biztosítja a szabványterméket.	
b) szaktudományi stílus	A tolómérécés méretellen-őrzés ennél a terméknél nem alkalmazható, mivel pontossága nem felel meg a minőségbiztosítási elvárásoknak.	
c) tudományos-ismeretterjesztő stílus	A tolómérce használata a G-típusú árunál nem vált be.	
d) műhelynyelvi szakzsargon, műhelyzsargon stílus	Józsikám! Idenyomtad a sublert, de ezzel már nem jutunk messzire, mert ez a méret a lószőrnél is finomabb.	1. az <u>ütem rüg</u> , mint László Petra; 2. 2006-ban is ő <u>basszuszozott</u> a zenekarban; 3. Nita <u>szintizik</u> , <u>samplerезik</u> , énekel 4. az albumot sokkal jobban lehetne <u>promózn</u> i, <u>nyomatni</u> ; 5. Igazából még abban sem vagyok biztos, hogy <u>el akarja adni magát</u> – habár <u>engem megvettek kilóra</u> .
e) szakmai szleng stílus	Jozsókáám! Megszívtad! Ez nem okés! Sütheted a mérésed! Vágd ki a francba a kutyüd, meg a vasat is!	

²⁴ VÖ. PARTRIDGE 2002.; ROBERTS 2002.; CHAPMAN 1999.; JELISZTRATOV 1998.; PUSZTAI 1975.; SZÉPE 1984.; TOLCSVAI NAGY 1996b.; TOLCSVAI NAGY 2003.

f) laikus szaknyelvhasználó Úgy hallottam a vezető-
stílus jüktől, hogy a tolmérőjük
vagy mijük itt befuccsolt.

1. táblázat: A szaknyelvekre jellemző nyelvi megoldások

Úgy vélem, e nyelvi példák, illetve a blog műfajának szociokulturális kontextusa²⁵ alapján megállapítható, hogy a nyelvi megoldásokként értelmezhető, különböző szaknyelvi szlengek meghatározó részét képezik a korpuszomnak, illetve a vizsgált posztokban markáns szerepet töltenek be a rock/metal zenei beszélőközösség szakmai identitáskonstrukcióiban.

A kutatás eredményeinek bemutatása

A vizsgálat megkezdése előtt azt feltételeztem, hogy a két nagyon hasonló blog 2016. áprilisi posztjaiban ugyanolyan arányban fogok találkozni a műfajmegjelölésben és a műfajspecifikációban, azaz a szakmai identitáskonstruálásban szerepet játszó szóalakokkal (*metal; metál; rock; punk; –core; jazz; blues*), valamint a hozzájuk kapcsolódó, a szakmai identitáskonstruálásban fontos szerepet játszó dinamikus jelentésképzésben²⁶ sem lesznek felfedezhető markáns különbségek. Az eredmények azonban megcáfolták e hipotézisemet.

A korpusz bemutatása

Az összesen 343 szövegpéldányt tartalmazó, 100 746 szövegszó terjedelmű korpuszom összeállításához és vizsgálatához a *Microsoft Word* szövegszerkesztőt és a *Simple Concordance Program* konkordanciaelemzőt használtam.

A 343 poszt közül 111 a *Lángoló Gitárokról*, 232 pedig a *Rockstation*ről származik. Előbbiek a korpusz szövegpéldányainak 32,36%-át, utóbbiak pedig 67,64%-át jelentik. A *Lángoló Gitárok* posztjai a 100 746 szövegszóból 33 590 szövegszót, a *Rockstation* posztjai pedig 67 156 szövegszót tesznek ki. Előbbiek a korpusz szövegszavainak 33,34%-át, utóbbiak pedig 66,66%-át jelentik. A hasonló tematika, célközönség és struktúra mellett a posztok átlagos hosszúságát tekintve sem tapasztalható lényeges eltérés az alkörpuszok között: a *Lángoló*

²⁵ Vö. BÓDI 2005.; BÓDI 2009.; BÓDI 2010.; JUHÁSZ 2013.; PETYKÓ 2012a.; PETYKÓ 2012b.; PETYKÓ 2013.

²⁶ VERSCHUEREN 1999.; TÁTRAI 2004.; TÁTRAI 2011.

Gitárok posztjainak átlagos hosszúsága 302 szövegszó, a *Rockstation* posztjaié pedig 289 szövegszó.²⁷

A hasonlóságok mellett azonban eltérések tapasztalhatók a hírek, a tudósítások, az interjúk és a kritikák szövegpéldányszámbeli és szövegszöbeli arányait tekintve is. A *Lángoló Gitárok* 111 posztja közül 99 poszt tekinthető hírnek – ami a szövegpéldányok 89,15%-át jelenti –, a *Rockstation* 232 posztjából 185 poszt – a szövegpéldányok 79,74%-a – sorolható a hír kategóriájába. A tudósítások és az interjúk sokkal kevesebb példányszámban szerepelnek mindkét alkorpuszban. A *Lángoló Gitárok* 111 posztja közül hat tudósítás (0,05%), hat poszt interjú (0,05%), a *Rockstation* 232 posztja közül kilenc tudósítás (0,03%), 16 interjú (0,06%). Hosszabb kritikák csak a *Rockstation* posztjai között találhatók, szám szerint: 22 poszt (0,09%). A műfaji eloszlásbeli különbség a szövegszavak számát tekintve még markánsabban jelentkezik. A hírek a *Lángoló Gitárok* 33 590 szövegszavas alkorpuszának 69,61%-át teszik ki (23 382 szövegszó), viszont a *Rockstation* 67 156 szövegszavas alkorpuszának csak 44,42%-át (29 837 szövegszó). A *Lángoló Gitárok* posztjainak 7%-a (2441 szövegszó) tudósítás, viszont a *Rockstation* posztjainak 16,19%-a (10 874 szövegszó). Az interjúk a *Lángoló Gitárok* posztjainak 23,12%-át (7767 szövegszó), a *Rockstation* posztjainak pedig 18,80%-át (12 682 szövegszó) teszik ki. A *Rockstation* posztjaiban a kritikák 20,49%-kal (13 763 szövegszó) vannak jelen.

A szakmai identitásgyakorlatok vizsgálata a korpuszban

A szakmai identitásgyakorlatok differenciált megjelenése a vizsgált beszélőközösség szakmai identitását legexplicitebben jelölő, valamint a vizsgált szóalakok közül a legproduktívabb *metál* és *metal* szóalakok esetében markánsan megmutatkozik. E szóalakok összesen 248 esetben fordulnak elő a teljes korpuszban, előfordulásaik kapcsán pedig a szakmai identitásgyakorlatok konvencionális és alternatív megvalósulásai is megfigyelhetők.²⁸

Hangsúlyozom, hogy kutatásomban a normától való eltérést nem helyesírási vagy nyelvművelési problémaként értelmezem, hanem a szakmai identitás alternatív megnyilvánulásaként, amely a megnyilatkozók egyéni stílusával függhet össze, ugyanis a kognitív nyelvészet egyik alaptétele, hogy nincs egystílusú be-

²⁷ A posztok átlagos hosszúságát úgy számoltam ki, hogy az alkorpuszok szövegszósámát elosztottam az alkorpuszok szövegpéldányszámával.

²⁸ Ahogy az e-nyelv.hu-n található bejegyzések (<http://www.e-nyelv.hu/2011-02-01/metal-heavy-metal/>; <http://www.e-nyelv.hu/2015-01-01/metal/>) is alátámasztják a zenei műfajt jelölő metál szó a helyesírási szótárak szerint kiejtés szerint, á-val írandó. Ha pedig angol kifejezés, azaz specifikusabb műfaj – például a heavy metal – megnevezéséhez használjuk, akkor az eredeti, a-val írt változatot őrizzük (vö. TÓFALVY 2008.).

szélő és nincs homogén beszélőközösség sem.²⁹ Az alternatív alakok a kiterjedő aktivációk³⁰ révén kiemelkednek, előtérbe kerülnek azáltal, hogy a háttérben ott maradnak a szövegben nem szereplő konvencionális kifejezések. De vizsgáljuk meg közelebbről ezt a jelenséget a korpuszomban!

- (1a) A két **metálzenekar** összefogott a 2016-os tavaszi koncertszezonra és közös turnéra indulnak szerte az országban.
- (1b) A zene egyáltalán nem **metal**, leginkább valami vontatott rockos, darkos egyveleg, néhol poszt-rockos beütéssel.
- (2a) Fellép a kéttagú dob – és basszus felállással leginkább a Big Business-szerű zajbarátokat megidéző Her Highness, a már nevében is lassú és fájdalmas Gyász, az egykori Insane/Wrong Side Of The Wall-frontember Knapp Oszkár által vezetett, egyre ismertebb Grizzly, valamint Magyarország egyik legeredetibb hangzású **black metal**-csapata, a miskolci Karst.
- (2b) A Marduk a **black metál** szintér egyik legmegbízhatóbb csapata, akik élőben is elég komoly aprításra képesek, így biztosak lehetünk abban, hogy a Yuk színpadán sem lesz bárgyúskodás, helyette rengeteg blastbeatet, gyülevész káromást és háborús tematikát várhatunk, ahogy azt tőlük megszokhattuk.

Az általánosabb zenei műfaj, a metál megnevezését tekintve a *Lángoló Gitárok* posztjaira az (1a) példához hasonló, kiejtés szerint, á-val írt, azaz a konvencionális konstrukciók jellemzők. Az (1b) példához hasonló, a-val írt, alternatív konstrukciók a példán kívül mindössze kétszer fordulnak elő ebben az alkorpuszban. A (2a) példához hasonló, a-val írt, azaz a főként angol nyelvű, specifikusabb műfajjelölések konvencionális konstrukciója 16 esetben, kilenc specifikusabb műfaj (death metal; punk metal; modern metal; black metal; doom metal; thrash metal; nu metal; metalcore; industrial hardcore metal) megjelölésével fordul elő a *Lángoló Gitárok* posztjaiban. A (2b) példához hasonló, kiejtés szerint, á-val írt, azaz a főként angol nyelvű, specifikusabb műfajjelölések alternatív konstrukciója csak kilenc esetben, hat specifikusabb zenei műfaj (black metál; thrash metál; nu metál; modern metál; sludgemetál; jazzmetál) megjelölésével fordul elő ebben az alkorpuszban.

Megállapítható, hogy a *Lángoló Gitárok* posztjaiban e szóalakok esetében a szakmai identitást kifejező konvencionális konstrukciók jellemzők. Ezzel szemben a *Rockstation* posztjaiban mind az általánosabb, mind a specifikusabb zenei műfajok megnevezésére jellemzőbbek a szakmai identitást kifejező alternatív konstrukciók, amelyek az egyénibb stílus megmutatkozását jelzik.

²⁹ TOLCSVAI NAGY 2013. 314–315.

³⁰ Uo.

- (3a) Hip-hop, hardcore, **metál**, klasszikus zene, filozófia – Megérkezett IN LAK'ECH harmadik lemeze.
- (3b) David Ward is pont erre gondolt, amikor létrehozta a Söft Metal Tee pólósorozatot, ahol az egyértelműen **metalmentes** popsztárokat és a **metalzene** képi világát vegyítette egy gyönyörű tálalásban.
- (4a) Az est főműsorszáma a kompromisszumentes **black metal** zászlóshajója, a legendás svéd Marduk, akik októberben elmaradt koncertjüket pótolják.
- (4b) Az osztrák **black metal** csapat fellépés kapcsán utazott Oroszországba, ahol a történetek nem számítanak egyedülálló esetnek, hiszen korábbi hírekből is tudhatunk róla, hogy az ottani egyház és szélsőséges hívei gyakorlatilag hadat üzentek egy ideje a **black metal** színtérnek.

Az általánosabb műfaj, a metál megnevezését tekintve a *Rockstation* posztjaira a (3a) példához hasonló konvencionális konstrukció mindössze 24 esetben fordul elő. Sokkal jellemzőbb a (3b) példához hasonló alternatív konstrukció, amely az általános műfajt expliciten megnevezve 42 esetben fordul elő ebben az alkorpuszban. A (4a) példához hasonló, a főként angolnyelvű, specifikusabb műfajjelölések konvencionális konstrukciója 74 esetben, 15 specifikusabb műfaj (death metal; black metal; thrash metal; heavy metal; progresszív metal; folk metal; metalcore; extrém metal; punk metal; nu metal; power metal; drone metal; skandináv metal; poszt-metal; hard core metal) megjelölésével fordul elő a *Rockstation* posztjaiban. A (4b) példához hasonló, a főként angolnyelvű, specifikusabb műfajjelölések alternatív konstrukciója 24 esetben, hat specifikusabb zenei műfaj (klasszikus metál; progresszív metál; death metál; black metál; extrém metál; jazzmetál) megjelölésével fordul elő ebben az alkorpuszban.

Habár a *Rockstation* posztjaiban is a szakmai identitást kifejező konvencionális alakok dominálnak a specifikusabb műfajok elnevezéseit tekintve, azonban az identitáskonstrukciókra jellemzőbbek az alternatív, egyéni stílust kifejező nyelvi megoldások. Ezt az (5) és (6) példák is alátámasztják, hiszen a *bánatmetal* és a *csellómetal* egyéni konstrukciók, amelyekhez hasonló konstrukció további négy esetben figyelhető meg ebben az alkorpuszban (*csatametál*; *pogány-metál*; *metálfaszág*; *old school metál*).

- (5) Természetesen aki nem tud elmenni ezen bulik egyikére sem, a **bánatmetal** nagyurai turnéra is indulnak a hamarosan megjelenő *The Fall Of Hearts* című lemezzel, melynek az eddig bejelentett helyszínei a következők:
- (6) A fellépők közül már korábban bejelentették a finn **csellómetal** Apocalypticat, a svájci folk metalos Eluveitie-t, a djent/prog-

színtér egyik ikonját, a brit Tesseract-ot, illetve a Kai Hansen vezette Gamma Ray-t is.

A teljes korpuszban összesen 228 esetben előforduló, a szakmai identitást szintén expliciten jelölő, valamint rendkívül produktív *rock* szóalakot tekintve a szakmai identitáskonstrukciókban megmutatkozó különbségek ugyancsak megfigyelhetők az alkorpuszokban.

- (7) A **rock**zenekar ősszel tervezi kiadni első nagylemezét, amiről az alább premierező *The Pressure* is származik.
- (8a) A **rock and rollt** Pécsről feltámasztani igyekvő Junkie Jack Flash énekesével, Pető Szabival nem könnyű interjút készíteni, mert a hősrör rockereire válaszdási hajlandóságban is hasonlít.
- (8b) Két folkzenész szülővel, muzsikus tesókkal (Charlie sokáig basszusgítározott bátyja, Tom Baxter zenekarában) szinte az anyatejjel szívta magába a **folk-rockot**.
- (8c) Szesztay négy progresszív, **art-rock** lemez után gondolta úgy, hogy kizárólag dal formákban fog alkotni.
- (8d) »A tetovált szerelőlányok leghallgatottabb zenekara« a lassan veteránnak számító Burning Full Throttle a **sivatagi rock** lazább, közvetlenebb oldalát mutatja be, ahol a tagok benzinben tocsognak bokáig egy-egy koncert alatt.

A *Lángoló Gítárok* posztjaiban a *rock* szóalak csak a konvencionális írásmóddal szerepel, a kiejtést tükröző, két k-val írt, alternatív alak nem figyelhető meg sem az általánosabb műfaj, sem a specifikusabb műfajok megnevezéseit tekintve. A *rock* szóalak ebben az alkorpuszban mindössze 57-szer fordul elő, és 27 esetben van szerepe az általánosabb kategóriánál specifikusabb zenei műfajok megjelölésében. A *Lángoló Gítárok* megnyilatkozói kilenc specifikusabb rockzenei műfajt neveznek meg (rock and roll; punk rock; desert rock; folk rock; pop rock; alternatív rock; art-rock; klasszikus rock; alternatív rock and roll), amelyek közül fentebb csak néhány példát emeltem ki. Ahogy a példák is mutatják, a *Lángoló Gítárok* posztjaiban a *rock* szóalakot tekintve is a szakmai identitást jelölő konvencionalizált alakok dominálnak, az egyéni stílust előtérbe helyező konstrukciók alig figyelhetők meg, ezért csak a desert rock magyar megfelelője szerepel a (8d) példában.

A *Rockstation* posztjaiban a *rock* szóalak is sokkal többször, összesen 171-szer fordul elő, ebből 76 esetben van szerepe specifikusabb műfajok megnevezésében, valamint egyszer alternatív, a kiejtést tükröző írásmóddal szerepel.

- (9) A lemez (valahogy naplementés) végére az az érzésem lett, hogy végre elengedték az »írjunk már egy gecire **rokk** lemezt, hitessük már

el / értessük már meg valahára ezzel a kurva országgal, hogy mi egy ROCKzenekar vagyunk« görcsét, és eljutottak odáig, hogy leszarják, és tényleg játszottak.

- (10a) Az Eric Clutter és Evan Devine alkotta ritmus szekció viszont vérprofi módon tolt le a bulit, a gitáros Will Mecum meg a megszokott önfelédlt stílusában pakolta a jól megszokott **stoner rock** alapkövek gránit szilárd riffjeit.
- (10b) Nem tagadom, szinte gyermeki vágyakozással vártam a koncert napját, hiszen Steven Wilso a kortárs **prog rock** egyik, ha nem a legnagyobb alakja, ráadásul az én képzeletbeli rangsoromban előkelő helyen áll, ha kedvenc zenészekről van szó.

A *rock* szóalak expliciten összesen 16 specifikusabb műfaj (rock and roll; progresszív rock; punk rock; postrock; hard rock; klasszikus rock; experimentális rock; avantgárd rock; folk rock; stoner rock; noise rock; modern rock; cockrock; retro rock; garázsrock; rockopera) megnevezésében játszik szerepet ebben az alkorpuszban. Tehát a szakmai identitáskonstrukciók – a *metal* és a *metál* szóalakokhoz hasonlóan – a *rock* esetében is sokkal gyakoribbak a *Rockstation* posztjaiban, valamint a megnyilatkozók gyakrabban élnek alternatív, kevésbé konvencionális konstrukciókkal, amelyeket lentebb a (11) és a (12) példákban a *motorosrock* és a *tucatrock* alakok szemléltetnek. Hasonló konstrukciók a példákon kívül még öt esetben figyelhetők meg ezekben a posztokban (ősrack; rockos-zajos-bluesos-jazzes; indies britpop-softrocktól; hard rock-doom-stoner-rock n' roll).

- (11) A borostája pedig hangosan serceg, de egyáltalán nem szúr: megcsinálták a kontinens talán legjobb **motorosrock** albumát idestova évekre.
- (12) Azért tisztázzuk már egyszer s mindenkorra: SEM garázsrock (intuíció, karc, önkívület és csináldmagad sehol nincs benne), SEM **tucatrock** (ahhoz túl igényes), SEM cockrock (ahhoz túl kimért és változatos).

A *metal*, a *metál* valamint a *rock* szóalakokhoz viszonyítva a teljes korpuszban összesen 92-szer előforduló *punk* szóalak kevésbé produktív mindkét alkorpuszban. A műfajok megnevezése minden esetben a konvencionális alakkal történik, kiejtés szerint írt változatok nem figyelhetők meg.

- (13a) Az angol **folk punk** szintér egyik legnagyobb nevét igazából nem azért érdemes megnézni, mert olyan különleges zenét csinálna, vagy mert ne kaphatnánk hasonló produkciót még nagyjából ezer zenekartól a világon.

- (13b) Most viszont nem ez hallható a klip alatt, hanem az eredeti **kelta punk** stílusú változat.
- (14a) Az estén fellép még a pécsi Dirty Dawn és a manapság már nagyon ritkán koncertező **streetpunk** alapvetés a tiszafüredi Linx!
- (14b) Aztán jött a várva várt váratlan fordulat és a szervezőknek köszönhetően egyszer csak lett egy április 4-i budapesti alkalom a Dürer kisteremben, ahova el tudtuk vakarni a bundát megnézni Birmingham durva **crust punkjait**.

A *Lángoló Gitárok* posztjaiban a *punk* szóalak összesen 25-ször fordul elő, ebből 18 esetben van szerepe specifikusabb műfajok megnevezésében, amelyeket a (13a) és (13b) példák szemléltetnek. Ez a szóalak szakmai identitásgyakorlatként expliciten összesen kilenc specifikusabb műfaj megnevezésében játszik szerepet (punk rock; postpunk; folk punk; punk metal; kelta punk; steampunk; cyberpunk; hardcore punk; steampunk). A *metál*, a *metal*, valamint a *rock* szóalakokhoz hasonlóan a *punk* szóalak is többször, összesen 67-szer fordul elő a *Rockstation* posztjaiban, és 37 esetben van szerepe kilenc specifikusabb punkzenei műfaj megnevezésében (punk rock; punk metal; hardcore punk; postpunk; streetpunk; crust punk; gypsy-punk; rock 'n' roll punk; rastapunk), amelyeket a (14a) és a (14b) példák szemléltetnek.

- (15) *Színes kavalkádi forgatag, pergő ritmus, örületes hangulat, június 28-án érkezik a Barba Negra Track-be a **gypsy-punk** király, Eugene Hütz és a Gogol Bordello.*
- (16) *Hangszeren kell tolni a **patkány punkot!***

Megállapítható, hogy a *Rockstation* megnyilatkozói e szóalak esetében is gyakrabban hajtanak végre szakmai identitásgyakorlatokat, intenzívebben igyekeznek ráirányítani a befogadók figyelmét a punkzenei műfajokra, valamint többször egyéni nyelvi megoldásokkal teszik ezt, amelyeket a (15) és (16) példák szemléltetnek. Ezekhez hasonló konstrukciók a példákon kívül tíz esetben figyelhetők meg a *Rockstation* posztjaiban (*csó punk; a talaj sutyerák punk; papunkdekli punk; nyers punk* stb.).

A *-core* szóalak önmagában sem általános, sem specifikus műfajokat nem jelöl. A különböző zenei műfajokat, amelyek elnevezésében megtalálható ez a nyelvi elem, az köti össze, hogy a műfaji fúziók során létrejövő stílusokat olyan szóösszetételekkel nevezik meg, amelyek esetében az általában előtagként funkcionáló elem (pl. metal-, death-) utal arra a műfajra, amelyet ötvöznek a hardcore punk – röviden: hardcore – zenei műfajjal.³¹ Mivel a *-core* utótagú terminusok

³¹ Vö. TÓFALVY 2008.; TÓFALVY 2011.

által megnevezett összes műfaj valamilyen mértékben kapcsolódik a hardcore-hoz, ezért e szóalak vizsgálatakor a hardcore és a hardcore punk terminusokat tekintetem a szóalak segítségével megnevezett általános zenei műfajnak.

- (17a) A **hardcore punk** dühe a metállal keverve, pár egyszerű, de kegyetlen jó riff, a tüdejét kiköpő énekes, felfoghatatlan hangzás, és kész is a sláger.
- (17b) A tagok 2009 óta játszanak együtt, elektronikával vegyített **post-hardcore** zenéjüket eddig két EP-n hallani.
- (18a) Mi majdnem elaludtunk, a The Wilding Incident nevű régi sulis **hardcore** brigád pedig szép csendben megalakult.
- (18b) Az 1981-ben alakult angol **grindcore** csapat a stílus egyik alapzenekara, az elmúlt több, mint 30 évben töretlenül népszerű.
- (18c) Zeneileg a **breakcore**, cybergrind, goregrind határait súrolja egy nagyon szélsőséges, beteg előadás formájában.

A *Lángoló Gitárok* posztjaiban a mindössze hatszor előforduló, a (17a) és a (17b) példákba is kiemelt *-core* szóalak expliciten összesen három specifikusabb műfaj (industrial hardcore metal; metalcore; post-hardcore) megnevezésében játszik szerepet. A *Rockstation* posztjaiban ez a szóalak is többször, összesen 49-szer fordul elő, és expliciten összesen hat specifikusabb műfaj (grindcore; metalcore; post-hardcore; deathcore; breakcore; hardcore metál) megnevezésében játszik szerepet, amelyeket a (18a), a (18b) és a (18c) példák szemléltetnek. A többi vizsgált szóalaktól eltérően ebben az esetben a *Rockstation* posztjaiban sem figyelhető meg egyéni nyelvi megoldások a szakmai identitáskonstrukciókban, azonban megállapítható, hogy ebben a korpuszban a megnyilatkozók intenzívebben igyekeznek ráirányítani a befogadók figyelmét a *-core* utótagú zenei műfajokra.

A *jazz* és a *blues* szóalakok szakmai identitáskonstrukciókként egyik alkörpuszban sem gyakoriak, valamint a szakmai identitásgyakorlatok nyelvi megoldásai is nagyon hasonlóak.

- (19) Kettejünkkel vette fel az idén megjelent azonos című lemezt, amin Mendoza különlegesen effektezett, rockos-zajos-**bluesos-jazzes** játékát ragyogóan ellenpontozza Leone elmosott orgonajátéka.
- (20) A gyönyörű borítójú, dühös és zaklatott, hol súlyos riffes-groove-os, hol pedig elszállt-absztrakt jazzmetállal operáló lemez – ahogy a tagok mondják – igazán nem „**esküvői jazz**”.
- (21) Sajnos a gitárok szörnyű biztonságos tisztasággal vagy tompasággal szólnak, nincs kiabálás, nincs igazán nekilödulő, őrülden vágatózó szám, nincs belesüppedés romantikus merengésekbe, **kocsmabluesokba**.

A *jazz* szóalak összesen 17-szer fordul elő a *Lángoló Gitárok* posztjaiban, ebből 11 esetben három specifikusabb zenei műfajt jelöl (free jazz; nu-jazz; jazzmetál). A *Rockstation* posztjaiban ez a szóalak összesen 14-szer fordul elő, ebből kilenc esetben van szerepe három specifikusabb zenei műfaj (free jazz; jazzmetál; acid jazz) megnevezésében. A szakmai identitást kifejező egyéni nyelvi megoldás – (20) példa – („*esküvői jazz*”) mindkét alkorpuszban megfigyelhető.

A *blues* szóalak összesen 15-ször fordul elő a *Lángoló Gitárok* posztjaiban. Ebből mindössze két esetben szolgál „specifikusabb műfajok” megjelölésére, azonban – ahogy a (19) példa is mutatja – ezek a megjelölések inkább a műfaji kategorizáció bizonytalanságának nyelvi megjelenései. Egyéni nyelvi megoldások nem figyelhetők meg ebben az alkorpuszban e szóalak esetében. A *blues* szóalakat tekintve mennyiségileg nem mutatkozik lényeges különbség a *Rockstation* posztjaiban: a szóalak csak 12-szer jelenik meg. 2-szer a *Lángoló Gitárok* posztjaiban is megjelenő műfaji kategorizáció bizonytalanságát jelöli. Azonban három esetben megfigyelhetők egyéni nyelvi megoldások a szakmai identitásgyakorlatokban (*improvizálás bluesnak ható; Predesztináltam koszos bluest, ízes-mázos szólókat; romantikus merengésekbe, kocsmabluesokba*), amelyeket a (21) példa szemléltet.

Összegzés, kitekintés

A rock/metal zenei közösséghez köthető két legaktívabb blog 2016. áprilisi posztjaiban a *metal*, a *metál*, a *punk* és a *-core* szóalakat tekintve megállapítható, hogy azok szakmai identitásgyakorlatokként a *Rockstation* posztjaiban gyakrabban fordulnak elő, gyakrabban töltenek be szerepet specifikusabb műfajok megnevezésében, valamint a szakmai identitásgyakorlatokra jellemzőbbek az egyéni nyelvi megoldások. A *Lángoló Gitárok* ugyanebben az időintervallumban keletkezett posztjaiban ezek a jelenségek kevésbé figyelhetők meg. A *jazz* és a *blues* szóalakat tekintve a szakmai identitásgyakorlatokban – főként a hasonló referenciális jelenetek, illetve azok hasonló nyelvi megkonstruálása miatt – szinte alig fedezhetők fel különbségek az alkorpuszokban.

A rock/metal zenei beszélőközösség nyelvhasználata további kutatásokat igényel, hiszen a magyar nyelvészet számára szinte feltérképezetlen terület. Jövőbeni kutatásaimban – a szakmai identitáskonstrukciók vizsgálata mellett – a társas identitás, a nemi identitás és a politikai identitás nyelvi reprezentációit fogom vizsgálni az *ATLAS.ti* program segítségével e beszélőközösség online diskurzusaira fókuszálva.

Rövidítések

- BARTHA–HÁMORI 2009 BARTHA Csilla–HÁMORI Ágnes: Stílus a szociolingvisztikában, stílus a diskurzusban. Nyelvi variabilitás és társas jelentések konstruálása a szociolingvisztika „harmadik hullámában”. 2009. (<http://www.c3.hu/~nyelvor/period/1343/134304.pdf>; utolsó megnyitás: 2017. április 15.)
- BELL 2001 BELL, Allan: Back in Style: Reworking Audience Design. In: *Style and Sociolinguistic Variation*. Eds. ECKERT, Penelope–RICKFORD, John. Cambridge, 2001. 139–169.
- BÓDI 2005 BÓDI Zoltán: Szimbolikus írásbeliség az internetes interakcióban. In: *Az internetkorszak kommunikációja*. Szerk. BALÁZS Géza–BÓDI Zoltán. Bp., 2005. 195–212.
- BÓDI 2009 BÓDI Zoltán: Webes és webkettes alkalmazások nyelvészeti keretben. In: *A kommunikáció nyelvészeti aspektusai*. Szerk. GECSŐ Tamás–SÁRDI Csilla. Bp., 2009. 40–44.
- BÓDI 2010 BÓDI Zoltán: A blogok nyelvészeti aspektusai. 2010. (<http://enyelvmagazin.hu/2010/09/10/a-blogok-nyelveszeti-aspektusai/>; utolsó megnyitás: 2016. március 21.)
- BUCHOLTZ 1999 BUCHOLTZ, Mary: „Why be normal?” Language and Identity Practices in a Community of Nerd Girls. 1999. (http://www.linguistics.ucsb.edu/faculty/bucholtz/sites/secure.lsit.ucsb.edu.ling.d7_b/files/sitefiles/research/publications/Bucholtz1999-LinS.pdf; utolsó megnyitás: 2017. április 15.)
- BUCHOLTZ–HALL 2004 BUCHOLTZ, Mary–HALL, Kira: Language and identity. 2004. (http://www.colorado.edu/linguistics/faculty/kira_hall/articles/B&H2004b.pdf; utolsó megnyitás: 2017. április 15.)
- CHAPMAN 1999 CHAPMAN, Robert L.: Mi a szleng? In: *Mi a szleng? Tanulmányok a szleng fogalmáról*. Szerk. FENYVESI Anna–KIS Tamás–VÁRNAI Judit Szilvia. Debrecen, 1999. 273–280.
- COUPLAND 2001 COUPLAND, Nikolas: Language, Situation and the Relational Self. In: *Style and Sociolinguistic Variation*. Eds. ECKERT, Penelope–RICKFORD, John. Cambridge, 2001. 185–210.
- GRÉTSY–KOVALOVSKY–LŐRINCZE 1985 GRÉTSY László–KOVALOVSKY Miklós–LŐRINCZE Lajos: Szaknyelvek. In: *Nyelvművelő kézikönyv. II.* Szerk. GRÉTSY László–KOVALOVSKY Miklós. Bp., 1985. 738–744.
- JELISZTRATOV 1998 JELISZTRATOV, Vlagyimir: Szleng és kultúra. Debrecen, 1998.

- JÓRI 2011 JÓRI Anita: Az elektronikus zene szaknyelve és az internet. In: A pszicholingvisztikától a beszédtechnológiáig. Tanulmányok az alkalmazott nyelvészet hagyományos és új témaköreiből. Szerk. KISS Zoltán–LADÁNYI Mária–PETYKÓ Márton. Bp., 2011. 59–66.
- JÓRI 2014 JÓRI Anita: Kihívások az elektronikus zene szaknyelvében. In: Tudomány, technolektus, terminológia. A tudományok, szakmák nyelve. Szerk. VESZELSZKI Ágnes–LENGYEL Klára. Bp., 2014. 335–344.
- JÓRI 2015 JÓRI Anita: Metaforikus nyelvi kifejezések vizsgálata a „*funkkal szaggatott androidtechno*” színterén. In: Világ és nyelv szenvedélyel. Köszöntő kötet Geecső Tamás 60. születésnapjára. Szerk. FOLMEG Márta–JÓRI Anita. Bp., 2015. 288–296.
- JUHÁSZ 2013 JUHÁSZ Valéria: A blog műfaji attribútumai. 2013. (<http://www.juhaszvaleria.hu/wp-content/uploads/2010/04/A-blog-m%C5%B1faji-attrib%C3%BAtumai.pdf>; utolsó megnyitás: 2016. március 21.)
- KURTÁN 2003 KURTÁN Zsuzsa: Szakmai nyelvhasználat. Bp., 2003.
- KURTÁN 2010 KURTÁN Zsuzsa: Szaknyelv és szakmai kommunikáció. In: Szaknyelvi kommunikáció. Szerk. DOBOS Csilla. Miskolc–Bp., 2010. 11–22.
- LADÁNYI–TOLCSVAI NAGY 2008 LADÁNYI Mária–TOLCSVAI NAGY Gábor: Funkcionális nyelvészet. In: Tanulmányok a funkcionális nyelvészet köréből. Általános Nyelvészeti Tanulmányok XXII. Szerk. LADÁNYI Mária–TOLCSVAI NAGY Gábor. Bp., 2008. 17–58.
- PARTRIDGE 2002 PARTRIDGE, Eric: A szleng ma és tegnap. In: A szlengkutató 111 éve. Szerk. VÁRNAI Judit Szilvia–KIS Tamás. Debrecen, 2002. 17–26.
- PETHŐ 2010 PETHŐ József: Nyelvi stílus és identitás. 2010. (http://epa.oszk.hu/01600/01626/00003/pdf/acta_beregsasiensis_EPA01626_2010_01_007-014.pdf; utolsó megnyitás: 2017. április 15.)
- PETYKÓ 2012a PETYKÓ Márton: A blog műfaji jellemzőinek korpuszalapú vizsgálata. 2012a. (<http://www.c3.hu/~nyelvor/period/1361/136104.pdf>; utolsó megnyitás: 2016. március 21.)
- PETYKÓ 2012b PETYKÓ Márton: Az írott beszélt nyelvtől a spontán írott nyelv felé. ACMC interaktív diskurzustípusainak nyelvhasználatát a szóbeliség és az írásbeliség viszonylatában megnevező terminusok kritikai vizsgálata. 2012b. (http://epa.oszk.hu/01600/01639/00007/pdf/EPA01639_elso_szazad_2012_osz_147-178.pdf; utolsó megnyitás: 2016. március 4.)

- PETYKÓ 2013 PETYKÓ Márton: Az internetes troll mint identitás kialakítása politikai blogok diskurzusaiban. 2013. (<http://www.c3.hu/~nyelvor/period/1373/137303.pdf>; utolsó megnyitás: 2017. március 8.)
- PUSZTAI 1975 PUSZTAI István: Szaknyelv és műhelyzsargon. 1975. (<http://docplayer.hu/7425710-Magyar-nyelvor-szaknyelv-es-muhelyzsargon.html>; utolsó megnyitás: 2016. március 21.)
- ROBERTS 2002 ROBERTS, Paul: A szleng és rokonai. In: A szlengkutató 111 éve. Szerk. VÁRNAI Judit Szilvia–Kis Tamás. Debrecen, 2002. 137–140.
- SIMON 2012 SIMON Gábor: A stílus szociolingvisztikai meghatározásáról. 2012. (http://www.c3.hu/~magyarnyelv/12-1/SimonG_121.pdf; utolsó megnyitás: 2017. április 15.)
- STURCZ 2015 STURCZ Zoltán: A szakmai nyelvművelés alapjai. 2015. (http://www.tankonyvtar.hu/hu/tartalom/tamop412b2/2013-0002_a_szakmai_nyelvmuevelés_alapjai/adatok.html; utolsó megnyitás: 2016. augusztus 21.)
- SWALES 1993 SWALES, John M.: Genre Analysis. English in Academic and Research Settings. Cambridge–New York–Port Chester–Melbourne–Sydney, 1993.
- SZÉPE 1984 SZÉPE György: A szaknyelv és a mindennapi nyelv kapcsolata. In: A technikai nevelésért. Szerk. BALOGH József. Bp., 1984. 23–48.
- SZIRMAI 2005 SZIRMAI Mónika: Bevezetés a korpusznyelvészetbe – A korpusznyelvészet alkalmazása az anyanyelv és az idegen nyelv tanulásában és tanításában. Bp., 2005.
- TÁTRAI 2004 TÁTRAI Szilárd: A kontextus fogalmáról. 2004. (<http://www.c3.hu/~nyelvor/period/1284/128410.pdf>; utolsó megnyitás: 2017. április 15.)
- TÁTRAI 2006 TÁTRAI Szilárd: A narratív diskurzusokról – pragmatikai nézőpontból. In: Szöveg és típus. Szövegtipológiai tanulmányok. Szerk. TOLCSVAI NAGY Gábor. Bp., 2006. 211–232.
- TÁTRAI 2011 TÁTRAI Szilárd: Bevezetés a pragmatikába. Bp., 2011.
- TOLCSVAI NAGY 1996a TOLCSVAI NAGY Gábor: A magyar nyelv stilisztikája. Bp., 1996a.
- TOLCSVAI NAGY 1996b TOLCSVAI NAGY Gábor: A stílusfogalom értelmezése a nyelvi norma viszonyában. In: Hol tart ma a stilisztika? Szerk. SZATHMÁRI István. Bp., 1996b. 81–107.
- TOLCSVAI NAGY 2003 TOLCSVAI NAGY Gábor: A magyar nyelvi rétegződést bemutató modellekről. In: Köszöntő könyv Kiss Jenő 60. születésnapjára. Szerk. HAJDÚ Mihály–KESZLER Borbála. Bp., 2003. 272–277.
- TOLCSVAI NAGY 2006 TOLCSVAI NAGY Gábor: A szövegtipológia megalapozása kognitív nyelvészeti keretben. In: Szöveg és típus – Szövegtipológiai tanulmányok. Szerk. TOLCSVAI NAGY Gábor. Bp., 2006. 64–91.
- TOLCSVAI NAGY 2013 TOLCSVAI NAGY Gábor: Bevezetés a kognitív nyelvészetbe. Bp., 2013.

- TOMASELLO 2002 TOMASELLO, Michael: Gondolkodás és kultúra. Bp., 2002.
- TÓFALVY 2008 TÓFALVY Tamás: Extrém metal és hardcore szöszedet. 2008. https://drive.google.com/file/d/0B_hDL8KZjDqhMTgxNjM0OTAtZjUxNS00OWM4LWJlYzYtMDNiMmMzZjUxMTI1/view; utolsó megnyitás: 2017. április 15.
- TÓFALVY 2011 TÓFALVY Tamás: Zenei közösségek és online közösségi média. In: Zenei hálózatok. Szerk. TÓFALVY Tamás–KACSUK Zoltán–VÁLYI Gábor. Bp., 2011. 11–40.
- TUGGY 2007 TUGGY, David: Schematicity. In: The Oxford Handbook of Cognitive Linguistics. Eds. GEERAERTS, Dirk – CUYCKENS, Hubert. New York, 2007. 82–117.
- VÁRADI–HÉJA 2010 VÁRADI Tamás–HÉJA Enikő: Szaknyelv és korpusznyelvészet. In: Szaknyelvi kommunikáció. Szerk. DOBOS Csilla. Miskolc–Bp., 2010. 107–124.
- VERSCHUEREN 1999 VERSCHUEREN, Jef.: Understanding pragmatics. London–New York–Sydney–Auckland, 1999.

TÖRTÉNETTUDOMÁNY

Ignác Ágoston

Adalékok a *Képes Krónika* 97. és 98. fejezetének tartalmi elemzéséhez

Additional Information to the Contents of Two Chapters (97th and 98th Chapters)
of the *Hungarian Illustrated Chronicle*

The analysis of the *Hungarian Illuminated Chronicle* is very complicated, because there are several different redactions of the text. When we read the content, one of the main questions is the credibility of the content of each chapter and the other important issue is the time of the genesis of the chapters' text. The topic of this paper is the content analysis of the 97th and 98th chapters, which depict the history of the Hungarian dynastic conflict during the 11th century.

Az 1063–1064 közti szűk esztendő kiemelkedő jelentőséggel bír az Árpád-házon belül kirobbant dinasztikus trónharcok történetében, hiszen ekkor tesznek pontot – habár nem véglegesen – az elmúlt évek heves csatározásaira. A krónikakompozíció mindezt úgy fogalmazza meg, hogy az egyházi főemberek közbenjárására enyhül meg mindkét fél – a király Salamon és az ellene fellépő Géza herceg –, amelynek eredménye egy, a korábbi viszonyokat tekintve tartósnak mondható béke. A megegyezés és a vele járó újabb országmegosztás háttérében természetesen mindkét fél azon áthidaló szándéka áll, amellyel meg kívánták oldani a megrekedt és problémás hatalmi-politikai helyzetet. A király részéről az őt támogató IV. Henriket 1063 szeptembere után éppen saját konfliktusai köti le Németföldön, így egyhamar nem tud ismét kelet felé fordulni, hogy újabb katonai segítséget nyújtson. A hercegek részéről pedig a számukra minél előnyösebb helyzet kivívása a cél. Ennek egyik lépése a lengyel segítséggel való visszatérés, ami tulajdonképpen egyfajta erődemonstrációnak is tekinthető. Az esetleges újabb német–római támadással szemben Géza és László valószínűleg nem tudták volna felvenni a harcot, ezért ettől bizonyára tartaniuk kellett. Másrészt e válságos belpolitikai ügyek konszolidációja már az előző generáció ideje óta váratott magára, mikor is András és Béla között konfliktus bontakozott ki Salamon gyermekkori koronázását (1057–1058 k.) követően. Ebben a helyzetben léptek színre azok az egyházi főemberek, akik politikai befolyásukat és tekintélyüket felhasználva tár-

gyalóasztalhoz ültették a feleket. Így egy többéves – a krónika szerint 13 esztendő felülei – nyugodt időszak következett, amely során nem volt konfliktus, sőt az ország irányításában is harmonikus együttműködés nyilvánult meg a király és a hercegek között. 1071-ben azonban ismét fordul a kocka, s az ellentétek újra kiéleződnek, végül 1074 februárjában nyílt csatára kerül sor, amit még a király nyer meg, ám márciusban a hercegek aratnak győzelmet, mellyel Salamon végleg elveszíti hatalmi pozícióját. Vagyis az 1063–1064-es esztendő nem csupán lezárása a 11. századi dinasztikus trónharcok egy szakaszának, hanem egyben a csend is a következő vihar előtt. Ezt az időszakot pedig a 14. századi krónikakompozíció 97. és 98. fejezete beszéli el az utókornak. Lássuk miképpen!

Elsőként a két *caput* által fenntartott, ma olvasható szöveg datálását segítő elemeit kell görcső alá vennünk. Az időbeli elhelyezéshez erős támpontot nyújt a 97. fejezet első mondatában lévő megjegyzés, miszerint „Rex autem Salomon audita morte Bele regis [...]”,¹ vagyis itt I. Béla király haláláról, mint már megtörtént eseményről beszél a szerző. Béla uralkodásának időtartamáról a következő információk állnak rendelkezésre: Béla herceget feltehetően 1060. december 6-án koronázták meg, a dátumra Mügeln Henrik krónikakivonata alapján lehet következtetni.² A kompozíció egyértelműen beszámol róla, hogy „uralkodása harmadik évében [...] költözött el az e világról”,³ a dömösi szerencsétlenség következtében szerzett sérülései miatt, amikor saját trónjának emelvénye maga alá temette a királyt.⁴ A leírt esemény kronológiai szempontból minden bizonnyal hiteles lehet, hiszen a király 1063-as haláláról több kortárs forrás is beszámol.⁵

Az eseménytörténet tekintetében egy másik hasonlóan árulkodó mozzanat Henrik német uralkodó Salamont segítő hadjárata, amely során behatolva az ország testébe – a fejezet leírása alapján – minden nagyobb ellenállás nélkül egészen Székesfehérvárig jut, ahol jelenlétében sor kerül Salamon újbóli koronázására.⁶ E hadművelet mind a hazai, mind a külföldi források esetében minden kétséget kizáróan 1063. szeptember elején zajlott le, és időpontja összefüggésben lehet a Német–római Császárság belső konfliktusaival is, amelyek időleges elültével lehetségessé vált a keleti irányú hadjárat lebonyolítása.⁷

¹ SRH I. 361.

² KK 429. jz. L. még KRISTÓ 2007. 122.

³ Bollók János fordítása, KK 65.; SRH I. 360.: „[...] autem rex Bela completo regni sui anno tertio [...] ibi migravit a seculo.”

⁴ SRH I. 360.: „[...] in Demes regali alodio, corruente solio confractus corpore irremediabiliter cepit ergotare.”

⁵ Néhány példa: *Altaichi Évkönyvek* (AAm 62.); *Augsburgi Évkönyvek* (CFH I. 106.); *Hersfeldi Lampert évkönyve* (LMHO 88.).

⁶ L. KK 66.; SRH I. 361.

⁷ L. a 74. jegyzetben hivatkozott forrásokat, valamint KK 437. jz.; KRISTÓ 2007. 123.; MAKK 1993. 81.; MAKK 1998. 143.; ÁRPÁDOK 94.; KATUS 2014. 409–410.; PÓSÁN 2003. 85.

Mindemellett a 97. fejezet szövegében felbukkan két, napra pontosan, de év nélkül megadott dátum is, amelyek látszólag hitelességről tehetnek tanúbizonyságot. Az egyik a Salamon és a hercegek megegyezése kapcsán olvasható „Szent Fábían és Sebestyén vértanúk ünnepén” történt győri békekötés.⁸ A másik pedig az ezt követő fontos diplomáciai esemény, a Pécssett megrendezett húsvéti ünnepi koronázás.⁹ Így két, a krónikás által megörökített, pontosnak tűnő dátummal rendelkezünk: ezek 1064. január 20-a és 1064. április 11-e.¹⁰ Azonban – bár a krónikakompozícióban más helyeken is előfordulnak ilyen napra megadott időpontok – ezeket fokozott óvatossággal kell kezelnünk. Főként azért, mert e dátumok alapján igen kézenfekvő lenne egy ekkoriban Magyarországon vezetett évkönyvszerű feljegyzést feltételezni, amiben egyes fontos eseményeket rögzítettek az uralkodók tartózkodási helyeiről. E hipotézis veszélyeire Kristó Gyula hívta fel a figyelmet.¹¹ Ennek fényében úgy gondolom, az említett két dátumnak sem szabad túl nagy hitelt tulajdonítani, vagyis valóban a fokozott óvatosság az irányadó. Kristó ezek közül, a másodikat, a pécsi húsvéti ceremóniát sorolta azon hat példa közé, melyeket kigyűjtött a krónikából. Utóbbi kapcsán megjegyzendő, hogy maga a húsvéti időpont kiváltképp alkalmas egy olyan reprezentatív jellegű eseményhez, mint a békét kötött felek együttes megjelenése egy ünnepélyes húsvéti misén, ahol a herceg maga helyezi a koronát elismerésképp a király fejére.

A 98. fejezet középpontjában egy természeti katasztrófáról szóló beszámoló áll, amely a krónika leírása szerint a húsvéti ceremóniát követő éjjel történt. A szöveg pontosan így hangzik: „Ugyanis az egész bazilika, az egész palota s a hozzá tartozó többi épület hirtelen lángba borult, s a tűzvész tombolása következtében minden összeomlott. Mindenkit félelem fogott el a sistersgő lángok szörnyű csattogása s a tornyokból alázuhanó harangok rettenetes robaja miatt. Senki sem tudta hová legyen”.¹² A váratlanul bekövetkezett katasztrófa datálása is erős támpontot adhat az események időbeli elhelyezéséhez, amiben a mai pécsi székesegyház környékén zajlott régészeti feltárások eredményei lehetnek segítségünkre. A jelenlegi ismeretek alapján a négy építési fázis közül a második során emelt építmény lehetett a mai székesegyház azon elődje, amely 1064-ben a környező épületekkel együtt a tűz martaléka lett. Ennek építését – ha hihetünk a

⁸ Bollók János fordítása, KK 67.; SRH I. 362.: „In festo autem Sanctorum Fabiani et Sebastiani martirum rex Salomon et Geysa dux coram Hungaria in Geur pacem iuramento firmaverunt.”

⁹ SRH I. 362.: „Deinde festum Dominice Resurrectionis ambo simul cum plena curia Quinqueecclesiis celebraverunt”. Az ünnepi koronázás kérdéséhez l. még KOSZTA 2015. 168–169.

¹⁰ L. KK 439. jz.; KK 440. jz.

¹¹ KRISTÓ 1994. 127–129.

¹² Bollók János fordítása: KK 67.; SRH I. 363.: „Totam enim ecclesiam illam et omnia pallacia ceteraque edificia ei appendentia repentina flamma corripuit et universa vastante incendio corruerunt. Accepit autem omnes timor pre nimia concussionem flammaram stridentium et terribili furore campanarum ex turribus ruentium; nec sciebat quisquam quo se diverteret.”

krónika információinak – Péter király első uralkodása alatt (1038–1041) kezdték meg, majd halála után, 1046-ban Pétert itt is temethették el.¹³ A feltárások során Henszlmann Imre figyelt fel egy, a pécsi Dóm tér alatti templomépület maradványaira, amelyben a leégett második székesegyházat látta, következtetése pedig elfogadottnak bizonyult.¹⁴ A környező épületek közül az ókeresztény múlttal rendelkező ún. *Cella Trichora I.* feltárásakor úgy vélték: valószínű, hogy a 11. század folyamán használatba vették, utóbbi esetében pedig felújítás és két középkori (11. és 12. századi) festési réteg került elő, pusztulását pedig a tetőszerkezet helyben való leégése okozta; az égési faszenes réteg pedig szintén az Árpád-korra keltezhető.¹⁵ Az újabb régészeti feltárások azonban a fenti koncepciót már nem támasztják alá. Tóth Zsolt kutatásai alapján bizonyossá vált, hogy a római és a középkori jelenlét közötti – korábban is sejtett – kontinuum valójában a Karoling-korhoz köthető; amely így új perspektívába helyezi az eddigi feltételezéseket: maga, a korábban ókeresztény eredetűnek, és az első székesegyház egyik lehetséges épületének vélt *Cella Septichora* – az újabb feltáró munkák alapján – a Karoling-korban épült, a 11–12. századra datálható használat nyomai pedig nem találhatók meg benne. Másrészt a kisebb méretű *Cella Trichora I.* épülete kapcsán annál inkább kimutatható a 11–12. századi felújítás, valamint elhelyezkedésének köszönhetően (a terület legmagasabb pontja, ahol a mai székesegyház is áll) feltételezhető, hogy inkább ezt az épületet szentelhatték fel, és vehették használatba a püspökség alapítása idején, 1009-ben.¹⁶ A *Cella Trichora I.* feltárásakor talált égésnyomokról nem eldönthető, hogy a tetőszerkezetből származik-e, valamint keletkezése inkább római kor végére vagy az azt követő időszakra datálható.¹⁷ Koszta László a mai székesegyház helyén álló templomként képzelte el az első pécsi székesegyházat, amelynek építését István idején kezdhették meg és Péter alatt fejezhették be, majd az 1064-es pusztító tűzvész után az új épület építéséhez a 11. század utolsó harmadában láttak hozzá.¹⁸ A krónikakompozíció leírása szerinti megrongálódott környező épületek – köztük a püspöki palota – minden valószínűség szerint fából készülhettek. Ezek nyomait jelenleg nem ismerjük, de tudunk néhány – a közelben előkerült és a tűzvész után emelhetett – kőfalmaradványról, amelyekből valószínűleg egy püspöki dómmonostort kell feltételeznünk. Ezt a püspök a 11. század végén hagyhatta el, amikor beköltözhetett egy a kanonokjaitól különálló püspöki épületbe.¹⁹ Bár az elpusztult faépületekről és pontos helyükről nincsen adatunk, az új pécsi székesegyház 11. század

¹³ BUZÁS 2009. 615.; BUZÁS 2013. 6–8.; BUZÁS 2015. 68–69.; KOSZTA 2009. 38–39.

¹⁴ HENSZLMANN 1869. 3.; KOSZTA 2012. 66.; BUZÁS 2009. Uo.

¹⁵ BUZÁS 2015. 66–67.

¹⁶ L. TÓTH 2015. különösen 7–8, 17, 22–29, 30–31.

¹⁷ TÓTH 2015. 14.

¹⁸ KOSZTA 2015. 142–143.

¹⁹ Uo. i. m. 154–155.

utolsó harmadában való felépítése, illetve a lengyel Gallus Anonymus írásából az újjáépítés ténye igazolható.²⁰ Vagyis a krónikakompozícióban leírt katasztrófa erősen indokolhatja az új székesegyház építési munkálatait. Úgy vélem ez bizonyítéka lehet a krónika által megőrzött tűzvész hitelességének.

Az imént tárgyalt szöveghelyek a két fejezet által elbeszélte események időbeli elhelyezésében nyújtottak segítséget. Azonban ettől el kell különítenünk a magának a szöveg lejegyzésének datálását, ugyanis több olyan terminológiai furcsaság található a két fejezetben, amely mindenképpen későbbi fogalmazást sejtet.

A krónikás IV. Henrikről, mint német–római császárról beszél,²¹ ám ez a titulus semmi esetre sem lehetett még 1063 szeptemberében a német uralkodó birtokában. Apja halála után (1056) hatévesen került a trónra,²² ezért a kiskorúságára való tekintettel a gyakorlatban régensi kormányzat irányította a birodalom ügyes-bajos dolgait. Kezdetben, egészen 1062-ig, anyja, Ágnes császárné töltötte be a régensi szerepet, majd ezt követően e fontos pozíció egy-egy egyházi főméltóság kezébe került.²³ Csupán 1065-ben, 15 évesen nyilvánították nagykorúnak, s ténylegesen csak egy év után kezdhette meg az önálló kormányzást. Magát a német–római császári címet pedig évtizedekkel később, 1084-ben szerezte meg.²⁴ Mindezen életrajzi adatok ismeretében biztonsággal kijelenthetjük: IV. Henrik császári megjelölése a krónikakompozícióban helytelen, hiszen 1063 szeptemberében nem volt e cím birtokosa, mivel ekkor még nem avatták nagykorúvá! Tehát ebből következik, hogy maga a magyarországi hadjárat sem – habár személyesen részt vett benne – az ő vezénylete alatt zajlott le, hanem e katonai vállalkozás a régense, Adalbert brémai–hamburgi érsek és hadvezére, Northeimi Ottó bajor herceg közreműködésének tulajdonítható.²⁵

Az előbb idézett krónikahely²⁶ kapcsán még egy érdekesség van, amely több kutatóban fogalmazott meg terminológiai kérdéseket. A császári cím mellett Henriket *socerumnak* nevezi a krónikás, aminek pontos jelentése vitatott, és összefügg azzal a körülménnyel, hogy miképpen értelmezzük magyarra fordításakor e latin szót. A fordítás kettősségére Gerics József hívta fel a figyelmet

²⁰ BAGI 2005. 181–182.; GALLUS ANONYMUS. 130.

²¹ SRH I. 361.: „[...] Salomon [...] accessit ad socerum suum imperatorem Teutonicorum, rogavitque eum, ut regnum Hungarie sibi restitueret.”

²² Henrik a Száli-ház tagjaként 1050. november 11-én született Goslarban, apja, III. Henrik még halála előtt, 1053 novemberében megválasztatta örökösének, majd a gyermeket IV. Henrik néven 1054. július 17-én királlyá koronázták.

²³ II. Anno kölni érsek (1062–1063 június), majd 1065. március 24-ig Adalbert brémai–hamburgi érsek.

²⁴ Henrik 1084. március 31-én Rómában német–római császárrá koronáztatta magát.

²⁵ IV. Henrikre I. WEISZHÁR 1998. 49–52.; SZ. JÓNÁS 1993. 41–46.; KATUS 2014. 346–347.; PÓSÁN 2003. 81–95.

²⁶ L. 21. jz.

kandidátusi értekezésében,²⁷ és meggyőzően bizonyította, hogy abban az esetben, ha a *socer* fogalmat apósnak fordítjuk, a Salamon rokoni fokozatánál megjelenő *gener* szót pedig vőnek, akkor ebben is a krónikairó tévedését kell látnunk. Ugyanis nem tűnik túl valószínűnek, hogy az 1056-ban elhunyt após, III. Henrik az 1063-as hadjáratkor életben lett volna. Másrészt, ha a *gener* szótári jelentéséből indulunk ki, fordítható sógornak is.²⁸ Az életrajzi adatokat ismét segítségül hívva, rögtön kiderül a valóságnak megfelelő rokoni viszony a két uralkodó között: Salamont 1057–1058 körül eljegyzik III. Henrik lányával – azaz IV. Henrik nővérével – Judittal. Ennek megfelelően Salamon és IV. Henrik sógori viszonyban állnak.²⁹ Gerics ennek bizonyítására példát is hoz a német forrásokból, ahol szintén ilyen jelentésben használták a *socer*, illetve a *gener* fogalmat.³⁰ Gericcsel egyetértve nem gondolom, hogy e fogalmak értelmezésében hibát kellene látnunk, még több szempontot sorolt fel e terminológiai kérdésről Rókey Péter is.³¹

Ugyancsak Gerics József vetette fel, hogy a 97. fejezet azon passzusa,³² amely Géza és testvérei Lengyelországba való meneküléséről tudósít, interpoláció gyanúját hordozza. A professzor következtetését abból a körülményből származtatta, hogy Henrik magyarországi bejövetelét kétszer említi a krónikás, amelyek közé ékelődik a szóban forgó passzus, megszakítva az eredeti elbeszélés fonalát, így a krónikás megismételte a már korábban lejegyzett, Henrikről szóló eseményt.³³ Az Árpád-házon belül kirobbanó hatalmi ellentétek nyomán egyébként nem ez az első ilyen eset a 11. századi magyar történelemben: időleges lengyelországi tartózkodás történik a 78.³⁴ és 93.³⁵ fejezetben is, amelyek már csak a történeti helyzet hasonlóságának alapján is rokoníthatók a 97. fejezetben olvasható passzussal. Az így szinkronba hozott példák lényege szinte toposzszerűen ugyan-

²⁷ GERICS 1961. i. m.

²⁸ Uo. 76.

²⁹ ÁRPÁDOK, 80, 86, 93–94.; WEISZHÁR 1998. 49.; MARR 1993. 76–77.; MARR 1998. 139.

³⁰ L. GERICS 1961. 76–77.; Bollók János is a *socerumot* sógornak fordította: KK 66.

³¹ RÓKEY 1999. 75–78.

³² SRH I. 361.: „Geysa filius regis Bele, sicut erat prudens et circumspectus, cum duobus fratribus suis adolescentibus assumpsit se seorsum in partes Polonie.”

³³ GERICS 1961. 69, 80, 81–83.

³⁴ SRH I. 334.: „Interea Endre Bela et Leuente, qui fugerant in Bohemiam, inde propter paupertatis necessitudinem/inopiam transierunt in Poloniam et a Misca duce Polonie benigne sunt suscepti et honorati.” Valószínű, hogy a három herceg Csehországból Lengyelországba II. Mieszkoval együtt érkezett meg, L. KRISTÓ 2000, 12.

³⁵ A 93. fejezet vonatkozó részeit a kritikai kiadás mind a *Sambucus*-, mind pedig a *Bécsi Képes Krónika* kódexében olvasható változat szerint párhuzamosan közli. L. SRH I. 355–356.: *Sambucus*: „Cum autem esset sagacissimi consilii precavens sibi ad [sic] insidiis regis Andree fratris sui, cum omni familia sua, recessit in Poloniam ad socerum suum.” *Bécsi Képes Krónika*: „Dux autem erat sicut sagacissimus precavens sibi ad insidiis regis secessit in Poloniam ad socerum suum.”

az: a hatalmi-politikai vitában pillanatnyilag alulmaradt fél szűk családtagjaival együtt Lengyelországban kénytelen menedéket keresni; a velük szembenálló fél pedig rendszerint a német–római uralkodó támogatását élvezi. Géza herceg és testvérei kapcsán az a – mellesleg rokon – II. (Merész) Bolesław siet segítségükre, aki nem sokkal azelőtt apjukat, I. Bélát is pártfogásába vette.³⁶ A három passzus közül a 93. és 97. fejezeté a tartalmi felépítésület tekintve egymással közeli kapcsolatot sejtet, miszerint jelentésében hasonló jelzőkkel látják el a menekülő hercegeket, az előbbiben Bélát, az utóbbiban Gézát.

93. *caput* (V)³⁷

„Dux autem **erat sicut** sagacissimus [...]”

97. *caput*

„Geysa [...] **sicut erat** prudens et circumspectus [...]”

Szembesítve egymással a két idézetet, rögtön egy érdekes dologra figyelhetünk fel. Az *erat sicut* / *sicut erat* fordulat mindkét idézetben szó szerint megtalálható, csupán a szavak sorrendje az, amelyben különbség mutatkozik. A fordulatnak a szövegben való elhelyezkedése is tulajdonképpen megegyezik: a passzus főszereplőjének személyét (az egyikben Béla, a másikban Géza) kapcsolja össze a jelzővel vagy jelzőkkel, amelyek jelentésükben egyaránt az illető előrelátó fondorlatosságát, elővigyázatosságát emelik ki. Amennyiben e feltevésünk helytálló, lehetséges, hogy a 97. fejezet azon megjegyzése, amely Géza és testvéreinek Lengyelországba való távozásáról szól, a 93. fejezet hasonló passzusa alapján íródott: így az interpoláció gyanúját illetően – Rókay Péter véleményével ellentétben³⁸ – Gerics József elméletét támasztja alá (bár a *Sambucus-kódex* szövegahagyománya mást mutat, erre l. a 37. lábjegyzetet!).

Egy másik, utólagos betoldást sejtető elem, amely segíthet a fejezetek szövegének datálásában: Dezső püspök személye. A főpap azon kevés egyházi méltóságok egyike, akiknek alakját és tetteit a 14. századi krónikakompozíció megörökítette. A 97. fejezetben igencsak kiemelkedő szerep az övé, hiszen a krónika elbeszélése szerint „szelidségre intő intelmeivel és kedves kéréseivel”³⁹ sikerült a lengyel támogatással visszatérő Gézát meggyőznie, hogy az ellentéteket félretéve tárgyalásba bocsátkozzon Salamonnal. Ami interpolációra adhat okot Dezső

³⁶ II. (Merész vagy Bókezű) Boleszló (1058–1076) történetét és magyar kapcsolatait l. bővebben: GALLUS ANONYMUS 2007. 137–146.; valamint KRISTÓ 2000. 13.; ÁRPÁDOK 87.; BAGI 2005. 27–30.; FONT 2015

³⁷ Az *erat sicut* szófordulat a kritikai kiadásban V-vel jelölt Bécsi Képes Krónika szövegváltozatában olvasható, így az egyezés e változat alapján mutatható ki. Az S-sel jelölt *Sambucus-kódex* szövegvariánsa *autem esset* fogalmazást használ, ezért ott ilyen szövegbéli egyezést nem tudunk kimutatni.

³⁸ RÓKAY 1999. 20.

³⁹ Bollók János fordítása: KK 66.; SRH I. 362.

püspökkel kapcsolatban, az a 130. fejezet textusával függ össze. Ebben ugyanis kísérteties hasonlóság mutatkozik a főpap szerepét illetően.

97. *caput*

„Maxime autem Desiderius episcopus
delinitivis ammonitionibus et dulcibus
allocutionibus suis mitigavit **animam**
Geyse ducis [...]”⁴⁰

130. *caput*

„Quo petente archiepiscopus Desiderius
sollemnem missam celebravit et sermone
lucidissimo **animum** regis **delinivit** et ad
bonum pacid inclinavit.”⁴¹

Ha az összevetést szűken végezzük, a fenti két mondat árulkodik Dezső főpap hasonló szerepéről: a 97. fejezetben a *delinitivis* melléknév, a 130. fejezetben *delinivit* ige (csillapító, illetve csillapít jelentéssel) egyaránt kimutatható használata, valamint lélek fogalom mindkét esetben való jelenléte is egyezésre ad okot (mindig Gézára vonatkoztatva fordul elő, egyikben mint herceg, másikban már mint király).

Szembeszökő különbség azonban Dezső egyházi tisztsége: a 97. *caput* püspökként, míg a 130. érsekként említi. E terminológiai probléma természetesen a fordításon is múlik, hiszen az *episcopus* szót nem csak kizárólag püspök, hanem akár főpap értelemben is használhatták, sőt az *episcopus* és az *archiepiscopus* fogalmak közötti különbség sem volt még egészen markáns.⁴² Dezső főpap egyébként az okleveles adatok alapján létező, kortárs személy volt⁴³ és a kalocsai egyháztartomány⁴⁴ élén állt; bizonyítja ezt a százdi bencés monostor⁴⁵ és a garamszentbenedeki monostor alapítólevele,⁴⁶ valamint neve felbukkan egy, a pécsi és a kalocsai egyházmegye határaitól rendelkező – valószínűleg hamis – oklevélben.⁴⁷ Érdekes, hogy az okleveles adatok mennyire egybehangzóak a krónika fenti terminológiai problémájával: a kalocsai egyházmegye élén álló főpapat rendszerint püspökként említik, holott 1050 után Kalocsa már bizonyosan érseki ranggal rendelkezett.⁴⁸ Különösen igaz ez Koszta László vizsgálatai alapján az 1090–1120 között keletezett oklevelekre, vagyis a 11–12. század fordulójára,

⁴⁰ Bollók János fordítása: KK 66.: „Legfőképpen Dezső püspök csillapította Géza herceg lelkét szelidségre intő intelmével és kedves kéréseivel [...]”; SRH I. 362.

⁴¹ Bollók János fordítása: KK 86.: „Kérésére Dezső érsek ünnepi misét celebrált, és ékes beszédével megszeldítette a király szívét, és a béke javára hajlította.” SRH I. 402.

⁴² UDVARDY 1991. 36. Rá hivatkozik: KOSZTA 2012. 119.

⁴³ L. SZŐCS 2007. 84.

⁴⁴ Kalocsai érsekség (Udvardy József) In: KMTL. 318–319.

⁴⁵ DHA I. 185. (érsekként, 1067)

⁴⁶ DHA I. 218. (Dezsőt titulus nélkül, csak kalocsaiként említi, de sorrendben a püspökök előtt és Nehémiás esztergomi érsek után, 1075)

⁴⁷ DHA I. 289. (püspökként, 1093)

⁴⁸ KOSZTA 2012. 116. L. még a Kálmán-kori ősgesztára vonatkozóan: KAINDL 1893. 52–53.; GYÖRFFY 1969. 224.; PLEZIA 1984. 113–114.; KRISTÓ 1994. 17., 98–133.; KRISTÓ 2002. 30–40.; VESZPRÉMY 2004. 337.; BAGI 2005. 42–43.; THOROCZKAY 2010. 29–30.

ami éppenséggel egybeesik az ősgeszta létrejöttét tárgyaló újabb véleményekkel, mikor is Könyves Kálmán regnálása idején bizonyosan készülhetett egy, – ha nem is maga az ősgeszta – korai krónikás alkotás.⁴⁹ Másrészt a különböző titulus talán annak is következménye lehet, hogy a 11. századi magyar egyházszervezetben még nem alakult ki véglegesen a hierarchia, így a két érseki egyházmegye hatásköre sem vált el egymástól egészen. Más hazai források is csupán az esztergomit nevezik érsekségnek, azt sugallva, hogy a kalocsai csak másodlagos az esztergomihoz képest. Ahogy Koszta László fogalmazott: „Mindez pedig azt jelenti, hogy nem beszélhetünk külön kalocsai érseki tartományról. Kalocsa a 12. század közepéig suffraganeus püspökök és provincia nélküli tituláris, címzetes érsekség volt.”⁵⁰ Thoroczky Gábor e véleménnyel szemben a Hartvik-féle István-legenda egy passzusára hívta fel a figyelmet, amely különös hangsúlyt szentel a rövid ideig az esztergomi érseket helyettesítő Asztrik kalocsai főpapnak, aki érseki palliummal tér vissza Kalocsára. Talán Hartvik elbeszélése egyfajta bizonyításként készült a kalocsai egyházmegye érseki titulúsának jogossága érdekében.⁵¹

Koszta ezen adatok ismeretében felvetette, hogy talán a Dezsőt püspökként említő krónikarész is Kálmán alatt készülhetett.⁵² Mivel a két krónikahely közötti kapcsolat igen (talán több mint) valószínű, lehetőség nyílna arra következtetni, hogy ezek egy időben íródtak. De az bizonyos, hogy a 97. fejezet textusát – amennyiben addigra már készen állt – felhasználták a 130. *caput* passzusához. E filológiai és tartalmi kapcsolat alapján véleményem szerint a két krónikahely nem választható el egymástól, s irányadóként szolgálhatnak a datálásban is. Ha csupán ennek mentén ítélnénk, akkor egyértelműen Kálmán korára kellene tenünk a 97. fejezet keletkezését, de természetesen egy ilyen következtetés levonására önmagában nincs lehetőség, hanem a datálásra utaló elemek és a tartalmi, történeti kontextus összességében kell vizsgálnunk.

A 97. *caput* végén azt a megjegyzést olvashatjuk a király és a hercegek Pécssett tartózkodásáról, hogy Salamont „dicsőségesen az apostolok fejének, Szent Péternek a bazilikájába vezették, hogy misét hallgasson”.⁵³ A datálás szempontjából nézve itt felvetődik a kérdés, hogy vajon beszélhetünk-e 1064-ben pécsi bazilikáról? A válaszadás árnyaltságát jelzi, hogy a régészeti adatok vizsgálata mellett szóba kerülhet a krónika 85. fejezetének utolsó passzusa is,⁵⁴ ahol Orseolo Péter király pécsi temetéséről kapunk hírt.

⁴⁹ KOSZTA 2012. 116–121.

⁵⁰ KOSZTA 2012. 128.; valamint l. még KOSZTA 2013. különösen 53–74.

⁵¹ THOROCZKY 2009a. különösen 17–21.; THOROCZKY 2009b. 55–56.

⁵² KOSZTA 2012. 121.

⁵³ Bollók János fordítása: KK 67.; SRH I. 362.

⁵⁴ SRH I. 343.

85. *caput*

„Sepultusque est
Quinqueecclesiis,
S: in **basilica**, quam ipse
fundaverat, anno tertio regni sui.
V: quam ipse fundaverat in
honore Beati Petri apostoli anno
regni sui secunda vice tertio.”⁵⁵

97. *caput*

„Deinde festum Dominice Resurrectionis
ambo simul cum plena curia Quinqueecclesiis
celebraverunt. Ubi rex Salomon ipso die Pasce
assistentibus regni proceribus per manus Geysae
ducis honorabiliter est coronatus et in regiam
Beati Petri principis apostolorum **basilicam** ad
audientiam missam gloriose deductus.”⁵⁶

Fent látjuk a két krónikahely szövegét, amelyek közül a 85. fejezet idézett passzusa két hasonló változatban maradt ránk, a kritikai kiadás jelzése alapján az egyiket a *Sambucus-kódex* (S), míg a másikat a *Bécsi Képes Krónika kódexe* (V) őrizte meg. A 85. fejezet esetében a *Sambucus-kódex* szerinti változat tartotta meg a *basilica* kifejezést a pécsi székesegyházra utalva, amelyet a 97. fejezetben szintén olvashatunk. A fent idézett két szövegrészlet semmiképpen sem filológiai egyezés, hanem csupán a bazilika szó használata miatt lett párhuzamba állítva. A bazilika terminus, mint (templom)épülettípus eredete egészen az ókorig nyúlik vissza: a törvénykezési vagy kereskedelmi célból épült görög, illetve római csarnok elnevezése volt, amelynek jellemzője a tágas, gyülekezésre alkalmas tér és az oszlopsor, amit később az ókeresztény építészet is felhasznált. A román kori építészet (11–12. század) gyakori templomépülete volt, amelyet különböző változatokban, méretekben – általában három- vagy öthajós, oszlopsoros kialakítással, a középen lévő főhajó falai magasabbak voltak a mellékhajóknál – Európa-szerre használtak.⁵⁷ Pécs esetében sajnos a 11–12. századi püspöki épületek pontos helyéről, mennyiségéről, kinézetéről alig rendelkezünk adattal. A krónikabéli 1064-es tűzvész kapcsán már említettük: az egykori Sopianae ókeresztény épületeinek egy része – régészeti bizonyítékok alapján – úgy tűnik, még állt (többnyire romos állapotban) a 11. században, sőt kisebb-nagyobb felújító munkákat követően használatba is vették őket. A korábban második székesegyháznak vélt Dóm téri épületmaradványt⁵⁸ az újabb régészeti eredmények kizárják az azonosítási lehetőségek közül, helyette egy, a mai székesegyház helyén álló templomépület tartanak valószínűbbnek; azonban erről az épületről még nincsenek pontos információink.⁵⁹ Koszta László szerint a bazilika fogalom használata abból a valószínűsíthető körülményből is levezethető, hogy ha hihetünk a krónikaszöveg-

⁵⁵ SRH I. 343.

⁵⁶ SRH I. 362.

⁵⁷ MKL MŰVÉSZETI KISLEXIKON. 55

⁵⁸ L. HENSZLMANN 1869.; BUZÁS 2015. 68–69.

⁵⁹ L. TÓTH 2015.; KOSZTA 2015.

nek, Péter Pécssett való temetése is indokolhatja a „királyi bazilika” megjelölést.⁶⁰ A bazilikáról mint épülettípusról tehát ez alapján beszélhetünk a 11. századi Pécsset illetően, amelynek mindenképpen készen kellett állnia ahhoz, hogy a Salamon és a hercegek találkozájára, illetve a húsvéti ünnepi mise lebonyolítására megfelelő helyszínt biztosítson. E kérdéshez tartozik a Bazoarium-vita, amely a lengyel Névtelen által⁶¹ megőrzött helységnév azonosítása körül merült fel.⁶² A kutatók két települést tartottak valószínűnek – ahol ebben az időben templomot építettek – Óbudát és Pécsset. A lengyel geszta alapos elemzése során Bagi Dániel meggyőzően bizonyította, hogy Bazoarium inkább Péccsel lehet azonos, ugyanis az 1064-es templomról tudjuk, hogy a 12. század folyamán újjáépítették, tehát Gallus itt tartózkodásakor még félkész állapotban láthatta, továbbá bizonyosnak tűnik, hogy a Névtelen magyarországi útjának egyik állomása Pécs lehetett.⁶³

Utólagos lejegyzés gyanúját kelti a 98. fejezet azon megjegyzése, amely nemcsak előre tud a békekötést évek múlva követő újabb viszályról, hanem egyszerűen rávilágít az ilyen dinasztikus konfliktus során időlegesen megegyező (ellen)felek érzékenységére. „A következő éjjel viszont megjelent a jövőendő viszály és zűrzavar előjele.”⁶⁴ E mondat súlyát a 98. fejezet textusában való elhelyezkedése is kiemeli: rögtön ezzel kezdődik. Nyilván e rövid, de annál inkább sokatmondó passzust csak a későbbi események ismeretében, vagyis időben azok után írhatták le. Hasonló megjegyzéseket olvashatunk a krónikakompozíció más részeiben is: többek között a 88.⁶⁵ és a 109.⁶⁶ fejezetekben, ahol szintén utalnak a 11. századi magyar történelmet olyannyira jellemző uralkodócsaládon belüli konfliktusokra.

* * *

Dolgozatomban a hazai krónikairódmunk – az úgynevezett 14. századi krónikakompozíció – 97. és 98. fejezetét vettem górcső alá. A két *caput* jelentősége, hogy az általuk előadott békekötés, illetve annak közvetlen előzményei nemcsak

⁶⁰ KOSZTA 2015. 166–168.

⁶¹ GALLUS ANONYMUS. 130.

⁶² A kérdéskör előzményeit l. BAGI 2005. 172–176.

⁶³ BAGI 2005. 181–182.; GALLUS ANONYMUS. 262. 532. jz.

⁶⁴ Bollók János fordítása: KK 67.; SRH I. 363.: „Nocte autem secuta prognosticum future discordie et turbationis provenit.”

⁶⁵ Bollók János fordítása: KK 58.: „Az országnak ez az első fölosztása volt tehát a viszály és a háborúságok magvetése Magyarország hercegei és királyai között.”; SRH I. 345.: „Hec igitur prima regni huius divisio seminarium fuit discordie et guerrarum inter duces et reges Hungarie.”

⁶⁶ Bollók János fordítása: KK 73.: „De mert a herceg az osztozkodásnál nem értett egyet a királlyal, nem tudtak megosztózni. Ez volt tehát a bajok oka, és a »viszály magvetése« közöttük.”; SRH I. 375.: „Dux autem regi in hoc contradicens, dividere non potuerunt. Hec ergo causa fuit malorum et seminarium discordie inter eos.”

központi szerepet foglalnak el a Salamon király és Géza herceg között dúló dinasztikus konfliktus eseménytörténetében, hanem a kompozícióban megőrzött szöveg számos olyan terminológiai furcsaságról, utólagos betoldás (interpoláció) gyanújáról tesz tanúbizonyságot, amelyek több kutatóban fogalmaztak meg kérdéseket. Elsőként a szövegek által leírt események időbeli elhelyezését végeztem el több kortárs forrás adatainak bevonásával, majd pedig magának a szöveg lejegyzésének datálását segítő elemeit vizsgáltam meg. A jelen tanulmány részét képezi egy nagyobb dolgozatnak, mely a vizsgált két fejezet szövegének és egy kortárs forrás, az *Altaichi Évkönyv* textusának kapcsolatához igyekezett néhány újabb részeredménnyel szolgálni.

Rövidítések

Források

- AAM Annales Altahenses maiores In: Monumenta Germaniae Historia. Script. Rer. Germ. Ed. Edmundus L. B., ab Ofele., Hannoverae, 1891. 1–86.
- CFH I. GOMBOS F. Albin: Catalogus fontium historiae Hungariae aevo ducum et regum ex stirpe Arpad descendantium ab anno Christi DCCC usque ad annum MCCXI I. Bp., 1937.
- DHA I. Diplomata Hungariae Antiquissima. Edendo operi praefuit Georgius GYÖRFFY. I. (1000–1131). Budapestini, 1992.
- GALLUS ANONYMUS GALL NÉVTELEN: A lengyel fejedelmek avagy hercegek krónikája és tettei. Fordította, a bevezető tanulmánnyal és jegyzetekkel ellátta BAGI Dániel, a verseket fordította JANKOVITS László. Bp., 2007.
- KK Képes Krónika. Fordította BOLLÓK János, a fordítást gondozta és a jegyzeteket készítette SZOVÁK Kornél és VESZPRÉMY László. Bp., 2004.
- LMHO Lamperti Monachi Hersfeldiensis Opera. In: Oswald. HOLDER-EGGER: In: Monumenta Germaniae Historia Script. Rer. Germ. [38.] Hannoverae et Lipsiae 1894. 3–304.
- SRH I. Scriptores rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum I. Ed. Emericus SZENTPÉTERY. SZOVÁK Kornél és VESZPRÉMY László utószavával kiegészítve: 723–799. Reprint, Bp., 1999.

Irodalom

- ÁRPÁDOK KRISTÓ Gyula–MAKK Ferenc: Az Árpádok. Fejedelmek és királyok. H.n. 2000.
- BAGI 2005 BAGI Dániel: Gallus Anonymus és Magyarország. Bp., 2005.
- BUZÁS 2009 BUZÁS Gergely: Az egyházmegye építészeti emlékei. In: A pécsi egyházmegye története I. A középkor évszázadai (1009–1543). Szerk. FEDELES Tamás–SARBAK Gábor–SÜMEGI József, Pécs, 2009. 611–713.
- BUZÁS 2013 BUZÁS Gergely: A pécsi székesegyházak a román korban. *Archaeologia – Altum Castrum Online Magazin*, 2013. (<http://archeologia.hu/content/archeologia/164/pecs.pdf>; utolsó megnyitás: 2016. augusztus 12.)
- BUZÁS 2015 BUZÁS Gergely: A középkori pécsi püspökvár rekonstrukciója. In: A pécsi püspökvár feltárásának eredményei. Szerk. FONT Márta. Pécs, 2015. 64–90.
- FONT 2015 FONT Márta: I. András és Bölcs Jaroszlav. *Világtörténet* 5. (2015):4. 607–627.
- GERICS 1961 GERICS József: Legkorábbi gesta-szerkesztésünk keletkezés-rendjének problémái. Bp., 1961.
- GYÖRFFY 1969 GYÖRFFY György: A magyar egyházszervezés kezdeteiről újabb forráskritikai vizsgálatok alapján. In: MTA Filozófiai és Történettudományi Osztályának Közleményei. Bp., 1969. 199–225.
- HENSZLMANN 1869 HENSZLMANN Imre: Pécsnek középkori régiségei. I. A pécsi székes-egyháznak építészete. Pest, 1869.
- KAINDL 1893 KAINDL, Raimund Friedrich: Beiträge zur älteren ungarischen Geschichte. Wien, 1893.
- KATUS 2014 KATUS László: Európa története a középkorban. Pécs, 2014.
- KOSZTA 2009 KOSZTA László: A püspökség alapítása. In: A pécsi egyházmegye története I. A középkor évszázadai (1009–1543). Szerk. FEDELES Tamás–SARBAK Gábor–SÜMEGI József. Pécs, 2009. 13–42.
- KOSZTA 2012 KOSZTA László: Írásbeliség és egyházszervezet. Fejezetek a korai magyar egyházszervezet történetéből. (Capitulum III.) Szeged, 2012.
- KOSZTA 2013 KOSZTA László: A kalocsai érseki tartomány kialakulása. (Thesaurus Historiae Ecclesiasticae in Universitate Quinqueecclesiensi 2.) Pécs, 2013.
- KOSZTA 2015 KOSZTA László: A püspökség alapításától (1009) a 14. század közepéig. In: Pécs története II. A püspökség megalapításától a török hódoltságig. Szerk. Font Márta. Pécs, 2015. 21–172.

- KRISTÓ 1994 KRISTÓ Gyula: A történeti irodalom Magyarországon a kezdetektől 1241-ig. Bp., 1994.
- KRISTÓ 2000 KRISTÓ Gyula: A magyarok és a lengyelek kapcsolatai a 10–12. században a források tükrében. *Történelmi Szemle* 42. (2000):1–2. 1–18.
- KRISTÓ 2002 KRISTÓ Gyula: Magyar historiográfia I. Történetírás a középkori Magyarországon. Bp., 2002.
- KRISTÓ 2007 KRISTÓ Gyula: Az állam válsága és a válság megoldása. In: KRISTÓ Gyula: Magyarország története 895–1301. Bp., 2007. 115–147.
- MAKK 1993 MAKK Ferenc: A válságos évtizedek. In: MAKK Ferenc: Magyar külpolitika (896–1196). Szeged, 1993. 57–91.
- MAKK 1998 MAKK Ferenc: Salamon és I. Géza viszálya. In: MAKK Ferenc: A turulmadártól a kettőskeresztig. Tanulmányok a magyarság régebbi történelméről. Szeged, 1998. 143–161.
- MKL Magyar Katolikus Lexikon. (<http://lexikon.katolikus.hu/>; utolsó megnyitás: 2016. augusztus 26.)
- MŰVÉSZETI KISLEXIKON Művészeti Kislexikon. Bp., 1973.
- PLEZIA 1984 PLEZIA, Marian: Nowe studia nad Gallem-Anonimem. In: *Mente et litteris. O kulturze i społeczeństwie wieków srednich*. Red. CHŁOPOCKA, Helena. Poznań, 1984. 111–121.
- PÓSÁN 2003 PÓSÁN László: Németország a középkorban. Debrecen, 2003.
- RÓKAY 1999 RÓKAY Péter: Krónikatanulmányok. Debrecen, 1999.
- Sz. JÓNÁS 1993 Sz. JÓNÁS Ilona: A középkor nagy császárai. Bp., 1993.
- SZÓCS 2007 SZÓCS Tibor: A 14. századi krónikaszerkesztmény interpolációi és 11. századi okleveleink. *Fons* 14. (2007):1. 59–97.
- TÓTH 2015 TÓTH Zsolt: Jelentés a pécsi székesegyház nyugati oldala előtt, a Cella Trichora I.-től északra végzett megelőző (hitelesítő) régészeti feltárásról (2013.10.30. – 2013.12.11.) és a Cella Trichora I. védőépületének bontása során végzett régészeti felüveletről (2014.01.08. – 2014.03.19.). *Archaeologia – Altum Castrum Online Magazin*, 2015. (<http://archeologia.hu/content/archeologia/330/toth-trichora.pdf>; utolsó megnyitás: 2016. december 10.)
- THOROCZKAY 2009a THOROCZKAY Gábor: Az első magyarországi érsekek kérdéséhez. In: *Uő: Írások az Árpád-korról – Történeti és historiográfiai tanulmányok*. Bp., 2009. 9–21.
- THOROCZKAY 2009b THOROCZKAY Gábor: A kalocsai érsekség első évszázadáról. In: *Uő: Írások az Árpád-korról – Történeti és historiográfiai tanulmányok*. Bp., 2009. 51–65.

- THOROCZKAY 2010 THOROCZKAY Gábor: A magyar krónikairódalom kezdeteiről. In: Aktualitások a magyar középkorkutatásban. Szerk. FONT Márta–FEDELES Tamás–KISS Gergely. Pécs, 2010. 23–31.
- UDVARDY 1999 UDVARDY József: A kalocsai érsekek életrajza (1000–1526). Köln, 1991.
- VESZPRÉMY 2004 VESZPRÉMY László: Megjegyzések korai elbeszélő forrásaink történetéhez. *Századok* 138. (2004):2. 325–347.
- WEISZHÁR 1998 WEISZHÁR Attila–WEISZHÁR Balázs: Német királyok, római császárok. Maecenas Könyvek, Bp., 1998.

Kovács István

Az aradi prépostság kanonokjai a Zsigmond-korban¹

Prebends of the Aradian Episcopate See in the Era of King Sigismund

In this paper, I analyze the history and the personal constitution of the Aradian Episcopate See, during the reign of King Sigismund. I rely on original sources, I have elaborated approximately 300 charters for this research. As a first step, I conclude the research history of this episcopate then in the second part, I develop the history of the institution until the end of the era of King Sigismund. This means that I also study the changes and the properties of the canonical status. In the third part, I analyze the prebendaries (i.e. the dignitaries, the office-holders, other prebendaries and finally the other clerics of the chorus). In the last part, I assayed the ancestry of the prebends. The main aim of this paper was to explore the personal constitution of the Aradian Episcopate See so that researchers in the future would be able to rely on this data. In the future, I am planning to expand my research objective to the Hunyadian and Jagellonian era as well.

Bevezetés

Az aradi káptalan története (1135–1552) címmel jelent meg 1989-ben Juhász Kálmán értekezése a *Századok* hasábjain.² E tanulmányt olvasását követően jutottam arra az elhatározásra néhány évvel ezelőtt, hogy az aradi társaskáptalan történetével és a személyi összetételével szeretnék behatóan foglalkozni. Munkám során nagymértékben támaszkodhattam Juhász Kálmán *Az aradi regesták* címmel megjelent forrásokkiadványára,³ valamint kiváló kutatási lehetőségeket kínál a Diplomatikai Levéltár és a Diplomatikai Fényképgyűjtemény interne-

¹ Az Emberi Erőforrások Minisztériuma Új Nemzeti Kiválóság Programjának támogatásával készült.

² Az említett tanulmányt ugyan politikai okokból valóban 1989-ben közölte a *Századok*, ugyanakkor Juhász Kálmán írása már 1948-ben „nyomdakészen” várt a publikációra. JUHÁSZ 1989.

³ JUHÁSZ 1962.

tes adatbázisa is.⁴ Témaválasztásomban megerősítettek Köblös József, Fedeles Tamás, C. Tóth Norbert, Kristóf Ilona, valamint G. Tóth Péter hasonló feldolgozásai, amelyek metodológiája, struktúrája mintaként szolgált jelen dolgozat elkészítése során.⁵ A dél-alföldi kanonoki közösség történetének, személyi összetételének vizsgálata remélhetőleg értékes adalékokkal szolgál majd Kristóf Ilona monográfiájának és G. Tóth Péter disszertációjának eredményeihez, valamint – lévén Arad a dél-alföldi régió egyik jelentős *oppiduma* volt a késő középkorban – a térség történetéhez.⁶ A fentebb ismertetett okokból kívánok tehát a későbbiekben az aradi kiadványokon túl a csanádi, és váradi forrásokra is támaszkodni. A munka az aradi testület történetének Zsigmond-kori időszakát öleli fel. A korszakhatárok kijelölése természetesen önkényes, amelyre egyrészt a korábbi periódusokhoz képest kedvezőbb forrásadottságok, másrészt pedig Luxemburgi Zsigmond regnálásának kerekén fél évszázados időintervalluma miatt esett a választásom. Ez természetesen nem jelenti azt, hogy a források feltárása és feldolgozása során az 1387-es esztendő képezte volna szigorúan a kezdetet 1437 pedig a zárást, ugyanis egy ilyen jellegű kutatás alkalmával át kell tekinteni a konkrétan vizsgált időintervallumot megelőző, valamint azt követő évtized vonatkozó káptalani és hiteleshelyi kiadványait is.⁷ A testület körüli vizsgálódásokat megkönnyítették a Zsigmond-kori oklevéltár kötetei, és C. Tóth Norbertnek a magyar székes- és társaskáptalanok prépostjait összegyűjtő munkája, az összehasonlításához pedig értékes adalékokkal szolgált a két szomszédos (csanádi és váradi) testületre vonatkozó, már elvégzett vizsgálat.⁸

A fentek alapján tehát kutatásomban egyrészt az aradi társaskáptalan hiteleshelyi kiadványaiból, másrészt a csanádi és a váradi székeskáptalanokról készített feldolgozásokból merítettem a munkámban összeállított és elemzett adatokat.⁹ Emellett segítségemre voltak a Zsigmond-kori oklevéltár és a Vatikáni magyar okirattár kiadványai. Szintén a forrásfeltárásban jelentett könnyebbséget, hogy olyan művekre támaszkodhattam, mint a korszakra vonatkozó pápai kérvénykönyvek, amelyek számos alkalommal segítettek a kanonokok azonosításában. Itt kell kiemelnem Bónis György, illetve Bossányi Árpád és Ferenczy Sándor

⁴ DL, DF adatbázis

⁵ KÖBLÖS 1994.; FEDELES 2005.; C. TÓTH 2013b.; KRISTÓF 2014.; G. TÓTH 2014.

⁶ Bár a káptalan egy oklevele 1329-ben *civitasnak* nevezi a várost, ez csak egyszer fordul elő a forrásokban, míg a többi esetben következetesen az *oppidum* szóval jelölik Aradot, ehhez tartozik, hogy Arad Kubinyi András központi helyeket vizsgáló rendszere alapján 20 centralitási ponttal rendelkező „közepes városfunkciót ellátó mezőváros” volt a késő középkorban. KUBINYI 2000. 59.

⁷ C. TÓTH 2013a. 8.

⁸ G. TÓTH 2014.; A váradi prépostság kapcsán Kristóf Ilona könyvére nem támaszkodhattam, hiszen az ő vizsgálódásai csak 1440-től kezdődnek, míg jelen tanulmányom felső időhatára 1437, ezért ennek kapcsán Bunyitay Vince monográfiáját használtam. BUNYITAY 1886.

⁹ KRISTÓF 2014.; G. TÓTH 2014.

munkáit.¹⁰ A kiadványokból kinyert adatokat hiányosságaik dacára igyekeztem összevetni a már szintén említett monográfiákkal, hiszen így válhat a dél-alföldi káptalan személyi összetétele is a már korábban feldolgozott dunántúli, valamint a környékbeli káptalanokéval egyaránt jól vizsgálhatóvá. Ez a gyakorlatban azt jelenti, hogy jelen munkában a Zsigmond-korban kiadott okleveleket elemzem – kiegészítve a hivatalok betöltésének egyenetlensége miatt –, a megelőző, és az azt követő tíz-tíz évvel, azaz az 1377–1387 és az 1437–1447 közötti időszakok kiadványaival.¹¹ Ennél lényegesen könnyebb dolgom volt a két említett monográfia kapcsán, hiszen ezekben már rendszerezett adatokat találtam, amelyekből csak ki kellett választanom az aradi káptalanhoz kapcsolódó információkat.

Az aradi prépostság esetében nem beszélhetünk „forrásbőségről”, sajnos a ránk maradt kútfők mennyisége nyugati intézményekről fennmaradt írásos adatokat meg sem közelíti, de még a jelentősebb – mára már önálló kötetekben feldolgozott – magyarországi káptalanokról fennmaradtaktól is jelentősen elmaradnak.¹² A források típusai esetünkben főként a hiteleshelyi kiadványokra korlátozódnak, ugyanis sem számadáskönyvek, sem *protocollumok*, sem pedig statútumok nem maradtak fenn, de ezt valamelyest kiegészítették a korábban említett kiadványok. Első lépésként a kiadványokra támaszkodva (az oklevelek esetében) az azokban szereplő méltóság és tanúnévsorok segítségével állítottam össze a káptalan kanonokjainak archontológiáját, ezeket bővítettem a már említett csanádi és váradi források vonatkozó részeivel és a más káptalanban is javadalmat viselő kanonokokra vonatkozó adatokkal. Az így összeállított kanonoki sorokat ezt követően a pápai kérvénykönyvekben fellelhető további információkkal egészítettem ki, végül a szakirodalomban szereplő adatokkal vettem össze.¹³ Végül a testület tagjaira vonatkozó prozopográfiai adattár összeállítása következett, amelynek célja, hogy azonos információk alapján a testület szociográfiai vizsgálatát elvégezhessem.¹⁴

A vállalkozás nem titkolt célja az aradi prépostság szociográfiai vizsgálata, amelynek eredményeképpen újabb adalékokkal egészíthetők ki a középkori magyarországi káptalanokra vonatkozó ismeretanyag. A tanulmány első részében en-

¹⁰ BÓNIS 1971.; BOSSÁNYI 1918.; LUKSICS I–II 1938.; FERENCZI 2009.

¹¹ Ez a gyakorlatban, mintegy 300 oklevél feldolgozását jelenti, 1377–1447 között.

¹² Magyarországon pl. az óbudai, szepesi, fehérvári királyi társaskáptalanok forrásadottsága is felülmúlja az aradi testületét, ehhez hasonlóan jobb forrásadottsággal rendelkezik a magyarországi székeskáptalanok nagyobb része. A nyugati intézményekhez l. SANTIFALLER 1924–1925.; MILLET 1982.; BITTINS 1992.; FOUQUET 1987; LEPINE 1995.

¹³ A káptalani testületre vonatkozó vizsgálat Arad esetében sem példanélküli. Békefi Remig már elvégzett egy vizsgálatot a káptalani iskolára vonatkozólag, és ennek kapcsán gyűjtötte össze az aradi prépostság olvasókanonokjait és néhány éneklőkanonokját. Ugyanakkor Békefi könyve nem célozta meg a testület egész tagságának archontológiai összeállítását, valamint több esetben revideálnom kellett a könyvében megadott évszámokat, erre majd a méltóságviselők tárgyalásánál bővebben kitérek. BÉKEFI 1910. 190–196.

¹⁴ STONE 1971. 46–79.; GENET 1978. 69–100.

nek megfelelően a kanonoki javadalmakkal, valamint a káptalanba való bejutással foglalkozom, azaz a testületet érintő általános tendenciákat igyekszem áttekinteni. Természetszerűleg a lehetőségekhez mérten komparatív módszert alkalmazva töreksem arra, hogy hogy a saját adataimat a korábbi eredményekkel is összevegyem.

Kanonoki stallumok a káptalanban

Az aradi társaskáptalan létszámát tekintve két álláspont alakult ki a kutatásban. Az egyiket Juhász Kálmán képviselte, aki szerint ez 15–20 fő között lehetett,¹⁵ ezzel szemben Mályusz Elemér 12 fővel (esetleg valamivel többel) számolt,¹⁶ Gálfi Emőke pedig utóbbihoz csatlakozott megjegyezve, hogy a 15. század végére biztosan 12 főre csökkent a testület létszáma.¹⁷ Magam is utóbbi mellett foglalkozok állást, kiegészítve azzal, hogy esetenként a káptalan létszáma a 12-t sem érhette el,¹⁸ ennek fényében pedig valószínűnek tűnik, hogy az általam azonosított kanonokok egy-egy jobban adatolható évre a káptalan teljes személyi állományát jelentették, míg azokban az években, amelyekben kevesebb személy tűnik fel az oklevelekben valószínűleg csak a hiteleshelyi személyzet jelent meg. Mindezek mellett világosan látszik, hogy az aradi prépostság létszám tekintetében elmarad a népesebb magyarországi káptalanoktól, ugyanis a legnépesebb testületek (esztergomi, pécsi) 39/40 stallummal rendelkeztek, de még Veszprémben is 36, Győrött 34, Zágráiban 32, Váradon pedig 24 kanonoki javadalom állt rendelkezésre a tárgyalt korszakban. Az aradi kanonokok száma kevéssel múlhatta alul a bácsi és nyitrai 20–20, illetve a váci 16 kanonoki stallummal rendelkező káptalanokat,¹⁹ hasonló méretű lehetett vagy talán meg is haladta a kalocsait, amely csupán tíz javadalommal rendelkezett.²⁰ Azonban, ha kizárólag a társaskáptalanok létszámával vetjük össze az aradi 12-t, akkor már más arányokkal szembesülünk: Fehérvárott 34,²¹ Óbudán 24,²² Szepesen 16,²³ Szebenben 15,²⁴ Pozsonyban 14,²⁵ Pozsegán 13²⁶ kanonok élvezhetett egy-egy javadalmat. Tehát míg a fehérvári káptalan kivételt képez, addig az aradi prépostság létszámában illeszkedik a nem

¹⁵ JUHÁSZ 1989. 497.

¹⁶ MÁLYUSZ 1971. 117–118.

¹⁷ GÁLFI 2011. 23.

¹⁸ L. az 1. számú táblázatot!

¹⁹ A váci kanonokok számára vonatkozólag vö. MÁLYUSZ 1971. 110.; C. TÓTH 2015c. 7.

²⁰ FEDELES 2005. 48–51.

²¹ FEDELES 2005. 49.

²² KÖBLÖS 1994. 15.

²³ MÁLYUSZ 1971. 110.

²⁴ TEMESVÁRY 1922. 326.

²⁵ KNAUZ 1880. 584; C. TÓTH 2013b. 108.

²⁶ MÁLYUSZ 1971. 112.

püspöki székhelyen lévő társaskáptalanokhoz, ugyanakkor meghaladja az egyházmegyei központokban létesített kollegiális egyházak létszámát.²⁷ Mint, ahogy fentebb is említettem, az aradi káptalan esetében nem maradt fenn olyan státútum, amely a káptalan méltóság- és tisztségviselőinek, valamint a kanonokok feladatainak szabályozásával, jogaikkal foglalkozna, mint például a váradi testület esetében.²⁸ Ezen okból kifolyólag a kanonoki feladatokat a szakirodalom nyomán ismertetem röviden.²⁹

Javadalom/Év	1421	1422	1423	1424	1425
1. prépost	Valencia-i Ottobonus	?	?	?	?
2. olvasókanonok	Péter, László fia és Csamai János	Csamai János	Csamai János	Vid	Vid
3. éneklőkanonok	Vid	Vid	Vid	Pál	Pál
4. őrkanonok	Pál	Pál	Pál	Pál	Pál
5. kanonok	Ágoston	Ágoston	Ágoston	Ágoston	Ágoston
6. kanonok	Mátyás, Imre fia	[Mátyás, Imre fia]	[Mátyás, Imre fia]	[Mátyás, Imre fia]	[Mátyás, Imre fia]
7. kanonok	Kovácsi István	Kovácsi István	[Kovácsi] István	Kenézi Jakab	[Kenézi Jakab]
8. kanonok	Darabos Tamás	Darabos Tamás	Nováki Tamás	Nováki Tamás	Nováki Tamás
9. kanonok	Kelemen	Nováki Tamás	–	Kovácsi Jakab	Benedek
10. kanonok	Pál, Mihály fia	–	–	–	Lukács

1. táblázat Az aradi prépostság tagjai (1421–1425)

A magyar társaskáptalanok méltóságviselői – hasonlóan a székeskáptalanokéihoz – az ún. négy oszlopos kanonok, vagyis a prépost (*prepositus*), az olvasó- (*lector*), az éneklő- (*cantor*) és az őrkanonok (*custos*) voltak, ugyanakkor a székeskáptalanokkal szemben ezek esetében nem beszélhetünk kisprépostokról, hiszen a legtöbb társaskáptalan alá nem tartozott további kollegiális egyház, mint a legtöbb magyarországi székeskáptalan esetében.³⁰

²⁷ Vö. MÁLYUSZ 1971. 110–115.

²⁸ BUNYITAI 1886.

²⁹ FEDELES 2005. 46–65.; KRISTÓF 2014. 19–29.

³⁰ Ez alól kivételt képez a fehérvári prépostság, amelynek tagja volt a fehérvári Szent Miklós káptalan prépostja.

A kanonokok jövedelmei kapcsán a Zsigmond-kori kútfőink mindössze három esetben szolgáltatnak pontos összeget az aradi javadalmakat illetően.³¹ A három adatból kettő az olvasókanonoki méltóság éves jövedelmét rögzíti a 14. század végén, majd az 1430-as évekre vonatkozólag, a harmadik adatunk pedig az örkanonoki méltóságát említi. A *lector*i bevételek kapcsán két adat szerepel: míg András esetében 30 forintot jelölt meg a forrás, addig Mátyásét 70 forintra taksálta, igaz a két adat között több mint 30 év eltérés van. Bár közelebbről nem ismert, hogy mi jelenti a két összeg közötti különbséget, véleményem szerint a legvalószínűbb magyarázat, hogy míg András esetében „tisztán” a *lector*i méltóság címén járó jövedelem került feltüntetésre, addig Mátyás kapcsán a kanonok teljes jövedelmét adták meg, kiegészítve András 30 forintját az egyéb jogcímenek (pl. magisztrátusi negyed? a káptalan beneficiális jövedelme?) kapott összegeivel. Balázs örkanonok jövedelme 30 forintot tett ki, éppen abban az időszakban, amikor az olvasókanonoké is azonos összeggel szerepel a forrásban. Ez az összeg csekélynek számít, különösen amennyiben azt feltételezzük, hogy a pozsonyi káptalanhoz hasonlóan Aradon is egybeolvadt az örkanonoki méltóság a dékánkanonoki tisztással.³² Sajnos kontroll adat hiányában nem lehet eldönteni, hogy ez az összeg a *custodia* teljes jövedelmét jelentette-e vagy csak a méltóság után járó fizetségét, ahogyan az olvasókanonok esetében feltételezhető. A 15. századi forrás hiányában egyelőre eldönthetetlen, hogy a kanonoki jövedelmek valójában egységes emelkedését jelzik-e az olvasókanonokok jövedelmkülönbségei, vagy csupán a javadalom értékének két különböző megközelítésével találkozunk, így az aradi stallumokkal járó bevételek meghatározása további kutatást igényel.

A források szűkössége dacára is érdemes a fenti összegeket összehasonlítani a magyarországi káptalani javadalmak értékével. Sajnos – amint láthattuk – Arad esetében nem maradtak fenn számadáskönyvek, amelyek alapján, akár a jövedelmek eloszlását, akár a javadalmak illetén sorrendjét meghatározánk. Ebben a tekintetben a magyarországi káptalanok helyzete azonos, így a magyar kutatás elsősorban a pápai regiszterek és *supplicatio*ok sokszor pontatlan és önelmentmondó adataira támaszkodhat.³³ Fedeles Tamás a pécsi székeskáptalanról írt művében rendszerezte és sorrendbe állította a magyarországi kanonoki jövedelmeket: „Eger 480, Esztergom 400, Pécs, Buda, Fehérvár 300, Veszprém és Várad 250, Győr 240, Kalocsa 200, Vác 160, Bács és Zágráb 100, Bosznia és Szerém 70 Ft”.³⁴ A csanádi székeskáptalan esetében G. Tóth Péter pedig a nagyprépost jövedelmét 160–200 forintban adta meg.³⁵ A méltóságviselők tekintetében Fedeles

³¹ 1393. 08. 18.: Mon. Vat. I/3. 223. 251; JUHÁSZ 1927. 237. 16. sz.; vö. G. TÓTH 2014. 194.; JUHÁSZ 1927. 239. 18. sz.

³² Balázs, János fia kanonok, bővebben I. G. TÓTH 2014. 194.

³³ FEDELES 2005. 152.

³⁴ Uo. 154.

³⁵ G. TÓTH 2014. 14, 158.

60 forintra teszi a javadalmak éves bevételét,³⁶ ezzel párhuzamosan G. Tóth a csanádi méltóságviselők jövedelmét évi 100 forintban határozta meg.³⁷ Noha az erre vonatkozó, összesítő táblázatának tanúsága szerint igen szórványos összegeket közölnek a források, a 100 forint körüli összeg ezek átlagaként értelmezhető.³⁸ Kristóf Ilona a méltóságviselőkre vonatkozó konkrét adatok hiányában az egyszerű kanonoki javadalom értékének dupláját, 120 forintot valószínűsít a 15 század második felében.³⁹ Az egyszerű kanonoki javadalmak esetében Fedeles 40–60 forintban határozta meg a minimumot, amely a 15. század végén elérhette a magyar székeskáptalanok átlagos bevételét, a 70–80 forintot.⁴⁰ G. Tóth a csanádi egyszerű kanonokok bevételeit illetően a 14. század végén 70–90 forintos átlaggal számolt, a 15. századra azonban 40–60 forintos átlagbevételt állapított meg.⁴¹ Kristóf Ilona pedig a pápai *supplicatio*k alapján 60 forintban határozta meg az egyszerű javadalmak jövedelmét.⁴² Mindezek és a rendelkezésünkre álló három jövedelem adat alapján arra következtettek, hogy a 14. század és a 15. század fordulóján a káptalani méltóságok bevételei a csanádi és a váradi jövedelmek mintegy 30–50%-át teheték ki. Ezek az arányok pedig akár az egész káptalani közösségre is vonatkoztathatók.

Méltóságviselők

Az aradi prépost, a további nem püspöki székhelyen található társaskáptalanok előjáróihoz hasonlóan megkülönböztetett helyzetben volt a székeskáptalanokban stallummal rendelkező kollegiális egyházainak vezetőivel szemben. Alapesetben egy ilyen egyházat vezető klerikus nem foglalt helyet kisprépostként az adott székeskáptalanban. Ez magyarázza azt is, hogy az aradi prépost soha nem volt azonos személy az aradi főesperessel, aki viszont a csanádi székeskáptalan kanonokja volt,⁴³ ellentétben például a pozsonyi prépostság és főesperesség vagy a pozsegi főesperesség és prépostság esetében több alkalommal is előfordult a két stallum közös viselése.⁴⁴ Ennek ellenére sem tételezhetjük fel, hogy az aradi prépost a napi teendők ellátásában és a testület ügyeinek intézésében részt vett volna. A préposti méltóság sok esetben szolgált a király szolgálatában

³⁶ FEDELES 2005. 154.

³⁷ G. TÓTH 2014. 14.

³⁸ Uo. 159.

³⁹ KRISTÓF 2014. 169.

⁴⁰ FEDELES 2005. 155.

⁴¹ G. TÓTH 2014. 15, 160–161.

⁴² KRISTÓF 2014. 169.

⁴³ G. TÓTH 2014. 11.

⁴⁴ KOSZTA 1991. 41.; KOSZTA 1995. 236–237; KRISTÓ 1988. 283–304.

állók (pl. a kancellária munkatársai, diplomaták, stb.) javadalmazására – vagyis a vizsgált időszakra a prépost eltávolodott a káptalan munkájától. Juhász Kálmán szerint a káptalani és préposti hatáskörök és birtokok elválasztása 1380 körül történhetett meg, azaz minden bizonnyal a Zsigmond-korban már ez jellemezte a testület és a prépost viszonyát.⁴⁵ Emellett pedig 1392-re a prépost és a káptalan közti joghatósági vitát is lezártnak tekinthetjük, ugyanis a két fél megegyezett arról, hogy a prépost csak a káptalan többségének egyetértésével szankcionálhatta a testület tagjait.⁴⁶ Összesen hat prépost kapott javadalmat a Zsigmond-korban, ami a hivatali időket tekintve majdnem tíz éves (9,4) átlagot jelent. (A testület elöljáróit l. a 2. számú táblázatban!)

Prépostok ⁴⁷	Első adat	Utolsó adat
János	1388. 08. 31.	1392. 05. 02.
László	1395. 01. 07.	1400. 01. 16.
Péter	1409. 10. 15.	1412. 01. 25.
Ottobonus de Bellonis de Valencia	1413. 07. 26.	1421. 02/03. 13.
Jakab		†1427. 03. 29. e.
Emődi Pál	1446. 04. 03.	?

2. táblázat *Prépostok (1388–1446)*

Sorrendben az olvasókanonok követte a prépostot, a kórusban tőle balra foglalhattott helyet, övé lehetett a második felszólalási lehetőség, és a prépost távollétében ő vette át a káptalan vezetését. Tekintélyét tovább emelte, hogy ő irányította a káptalan hiteleshelyi tevékenységét is, egyúttal pedig a káptalani iskolát is vezette. Utóbbi jelentőségét pedig jól mutatja, hogy a tanárai között gyakran találunk nagyműveltségű, külföldi egyetemet látogatott férfiakat.⁴⁸ A vizsgált korszakban összesen 12 kanonokot sikerült azonosítanom, ami azt jelenteni, hogy a hivatali idő átlagosan hat (5,83) év volt 1377–1447 között. Ugyanakkor meg kell jegyezni, hogy 1377 és 1390 között, azaz a vizsgálat első 13 évében egyetlen személyt sem sikerült azonosítanom. Így, amennyiben a mintavétel időintervallumát 1390 és 1447 közé szűkítjük, akkor a hivatali idő átlaga, majdnem öt évre (4,75) csökken. Véleményem szerint – az előrelépésre és javadalomváltásra vonatkozó adatok hiányában ennek oka, hogy mivel a lektorokat a káptalani testület választotta meg, a

⁴⁵ JUHÁSZ 1989. 500. Ezt támasztja alá az is, hogy 1388-ban az „aradi Középutcát” Jakab szentgyörgymezei prépost, és esztergomi vikárius helyettese, Balázs kanonok kettéosztotta a prépost és a káptalan között, 1388. 08. 31.: DL 29728. BÓNIS 1971. 242. és 254.

⁴⁶ BÓNIS 1971. 254.

⁴⁷ A táblázat adatai C. Tóth Norbert munkájából származnak: C. TÓTH 2013a. 23.

⁴⁸ JUHÁSZ 1989. 502.

választás során gyakran az idősebb, tekintélyesebb tagokat emelték a méltóságba, amely kétségkívül összefüggött az életkorukkal. A 12 méltóságviselő közül három fő kapcsán egy vagy kevesebb, további négy fő tekintetében pedig, – azaz majdnem a kanonokok felének esetében – mindössze két évre tudtam adatolni a *lector*i méltóság viselését. (Erre lásd 2. számú táblázatot!). Az olvasókanonok jövedelméről két eltérő összeget megjelölő forrásunk maradt fenn, egyrészt János fia András kanonok esetében, az ő kanonikátusának értéke 30 forintra rúgott a 14. század végén, és amelyről éppen le kellett mondania Andrásnak.⁴⁹ Ezzel szemben Mátyás, Imre fia az olvasókanonoki javadalmát megtarthatta, amely az ő esetében több mint az előző kétszeresét, körülbelül évi 70 forintot jelentett 1430 körül.⁵⁰ Helyetese a *sublector* vagy alolvasókanonok volt.⁵¹

<i>Lectorok</i> ⁵²	Első adat	Utolsó adat
András	1390. 10. 30. ⁵³	1396. 06. 27. ⁵⁴
György	1397. 05. 14. ⁵⁵	1401. 03. 15. ⁶
Mátyás	1404. 06. 05. ⁵⁷	1405. 12. 24. ⁵⁸
András	1407. 03. 16. ⁵⁹	1407. 12. 25. ⁶⁰
Imre	1409. 06. 22. ⁶¹	1414.10. 15. ⁶²
Péter, László fia	1417. 06. 17. ⁶³	1421. 02. 13. előtt ⁶⁴
üresedés	1421. 02. 13.	1421. 08. 05.
Csamai János mester	1421. 08. 05. ⁶⁵	1423. 12. 17. ⁶⁶

⁴⁹ G. TÓTH 2014. 189.

⁵⁰ JUHÁSZ 1927. 239. 18. sz.

⁵¹ Arról, hogy a tisztség Aradon is létezett, csupán egyetlen oklevél tudósít, és ebben a kiadványban sincs név csupán az szerepel, hogy: „clerico Quinqueecclesiensis dioecesis sublectore ecclesie nostre [Orodiensis– K. I.] predicte pro testibus notaris et rogatis” – DL 43490.

⁵² A táblázatban szereplő kanonokok hivatali idejét vö. BÉKEFI 1910. 191–196.

⁵³ 1390. 10. 30.: DF 259885.

⁵⁴ 1396. 06. 27.: DL 42630.

⁵⁵ 1445. 04. 28.: DL 59299.

⁵⁶ 1401. 03. 15.: DL 66853.

⁵⁷ 1404. 06. 05.: DL 37589.

⁵⁸ 1405. 12. 24.: DF 210629.

⁵⁹ 1407. 04. 28.: DL 64124.

⁶⁰ 1410. 03. 21.: DL 9366.

⁶¹ 1409. 06. 22.: DL 30144.

⁶² 1414. 10. 15.: DF 262354.

⁶³ 1417. 06. 17.: DL 65624.

⁶⁴ „humiliter instrumentam ad canonicatum et prebendam condam domini Petri [fili] Ladislai lectoris et canonici nostri [...] obitum de jure et de facto vacantes” – 1421. 02. 13.: DL 43490. Tehát Péter már az említett oklevél kiállítása előtt elhunyt. – ZsO VIII. 99.

⁶⁵ 1421. 08. 05.: DL 11116.

⁶⁶ 1423. 12. 17.: DL 1408.

<i>Lectorok</i>	Első adat	Utolsó adat
Vid mester ⁶⁷	1424. 07. 07. ⁶⁸	1426. 09. 08. ⁶⁹
János	1426. 10. 31. ⁷⁰	1428. 03. 10. ⁷¹
Gergely	1429. 01. 27. ⁷²	1429. 05. 21. ⁷³
Gyulai Balázs	1435. 03. 10. ⁷⁴	1437. 05. 07. ⁷⁵
Pál	1438. 11. 18. ⁷⁶	1441. 11. 10. ⁷⁷
György	1444. 07. 03. ⁷⁸	1452. 02. 08. ⁷⁹

3. táblázat *Olvasókanonokok (1390–1452)*

Az olvasókanonokot az éneklőkanonok követte a rangsorban, a kórusban a prépost után következett, feladatai a következőkre terjedtek ki: a prépostsági templom liturgiájának irányítása, a karpapok felügyelete, a mise és a harangozási rend felügyelete, illetve a hiteleshelyi iskolában ének oktatása.⁸⁰ A vizsgált periódusban összesen öt éneklőkanonokot sikerült azonosítanom. (Erre lásd bővebben a 4. számú táblázatot) Két időszakban (1377–1390 és 1425–1435 között) nem tudtam azonosítani egyetlen *cantort* sem, az utóbbi hiátus esetében azonban nem a stallum megüresedéséről, hanem a kanonok távollétéről van szó. A tárgyalt időszakban tehát összesen öt kanonok töltötte be a méltóságot, ami kerekén tíz éves átlagot jelent. Megjegyzem, a korszak utolsó éneklőkanonokjának, Mátyásnak kétévi méltóságviselése esett a vizsgált időszakra, jöllehet összesen 13 évig viselte a *cantori* javadalmat. A leghosszabb ideig István töltötte be a tisztséget, 1397–1418 között összesen 21 évig. A legrövidebb ideig, mindössze két évig Pál látta el a kántori teendőket. Jöllehet a tanúnévsorokban a *cantor* távollétére történő utalás akár Pálra is vonatkozhat, ez azonban egyelőre források hiányában nem támasztható alá.⁸¹

⁶⁷ Előtte éneklőkanonok. Erre l. a 4. számú táblázatot!

⁶⁸ 1424. 07. 07.: DL 11531.

⁶⁹ 1426. 09. 08.: DL 11839.

⁷⁰ 1426. 10. 31.: DL 11852.

⁷¹ 1428. 03. 10.: DF 261887.

⁷² 1429. 01. 27.: DL 12031.

⁷³ 1464. 06. 09.: DF 254994.

⁷⁴ 1435. 03. 10.: DF 253203.

⁷⁵ 1437. 05. 21.: DL 30797.

⁷⁶ 1438. 11. 18.: DL 13245.

⁷⁷ 1441. 11. 10.: DL 86564.

⁷⁸ 1444. 07. 03. DL 13785.

⁷⁹ 1452. 02. 08.: DL 14472.

⁸⁰ FEDELES 2005. 55–56.

⁸¹ „presentibus ibidem honorabilibus viris dominis absente cantore.” – DL 11651.

Cantorok	Első adat	Utolsó adat
Balázs	1390. 03. 07. ⁸²	1396. 06. 27. ⁸³
István	1397. 05. 14. ⁸⁴	1418. 10. 23. ⁸⁵
Vid	1420. 06. 04. ⁸⁶	1423. 12. 17. ⁸⁷
Pál	1424. 07. 07. ⁸⁸	1425. 04. 03. ⁸⁹
Pál távolléte ⁹⁰	1425	
Mátyás	1435. 03. 10. ⁹¹	1448. 03. 02. ⁹²

4. táblázat *Éneklőkanonokok (1390–1448)*

A negyedik *dignitarius* az őrkanonok volt, akinek feladatai közé tartozott a templom felügyelete, a kapuk nyitása és zárása, illetve a hiteleshelyi pecsét, a kegyszerek, templomi felszerelések biztosítása, pótlása és őrzése.⁹³ Amennyiben a káptalani iskola rendelkezett önálló könyvtárral, ahogy a székesegyházi iskolák esetében láthattuk, akkor valószínűleg a könyvek felügyelete, kölcsönzése is az őrkanonok feladatát képezte.⁹⁴ Aradon feltételezhető, hogy a pozsonyi káptalanhoz hasonlóan az őrkanonok látta el a dékánkanonok feladatait, abban az esetben, ha az a tisztség betöltetlen maradt.⁹⁵ Korszakunkban összesen hét személy töltötte be a méltóságot, ami 7,14 éves átlagot jelent. A leghosszabb ideig, összesen 13 évig Pál látta el a *custosi* feladatokat, a legrövidebb ideig pedig valószínűleg Balázs, aki csupán alig több mint három évig viselte a javadalmat. (Erről bővebben lásd az 5. számú táblázatot!) Az őrkanonoki méltóság javadalmát szintén ismerjük egy kanonok kapcsán a 15. század első évtizedéből, amelynek összege András *lectoré*hoz hasonlóan 30 forintot tett ki.⁹⁶

⁸² 1390. 03. 07.: DF 259884.

⁸³ 1396. 06. 27.: DL 42630.

⁸⁴ 1445. 04. 28.: DL 59299.

⁸⁵ 1418. 10. 23.: DL 10716.

⁸⁶ 1420. 06. 04.: DL 79610.

⁸⁷ 1423. 12. 17.: DL 1408.

⁸⁸ 1424. 07. 07.: DL 11531.

⁸⁹ 1425. 04. 03.: DL 11651.

⁹⁰ Ezt követően 1435-ig nem szerepel a cantor neve az oklevelekben, mert „presentibus ibidem honorabilibus virisdominis absente cantore” – 1429. 01. 27.: DL 12031

⁹¹ 1435. 03. 10.: DF 253203.

⁹² 1448. 03. 02. DL 65414.

⁹³ FEDELES 2005. 56–57.

⁹⁴ Uo. 52.

⁹⁵ C. TÓTH 2013b. 42–45.

⁹⁶ 1393. 08. 18.: Mon. Vat. I/3. 223. 251.; G. TÓTH 2014. 189.

Custosok	Első adat	Utolsó adat
Tamás	1390. 03. 07 ⁹⁷	1401. 03. 15. ⁹⁸
Balázs, János fia	1404. 06. 05. ⁹⁹	1407. 12. 25. ¹⁰⁰
András	1409. 06. 22. ¹⁰¹	1413. 03. 03. ¹⁰²
Pál	1414. 07. 29. ¹⁰³	1427. 08. 01. ¹⁰⁴
Lukács	1429. 01. 27. ¹⁰⁵	
Tamás	1435. 03. 10. ¹⁰⁶	
István	1436. 11. 30. ¹⁰⁷	1448. 03. 02. ¹⁰⁸

5. táblázat *Őrkanonokok (1390–1448)*

Tisztségviselők

A méltóságviselők tárgyalásához hasonlóan ebben az esetben is a szakirodalom eredményeivel igyekeztem összevetni az aradi testületben stallummal rendelkező tisztségviselőket. A székeskáptalanokkal ellentétben itt nem kapott kanonoki helyet egyetlen főesperes sem, ugyanis ezek mind a területileg illetékes püspökséghez, így a püspöki székhelyen lévő székeskáptalanhoz tartoztak.¹⁰⁹

Más a helyzet azonban a többi, máshol (is) jellemző tisztség esetében. Aradon is volt *decanus*, azaz dékánkanonok. Ezt az analógiákon túl az is bizonyítja, hogy egy esetben a Zsigmond-korban is feltűnt az oklevelekben.¹¹⁰ Ugyanakkor mindössze egyetlen személy ismeretes dékánkanonokként a Zsigmond-korban, ami első látásra igen meglepő, különösen az aradi káptalan birtokállományának és a só kereskedelméből származó jövedelmének a tükrében, amely véleményem szerint „teljes embert kívánt”. Erre adhat magyarázatot a C. Tóth Norbert feltételezése, amely szerint a dékánkanonok feladatait az őrkanonok láthatta el

⁹⁷ 1390. 03. 07.: DF 259884.

⁹⁸ 1401. 03. 15.: DL 66853.

⁹⁹ 1404. 06. 05.: DL 37589.

¹⁰⁰ 1410. 03. 21.: DL 9366.

¹⁰¹ 1409. 06. 22.: DL 30144.

¹⁰² 1413. 03. 03.: DL 63117.

¹⁰³ 1413. 12. 04.: DL 10145.

¹⁰⁴ 1428. 08. 01.: DL 43714.

¹⁰⁵ 1429. 01. 27.: DL 12031.

¹⁰⁶ 1435. 03. 10.: DF 253203.

¹⁰⁷ 1437. 05. 21.: DL 30797.

¹⁰⁸ 1448. 03. 02.: DL 65414.

¹⁰⁹ Az aradi főesperesekről bővebben I. G. TÓTH 2014. 138.

¹¹⁰ 1434. 12. 07.: DL 30170.

a pozsonyi káptalanban.¹¹¹ És bár az aradi prépostság esetében nem mutatható ki a dékán- és az örkanonok feladatának és jogkörének ilyen hasonlósága, mindenesetre erre enged következtetni, hogy mindössze egy dékán neve maradt az utókorra, és róla, Jánosról (IV.) is csak egyetlen évre tudtam adatolni a dékáni szerepvállalást.¹¹² Tehát, bár a Zsigmond-korban Aradon is létezett a dékáni tisztség vagy inkább az ahhoz tartozó jog- és feladatkör, az újabb kutatások fényében azonban érdemes elgondolkozni azon a lehetőségen, hogy ezt a feladatkört az örkanonok látta el.¹¹³ Feladatai és hatásköre pedig a következőkre terjedt ki: igazgatta a káptalan birtokait, szétosztotta a bevételeket a kanonokok között, a káptalan jobbágysai felett gyakorolta a joghatóságot, a kanonokok között felmerülő vitákat, pereket rendezte, külső fórumokon képviselte a testületet. Eredetileg évente választották a testület tagjai közül általában egyszerű szótöbbséggel.¹¹⁴

A dékánkanonokhoz hasonlóan mindössze egyetlen forrás bizonyítja a *sublector*, azaz az alolvasókanonok hivatalának létezését Aradon. Imre fia Mátyás „kanonokká avatásakor” az oklevél tanúnévsorában szerepel egy aradi alolvasó – sajnos a neve már nem olvasható.¹¹⁵ Tehát túl a környező testületek példáin, Aradon is adatolni tudjuk a tisztség létezését, és ezt kibővíthetjük az egész tárgyalt időszakra vonatkozólag. Feladata a *lector* segítése, így oktatott a hiteleshelyi iskolában, valamint felügyelte a hiteleshelyi tevékenységet is. Fizetését a *lectortól* kapta, és neki tartozott felelősséggel.

A forrásokban az előző két tisztséghez hasonlóan szintén egy alkalommal találkozunk a *succentor*, azaz az aléneklőkanonok megnevezéssel, az *sublector*hoz hasonlóan ebben az esetben is az adott méltóság helyettesítőjéről értesülünk. A *succentor* is tanított az iskolában, valamint az éneklőkanonoknak segített – vagy távollétében vezette – az énekkart, ennek eredményeképpen a *cantornak* tartozott felelősséggel, és a fizetését is tőle kapta.¹¹⁶ Sajnos ebben az esetben forrásaink nem számoltak be még csak a tisztség létezéséről sem, ugyanakkor az eddig is használt analógia alapján véleményem szerint az aléneklő hivatalának létezése is elfogadható.

A negyedik dignitárius helyettese volt az alórkanonok (*subcustos*), az ő létezéséről egyetlen alkalommal értesülünk. Forrásunk a káptalan egy 1446. novemberi kiadványa, a tisztségviselő neve pedig László, aki egyúttal karbéli pap is volt.¹¹⁷ Az alórkanonok a *custostól* kapta a fizetését, és neki tartozott felelősséggel

¹¹¹ C. TÓTH 2013b. 44–45.

¹¹² 1434. 12. 07.: DL 30170.

¹¹³ C. TÓTH 2013b. 42–45.

¹¹⁴ FEDELES 2005. 59.

¹¹⁵ 1420/21. február 13: DL 43490. ZsO VIII. 59.

¹¹⁶ FEDELES 2005. 64.; KRISTÓF 2014. 25.

¹¹⁷ 1446. 11. 16.: DL 13973.

is, feladata pedig a hiteleshely templomának rendben tartása, a sekrestye „őrzése”, a liturgia előkészítése, valamint a harangozás felügyelete volt.

Más káptalani testületekhez hasonlóan Aradon is fontos szerepet tölthetett be a hiteleshelyi tevékenységben a *notarius* – azaz a jegyző –, aki az okleveleket fogalmazta, továbbá jelen volt azok lepecsételésénél, és vezette a regisztrumot.¹¹⁸

További stallumok

A káptalan 12 (+/-1) stallumából tehát a négy „oszlopos kanonokon” túl (a prépost, olvasó-, éneklő- és az örkanonok) valószínűleg egy, esetleg két tisztségviselő foglalt helyet a káptalanban (dékán és a jegyző), azaz mintegy hat-nyolc stallum maradt a többi egyszerű vagy mesterkanonok számára. Sajnos a vizsgált időszak 50 évében néhány nagyobb, több éven át tartó forráshiány is nehezíti az anyaggyűjtést, így például 1387–1390, az 1414–1417, az 1429–1437 közötti évekből egyetlen aradi javadalmast sem tudtam azonosítani. Az említett 14 év a vizsgált korszak 28%-át teszi ki. Az „oszlopos kanonokokat” nem számolva évente átlagosan három-négy kanonok neve maradt fenn az oklevelekben, üdítő kivételt képez 1421 és 1422, amikor is hét, illetve hat kanonokot tudtam azonosítani. A „negatív csúcst” pedig – nem számolva azon éveket, amikor teljes hiányt szenved az adattár – 1395 és 1406 jelenti, amikor egy-egy kanonokot sikerült adatolnom. Mivel a tisztségviselők közül korszakunkban csupán három személy ismert, joggal feltételezhető, hogy ők is ezekben a tanúnévSORokban „bújtak meg”, emellett elképzelhető, hogy egyszerűen csak nem tartoztak a hiteleshelyi személyzetbe, és ezért nem jelentek meg annak kiadványiban. Az oklevelekben szereplő kanonokok tehát a dignitáriusokat követő hat-nyolc stallum birtokosai voltak, vagyis szinte bizonyos, hogy az egyszerű javadalmások közé tartoztak, megjegyezve, hogy csak elvétve találkozunk konkrét funkciójukkal, mint pl. a dékánkanonok esetében. Mindemellett úgy vélem, hogy a legjobban adatolható években a káptalan személyzetének akár egészét sikerült feltárnom, míg a forráshiányokkal sújtott években fellelt egy-egy kanonok funkciója elgondolkodásra kényszerítheti a kutatást abból a szempontból, hogy mely kritérium alapján, miért éppen az adott személy szerepel az oklevél *series dignitatum*ában. Ezt maga az oklevél válaszolhatja meg, hiszen a tanúnévSOR esetében a többi kanonok valószínűleg éppen valamilyen feladatot láthatott el (pl. határjárás, tanúskodás), a méltóságsor esetében pedig az egyszerű javadalmasnak is valamilyen tisztséget kellett viselnie, amelyet nem említ a diploma. Ugyanakkor az is lehetséges, hogy maga a jegyző jelenik meg, akár mint tanú, akár mint „méltóság”. Azokban az években pedig, amikor az átlagosnak számí-

¹¹⁸ FEDELES 2005. 64.

tó három-négy kanonokot tudtam kimutatni, úgy gondolom, hogy a káptalan oklevelében, mint tanúk vállaltak szerepet. Ezekben az években tehát a káptalan személyzetének, mintegy 58–66%-át tudtam adatolni az okleveles kútfőkből, amely kiegészült a pápai kérvénykönyvekből, illetve a más testület adattárából azonosított kanonokokkal.

Az említett méltóságsorokban a kanonokok jelzőjeként szerepel a *magister* szó, amely alapján a kutatás máig használja a „mesterkanonok” kifejezést az egyszerű kanonoki stallummal rendelkező kanonokokra. A mester titulus eredetéről a korábbi szakirodalom –elsősorban Mályusz Elemér – azt feltételezte, hogy az egyetemi végzettséget jelöli az egyes kanonokok nevei előtt.¹¹⁹ Jóllehet már Mályusz korában többen megkérdőjelezték a feltételezés megalapozottságát, különösen a 14. századtól kezdődő időszak kapcsán, a probléma tisztázására csak 2000-ben Rácz György, a *Századok* folyóiratban közzétett tanulmánya tett kísérletet.¹²⁰ Korszakunkban már valószínűsíthető, hogy a kanonoki stallumhoz mintegy „automatikusan” kapcsolódott a *magisteri* cím használata, függetlenül attól, hogy az adott kanonokról bizonyítható-e egyetemi végzettség, vagy sem.¹²¹ A Zsigmond-korra tehát valószínűleg már nem kötődött semmilyen jogi gyakorlathoz, jövedelemhez vagy iskolázottsághoz, ahogy az a korábbi korszakokban feltételezhető.¹²² Az aradi prépostság 14–15. századi gyakorlata a „mester” cím kapcsán is emellett szól, hiszen az egyetemi végzettségre való illetén utalás a névhasználatban azért sem feltételezhető, mert a kanonokok közül senkinek nem adatolható az egyetemi végzettsége korszakunkban. Ráadásul a kanonokok legjelentősebb része nem azonosítható, de még az azonosítható kanonokok legnagyobb része is jobbágy származásúnak tekinthető – ezek az arányok kellő óvatossággal ugyan, de a káptalan egészére kivetíthetők –, amely kanonokok esetében jóval kevésbé képzelhető el az egyetemi végzettség. Emellett az a tény sem hanyagolható el, hogy külföldi egyetemjárás alapvető forrásaiként szolgáló anyakönyvekben sem találhatók meg az aradi kanonokok a korszakban.¹²³ A másik eshetőség azonban sokkal izgalmasabb: felmerül a lehetőség, miszerint – ahogy a korábbi időszakokban, úgy a Zsigmond-korban is – a káptalani prebendákhoz kapcsolt egyházak feletti magisztrátusi jog, mint jövedelemforrás képezte a címhasználat alapját. Mindamelllett, hogy a káptalan magisztrátusi jogát erre a korszakra vonatkozólag kimutatni nem tudom, véleményem szerint nem zárható ki teljes bizonyossággal a joggyakorlat és az ebből

¹¹⁹ MÁLYUSZ 1971. 50–53.

¹²⁰ Mályusz elméletének megkérdőjelezőiről l. RÁ CZ 2000. 153–155.

¹²¹ A magiszteri címhasználatról bővebben l. RÁ CZ 2000. 150–155.; SOLYMO SI 1989. 84.

¹²² Erről RÁ CZ 2000. 154–155.; MÁLYUSZ 1971. 50–51.

¹²³ A Mátyás-korban is csupán egy, az egyébként diplomata karrier befutó Túronyi Kelemen esetében mutatható ki egyetemi tanulmány valamely olasz *studium generalén*. FEDELES 2005. 458–459.

adódo címhasználat.¹²⁴ Ahogy Rác György rávilágított: a *magister* titulus használata noha, akár általánossá is válhatott korszakunkra, ennek alapját viszont legvalószínűbben a magisztrátusi jog, illetve az ahhoz kapcsolódó jövedelem képezte, nem pedig az egyetemi tanulmányok.¹²⁵

A káptalan alsópapsága

Ugyan sem a karbéli papok (*sacerdotes de choro*), sem a kanonokok helyettesei, az ún. prebendáriusok nem rendelkeztek stallummal a káptalanban, de a prépostsággal ápoltszoros kapcsolat, az összefonódások miatt érdemes megemlékeznünk róluk. Aradon valószínűleg elsősorban a prépostsági templomban kellett feladatokat ellátniuk, miséket bemutatni, zsoltósmáznia kanonokok helyett. A 14. században kvázi beleolvadtak a káptalani intézménybe, és a káptalan gondoskodott a fizetésükről is.¹²⁶ A karpapok természetesen lehetnek oltárigazgatók is. Aradon a vizsgált periódusban két oltárt sikerült azonosítanom a Szent László-oltárnak egy, ehhez hasonlóan a Szent Mihály-oltárnak szintén egyetlen igazgatójáról tudósítanak források. A két oltár kapcsán egy-egy javadalmas tűnik fel, ugyanakkor, amíg Mártont csak 1433 szeptemberében tudjuk igazgatóként azonosítani, addig Gál mester esetében 11 évnyi szolgálatról van adatunk 1422 és 1433 között.

Patrocínium	Személy	Hivatali idő
Szent László	Márton	1433. 09. 01. ¹²⁷
Szent Mihály arkangyal	Gál mester	1422. 10. 14–1433. 09. 22. ¹²⁸

6. táblázat Oltárigazgatók

A javadalmasok származása

A vizsgált időszakban adatolt kanonokok szerény számú azonosítható aránya ellenére kijelenthetjük, hogy az aradi prépostságban, hasonlóan a magyar káptalani gyakorlathoz és szemben néhány nyugat-európai testület praxisával, nem volt feltétel a nemesi származás.¹²⁹ Ugyanakkor, ahogyan arra G. Tóth Péter is felhívta

¹²⁴ A *magister* cím eredete, és a magisztrátusi jog bővebb értekezését l. RÁCZ 2000. 170–184. különös tekintettel: 182.

¹²⁵ RÁCZ 2000. 183–184.

¹²⁶ BÉKEFI 1901. 48–49.; MÁLYUSZ 1971. 72.; 158–167.

¹²⁷ 1433. 09. 01.: DL 38258.

¹²⁸ 1422. 10. 14.: DL 11257, ZsO IX. 10 36.; 1433. 09. 22.: DL 65402.

¹²⁹ Erről bővebben l. FEDELES 2005. 87–88.

a figyelmet disszertációjában, bár az eredet a legkézenfekvőbb szempont a kanonokok vizsgálatára, pusztán a származási hely alapján nem könnyű eldönteni, az egyes klerikusok mely társadalmi kategóriából származtak.¹³⁰ A kategóriákat természetesen nem önkényesen alkottam meg, ebben az esetben (is) a korábbi feldolgozások munkamódszerét alkalmaztam.¹³¹ Ennek keretében az egyes településeket Csánki Dezső, Györffy György, és Lelkes György monográfiáinak segítségével igyekeztem lokalizálni,¹³² majd a településeket Kubinyi András pontszámítása alapján osztottam csoportokba,¹³³ és végül a már-már hagyományosnak mondható kategorizáláshoz C. Tóth Norbert új módszerét vettem figyelembe a polgárookra vonatkozóan.¹³⁴ Azon esetekben, amikor egy-egy forrásban megjelölt származási hely több azonos nevű településre mutatott, igyekeztem Aradhoz geográfailag a legközelebbit kiválasztani. Vizsgálataim során megállapítottam, hogy a Zsigmond-korban mindössze egyetlen kanonok származási helye utal nemesi eredetre (Csamai János),¹³⁵ ugyanígy egyetlen személy volt külföldi származású (Ottobonus de Bellonis de Valencia),¹³⁶ ezért e a két esetet leszámítva a testület tagjait a település státusza után civisnek vagy jobbágyszármazásúnak tekintem.¹³⁷

Az azonosított kanonokok közül 19-nek maradt fenn olyan mellékneve (a stallumhoz jutás szerinti időrendi sorrendben: Temesvári Gergely fia Jakab, Szódi Bálint, Temesvári „idősebb” Jakab, Gyulai János, Nagylaki Jakab, Ottobonus de Bellonis de Valencia, Nováki Tamás, Kovászi István, Csamai János, Kovászi Jakab, Kenézy Jakab, Baranyai János, Újbécsi Gergely fia Tamás, Mikelakai Kelemen, Gyulai Balázs, Kétféldi Demeter, Szécsényi János, Újbécsi Domonkos és Emődi Pál), amely a származásra utalhat; mindez az összes azonosított kanonok körülbelül 28%-ának felel meg. Ez a szám természetesen nem kielégítő a más káptalanokban feltárt adatokkal való összehasonlításra, és azt sem mutatja be teljes biztonsággal, hogy mely területekről jutottak be a prépostság kanonokjai, ugyanakkor mégis rendelkezhetnek ezek az adatok reprezentációs értékkel. Ebben a pontban tehát arra teszek kísérletet, hogy bemutassam, milyen területekről jutottak be a káptalanba a klerikusok, és ennek alapján milyen társadalmi csoportok képviselték magukat a tárgyalt periódusban. A forrásokban egészen Temesvári Gergely

¹³⁰ G. TÓTH 2014. 19.

¹³¹ A módszer lényege a testület „keresztmetszetének” megrajzolása, és a kanonokok társadalmi csoportokra osztása, úgymint bárók, köznemesek, polgárok, jobbágyok, külföldiek. – FEDELES 2005. 87–88.; KRISTÓF 2014. 31–34.

¹³² CSÁNKI 1890–1913.; GYÖRFFY 1963–1998.; LELKES 1992.

¹³³ KUBINYI 2000.

¹³⁴ C. TÓTH 2015a. 20–21.

¹³⁵ 1421. 08. 05. DL 11116; 1423. 12. 17.: DL 1408.

¹³⁶ C. TÓTH 2013a, 21.

¹³⁷ Mivel a települések alapján a vizsgált kanonokok egyike sem volt jogilag polgár, ezért – C. Tóth Norbert már említett bontása alapján – csak a civis jelzőt használok.

fia Jakabig (1394) nem maradt ránk a származási hely megjelölésére vonatkozó információ, a 15. század elejétől azonban már a kanonokok körülbelül 32%-ának származási helye azonosítható. A 19 személy közül egy származott Nagylakról,¹³⁸ azaz Csanád vármegyéből, amely egyébiránt az esztergomi egyházmegye birtokát képezte.¹³⁹ Polgári származásúnak, és azon belül – C. Tóth Norbert differenciálását figyelembe véve – *civis*nek tekintem a szomszédos Temes vármegyéből származó kanonokokat, nevezetesen Temesvári Gergely fia Jakabot¹⁴⁰ és Temesvári „idősebb” Jakabot,¹⁴¹ Újbécsi Gergely fia Tamást¹⁴² és Újbécsi Domonkost,¹⁴³ illetve az ugyanebben a *comitatus*ban található Csama településről Csamai János.¹⁴⁴ A *civis*ek mellett Temes megye két jobbágyi származású kanonokot is adott a káptalanba, egyikük Kétfélti Demeter néven azonosítható, aki Kétfélt településéről származott, amely a temesvári uradalom részét képezte,¹⁴⁵ míg szintén Temes vármegyéből származott Kenézy Jakab, akinek a nevében található „kenéz” előtagot Kenézmonostora településsel azonosítottam.¹⁴⁶ Gyulai János¹⁴⁷ és Gyulai Balázs szintén a *civis*ek táborát „erősítették”, ugyanis származási helyüket legvalószínűbben az Arad vármegyét egyaránt Észak felől övező Békés és Zaránd vármegye határán álló Gyulával azonosíthatjuk.¹⁴⁸ Arad vármegyéből származott Szécsényi János,¹⁴⁹ Sződi Bálint,¹⁵⁰ Mikelakai Kelemen,¹⁵¹ Nováki Tamás,¹⁵² valamint a két Kovászből érkező javadalmas: István¹⁵³ és Jakab.¹⁵⁴ Ennél lényegesen távolabbról származott Baranyai János (talán Baranyavárról) Baranya vármegyéből,¹⁵⁵ a szintén távoli Borsod vármegyéből származott Emődi Pál, a testület utolsó vizsgált prépostja.¹⁵⁶ Az Arad és a Csanád vármegyei kanonokokat, minthogy a településnévvel azonos nemesi családot nem találtam, jobbágyszármazásúnak tekintem.

¹³⁸ 1410–1412. 07. 22.: DL 30426; 1416. 6. 11.: ZsO V. 1998. sz.

¹³⁹ GyÖRFFY 1987. 865.

¹⁴⁰ 1392. 12. 10. Mon. Vat. I/3, 233. sz.

¹⁴¹ 1404. 06. 05.: DL 37589; 1409. 06. 22.: DL 30144.

¹⁴² 1429. 05. 16.: LUKSICS 1931. 237. 1272. sz.

¹⁴³ 1438. 11. 18. DL 13245; 1439. 05. 27.: DL 13375.

¹⁴⁴ G. TÓTH 2014. 201.

¹⁴⁵ 1435. 03. 10.: DF 253203; 1439. 10. 30.: DL 13440.

¹⁴⁶ 1426. 02. 22.: 11762; 1439. 05. 27. DL 13375. Kenéz, vagy Kenézrekesze három centralitási pontot ért el Kubinyi András értékelésében. KUBINYI 2000. 73. 136. sz.

¹⁴⁷ 1410–1412. 07. 22.: DL 30426; 1412. 11. 08.: DL 6687.

¹⁴⁸ 1435. 03. 10.: DF 253203; 1437. 05. 07.: DL 30797.

¹⁴⁹ 1435. 03. 10.: DF 253203; 1446. 11. 15.: DL 13973.

¹⁵⁰ 1401. 02. 02.: Mon. Vat. I/4, 308, 374. sz.

¹⁵¹ 1429. 1. 27. DL 12031; 1435. 03. 10.: DF 253203.

¹⁵² 1420. 12. 28.: DL 11004; 1429. 01. 27.: DL 12031.

¹⁵³ 1420. 12. 28.: DL 11004; 1423. 01. 16.: DL 11307.

¹⁵⁴ 1424. 07. 07.: ZsO XI. 803. = DL 11531; 1426.09.08.: DL 11839.

¹⁵⁵ 1429. 01. 27.: DL 12031.

¹⁵⁶ C. TÓTH 2013a. 21.

Ennek alapján az aradi káptalan minden társadalmi réteg számára nyitva állt, és bár zömében Arad és a környező vármegyékből származhattak a kanonokok, ennél lényegesen több esetben is előfordulhattak olyan klerikusok, akik az ország egy távolabbi pontjáról származtak.

A kanonokok származására vonatkozó vizsgálat teljességéhez hozzátartozik a Kristóf Ilona által először alkalmazott módszer,¹⁵⁷ amelyet C. Tóth Norbert is használt némi módosítással az esztergomi székeskáptalan vizsgálatokor. E szerint nem csak azt kell megvizsgálnunk, hogy a javadalmak mely vármegyéből kerültek a testületbe, hanem azt is, hogy ez mely középkori egyházmegyéhez tartozott.¹⁵⁸ Ennek alapján a csanádi egyházmegye területéről származott az identifikált kanonokok majdnem pontosan 79%-a, azaz körülbelül négyötöde, míg egy kanonok külföldről került a káptalan testületébe, egy az esztergomi egyházmegyéhez tartozó Nagylakról, egy a pécsi egyházmegyéből, valamint egy javadalmas az egri egyháztartományból területén fekvő Emődről. Szembetűnő a csanádi *diocesis* fölénye a többi egyházmegyével szemben, még akkor is, ha a kanonokok csak egy töredékénél határozható meg a származási hely. Ennek alapján bizonyosnak tekinthető, hogy az aradi prépostság vonzáskörzete főként saját és a környező vármegyékre, valamint szinte kizárólag a csanádi egyházmegye településeire terjedt ki. Ez az arány feltűnően magas az esztergomi¹⁵⁹ és a váradi intézménnyel való összevetésben.¹⁶⁰

Konklúzió

A káptalannal kapcsolatos vizsgálataim, valamint a más magyarországi prépostságok kapcsán publikált kutatások eredményeit összegezve úgy gondolom, hogy az aradi prépostság jelentőségében, valamint területi illetékességének kiterjedésében elmaradt a jelentősebb székes- és társaskáptalanoktól. A testületek kanonoki stallumainak számaránya hiteles képet nyújthat az egyes prépostságok és az aradi egyház közötti jelentőségbeli különbségről. A káptalan elsődleges funkciója a korszakban a hiteleshelyi tevékenység volt, ugyanakkor hatásköre nem terjedt ki Arad és a környező vármegyéken túlra. Ez nem is meglepő, hiszen a dél-alföldi káptalan a középkori Magyar Királyság egyik kevésbé frekvenciált régiójában található, ráadásul nem is püspöki székhely, emellett pedig székeskáptalanok határolják nyugatról (csanádi), északról (váradi) és keletről (erdélyi) egyaránt. Kiss Gergely véleményével egyetértve a prépostság a korszakra vonatkozó kánonjogi

¹⁵⁷ KRISTÓF 2014. 47. 49.

¹⁵⁸ C. TÓTH 2015a. 21–25.

¹⁵⁹ Uo. 2015a. 23.

¹⁶⁰ KRISTÓF 2014. 49.

státusza kapcsán: egyházi szempontból exempt intézménnyé vált, és közvetlenül az esztergomi érsek joghatósága alá tartozott.¹⁶¹ Ami a gazdasági szempontot illeti: stabilnak nevezhető a testület anyagi háttere, köszönhetően valószínűleg a kezdetől fogva tekintélyes birtokegyüttesnek és a különböző bevételi forrásoknak, mint például a só kereskedelemről befolyt jövedelem. Ezek tehetők lehetővé, hogy a korszakra kialakuljon a körülbelül 12 stallum, amit a káptalani iskolában és a templomban, valamint a már említett hiteleshelyi tevékenység kapcsán felmerülő feladatok tehetők szükségessé. Szerkezetét tekintve a prépostság követte a középkori magyarországi káptalanok általános felépítését, itt is az oszloposkanonokok, tisztségviselők és a mesterkanonokok alkották a testületet, illetve a társaskáptalani templom alsópapsága segítette a prépostság mindennapi teendőinek ellátását. A javadalmasok eredetét tekintve feltűnik a helybeliek, azaz az Arad és a környékbeli vármegyékből származó javadalmasok magas számaránya, amelyet szinte egészében lefed a csanádi egyházmegye területe. Ezek alapján elmondható, hogy a káptalan testületébe történő bejutás lehetősége elsősorban a nem túl távoli területekről származó kanonokok esetében lehetett vonzó. Kivételt képez ez alól a préposti méltóság, amelyet – többek között – egy külföldi klerikus is viselt a vizsgált időintervallumban. Összességében az aradi prépostságot egy közepesen gazdag, jelentőségében a központibb társaskáptalanoktól és a székeskáptalanoktól elmaradó periférikus intézménynek tartom, amelynek elsődleges „profilja” a hiteleshelyi tevékenysége volt, javadalmasai pedig főként jobbágyszármazású klerikusok. A továbbiakban a kutatást szeretném kiterjeszteni a kanonokok egyetemjárásának vizsgálatára, a káptalanba történő bejutás, és a kanonoki karriertípusok elemzése mellett. A tárgyalt periódust és természetesen a hozzá kapcsolódó adattárat pedig egyaránt bővíteni kívánom a Hunyadi- és a Jagelló-kor irányába egészen a testület megszűnéséig, illetve az Anjou-kor, és az Árpád-kor irányába a prépostság alapításáig visszanyúlva.

Rövidítések

Források

DF	Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, Mohács előtti Gyűjtemény, Diplomatikai Fényképgyűjtemény
DL	Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, Mohács előtti Gyűjtemény, Diplomatikai Levéltár

¹⁶¹ Kiss 2013. 74–75, 178–182.

- GÁLFI 2011 Az aradi káptalan jegyzőkönyv-töredéke (1504–1518). Erdélyi tudományos füzetek 270. Előszóval, mutatókkal és jegyzetekkel regesztákban közzéteszi GÁLFI Emőke. Kolozsvár, 2011.
- JUHÁSZ 1962 JUHÁSZ Kálmán: Egy dél-alföldi hiteleshely kiadványai. Aradi regesták. Gyula. 1962. (A Gyulai Erkel Ferenc Múzeum kiadványai 31–32.)
- LUKCSICS 1931 LUKCSICS Pál: XV. századi pápák oklevelei I–II. Magyar Tudományos Akadémia. Bp., 1931–1938.
- ZsO Zsigmondkori Oklevéltár I–XII. (1387–1425) Összeállította: MÁLYUSZ Elemér – BORSA Iván– C. TÓTH Norbert – NEUMANN Tibor – LAKATOS Bálint. Bp, 1951–. (A Magyar Országos Levéltár kiadványai II. Forráskiadványok 1, 3–4, 22, 25, 27, 32, 37, 39, 41, 43, 49, 52.)
- Mon. Vat. Monumenta Vaticana. Historiam regni Hungariae illustrantia. Vatikáni Magyar Okirattár I/1–4 Bp., 2000. (Reprint)

Irodalom

- BÉKEFI 1910 BÉKEFI Remig: A káptalani iskolák története Magyarországon 1540-ig. Bp., 1910.
- BITTINS 1992 BITTINS, Ursula: Das Domkapitel von Lucca im 15. und 16. Jahrhundert. (Europäische Hochschulschriften, Reihe III. Geschichte und ihre Hilfswissenschaften Bd. 534.) Frankfurt am Main, 1992.
- BÓNIS 1971 BÓNIS György: A jogtudó értelmiség a Mohács előtti Magyarországon. Bp., 1971.
- BUNYITAY 1883 BUNYITAY Vincze: A váradi püspökség története. Káptalanai s monostorai, a püspökség alapításától 1566. évig. Nagyvárad, 1883.
- CSÁNKI 1890–1913 CSÁNKI Dezső: Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában I–V. Hunyadiak kora Magyarországon: Gr. Teleki József művének folytatása gyanánt 6, 7, 8, 9a, 9b. MTA. Bp., 1890–1913.
- FEDELES 2005 FEDELES Tamás: A pécsi székeskáptalan személyi összetétele a késő középkorban (1354–1526). (Tanulmányok Pécs Történetéből 17.) Pécs, 2005.
- FERENCZI 2009 FERENCZI, Sándor: A gyulafehérvári (erdélyi) főegyházmegye történeti papi névtára. Bp.–Kolozsvár, 2009.
- FOUQUET 1987 FOUQUET, Gerhard: Das Speyerer Domkapitel im späten Mittelalter (ca. 1350–1540). Adlige Freundschaft, fürstliche Patronage und päpstliche Klientel. Bde I–II. (Quellen und Abhandlungen zur mittelrheinischen Kirchengeschichte. Bd. 57.) Mainz. 1987.

- GENET 1978 GENET, Jean-Philippe: Die kollektive Biographie von Mikropopulationen: Faktorenanalyse als Untersuchungsmethode. In: Quantitative Methoden in der Wirtschafts- und Sozialgeschichte der Vorneuzeit. Hrsg. Irsigler, Franz. Stuttgart. 1978. 69–100.
- GYÖRFFY 1963–1998 GYÖRFFY György: Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza. I–IV. Geographia historia Hungariae tempore stripis Arpadianae I–IV. Bp., 1963–1998.
- JUHÁSZ 1989 JUHÁSZ Kálmán: Az aradi káptalan (1135–1552). *Századok* 123. (1989). 494–505.
- KISS 2013 KISS Gergely: Királyi egyházak a középkori Magyarországon. (Thesaurus Historie Ecclesiasticae in Universitate Quinqueecclesiensi 3.) Pécs, 2013.
- KOSZTA 1991 KOSZTA László: A pozsegai társaskáptalan tagjai a XIV. század közepéig. *Aetas* 6. (1991) 3–4. 40–58.
- KOSZTA 1995 KOSZTA László: Püspöki székhely és városfejlődés. Pécs központi funkciói es vonzáskörzete a 14. század közepéig. In: Kelet es Nyugat között. Történeti tanulmányok Kristó Gyula tiszteletére. Szerk. KOSZTA László. Szeged, 1995. 233–272.
- KOSZTA 2000 KOSZTA László: Dél-Magyarország egyházi topográfiája a középkorban. In: A középkori Dél-Alföld és Szer. Szerk. KOLLÁR Tibor. Szeged, 2000. 41–80.
- KÖBLÖS 1994 KÖBLÖS József: Az egyházi középréteg Mátyás és a Jagellók korában. (Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok 12.) Bp., 1994.
- KRISTÓF 2014 KRISTÓF Ilona: Egyházi középréteg a későközépkori Váradon (1440–1526). (Thesaurus Historie Ecclesiasticae in Universitate Quinqueecclesiensi 4.) Pécs, 2014.
- KUBINYI 2000 KUBINYI András: Városfejlődés és városhálózat a középkori Alföldön és az Alföld szélén. Szeged, 2000. (Dél-alföldi évszázadok 14.)
- LELKES 1992 LELKES György: Magyar helységnév-azonosító szótár. Bp., 1992.
- LEPINE 1995 LEPINE, N. David: Brotherhood of Canons Serving God. English Secular Cathedrals in the Later Middle Ages. (Studies in the History of Medieval religion 8.) Woodbridge, 1995.
- MÁLYUSZ 1971 MÁLYUSZ Elemér: Egyházi társadalom a középkori Magyarországon. Bp., 1971.
- MILLET 1982 MILLET, Helene: Les chanoines du chapitre cathedral de Laon 1272–1412. (Collection de l'École Française de Rome 56.) Roma, 1982.
- RÁCZ 2000 RÁCZ György: A magyarországi káptalanok és monostorok magisztrátus-joga a 13–14. században. *Századok* 134. (2000) 147–210.

- SANTIFALLER 1924–1925 SANTIFALLER, Leo: Das Brixner Domkapitel in seiner persönlichen Zusammensetzung im Mittelalter. 2 Bde. (Schlern-Schriften 7.) Innsbruck, 1924–1925.
- SOLYMOSI 1989 SOLYMOSI László: Könyvhasználat a középkor végén (Könyvkölcshözjárás a veszprémi székesegyházi könyvtárban). In: Tanulmányok a középkori Magyarországi könyvkultúráról. Az Országos Széchényi Könyvtárban 1986. február 13–14-en rendezett konferencia előadásai. Szerk. SZELESTEI N. László. (Az Országos Széchényi Könyvtár Kiadványai új Sorozat 3.) Bp., 1989. 77–119.
- STONE 1971 STONE, Lawrence: Prospography. *Daedalus* 100. (1971). 46–79.
- C. TÓTH 2013a C. TÓTH Norbert: A székes- és társaskáptalanok prépostjainak archontológiája 1387–1437. Bp., 2013.
- C. TÓTH 2013b C. TÓTH, Norbert: A pozsonyi társaskáptalan kanonokjai 1425-ben. (Az egyházi archontológia készítésének módszertana és gyakorlata), *Acta Universitatis Szegediensis. Acta Historica* CXXXV. (2013) 101–123.
- C. TÓTH 2014 C. TÓTH Norbert – LAKATOS Bálint – MIKÓ Gábor: A pozsonyi prépost és a káptalan vizsgálója (1421–1425). Bp., 2014.
- C. TÓTH 2015a C. TÓTH Norbert: Az esztergomi székeskáptalan a 15. században. I. Rész. A kanonoki testület és az egyetemjárás. (Subsidia ad historiam medii aevi Hungariae inquirendam 7.) Bp., 2015.
- C. TÓTH 2015b C. TÓTH Norbert: Az esztergomi székeskáptalan a 15. században. II. Rész. A sasadi tizedper 1452–1465 közötti „krónikája”. Bp., 2015.
- C. TÓTH 2015c C. TÓTH Norbert: A váci székeskáptalan archontológiája 1378–1526. In: *Studia Comitatus* 2. A Ferenczy Múzeumi Centrum Évkönyve. Szerk. TYEKVICSKA Árpád. Szentendre, 2016.
- G. TÓTH 2014 G. TÓTH Péter: A csanádi székeskáptalan személyi összetétele a késő-középkorban (1354–1526). Doktori értekezés, kézirat, Szeged, 2014.

Szalay Ágnes

Adatok Teleki Mihály (1634–1690) nevelés- és művelődéspártoló tevékenységéhez

Additional Information to the Pedagogical and Education-Promoting Work
of Mihály Teleki (1634–1690)

There is no doubt that Mihály Teleki is one of the most influential politicians of the 17th century Principality of Transylvania but his role in the pedagogic and educational life of the era is less known. Teleki, who started his career in Transylvania as a *homo novus*, became soon among the elite and after a little while his courts more and more often became spiritual centers. One of his main goals was to provide the appropriate education to his children, which was proper to that age as well as their social status. This means, that in his courts, he established schools with adequate personal and material requirements. Besides this, his engagement in cultural policy to advocate *alumni* learning in fine contemporary dormitories of the Reformed Church (Nagyenyed, Kolozsvár, Gyulafehérvár), his donations to these dormitories and his support of the Transylvanian youth's peregrination ventures can also be noted. The purpose of my work is to examine the above-mentioned elements of the cultural policy in historical context to justify the remarkable work of Mihály Teleki in this field. Thus, I will show this outstanding politician of the twilight of the Principality of Transylvania in a different perspective from the incredibly ambivalent picture, which still exists about him in the historiography.

Bevezetés

Teleki Mihály a 17. századi Erdélyi Fejedelemség kétségkívül egyik legbefolyásosabb politikusa, azonban a korszak nevelés- és művelődési életében betöltött szerepe kevésbé ismert. Az erdélyi pályafutását *homo novusként* kezdő Teleki hamar bekapcsolódott az elit körébe, udvarai több esetben szellemi centrumokká (is) váltak. Egyik fő célja az volt, hogy gyermekei számára a korabeli viszonyoknak megfelelő műveltséget és ezzel együtt társadalmi státuszt biztosítson, így udvaraiban megfelelő személyi és tárgyi feltételekkel iskolákat tartott fenn. Kultúrpolitikai szerepvállalása emellett a korabeli kiváló református kollégiumokban (Nagyenyed, Kolozsvár, Gyulafehérvár) tanuló *alumnusok* pártolásá-

ban, valamint az e kollégiumoknak jutott donációkban, illetve az erdélyi ifjak peregrinációs vállalkozásainak támogatásában is tetten érhető. Célom, hogy a tanulmányban a fent felvetett kultúrpolitikai elemeket történeti kontextusba ágyazva részletesen körüljárjam, s ezáltal igazoljam Teleki Mihály figyelemre méltó kultúrpolitikai tevékenységét, s ennek révén árnyaljam az Erdélyi Fejedelemség alkonyának kiemelkedő politikusáról a historiográfiában kialakult rendkívül ambivalens képet.

Teleki Mihály származása, neveltetése, pályafutása

Munkámnak ugyan nem célja Teleki Mihály életpályájának és politikai pályafutásának részletes vizsgálata, de a kulturális téren való szerepvállalást alapvetően befolyásolja a patrónus anyagi helyzete.¹ Ezen túl nyilvánvalóan lényeges az is, hogy maga a mecénás milyen nevelésben részesült, s az is jelentékeny elem – kiemelten a konfesszionalizáció évszázadában –, hogy milyen vallási beállítottságú patrónus áll a vállalkozás mögött, hiszen e tényező befolyásolja a patronáció irányát.

A Teleki család eredetileg a Garázda nevet viselte, s a família már Zsigmond regnálása idején (1387–1437) kitüntette magát: jelentős birtokokkal rendelkeztek, elsősorban Bolgárországban és Bosznia területén.² A 15. század első évtizedeiben a déli végeken bekövetkező török dúlás következtében azonban birtokaik feladására kényszerültek, s a szűkebb értelemben vett magyar területeken – Arad, Békés, Bihar, Zaránd megyékben – telepedtek le.³ A család már a 16. század folyamán több elismert személyt állított az Erdélyi Fejedelemség szolgálatába, köztük Teleki Mihály édesapját, Teleki János végvári tisztet, amely státusz már bizonyos mértékű birtok meglétét és nemesi rangot sejtet.⁴ Édesanyja a *principissat* adó Bornemissza család sarja, amely kapcsolat a későbbiekben ugyan segíthette a politikai pályán való előrelépést, mégsem jelentett egyértelműen gazdagságot, hiszen a család szegényebb ágából származott.⁵ Így vélhető, hogy a család kezdetben familiárisásra szorult, azonban Teleki Mihály tisztviselői, hivatali és katonai érdemei és az ezekkel összefüggésben álló tetemes mennyiségű birtokszerzése kétségkívül a 17. századvégi Erdélyi Fejedelemség legbefolyásosabb főurai és legnagyobb birtokosai közé emelték. A birtokok közül pedig neveléstörténeti szempontból az uzdiszentpéteri, sorostélyi, majd

¹ MONOK 2012. 12.

² SZILÁDY 1887. 3.

³ BALLÓ 1903. 6.

⁴ KARDOS 1905. 51.

⁵ TRÓCSÁNYI 1972. 16.

az 1680-as évek közepétől a gerneszezi jószágokat érdemes kiemelni.⁶ Mindezekből jól látszik, hogy Teleki Mihály – akit méltán neveznek „minden későbbi széki Teleki ősatyjának” – alapozta meg a család vagyonát és tekintélyét, amely megteremtette a lehetőségét a kiemelkedő mecénatúrának.⁷

A másik fontos tényező a patronátus szempontjából a mecénás neveltetése és ezzel összefüggésben vallási beállítottságának kérdése. Teleki neveltetéséről nem sok forrás maradt fenn, annyi bizonyosan kiderül levelezéseiből, hogy tudott latinul, de a korszakban egyáltalán nem szokatlan módon, nem túl magas szinten. S azt a tudást, amelynek birtokában volt, a II. Rákóczi György (1648–1660) udvarában eltöltött évek alatt és a váradi tartózkodása idején is megszerezhetette.⁸ Így habár Teleki iskoláztatása valószínűleg nem mondható kiemelkedőnek, bizonyos, hogy a gyakorlati tapasztalatok megléte mellett a vallás, művelődés és a magyar múlt iránt való érdeklődése megkérdőjelezhetetlen, amelyet jelez levéltárának és könyvtárának megléte is.⁹ Továbbá a későbbi könyvbeszerzései arra engednek következtetni, hogy egész életében a református, valamint e vallás különböző irányzatainak, így a puritanizmusnak és a coccejanizmusnak hívei és támogatói közé tartozott.¹⁰ Továbbá Teleki végrendeletéből is kétségtávolú kitűnik megingathatatlan református vallása: „[...] vallást tészek a mi Reformata igaz religionkban bevött credo s confessio szerént mindenekben a sz[erént] való hitemnek valóságáról, kiben míg Isten engedi, kívánom élnem s meg is halnom [...]”¹¹

Mindezek ismeretében érthető, hogy Teleki mecénatúráját elsősorban a református szellemiségű kollégiumok és e vallást, illetve különböző irányvonalait (puritanizmus, coccejanizmus) képviselő ifjak és tudósok élvezték.

A Teleki gyermekek neveléséről

A Teleki fiúk neveltetése szempontjából a korabeli főúri elvárásoknak megfelelően nyilvánvaló cél volt a közéleti (egyházi és/vagy politikai) szerepvállalásra való felkészítés, amelyhez a gyakorlati ismeretek elsajátítása és a szellemi képzés egyaránt hozzátartozott. Mindez udvari keretek között vette kezdetét, ahol az ifjak megismerkedtek a korszakot meghatározó kulturális-művelődési élet kere-

⁶ HERPEI 1971a. 14.

⁷ KARDOS 1905. 51.

⁸ TRÓCSÁNYI 1972. 17.; GERGELY 1905. I. 272.

⁹ FEHÉR 2007. 62.

¹⁰ Ezt elsősorban Teleki könyvbeszerzései és a könyvterjesztésben betöltött szerepe támasztja alá. L. HERPEI 1971a 25., MNL P1238, 17. d. Nr. 55., FEHÉR 2007. 326, 838.

¹¹ KeTeLe, 438. Nr. 168/2. Közli: FEHÉR 2007. 64. (lábjegyzet), Tüdős 2011. 151–160.

teivel: viselkedési normákkal, divattal, katonáskodási szokásokkal stb.¹² Ennek megfelelően a Teleki fiúk nevelésének, oktatásának megalapozása már igen fiatal korban, az udvarban elkezdődött. A gyakorlati ismeretek megszerzésére minden bizonnyal már korai éveiktől fogva lehetőségük adódott, esetükben elsősorban a lovaglással és vadászattal való ismerkedésüket feltételezhetjük.¹³ A *triviumi* képzés megkezdéséről Teleki Mihály és sógora, Bánffy Dénes levelezései adnak bizonyítást:¹⁴ „Az gyermek könyveit elküldtem [...], eddig kezéhez mehetett Kegyelmednek. Szerencsésen tanuljon belőle Jankó.”¹⁵ Mindezekből látható, hogy a nevelő, oktató tevékenység már a gyermek néhány éves korában esedékesé vált, valószínűsíthetően nemcsak a legidősebb fiú, hanem a többi Teleki úrfi esetében is. Ezt támasztják alá azok az inventáriumok, amelyek a Teleki-udvarházak leírásait tartalmazva tudósítanak az udvarokban lévő szinte formális iskolákról. Az első ilyen jellegű feljegyzés az uzdiszentpéteri udvarház leírásában maradt fenn 1679-ből, amely szerint az udvarház egyik épülete „minthogy a gyermekeket itt tanítják, oskolának is mondatik”¹⁶ A helyiség egyes berendezési tárgyai, így a „könyvtartó négy polcával”, a „fekete festett számvető tábla”, valamint a „deák gyermekeknek való tábla” is az iskolai funkcióról árulkodik.¹⁷ Az uzdiszentpéteri birtokon helyet kapó udvari iskola meglétének folytonosságára enged következtetni, hogy az 1680-as évekből további két inventárium is tartalmaz erre vonatkozó adatokat. Mindkét feljegyzés az alsó rendházak közül egy helyiséget tüntet fel úgy, mint „az Úrfiak tanuló háza”,¹⁸ amelynek egyes leltárba vett bútorai szintén a tanulásra is alkalmas szoba rendeltetésére utalnak. Az uzdiszentpéteri uradalom mellett a család másik kedvelt tartózkodási helyének, Sorostélynak egy 1685-ből fennmaradt inventáriuma is tudósít egy az udvarházban berendezett iskoláról.¹⁹ Továbbá a Teleki-birtokokon működtetett iskolák közül a legrészletesebb leírás a geryeszegi iskoláról született 1689-ben, amely egyértelműen csak az oktatás célját szolgáló, rendkívül jól felszerelt épületrészről ad számot. Ez esetben az is valószínűsíthető, hogy a tanulásra alkalmas szoba mellett az udvari tanító lakása is helyet kapott.²⁰

Utóbbi feltevés is arra utal, hogy az oktatás személyi feltételének megterem-

¹² KOLTAI 2001. 20–22.

¹³ Erre vonatkozóan a teljesség igénye nélkül l. FEHÉR 2007. 403, 319–320.

¹⁴ HERPEI 1971b. 32.

¹⁵ GERGELY 1910. V. 469. A törzsszövegben említett, Bánffy Dénes és Teleki Mihály közötti levélváltáson túl Teleki feleségével való levelezése is alátámasztja az elméleti alapképzés megkezdését: „Jankónak két könyvet küldtem. Az bátyád fiának is küldtem könyveket.” Uo. 95.

¹⁶ MNL P663, 2. Nr. 90., Közli: B. NAGY 1973. 151–152.

¹⁷ MNL P663, 2. Nr. 90., Közli: B. NAGY 1973. 151–152., FEHÉR 2007. 61.

¹⁸ MNL P663, 2. Nr. 81., Nr. 101.

¹⁹ Uo. Nr. 98. A nevelés, oktatás színteréül szolgáló épületrész: „Második alsó ház, avagy Schola.”

²⁰ KULCSÁR 1989. 162.

tése is elengedhetetlen eleme volt a főúri udvarokban megvalósuló képzésnek. Ennek okán a nevelő, oktató tevékenység támogatására a főurak – királyi, fejedelmi mintát követve – *praeceptorok*at fogadtak udvarukba, de természetesen a család által támogatott klerikusok is részt vettek ebben a tevékenységben.²¹ A legidősebb Teleki fiú esetében bizonyos, hogy korai nevelésében nagy szerepet kapott Décsi György kölcsei, majd uzdiszentpéteri prédikátor, aki udvari papként kapcsolódott be Teleki Jankó kezdeti képzésébe.²² Ugyanakkor a *praeceptorok* esetében meg kell említeni azt az összefonódást, amely a Teleki fiúk kollégiumi képzéséből fakad. Több esetben ugyanis valószínűsíthető, hogy a kollégiumokban *publicus praeceptor*ként tevékenykedő, a kollégiumi tanulmányok idején a *studiosusok*at (*alumnus, publicus*) segítő és oktató nagydiákok esetenként szerepet vállaltak a Teleki fiúk udvari képzésében is magántanítóként, s valószínűsíthetjük, hogy ez visszafelé is igaz volt. A korszakban ugyanis az udvari nevelést követően főúri körökben is egyre többen választották továbbtanulásra az ebben az időszakban kiépült kollégiumi rendszer valamely neves iskoláját, mivel sokan úgy vélték, hogy kizárólag az udvari nevelés nem tudja megfelelő módon kielégíteni a katonai és közigazgatási rendszer támasztotta elvárásokat.²³ Így nem meglepő, hogy Teleki Mihály fiai udvarban zajló nevelésük mellett a korabeli kiváló kollégiumokban zajló oktatás részesei is voltak, a kolozsvári, illetve a nagyenyedi kollégium diákjaiként.

A legidősebb fiú, Teleki Jankó neveltetéséről van a legtöbb információnk: tudjuk, hogy az udvari képzést követően tanulmányait a kolozsvári és a nagyenyedi kollégiumban folytatta, s több kiváló *praeceptor* segítette, így kezdetben Beregszászi Mihály, majd az enyedi évek alatt Ölyvesi Balázs, Várallyai Dániel, valamint Szenczi István.²⁴ Utóbbi két személy esetében pedig az is bizonyítható, hogy *publicus praeceptors*ága mellett az udvari körökben már magántanítóként is segítette a Teleki családot.²⁵ Noha a fiatalabb Teleki fiúk taníttatásáról kevesebb forrás áll rendelkezésünkre, mégis egyértelműen állíthatjuk, hogy bátyjukhoz hasonló képzésben és nevelésben részesülhettek. Ez kitűnik abból is, hogy Teleki Jankó korai halálát követően is érkeztek és működtek *praeceptorok* az udvarban, Kis Komáromi István és Kassai István személyében.²⁶ Előbbiről tudható, hogy 1679-ben érkezett az udvarba Jankó *praeceptor*aként, de minthogy a legidősebb fiú még ebben az évben, igen fiatalon, mindössze 16 éves korában életét vesztette,²⁷ néhány hónapig segítette Mihályt és Lászlót is tanulmányai során. A

²¹ MONOK 2012. 70.

²² HERPEI 1971b. 38.

²³ KOLTAI 2001. 20–21.

²⁴ HERPEI 1971b. 33, 38.; FEHÉR 2007. 222.

²⁵ HERPEI 1971c. 339.; FEHÉR 2007. 305, 371–373.

²⁶ A két udvari magántanítóra vonatkozó bejegyzéseket l. FEHÉR 2007. 408, 431.

²⁷ FEHÉR 2007. 424.

következő évben már Kassai István vehette át helyét. Azonban bizonyos, hogy a későbbi években is nyomon követte egykori diákjai sorsát, hiszen 1683-ban keltezett levelében örömmel értesült arról, hogy a fiúk igen jól tanulnak és követik *praeceptoruk* tanácsait. E levélben megfedi továbbá Lászlót, amiért nem ír gyakrabban.²⁸ A magasabb képzés érdekében – bátyjukhoz hasonlóan – kettejük esetében is beszámolhatunk kollégiumi tanulmányokról, azt azonban sajnos nem tudjuk biztosan, hogy a korszak két kiváló református kollégiuma (Kolozsvár, Nagyenyed) közül hol tölthették tanuló éveiket.²⁹ A három legifjabb Teleki fiú (József, Pál, Sándor) taníttatásáról meglehetősen kevés forrás maradt fenn. Annyi bizonyos, hogy még 1688–1690 között is foglalkoztatott a család tanítót, név szerint Majtényi Ferencet, aki a fiatalabb fiúk nevelésébe kapcsolódott be.³⁰ E mellett Teleki 1688-ban írott memoriáléjában meghagyta feleségének, hogy mindaddig, míg gyermekei az udvarban tartózkodnak, *alumnusa*, Füzi Lőrinc tanítsa őket, s csak ezután engedje őt külföldi tanulmányútra.³¹ Ebből arra következtethetünk, hogy a közép- és felsőfokú tanulmányai során is a Teleki család támogatását élvező Füzi is az ifjabb Teleki fiúk *privatus praeceptor*a lehetett. Az udvari nevelés mellett a fiatalabb fiúk is részesültek formális képzésben, legidősebb bátyjukhoz hasonlóan először a kolozsvári kollégium *publikusai* voltak, majd 1691 ősztől már Nagyenyeden tanultak.³² A kolozsvári évek alatt Pataki István az iskola tanáraként felügyelte a gyermekek taníttatását,³³ s a formális képzés idején új nevelő segítette őket Csepregi Turkovics Mihály személyében,³⁴ aki vélhetően az udvari nevelés során is a legifjabb Telek fiúk segítségére volt, hiszen ekkoriban a geryneszegi udvari pap feladatait is ellátta.³⁵ A nagyenyedi időszakban Enyedi István vette szárnyai alá a fiúkat, s többször is beszámolt édesanyjuknak előmenetelükről, mindhármukról jó híreket küldött: jól tanulnak, szeretik az iskolát, Pál a legkiválóbb közülük, főleg a filozófiában és a tör-

²⁸ MNL P1238, 7. d. Nr. 28.

²⁹ Teleki Mihály a következőket írja 1683-ban Mihály és László kollégiumi képzésével kapcsolatban: „Ha Kolosvárra viszik a gyermekeket Füsi uram kísérje be Colosvárra [...], Pataki uram pedig rendeljen praeceptort az gyermekeknek [...], ha pedig úgy fog tetszeni, hogy Enyedre vigyék az gyermekeket, Füsi uram tanítsa a gyermekeket [...]” MNL P657, 1./30. Nr. 3789. Közli: FONT 1989. 411–412.

³⁰ FEHÉR 2007. 62.

³¹ HOMONNAI 1914. 61.

³² Veér Judit feljegyzése: „Az én fiaimat Isten kegyelméből holnap akarom Enyedre bévinni.” MNL P662, 2./32. Nr. 13682. Közli: FONT 1989. 412.

³³ Uo.

³⁴ Csepregivel kapcsolatban érdemes megjegyezni, hogy ugyan Teleki Mihály peregrinusa volt, összetűzésbe került a családdal, ugyanis kevésnek ítélte a nevelői feladatokért kapott juttatást, így inkább papi teendőkre vállalkozott volna Marosvásárhelyen. HOMONNAI 1914. 61.

³⁵ SZABÓ–TONK 1992. 85, 147, 201.

tételemben jeleskedik, de testvérei is könnyen veszik az akadályokat.³⁶ Emellett Sándorról tudjuk, hogy 1698-ig volt nagyenyedi diák Miskolczi Zsigmond *praeceptorsága* mellett.³⁷

Összességében látható, hogy Teleki Mihály nagy gondot fordított fiai képzésére, amelyet mi sem bizonyít jobban, hogy bekapcsolódva a főúri körökbe a korabeli viszonyok között mindegyikük komoly befolyással bírt az egyházi és/vagy világi közéletre, amelyet az alábbi összefoglaló táblázat is szemléltet.

*A Teleki fiúk pályafutásának fontosabb elemei*³⁸

széki Teleki Mihály ∞ köröstarcsai Veér Judit

János	Mihály	László	József	Pál	Sándor
- a kolozsvári, majd a nagyenyedi kollégium tanulója	- a Kővárvidék kapitánya, majd főkapitánya	- Fehér vármegye főispánja	- a királyi tábla ülnöke	- Nyugat-Európában peregrinál	- a nagyenyedi, majd a marosvásárhelyi kollégium
- 16 évesen, 1679-ben meghalt	- Rákóczi Ferenc tábornoka	- az erdélyi református egyházkerület főgondnoka	- a marosvásárhelyi kollégium gondnoka	- a kuruc csapatok mellett harcolt	- főgondnoka
					- tordai főispán
					- guberniumi tanácsos

A lányok nevelése természetesen egészen más célt szolgált és másképp zajlott, mint a fiúké. A korszakban továbbra is fennmaradt az a középkori vélekedés, miszerint a nők képzésének elsődlegesen nem a hölgyek széles körű műveltségének megszerzését kell szolgálnia. A legfontosabb tényező az volt, hogy megfelelő tudást birtokoljanak ahhoz, hogy jó feleségként szerepet vállaljanak a háztartás vezetésében, valamint a gazdaság irányításában,³⁹ ennek okán képzésük során mindenekelőtt az erkölcsös viselkedésre, s egyes gyakorlati ismeretek elsajátítására teremtették meg a lehetőséget. A fent említettek okán természetszerűleg nem beszélhetünk a lányok fiúkhöz hasonló kollégiumi képzéséről, csupán az udvari nevelésük néhány részletéről, amely biztosította a kisasszonyok számára

³⁶ HOMONNAI 1914. 61–62.

³⁷ FONT 1989. 414.

³⁸ A táblázat adatainak forrása: FEHÉR 2007. 658–652.

³⁹ Az említett két elem az erdélyi fejedelmi és főúri körökben is jelen volt a korszakban, gondolhatunk itt a *principissara*, Bornemissza Annára, akinek gazdasági naplói és szakácskönyve (1680) is erről tanúskodik, valamint Teleki Mihály második feleségére, gyermekei édesanyjára, köröstarcsai Veér Juditra, aki szintén kivette részét a gazdaság irányításából, a család körüli teendők közül, amelyről *missilisei* adnak bizonyosságot. L. SZÁDECZKY 1911.; GERGELY 1905–1910. I–VI.

az előkelő körökbe való beházasodást, ezzel együtt az életben való boldogulást, valamint az elitben maradást. Ezek alapján nem meglepő, hogy Teleki Mihály ugyan a fent említett „korlátok” között, de gondoskodott arról, hogy lányainak olyan műveltséget biztosítson, amely megeremtette számukra a jó férjhezmenetel lehetőségét, társadalmi rangjuk megőrzését és egyben a család „kapcsolati hálójának” megerősítését, annak kiterjesztését.⁴⁰

Így, habár lányai neveléséről egyelőre nem sokat tudunk, vélhető, hogy ez udvari keretek között zajlott, s képzésükben a legnagyobb szerepet édesanyjuk, Veér Judit vállalta. Ő maga is élelmes és tanult asszony volt, 1676-ból fennmaradt könyvjegyzékének tételeiből (bibliák, zsolttáros könyvek, kertészeti könyvek) egyértelműen kitérünk a korszak elvárásainak megfelelő asszonyi műveltsége, amely a hitben való folyamatos elmélyülést és a gyakorlati, gazdasági ismeretek meglétét jelentette. Mindezek alapján nem meglepő, hogy férje távollétében az udvari feladatok ellátása mellett a gyermekek nevelése töltötte ki idejét, amelyet egyértelműen jelez, hogy leltárba vett kötetei között – úgymint katekizmusok és zsolttáros könyvek – gyermekei könyveit is feltüntette.⁴¹ A lányok képzése az édesanya szerepvállalása mellett az udvari klerikusok, valamint az öregasszony közreműködésével történt.⁴² Emellett csupán a legidősebb lány, Anna képzésével kapcsolatban van néhány információnk a Teleki házaspár levelezéséből, mely szerint az udvari oktatáshoz szükséges könyveket beszerezték lányuk számára.⁴³

Összességében, habár a lányok neveltetéséről nagyon kevés forrás áll rendelkezésünkre, állíthatjuk, hogy a korszak főúri elvárásainak megfelelő szellemi tőkét megszerezték, amelynek köszönhetően szinte valamennyi leánygyermek az erdélyi politikai elit körébe házasodott be, amelynek révén a Teleki család a korszak igen rangos famíliával került közelebbi rokoni kapcsolatba.

A Teleki lányok házasságai⁴⁴

széki Teleki Mihály ∞ köröstarcsai Veér Judit

Anna	Zsuzsanna	Krisztina	Katalin	Judit	Borbála	Erzsébet
1. Apaffy Miklós (Thököly Imre)	Vay Mihály	1. Kendeffy János 2. Barcsay Ábrahám	Bánffy Pál	Pongrácz János (Bethlen Ferenc)	Vay László	1. Macskássy László Jósika István
2. Kemény János						

⁴⁰ HEREPEI 1971a. 19.

⁴¹ Veér Judit 17 tételes könyvjegyzékét l. ADATTÁR 1994. 125–126.

⁴² FEHÉR 2007. 70.

⁴³ „[...] vetessen Kegyelmed; Annisnak egy ábécés könyvet [...]” GERGELY 1905. IV. 259.

⁴⁴ A táblázat adatainak forrása: HOMONNAI 1914. 40, 56.

A család támogatásán túlmutató mecénatúra: *alumnusok, kollégiumok, peregrinusok*

Teleki Mihály kultúrpolitikai tevékenységének vizsgálata során a családi körből kilépve fontos kitérni arra a tágabb értelemben vett patrónusi tevékenységre, amely az *alumnusok* kollégiumi tanulmányainak patronálását, a korabeli kiváló református kollégiumok (anyagi) támogatását, valamint a külföldi tanulmányutak finanszírozását jelenti.

Nyilvánvaló, hogy a korszakban jelentékeny kollégiumi tanulmányok végzéséhez elsősorban az alacsonyabb társadalmi rétegeknek volt szüksége valamely főúrnak – vagy esetleg magának az iskolának – az (anyagi) támogatására, azonban Teleki esetében egy gyámságból fakadó kötelezettségéből adódóan találunk példát arra is, hogy főúri ifjakat támogatott. Teleki e patronációs tevékenységével kapcsolatban elsőként Csengeri István fiairól, Csengeri Istókról, Efraimról és az ő neveltetésükről érdemes szólni. Apjuk halálát követően ugyanis a fiúk Teleki Mihály gyámsága alá kerültek, így szinte biztos, hogy a Teleki-udvarban is nevelkedtek.⁴⁵ Ezen túl az is bizonyos, hogy a Csengeri fiúk kollégiumi taníttatását is támogatta, amelynek révén – saját fiaihoz hasonlóan – a nagyenyedi, valamint a kolozsvári kollégium hallgatói lettek. Ezt támasztja alá az udvartartási naplóban lévő, mindkét fiúra vonatkozó könyvjegyzék 1674-ből.⁴⁶ Ebben az időszakban minden bizonnyal a nagyenyedi kollégiumban tanulhattak, mégpedig Zilahi Márton *praeceptors*ága alatt, aki „kamorás társukként” nemcsak a tanulásban, hanem a mindennapi élet egyéb apró dolgaiban segítette a Csengerieket, így például gondoskodott ételükről, tiszta ruháikról, rendszeres borbélyhoz járásukról is. Emellett az is kiderül Zilahi feljegyzéséből, hogy már 1673-tól Teleki támogatását élvezték a fiúk, hiszen „[...] számokra vittem s merettem az akkori Praebitor Misztótfalusi Gáspárnak kezéhez adván az méltóságos úrtól Tekintetes Nem[zete] s Teleki Mihály uramtól küldetett búzát négy köblöt.”⁴⁷ Azonban azt is tudjuk, hogy a későbbiekben a fiúk a kolozsvári kollégiumban folytatták tanulmányaikat, szintén Teleki támogatásával. Erre vonatkozó adatokat a diáriumban találunk: „Az nagyobbik Csengeri számára vittek Pataki uram kezibe harminc forintot.”⁴⁸ Ebből a bejegyzésből egyértelműen arra következtethetünk, hogy Csengeri Istók a coccejanus nézeteket valló, híres kolozsvári professzor, Pataki István felügyele-

⁴⁵ HERPEI 1971c. 6.

⁴⁶ Istók könyvei: „Grammatica. Cicero. Görögh Testamentum. Deak Testamentum. Dictionarium. Gheórcsós bot. Psalterium, Cathecismus. Janua. Terentius. Lucidarius Pöeticus. Két íratlan könyv. Ezekon kívül is van négy öreg könyv nálok, kiknek nevét sem tudták.” Efraim könyvei: „Rudimenta, Grammatica, Colloquium.” FEHÉR 2007. 96.

⁴⁷ MNL P658, 10. Nr. 2305.

⁴⁸ FEHÉR 2007. 246.

tére bízva végezhetette tanulmányait a kollégiumban az 1670-es évek második felében, s könnyen adódik a következtetés, hogy öccse is itt folytatta tanulmányait.⁴⁹

A Csengeri fiúk mellett feltehetően mások – elsősorban a szegényebb társadalmi rétegekből – is élvezték Teleki támogatását kollégiumi tanulmányaik során, amelyre ugyancsak a diáriumból van információnk a 1670-es évek második felére vonatkozóan: „Mentek el az colosvari, fejervari és enyedi deákok. Adtak nekik pénzt.”⁵⁰

A nagyenyedi iskolában az e fajta mecénatúráról már az 1660–1670-es évekből van adatunk, Teleki ugyanis havi rendszerességgel támogatott négy *alumnust* egy-egy forinttal és a mindennapi étkezésükhöz is hozzájárult.⁵¹ Minden bizonynyal a későbbi években is voltak patronáltjai; ezt bizonyítja Dési Márton feljegyzése 1681-ből, amely számot ad arról, hogy a kollégium tanáraként átvette azt a pénzt, amelyet „az úr Teleki uram k[e]g[yel]me ide a collegiumba[n] lévő alumnusi számára küldött.”⁵² E mellett még egy forrással rendelkezünk, amely a Telekiek patronátusa mellett még számos más főúri család – többek között a Bethlen, Macskássy, Bánffy – mecénatúrájáról is tájékoztat, s név szerint felsorolja a támogatottakat. E szerint a Teleki család *alumnusai* Szokolyai István, Galambodi Mihály, Hermányi Péter, Görgei Mátyás és Ujfalusi Mihály voltak. Továbbá a donáció összege is kiderült; Teleki tíz hónapra 50 forinttal, valamint jelentős mennyiségű búzával támogatta az öt ifjút.⁵³

A kolozsvári kollégium egyes diákjainak patronálásáról is egyértelmű adatok állnak rendelkezésünkre, hiszen egy 1668-ban kelt feljegyzésből tudjuk, hogy Teleki évi 100 forinttal járult hozzá öt diák képzéséhez, ellátásához.⁵⁴ Az Apáczai-album bejegyzései alapján pedig további hét *alumnusról* állíthatjuk, hogy biztosan Teleki támogatását élvezte az 1660–1670-es években.⁵⁵ Továbbá Teleki kolozsvári patronátusát támasztják alá a halálát követően datált *alumnusi* instancia alábbi sorai: „[...] az méltóságos boldog emlékezetű öreg Teleki Mihály Úr eő nagysága Istenes indulattyából Collegiumunkban fundált Alummiabeli gratiája jó időkgig fenn állott [...]”⁵⁶

⁴⁹ HEREPÉI 1971d. 7–8.

⁵⁰ FEHÉR 2007. 246.

⁵¹ „[...] Herois Michaelis Teleki beneficium, in quatuor Scholasticos Alumnos, florenorum singulorum menstruorum et panis quotidiani [...]” RÁCZ 2016. 60.

⁵² MNL P658, 10. Nr. 2306. a/1–2.

⁵³ MNL P653, 11. Nr. 2583.

⁵⁴ A teljes latin nyelvű bejegyzés a következő: „Splis. ac Generosus Dnus. Michael Teleki arcis et psidii Kővár Capitaneus supremus etc. et singulari in hoc Collegium patrocínio suscepti alendos 5. Alumnos, quibus sua Generositas cursu anni exhibet flor. 100. Declarati sunt alumni suae Grositatis. die 1. julii A. 1668.” Apáczai Album, 70. lap Közli: FEKETE 1876. 96.

⁵⁵ Apáczai Album, 56. lap Közli: HEREPÉI 1971c. 339–345. Az *alumnusok* név szerint az alábbi személyek: Pesti János, Selyki Péter, Markosfalvi Miklós, Simonyi Sz. Mihály, Zilahi F. András, Zoványi P. Sámuel.

⁵⁶ MNL P658, 12. Nr. 2906.

A gyulafehérvári kollégiumban tanuló *alumnus*okat egyelőre sajnos nem tudjuk név szerint azonosítani, s csupán egy forrással erősíthetjük meg az itteni diákság Teleki általi patronálását: „Az Fejér Vári Pataki Deákok számára [...] is adjanak [...] húsz kis köből búzát, egy szalonát, egy tömlő túrót.”⁵⁷ Ugyanakkor Teleki szerepe vitathatatlan az iskola életében, amelyet jelez, hogy a Sárospatakról való menekülést követően a professzorok halála miatt megszorulva – habár feltételekkel – Komáromi Istvánt, kővári prédikátorát küldte Gyulafehérvárra „Theológia Professzorságra.”⁵⁸

Teleki az ifjak támogatása mellett a református iskolák működtetéséhez is hozzájárult, ismétlődő és alkalomszerű (anyagi és „természetbeni”) donációkkal. Minden bizonnyal rendszeresen segítette a korszak három kitűnő kollégiumát, hiszen 1688-ban levelében kéri feleségét, hogy az évente szokásos 100 forintot a kolozsvári, nagyenyedi és gyulafehérvári iskoláknak továbbra is szíveskedjen megküldeni.⁵⁹

Teleki szerepét a kolozsvári kollégium életében, s az iskola komoly összegekkel – több 100 forinttal – való támogatását egyértelműen jelzik a már sokat emlegetett udvartartási napló bejegyzései is.⁶⁰ E mellett Teleki halálát követően keltezett forrás is tanúskodik a kolozsvári kollégiumnak juttatott kiemelkedő anyagi támogatásról: „En Pataki István nem régen a kolozsvári református collegiumnak egyik professzora [...] recognoscalom, hogy néhai tekintetes Teleki Mihály úrtól nyervén ezer forintot praecise a schola számára.”⁶¹ Az anyagi vállaláson túl több esetben gabonát is felajánlott az iskoláknak, amelyből valószínűleg a diákság élelmezését oldották meg. A kolozsvári kollégium esetében tudjuk, hogy már az 1660-as évek második felétől volt ilyen jellegű adománya is, s habár a gabona mennyiségéről egyelőre nincsenek ismereteink, az e fajta, „természetbeni” patronáció is rendszeres lehetett.⁶²

A kolozsvári kollégiumhoz hasonló donációkról a székelyudvarhelyi, valamint a nagyenyedi iskolák esetében is beszámolhatunk. Bizonyos, hogy a szé-

⁵⁷ KeTeLe, 438. Nr. 168/2. Közli: TŰDŐS 2011. 151–160.

⁵⁸ Teleki a következő feltételeket támasztja: 1) *Alumnus*aként teljesíti kötelezettségét. 2) Ha az iskola visszaköltözne Sárospatakra, a kollégium Komáromi Istvánt a „házából ki nem bocsáttya”. 3) Ha Teleki udvari prédikátor nélkül maradna, akkor a professzorsága mellett vizs-zatér a prédikatori teendőkhöz is. MNL P658, 11. Nr. 2613.

⁵⁹ HOMONNAI 1914. 61.

⁶⁰ A teljesség igénye nélkül erre vonatkozóan I. FEHÉR 2007. 100, 115.

⁶¹ TÖRÖK 1906. 277. Közli még: HERPEI 1971a. 22. Az említett nagyobb összegű donáció vélhetően hagyatékként is felfogható, amelyet megerősítenek Teleki végrendeletének alábbi sorai is: „A Colosvári Scholához adtam ezer forintot, ezzel Jóságot-é vagy Dezmát váltottak-e az Collégium számára azt most is oda hagyom, abból tarthatnak mindenkor öt Deákat s hatot is.” KeTeLe, 438. Nr. 168/2. Közli: TŰDŐS 2011. 151–160.

⁶² A főszövegben említettekre az alábbi latin nyelvű forrásból következtethetünk: „Eadem sua Grositis quotannis in rationem Collegii frumentum mittere solet.” Apáczai Album, 56. lap, Közli: FEKETE 1876. 96.

kelyudvarhelyi kollégiumot alkalomszerűen is támogatta anyagilag, hiszen egy 1672-ben kelt *missilis* jegyzi Teleki kurátorságával kapcsolatban, hogy „[...] Az Udvarhelyi Scholanak hagyván s adván az Ur Felseő Bányán lévő Ezer Aranyat [...]”.⁶³ Továbbá ezen iskolát is támogatta gabonával, a sorostélyi majorság évi búzadézmájának felét juttatta erre a célra.⁶⁴

A gyulafehérvári kollégium támogatásáról is egyértelmű forrásaink vannak. Az első erre vonatkozó adat 1679-ben kelt, amely szerint 100 forintot küldött a gyulafehérvári kollégium számára.⁶⁵ Bizonyos, hogy ezzel az összeggel minden évben segítette a kollégiumot, hiszen Buzinkai Mihály a kollégium professzoraként a következőket jegyze fel 1681-ben: „[...] Tekintetes Úr Teleki Mihály Uram a melly beneficiumot szokott annuatim a Fejérvári számkivetett Collegiumhoz conferálni, az jelen való esztendően is [...] megküldötte, és én is azon száz forintokat [...] percipiáltam.”⁶⁶ A későbbiekben feltehetőleg tovább emelkedett ez a donáció évi 600 forintra,⁶⁷ azonban lehetséges, hogy csupán egy korábbi kölcsön törlesztése miatt sokszorozódott meg az összeg.⁶⁸ Ugyanakkor azt is tudjuk, hogy más kollégiumokhoz hasonlóan gabonát is küldött Gyulafehérvárra,⁶⁹ s a diákok a kollégium szűkös napjaiban is Telekihez fordultak instanciájukkal, amelyben kérték „mint régi jó patrónus” urukat, hogy „búzabeli jóakarattját velünk közleni méltóztassék.”⁷⁰

A fent említett kollégiumok mellett még a marosvásárhelyi iskola támogatásáról kell szólni, amelynek pénzbeli segítésére egyelőre nincs forrásunk, azonban a

⁶³ JANKOVICS 1987. I. 246.

⁶⁴ Kis 1873. 28.

⁶⁵ „Én Buzinkai Mihály és Pósházi János, a Fejérvári Collegiumnak Professori, percipiáltunk Jo Mihály uramtul száz forintokat, mellyeket a Tekintetes Úr Teleki Mihály Uram ő kegyelme parancsolt megh [...] , hogy kezünkhöz szolgáltasson [...]” MNL P658, 12. Nr. 2608.

⁶⁶ MNL P658, 12. Nr. 2609.

⁶⁷ A forrás 1706-ban kelt, s a következőket jegyzi fel Teleki adományáról: „A Fejérvári Collegiumhoz esztendőnként Donatio szerént járn szokott 600 forintok[na]k administratiójokról [...] néhai Mélt[óságos] Teleki Mihály Úr[na]k.” S az is egyértelműen kiderül, hogy az előző évben elmaradt összeget is ekkor pótolta a család, hiszen az irat 1200 magyar forint átvételéről tudósít. RefKol. 96. Nr. 25.

⁶⁸ Teleki Mihály ugyanis ezt írja egy 1689-es levelében: „Én Teleki Mihály recognoscáalom per presentes, hogy az Ecclesiai scholák pénzébül Bethlen Miklós úr keze által vettem fel hatezer magyar forintot [...], míg a pénz nálam lészen, hat száz magyar forintot, mellyet egészen minden fogyatkozás nélkül esztendő által meg adni [...]” S erre kötelezi utódait is, mindaddig, míg vissza nem fizették a tartozást. MNL P658, 11. Nr. 2699/a A Maros megyei irat ugyan „a Fejérvári Refor[mátus] Collégiumnak donációjáról” tudósít, így, habár a tíz évre szabott törlesztés a dátum szerint erre az esztendőre már lejárható, kérdéses, hogy továbbra is a korábbi tartozás rendezéséről vagy az évi adomány emeléséről van szó.

⁶⁹ Petri Mihály és Fónyi István, mint a kollégium polgárai, a következőket jegyzi fel ezzel kapcsolatban 1689-ben: „Az úr Theleki ura[m] eő keg[ye]lme Fejérvári Collégiumunkhoz conferált búzabeli jó akarattját percipiáltuk.” MNL P658, 12. Nr. 2610.

⁷⁰ Uo. Nr. 2611.

„természetbeni” juttatásokról egyértelmű adataink állnak rendelkezésre. Biztosan tudjuk, hogy Teleki a kollégiumot 1685-től támogatta, amely összefüggésben áll azzal, hogy ekkor került hivatalosan is a család birtokába a Marosvásárhely környékén fekvő geryeszegi uradalom, s e jószág búzadézszmájával évente segítette az iskola és az egyház működését, s örököseit is kötelezte ennek megadására.⁷¹

A Teleki-peregrinusokra vonatkozóan Bod Péter híres művének ajánlásából érdemes kiindulni, miszerint Teleki „[...] tizennyolc esztendőknék elfolyások alatt, tizennyolc tanuló ifjakat küldött el a Belgyiomi és Angliai oskolákba, látás hallás tanulás kedvéért, meg anyi ezer forintokból álló úti költséggel készítvén fel őket.”⁷² E közlésből az is kiderül, hogy elsősorban a németalföldi és angol egyetemeken tanuló hallgatóknak nyújtott segítséget. Azonban az is tudható, hogy a német területekre induló peregrinusok is élvezték anyagi támogatását, hiszen ahogy Pataki István feljegyzi a kolozsvári kollégium egyik tanáraként: „Percipiálta[m] az méltóságos és tekintetes úrtól, az Teleki Mihály uramtul [...] Németországban tanuló alumnusa számára [...] száz tallérokat.”⁷³ Mindez egyáltalán nem meglepő figyelembe véve Teleki szellemi beállítottságát, a főúrról – ahogy fentebb már kifejtettük – tudjuk, hogy a megingathatatlan református vallása mellett a coccejánus és puritanizmus követői és támogatói közé tartozott, amelyet jelez, hogy a szellemi újításoknak központja, Várad eleste után (1660) udvara – mintegy új szellemi centrumként működve – vonzotta az újítókat.⁷⁴ A Bod Péter által említett peregrinusok közül Herepei János adatgyűjtése révén többeket be tudunk azonosítani, akik külhoni egyetemjárásuk alkalmával Telekinek ajánlották disputájukat, amely azt jelzi, hogy peregrinációjuk során a főúr támogatását élvezték.⁷⁵ E mellett egyéb forrásokból további négy peregrinusról tudunk, akik Teleki pártolásával végezték külföldi tanulmányaikat. Egy 1680-as évek végén tanuló franekeri diák, Bandi Sámuel, Teleki Mihály halálának évében feleségének, Veér Juditnak ajánlotta művét, amely azt sejteti, hogy ő is valamilyen módon élvezhette a Teleki-család segítségét.⁷⁶ Továbbá Selyki Péterről biztosan állíthatjuk, hogy közép- és felsőfokú képzése is Teleki Mihály költségén valósult meg.⁷⁷ Mellettük még két ifúról tudjuk, hogy Teleki patronátusát élvezhette peregrinációja

⁷¹ KONCZ 1869. 102., Közli még: HERPEI 1971a. 21.

⁷² BOD 1982. Ajánlás

⁷³ MNL P658, 11. Nr. 2700 b/4.

⁷⁴ R. VÁRKONYI 1984. 291.

⁷⁵ Herepei János adatgyűjtése szerint az alábbi tanulók peregrináltak Teleki költségén: Batai György, Czeglédi Pál, Csepregi Turkovics Mihály, Enyedi János, Fejérvári István, Fűsi Lőrinc, ifj. Köleséri Sámuel, Nagyari József, Nánási Mihály, Zabanius János. HERPEI 1971a. 23.

⁷⁶ RMK 1879. I. 1383. Veér Judit mellett Wesselényi Pálné Béli Zsuzsannának ajánlotta művét, így azt feltételezzük, hogy Bandi mindkét család támogatását élvezhette külföldi tanulmányai során.

⁷⁷ FEHÉR 2007. 620.

során, hiszen „Kis Komáromi Istvánt, mint alumnusát, felső országi akadémiákra promoveálván, vele 50 aranyat küldött Gidófalvi (Gálygor) Balázsnak.”⁷⁸

Mindezek alapján – habár még sok kérdés felmerül a külföldi egyetemjárás támogatása terén is, hiszen az angliai hallgatókról egyelőre nincs közelebbi információnk – láthatjuk, hogy Teleki jelentős szerepet vállalt az erdélyi ifjak peregrinációs tanulmányainak támogatásában is, akik később meghatározó tagjai lettek az erdélyi szellemi életnek.

Összegzés

Dolgozatom célja alapvetően az volt, hogy Teleki Mihály neveléspártoló tevékenységét vizsgálva pályafutásának egy eddig kevésbé feldolgozott szegmensét járjam körül. Noha Teleki nem sorolható a tősgyökeres erdélyi főurak közé, kiváló politikai érzéke hamar a vezető rétegbe emelte, s a tisztségeivel együtt járó birtokszerzési megteremtették kultúrpolitikai szerepvállalásának anyagi háttérét. Egyértelműen állíthatjuk, hogy gyermekei nevelésére kiemelt figyelmet fordított, megteremtve annak tárgyi és személyi feltételeit. Családján túlmutató patronációs tevékenysége révén, vallásos meggyőződéséből fakadóan jelentős donációkban részesítette a korabeli református kollégiumokat, valamint számos alacsonyabb társadalmi státuszú ifjú kapcsolódott be a középfokú kollégiumi képzésbe, valamint a külhoni egyetemjárásba, akik tanulmányaik végeztével erősítették Erdély szellemi életét. Összességében tehát megállítható, hogy Teleki Mihály kiemelkedő szerepet vállalt a korszak nevelésügyi kérdéseiben, s ezzel családja számára egyértelműen megteremtette az elitben maradás lehetőségét, továbbá számos erdélyi fiatal köszönhette támogatásának a korabeli műveltség megszerzését. Mindezek alapján azt gondolom, hogy Teleki Mihály esetében nemcsak politikai pályája érdemes további kutatásra, hanem nevelés- és művelődéspártoló tevékenysége is tartogat a kutatók számára újabb értékes adatokat – kiváltképp összevetve más erdélyi főúri családok kultúrpolitikai tevékenységével –, amelyek feldolgozásához e tanulmány csupán a kiindulási alapot jelentheti.

⁷⁸ KONCZ 1869. 50. Emellett Kis Komáromi István peregrinációjáról tudósít Teleki Mihály memoriáléja 1688-ból, amelyben a háromévi külhoni tanulásra 250 aranyat ad támogatottjának. MNL P657, 1./30. Nr. 3789. Az irat erre vonatkozó tartalmát közli: HOMONNAI 1914. 61. Továbbá maga Kis Komáromi István 1683-ban kelt latin nyelvű leveléből is kitűnik Teleki *fautori* szerepe tanulmányai végzésében. MNL P1238 13.d. Nr. 28.

Rövidítések

Források

- ADATTÁR 1994 Erdélyi Könyvesházak III. 1563-1757. Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 16/3. Szerk. KESERŰ Bálint, Sajtó alá rendezte MONOK István–NÉMETH Noémi–VARGA András. Szeged, 1994.
- Apáczai Album Apáczai Album I. kötet. 1656–1948. Erdélyi Református Egyházkerület Központi Gyűjtőlevéltára, Kolozsvár. (Arhiva Centrală de Colectare a Eparhiei Reformate din Ardeal, Cluj-Napoca).
- FEHÉR 2007 FEHÉR János: Teleki Mihály udvartartási naplója. (1673–1681). Bevezetővel, jegyzetekkel és mutatóval közléteszi Fehér János. Entz Géza Művelődéstörténeti Alapítvány (Erdélyi Művelődéstörténeti Források, 5.) Kolozsvár, 2007.
- FONT 1989 FONT Zsuzsa: Teleki Pál külföldi tanulmányútja – Levelek, számadások, iratok. 1695–1700. (Fontes Rerum Scholasticarum III.), Szeged, 1989.
- GERGELY 1905–1910 Teleki Mihály levelezése I–VIII. Magyar Történelmi Társulat, Szerk. GERGELY Samu, Bp., 1905–1910.
- JANKOVICS 1981 Bethlen Mihály útinaplója [1691–1695]. Sajtó alá rendezte és az utószót írta JANKOVICS József. Bp., 1981.
- KeTeLe. A Teleki család kendilónai levéltára. Kolozs Megyei Állami Levéltár, Kolozsvár. 438. fond. (Direcția Județeană Cluj ale Arhivelor Naționale, Cluj-Napoca).
- MNL P657 Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, Teleki család marosvásárhelyi levéltára, Joglevelek. (16. sz.–18. sz.). Iratok. 1. sorozat.
- MNL P658 Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, Teleki család marosvásárhelyi levéltára, Új rendezés (1668–1941). Nagyenyedi kollégium. 10. csomó.
- Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, Teleki család marosvásárhelyi levéltára, Új rendezés (1668–1941). Nagyenyedi kollégium, marosvásárhelyi kollégium (benne sárospataki és gyulafehérvári). 11. csomó.
- Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, Teleki család marosvásárhelyi levéltára, Új rendezés (1668–1941). Külföldön tanulók iratai. 12. csomó.
- MNL P662 Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, Teleki család marosvásárhelyi levéltára. Teleki Sándor Osztály, Missiles, 2. tétel.
- MNL P663 Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, Teleki család levéltára, Miscellenae, (16. sz.–18. sz.). 2. tétel.

- MNL P1238 Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, Teleki Mihály Gyűjtemény (1657–1690). Teleki Mihály és más személyek levelezése és iratai a levélírók/irat kibocsátók betűrendjében. (1657–1690). 1. sorozat.
- RÁCZ 2016 PÁPAI Páriz Ferenc: A gyulafehérvár–nagyenyedi Bethlen Kollégium alapítása és története. Kísérőtanulmánnyal és jegyzetekkel közléteszi RÁCZ Emese. Kolozsvár, 2016.
- RefKol. Református Kollégium iratai. Maros Megyei Állami Levéltár, Marosvásárhely, 96. fond. (Colegiul Reformai, Direcția Județeană Mureș ale Arhivelor Naționale, Targu – Mures).
- RMK 1879 SZABÓ Miklós – HELLEBRANT Árpád: Régi Magyar Könyvtár. I. kötet. MTA, Budapest, 1879.

Irodalom

- BALLÓ 1903 BALLÓ István: Teleki Mihály. 1634–1690. Csíkszereda, 1903.
- B. NAGY 1972 B. NAGY Margit: Várak, kastélyok, udvarházak, ahogy a régiek látták. XVII–XVIII. századi erdélyi összeírások és leltárak. Bukarest, 1973.
- BOD 1982 BOD Péter: Magyar Atheanas. Válogatta, sajtó alá rendezte, a jegyzeteket és az utószót írta TORDA István. Bp., 1982.
- FEKETE 1876 FEKETE Mihály: A kolozsvári evangélikus református főtanoda története. Kolozsvár, 1876.
- HEREPEI 1971a HEREPEI János: Adatok Teleki Mihály és udvara életéhez. (Törredék). In: Adattár a 17. századi szellemi mozgalmaink történetéhez. III. Művelődési törekvések a század második felében. Herepei János cikkei. Szerk. KESERŰ Bálint, Bp.–Szeged, 1971. 13–31.
- HEREPEI 1971b HEREPEI János: Teleki Jankó és könyvtára. In: Adattár a 17. századi szellemi mozgalmaink történetéhez. III. Művelődési törekvések a század második felében. Herepei János cikkei. Szerk. KESERŰ Bálint, Bp.–Szeged, 1971. 32–38.
- HEREPEI 1971c HEREPEI János: A kolozsvári református kollégium Apáczai utáni névsorából. (Részlet). In: Adattár a 17. századi szellemi mozgalmaink történetéhez. III. Művelődési törekvések a század második felében. Herepei János cikkei. Szerk. KESERŰ Bálint, Bp.–Szeged, 1971. 334–349.
- HEREPEI 1971d HEREPEI János: Csengeri István és fiai. In: Adattár a 17. századi szellemi mozgalmaink történetéhez. III. Művelődési törekvések a század második felében. Herepei János cikkei. Szerk. KESERŰ Bálint, Bp.–Szeged, 1971. 3–12.

- HOMONNAI 1914 HOMONNAI Betti: Veér Judit életrajza. Budapest, 1914.
- KARDOS 1905 KARDOS Samu: Széki gróf Teleki család históriája 1609–1639-ig Szász Pétertől. In: Régi Okiratok és Levelek Tára. 1905./1. 5–55.
- KIS 1873 KIS Ferenc: A székelyudvarhelyi evangélikus református kollégium története. Székelyudvarhely, 1873.
- KOLTAI 2001 KOLTAI András: Magyar udvari rendtartás. utasítások és rendeletek 1617–1708. Bp., 2001.
- KONCZ 1896 KONCZ József: A marosvásárhelyi evangélikus református kollégium története. Marosvásárhely, 1896.
- KULCSÁR 1989 KULCSÁR Árpád: A geryeszegi kastély Teleki Mihály kancellár korában és inventáriuma 1685-ből. *Művészettörténeti Értesítő* 38. (1989) 1–4, 150–163.
- MONOK 2012 MONOK István: A művelt arisztokrata. A magyarországi főnemesség olvasmányai a XVI–XVII. században. Bp., 2012.
- PINTÉR 2005 PINTÉR Zoltán: Történelmi vaktérképgyűjtemény. Bp., 2005.
- R. VÁRKONYI 1984 R. VÁRKONYI Ágnes: Nemzet és emlékezet. Erdélyi változások. Az erdélyi fejedelemség török kiűzésének korában. Bp., 1984.
- SZÁDECZKY 1911 SZÁDECZKY Béla: I. Apafi Mihály fejedelem udvartartása. I. Bornemissza Anna gazdasági naplói. Bp., 1911.
- SZABÓ–TONK 1992 SZABÓ Miklós – TONK Sándor: Erdélyiek egyetemjárása a korai újkorban 1521–1700. (*Fontes Rerum Scholasticarum* IV.), Szeged, 1992.
- SZILÁDY 1887 SZILÁDY Károly: Gróf Teleki Mihály. Bölcsészdoktori értekezés. Kecskemét, 1887.
- TÖRÖK 1906 TÖRÖK István: A kolozsvári egyházközség történetéhez. *Erdélyi Protestáns Lap* 33. (1906):9. 277.
- TRÓCSÁNYI 1972 TRÓCSÁNYI Zsolt: Teleki Mihály. Erdély és a kurucmozgalom 1690-ig. Bp., 1972.
- TÜDŐS 2011 TÜDŐS S. Kinga: Erdélyi testamentumok. IV. Erdélyi nemesek és főemberek végrendeletei (1661–1723). Marosvásárhely, 2011.

PEDAGÓGIA ÉS PSZICHOLÓGIA

Nemes-Wéber Zsófia

A „gyermekkertésznő”-oktatástól a főiskolai képzésig

Óvónőképzésünk változásai a 20. század folyamán

From the „Children Gardener” Training to the College Education.
Kindergarten Teacher Training’s Changes during the 20th century

The aim of this research was to examine the composition and the structure of the kindergarten teacher training. Based on contemporary sources, I investigate the following things: how much emphasis was put on the practical training in the education of kindergarden teachers and to what extent was the lexical knowledge represented during the education? Regarding the development of the kindergartens, it can be stated that the legal alternations show a constant professional development, which can be observed on the length of the education. The amount of the psychological and scientific knowledge grew net to the practical activities and skills. The importance of the practical knowledge did not change, or more precisely it became more powerful in the structure of the education. My primary sources were the school bulletins of Matild Éva Rostás between 1949–1952 and I relied on the results of my oral history interviews as well. Priner as a source of educational bulletins for the period from 1949 to 1952 served and the oral history. Relying on secondary sources of the era, I intend to discuss the social history and the circumstances of women’s employment of the era.

Bevezetés

Az óvodai nevelés hasznosságára egy jogszabályi módosulás is felhívja a figyelmet: a 2011. évi CXCV. törvény a nemzeti köznevelésről¹ 8. §-ának változásai előrébb hozzák a gyermekek óvodai nevelésének kezdetét. Ez az intézkedés további kérdéseket vet fel az intézményekkel, a pedagógusokkal és azok képzésével kapcsolatban. Úgy vélem az óvoda az első lehetséges színtere az iskolai sikeresség elérésének, a hátrányok kezelésének, ellensúlyozásának. Kutatásom célja az

¹ TV 2011.

óvónőképzés tantárgyi összetételének és felépítésének megismerése és az adott korszakban fontosnak tartott kompetenciák feltérképezése.

A kutatásom primer forrásaként Rostás Matild Éva 1949 és 1952 közötti időszakra vonatkozó iskolai értesítői, valamint a vele készített interjúk szolgálnak.² Szeretném megvizsgálni a korabeli források alapján, hogy a képzés mekkora hangsúlyt helyezett a gyakorlati oktatásra és milyen mértékben találhatóak meg a lexikális tudást képviselő tantárgyak.

A történeti kutatásokhoz kapcsolódóan a neveléstörténeti feltárás is igényli az eltelt idő szakaszolását. A korszakokra bontást többnyire politikai, és hadtörténeti események határozzák meg, az így kapott periódusok azonban nem feltétlenül fedik a pedagógia szempontjából fontos események, változások által szabható határokat.³ A rendelkezésemre álló primer források és a magyarországi események, attitűdök fő befolyásoló tényezője alapján a vizsgálatom kezdeti időpontját a második világháború utáni időszakra helyeztem, rövidebb kitéréssekkel a megelőző időszakokra. A korszakra vonatkozó másodlagos forrásokra támaszkodva kívánom bemutatni ezen időszak magyar társadalomtörténetét, kitéréssel az óvodák és az óvónők helyzetére, párhuzamba hozva a nők munkavállalásával.

Dolgozatommal arra szeretném felhívni a figyelmet, hogy a pedagógus pálya csak azokhoz a személyekhez illik igazán, akik hivatásuknak érzik, képesek megújulni, hiszen a tanulás nem ér véget a képzéssel. Olyan képzést kell biztosítani a pedagógus pályára készülőknek, ami felruházza őket az alapvető módszertani ismeretekkel és gyakorlattal, valamint előkészíti a pályán töltött idő alatti folyamatos fejlődési, változási képességgel, motivációval.

A kutatás forrásai és módszerei

„A forrás mindenképpen a történeti kutatások legfőbb eszköze, és a forrásnak tekinthető minden, az utókorra maradt olyan emlék, amely tükröz valamit az elmúlt korszakok történelméről.”⁴ A források csoportosítása számos különböző szemszögből készült, melyek közül a legfontosabb, hogy a forrásunk elsődleges (primer) vagy másodlagos (szekunder). A fogalmakat Cserné így magyarázza: „Az elsődleges források közvetlenül szolgáltatnak információkat a problémáról. A másodlagos források valamilyen közvetítésen keresztül teszik hozzáférhetővé a vizsgált információt. Mindig a kutatás célja dönti el, hogy melyik forrás tekinthető elsődlegesnek és másodlagosnak.”⁵ Az élettörténeti kutatásban felhasznált

² INT.

³ A témában l. bővebben: KÉRI 2001.

⁴ Uo. 31.

⁵ CSERNÉ 1998. 27.

személyes dokumentumokat kvalitatív interjú egészíti ki. „Ez lehetővé teszi az egyénnek, hogy a maga sajátos módján számoljon be történetéről, és megkönynyíti azt a törekvést, hogy az egyéni élet kritikus epizódjainak, szubjektíve jelentős eseményeinek rekonstruálását, értelmezését el lehessen végezni. A retrospektív biográfiai kutatásban tulajdonképpen az egyén rekonstruálja, értelmezi élete epizódjait. Ahogy a jelenből látja a múltat.”⁶ A fenti források értelmezésénél szem előtt kell tartani, hogy az adatok nem reprezentatív és nem mindig objektív forrásból származnak. „A kvalitatív kutatási folyamat tehát a problémára vonatkozó empirikus anyag gyűjtését, elemzését, majd írásba foglalását jelenti” – olvashatjuk tovább Szabolcs Éva gondolatait. „Minden fázis mögött ott találjuk a kutatót, akit saját perspektívája, tapasztalatai, értelmezési keretei helyeznek el a folyamatban.”⁷

Oral history

„Az oral history mindenkor a szóban rögződött és szóbeliség útján ránk maradt emlékanyagot, illetve annak forrásként való felhasználását jelöli.”⁸ Az oral history nem pusztán egy elbeszélés, hanem egy interaktív folyamat eredménye. Az emlékezésnek a diskurzus mutat irányt és szabja meg határait. A folyamat ellenőrzése, végső interpretálása a kérdező kezében van. Az elbeszélő olyan információkat ad át a kérdezőnek, amikhez más forrásból nem juthat hozzá, mivel ahogy az emlékezetről a fentiekben kiderült, hogy az az események egyedi saját értékrendszer szerinti feldolgozása.⁹ A forrást összehasonlítva az írásos, tárgyi emlékekkel jól látható, hogy a szóbeli elbeszélés szinte minden esetben utólagosan jött létre, míg a tárgyi, írásos emlék többnyire egy időben keletkeztek az adott történelmi eseménnyel. „Az utóidejű szóbeli forrásanyag keletkezési folyamata egészen a rögzítés pillanatáig tart. Forrásunk úgy jön létre, hogy az elbeszélő már látja a hajdani, a most kutatott jelenség következményeit, esetleg a történelmi folyamat valamelyik végpontját.”¹⁰ Ebből adódik, hogy a kutatás feltétlen velejárója a környezet rekonstrukciója.¹¹ Annak érdekében, hogy az elkészített interjú megfeleljen céljának – az első kézből származó információk gyűjtése és elérhetővé tétele más kutatók számára –, az interjúkészítőnek kötelessége a befolyásoló tényezők minimumra csökkentése és a körülmények, részletek dokumentálása.¹²

⁶ SZABOLCS 2001. 42.

⁷ Uo. 48.

⁸ GLATZ 1990. 135.

⁹ GYARMATI 2005. 197.

¹⁰ GLATZ 1990. 143.

¹¹ Uo. 142-143.

¹² GYARMATI 2005. 197-198.

Az interjúkészítőnek fel kell készülnie az elbeszélő emlékezetének feltárásában nyújtott szerepére, türelmes hallgatásra, és irányító kérdésekre. Az általam készített interjú félig strukturáltak vagy koncentrált beszélgetésnek nevezhető, mivel a válaszok kódolásának kisebb jelentősége van, ugyanakkor vannak olyan kérdések, amelyekre feltétlenül választ kell kapnom.¹³

A feltett interjúkérdések¹⁴ csoportosítása:

- 1) Intézmény, osztály adataira vonatkozó:
 - Hány tanár volt az iskolában?
 - Több teremben tanultak?
 - Milyen eszközöket használtak diákként/óvónóként?
 - Mekkora volt az óvoda a gyakorlatának helyszínén?
- 2) Képzésre vonatkozó:
 - Milyen tantárgyai voltak?
 - Milyen tanárai voltak?
 - Hogyan fegyelmeztek az iskolában/otthon/óvodában?
 - Volt mentora a gyakorlat alatt?

Az interjú narratív jellege miatt fontos az elbeszélő szövegszerkezet több síkú elemzése. Az értelmezéshez fontos szempont lehet a kifejezésrendszeren keresztül értelmezhető távolság és nézőpont a narrátor és a múltbeli esemény között. Áruklodó a felidézés folyamán a közlő hangneme, ami ironikus, ha a visszaidézés időpontjában már megváltozott értékrend szerint gondolkodnak, tévesnek ítélik meg az akkori elképzeléseiket. Az epikus hangnem ezzel szemben a teljes azonosulás és egyetértés jeleként értelmezhető.¹⁵ „Az élettörténeti interjú eredményeként kapott narratívum éppen e sokrétűsége miatt használható fel a történelemben élő ember és az emberben élő történelem összefüggésrendszerének megismeréséhez.”¹⁶ A fentiek alapján elmondható, hogy a múltfeltárások során az oral history módszere hozzászólási lehetőséget biztosít a társadalom jóval szélesebb rétegei számára.¹⁷ A kutatás primer forrásainak elemzéséhez tartozik, hogy a kutatás alapját képező oral history alanya jelenleg 80 éves és két szelületesen esett át. Az interjúban rögzített információk a feldolgozás objektivitásától függetlenül is szubjektív ismeretek. Az egykori esemény rögzítése idején szubjektíven válogatta a megőrizendőt és saját szemszögéből értelmezte a folyamatokat. „Jelentős torzító hatása van a múltbeli élmények felidézésének, hasonlóképpen csökkenti a kutatás érvényességét az, hogy a vizsgált személy hangulatváltozásai befolyásol-

¹³ CSERNÉ 1998. 71.

¹⁴ Az interjúkérdések teljes sora a mellékletben található.

¹⁵ VÉRTESI 2004. 167–168.

¹⁶ Uo 168.

¹⁷ TÓTH 2013. 34.

ják véleményét, jövőre vonatkozó elképzeléseit.¹⁸ Az emlékezés szelektivitásán túl a felidézés környezete, kiváltó oka, a hallgatóság is befolyásolja a múltbéli esemény elmondását, értelmezését, ezzel magyarázható, hogy ugyanazon történet a különböző helyzetekben, többszöri interjúk során a narrátor nem ugyanolyan módon elevenít fel.¹⁹ A számos befolyásoló tényezőtől adódóan az interjúban elhangzottakat ellenőrizni kell. Fontos torzító hatása van a „hallható forrást láthatóvá tevő átírásnak, ami elkerülhetetlenül változtatással, interpretációval és bizonyos információk elvesztésével jár együtt. A beszéd hagyományos kísérőelemei – a beszédsebesség, a tónus, a hangerő és a hanglejtés –, amelyeket a leírt szöveg nem tud visszaadni, mind árulkodnak az elbeszélő esetleges érintettségéről, a felidézett eseményekhez fűződő kötődéséről vagy azok hártásáról.”²⁰

A leírás torzító hatásának kiküszöbölése érdekében az emocionális eseményeket írásban is lejegyzem, az interjút pedig diktafonnal vagy kamerával rögzítem. „A felidézésről író legtöbb pszichológus rámutat arra, hogy a teljes értelemben vett memóriának mindig jellegzetes személyes vonatkozása van” – olvashatjuk Bartlett munkájában.²¹ Az emlékezés során leginkább a társadalmi konvenciók meghatározók.

Bartlett az emlékezést képzeletbeli rekonstrukciónak vagy konstrukciónak írja le, aminek következtében az nem lehet pontos.²² A többszöri felidézés mellett a forrás ellenőrzésére a családtagok emlékezete is lehetőséget biztosít, amelyhez a kutató külön hallgatja meg a családtagokat, hogy az egyedi emlékeket, nézőpontokat tudja azonosítani és összevetni egymással.²³ A fentiekből adódóan az interjú során elmondottak felülvizsgálata érdekében, a szubjektív emlékek mellett családi dokumentumok – a szerző tulajdonában – és a korszakra vonatkozó korábbi kutatások felhasználásával próbálok objektív képet mutatni az adott időszak óvóképzéséről.

Magyarország a második világháború után

A második világháború végén nyolc hónapon át a hadműveleti területek nagy károkat okozva súlyosan érintették Magyarországot. Az ország területén átvonuló csapatok miatt az 1938-as nemzeti jövedelem és a nemzeti vagyon nagymértékű pusztulása következett be. Az 1947. február 10-i párizsi békeszerződés visszaállította a trianoni határokat, meghatározta a magyarországi hadviselés korlátait,

¹⁸ CSERNÉ 1998. 79.

¹⁹ TÓTH 2013. 25.

²⁰ GYARMATI 2005. 200.

²¹ BARTLETT 1985. 424.

²² Uo. 307.

²³ VÉRTESI 2004. 163.

továbbá jóvátétel fizetésére kötelezte az országot. Az új határokon kívülről viszszaelepültek a Németországba kitelepítettek otthonait foglalhatták el. Az ország gazdasági teljesítőképessége lezuhant megközelítőleg az első világháború utáni szintre, az állatállomány és a termésátlagok is alacsony szinten teljesítettek. Az élelmiszerhiány (főleg a városi lakosságot) az éhhalálhoz közeli szintre taszította. A szűkös forrásokból a szovjet csapatok igényeit is ki kellett elégíteni. Az állami kiadások – főleg a jóvátétel fizetésnek köszönhetően – rendkívül magasak voltak. A kormány a papírpénz kibocsátás eszközével próbálta mérsékelni a bevételhiányát, ez a világtörténelem leghatalmasabb úgynevezett hiperinflációjához vezetett, így ennek következtében a cserekereskedelem felerősödött.²⁴ A háború végének és a szovjet hadsereg jelenlétének megítélését, annak változatosságát jól mutatják az eseményre vonatkozó kifejezések: fölszabadulás, megszabadulás, felszabadulás, megszállás.²⁵ Miközben az ország az infrastruktúrárt ért hatalmas károkat igyekezett helyreállítani, a kormány legfontosabb feladata a pénzügyi stabilizáció elérése volt. Ennek érdekében jelentős bérszintcsökkentést hajtottak végre, az 1938-as bérekhez hasonlítva a pedagógusok a legdrasztikusabb csökkentéssel mindössze az akkori bérük 20%-át kapták.²⁶ Az alábbi táblázat összefoglalja a bérszintek csökkenését az 1938-as bérekhez képest.

Megnevezés	A jövedelem aránya az 1938-as bérszinthez képest
Pedagógusok	20%
Közigazgatás alkalmazottak	31%
Közigazgatási nyugdíjasok	41%
Munkások	60–70%
Átlagosan	50%

1. táblázat *Bérszintek alakulása a második világháború után*²⁷

Az új árak megállapításakor az ipari cikkeknek kedveztek, így az agrártermékek értéke jelentősen csökkent, és a parasztság megélhetése nehezebbé vált. A pénzügyi stabilitás érdekében 1951-ben új valuta került kibocsátásra: a forint és annak váltópénze, a fillér stabilitásának megőrzése érdekében a korábbi valutát, pengőt már nem volt érdemes forintra váltani. A következő lépés a több lépcsőben lezajló államosítás, a földosztás és a termelőszövetkezetek létrehozása volt, a gazdaságot irányító elv pedig a tervgazdaság lett.²⁸ A második világháborúban az ország a lakosságának 6,2%-a veszett el. A ki- és betelepülésekkel pedig

²⁴ ROMSICS 2005. 304, 306–307, 308.

²⁵ GOLNHOFFER 2004.75.

²⁶ ROMSICS 2005. 309.

²⁷ Uo. 308.

²⁸ Uo. 310, 311.

a társadalom összetétele is átalakult. A nagybirtokos és nagypolgári réteg, akik az elitet testesítették meg, eltűntek. Az államosításokkal a tulajdonosi középosztály is értelmét veszítette, a parasztság létszáma nem változott, csupán a földtulajdonnal rendelkezők aránya módosult, domináns osztállyá a kistulajdonosok váltak. 1945-től a vezető beosztásba kerülők többsége munkásszarmazású volt, akik többnyire kommunista vagy szociáldemokrata nézeteket vallottak.²⁹ Vallási tekintetben az izraeliták és az evangélikusok száma csökkent, a legnagyobb növekedést a katolikusok érték el. Bár a cél az óriási (80%-os) életszínvonalemelést volt, 1949-re mindössze 10–20%-os növekedés valószínűsíthető, ami azonban háború utáni éhezésközeli állapothoz képest így is jelentősnek mondható.³⁰ A társadalmon belüli eloszlási különbségek, a szélsőséges osztályok eltűnésével nagymértékben csökkentek. A munkások és az agrárparasztság között az ipari munkások javára jelentős eltérés mutatkozott. A munkanélküliség csökkenésével a társadalom legszegényebb rétege is megfogatkozott.

Kultúra, oktatás

A második világháborúig az oktatás fejlődött, gróf Klebelsberg Kunónak és Hóman Bálintnak köszönhetően az iskolák száma növekedett, ezzel egy időben a csak olvasni tudók és az analfabéták aránya csökkent. A háború a kultúrára is nagy csapást mért, számos oktatási intézmény szenvedett épületkárokat, eszközvesztéseket, a pedagógusok száma is jelentősen megcsappant. 1945-ben a kormány létrehozta Szent-Györgyi Albert vezetésével az Országos Köznevelési Tanácsot, hogy tanácsadója legyen a Vallás- és Közoktatási Minisztériumnak (VKM). A tanács revíziós tevékenysége egy új eszménykép alkotása volt, ami egyúttal azt kívánta meggátolni, hogy a nemzet ismét álomképet, utópisztikus vágyakat kergessen. Az új demokratikus szellemű nevelés alapja az esélyegyenlőség, megszakítva az eddig művelődési monopóliummal rendelkező keresztény középosztály uralmát. A tananyagok is módosultak, elsősorban az irodalom és történelem oktatási témáit, határait változtatták meg. Magyarország területét a trianoni határokon belül értelmezték.³¹ Az oktatás célja az 1950-es tanterv alapján az volt, hogy a szocializmus szellemében a tanulókat a közösség, a nép, a haza, munka szeretetére, megbecsülésére nevelje.³² „Az oktatás alacsony színvonala, egyoldalú intellektualizmusa, a tanulók túlterhelése, lemorzsolódása azonban komoly gondokat jelentett. Az 1950-es párthatározat ezért az iskola és a termelés szoro-

²⁹ Uo. 319

³⁰ Uo. 318–319.

³¹ Uo. 321.

³² AMBRUS 2000.

sabb kapcsolatát sürgette, a nagyfokú lemorzsolódásokat pedig – az általános, a közép- és a felsőfokú oktatásban egyaránt – kampányokkal, mesterséges eszközökkel (»bukásmentes osztály«, munkakönyv visszatartása, korrepetálási akciók) próbálták megakadályozni.³³ Az 1940-es évek végére a pedagógiai kérdéseket elsősorban ideológiai és aktuálpolitikai szempontok alapján értelmezték, háttérbe szorítva a szakmai megfontolásokat.³⁴ Tehát a pedagógia elméleti háttérét, hozzá kapcsolódó kutatásokat, a nevelést és oktatást az aktuális eszmerendszer uralta és befolyásolta.³⁵ „Aktuális ideológiai, politikai követelmények alapján váltak hangsúlyos kutatási témákká azok az iskolaszervezeti változtatások, amelyek az adott kor szerint értelmezett szocialista közoktatási rendszer kialakítását szolgálták.”³⁶

A nők társadalmi helyzete

A fentiek alapján jól látható, hogy a nők munkavállalásának kérdése a második világháború után elkerülhetetlen kérdéssé vált, bár már korábban is felismerték ennek jelentőségét. 1889-ben a *Nemzeti Nőnevelésben* közzétett nézet szerint a nők foglalkoztatása nemzetgazdasági, egyúttal egyéni érdek is. Szarvas Gáborné egyszerűen pazarlásnak tekinti a nem megfelelő munkára felhasznált tehetséget, még rosszabb, ha az illető képességei birtokában egyáltalán nem dolgozik. A nemzetgazdaság szempontjából a polgárok értelmét és szorgalmát a bányáknál és termőföldeknel is többre értékeli. „Konkrét példákkal kívánja segíteni a nőket abban a döntésben, hogy mivel is foglalkozzanak: elsősorban olyan otthon véggezhető pénzkereső munkát ajánl, amelyekhez nem szükséges komoly szakképesítés, csak tudás és szorgalom.”³⁷ Az ellenállásra, miszerint a nők munkavállalása megalázó a számukra, Vadnay Károly úgy reagál, hogy a munkavégzés a kedély, érzés és egészség növelője, ugyanakkor a legjobb módja az unalom és az általa indukált rossz gondolatok elkerülésére. „A *Nemzeti Nőnevelés* 1895. márciusi számában közzétett írás, bár teljes körű nőemancipáció megvalósulásának lehetlensége mellett érvel, kimondja, hogy biztosítani kell, hogy szükség szerint a nők önálló kereső tevékenységet végezhesenek. Lehetőséget kell adni, hogy tanulhassanak, s hogy a végzettségüknek megfelelő munkát kapjanak. A férfimunkát vállaló nők a férfiakkal egyenlő megítélést és fizetséget érdemelnek. A szerző határozott véleménye szerint nem kötelezhető cölibátusra a dolgozó nő, nincs érdemi különbség egy férjes asszony és egy hajadon munkavégzése között.”³⁸

³³ MAGYARNÉ 1999. 244.

³⁴ GOLNHOFER 2004. 9.

³⁵ MAGYARNÉ 1999. 244.

³⁶ GOLNHOFER 2004. 9.

³⁷ SZARVAS 2006. 198.

³⁸ PAULOVITS 2006. 205–208.

Az 1940-es évek végén előtérbe került a termelőmunka. Ebből és a családok megélhetéséhez szükséges további jövedelemigényből fakadóan a nők tömeges munkába állása következett. Egyes szakmák, mint az adminisztratív állomány, tanító és középiskolai tanár egyre inkább elnőiesedett, ezt jól példázza, hogy a nők arányának változása az általános iskolai pedagógusok körében az 1949 és 1960 közötti években 57,8%-ról 74,8%-ra változott.³⁹ A komolyabb fizikai erőnlétet követelő szakmákban, például a mezőgazdaság, ipar, sőt a nehéziparban is megnövekedett a női munkavállalók száma, ami elsősorban nem gazdasági előnyökkel járt, hanem egy új női identitás, propaganda megalapozója lett. A társadalom jórészt szívesebben elfogadta a kevésbé tradicionálisan férfias, fizikai erőt igénylő munkakörben a nők megjelenését, egyrészt mivel ezek a foglalkozások mind presztízs, mind pedig jövedelem tekintetében jelentősen alul maradtak a „férfi” munkákhoz képest, másrészt a gondozás, ellátás, oktatás-nevelés eleve a tradicionálisan nők által végzett elfoglaltságok körébe tartoztak.⁴⁰

A nők munkavállalása, ami 1949-ben 29%-os volt, hozzájárult a családok bevételeinek növekedéséhez. A nők nagy teljesítményű munkavégzéséhez szükséges volt a szakképzettség és a gyermeknevelési állami rendszer biztosítása. Az anya- és gyermekvédelmi programmal szoros összefüggésben állt a csecsemőgondozás, bölcsődei ellátás és óvodai intézmények fejlesztésével.⁴¹ 1945-től a kormányzat nagy hangsúlyt helyezett az óvodák újrainítására és működésük támogatására. Ezek az intézmények 1945-től 1949-ig a Népjóléti Minisztérium, majd 1949-től a közoktatási tárca felügyelete alá tartoztak. 1949-ben Magyarországon 1448 óvoda üzemelt, amit összesen 98 900 gyermek, azaz a három-hat év közötti népesség 21,7%-a látogatott.⁴²

Nőnevelés

1871-ben Lengyel Dánielné örömét fejezte ki a két évvel korábbi *Csád Körben* megjelent cikkéhez képesti változások miatt. Úgy vélte, hogy a nőnevelés gyors fejlődést mutatott az adott két év alatt. Felhívta a figyelmet arra, hogy a valamennyi nő (rangtól és anyagi helyzettől függetlenül) rendkívül fontos feladata a háztartási foglalkozások mellett az olyan szakmák elsajátítása, amelyek szükség esetén keresőképesse tehetik őket. A szükséghelyzet lehetett véleménye szerint a férjhez menés elkerülése vagy a családot eltartó férj elvesztése. Így elkerülhető lehetett egy anyagi okokból kötött rossz házasság, a zárdába vonulás vagy

³⁹ SCHADT 2003. 51.

⁴⁰ Uo. 52

⁴¹ KÉRI 2000.

⁴² KOLLEGA 1996–2000.

az özvegyeségből adódó szegénység. Véleménye szerint a szakma kiválasztását és elsajátítását a 16. életév után, a női foglalkozások és tanulmányok végeztével kellett megkezdeni, ami nem tolta ki a megfelelő időben történő bekapcsolódást a bálozás szokásába, hiszen a férfiak is a tanulmányi idejük alatt báloltak a legtöbbit.⁴³ E szerint a nevelés új célkitűzése egy olyan tudás biztosítása volt, ami a legrosszabb esetekben, ha egy nőnek saját magát és gyermekeit kellett eltartania, is megoldást jelenthetett, amelyhez egy kis zongorajáték, francia beszélgetés vagy hímzés kevésnek bizonyult.⁴⁴ 1945-ben már 126 gimnázium és 47 leánygimnázium működött. Összehasonlítva a lányok arányát a gimnazisták között, megfigyelhető egy folyamatos növekedés, amit az alábbi táblázat szemléltet.

Tanév	1925–1926	1951–1952	1958–1959
A lányok aránya	19,5%	41,4%	53,1%

2. táblázat *Lány diákok arányának alakulása a gimnáziumokban*⁴⁵

1949-ben a nők 0,4%-a volt felsőfokú, és 82,8%-a nyolc osztálynál alacsonyabb végzettségű.⁴⁶ A hagyományos női munkához kapcsolódó képzéseknél, mint a tanító és óvónőképző, a lányok száma és aránya folyamatos emelkedést mutatott. „A középfokon a tanító- és óvónőképzésnél a későbbi fokozatos létszámcsökkenés a képzés felsőfokúvá válásának, és nem a leánytanulók kivonulásának a következménye.”⁴⁷

A magyar óvóképzés fejlődésének rövid áttekintése

Az óvodák magyarországi megjelenésének legjelentősebb alakja Brunszvik Teréz, aki 1828-ban a saját házában nyitotta meg Közép-Európa első óvodáját.⁴⁸ Az új intézménytípust néhányan „koraszülöttnek” vélték, mások a női munkavállalás folyományaként értékelték. Kurucz Rózsa szerint „Brunszvik Teréz és a tevékenysége nyomán kialakult óvodai mozgalom jelentősége a polgárosodásnak, mint társadalmi szükségletnek a felismerésében rejlik.”⁴⁹ A kiseddóvó intézetek

⁴³ LENGYEL 2006. 192–193.

⁴⁴ VADNAY 2006. 190.

⁴⁵ SCHADT 2003. 34.

⁴⁶ KÉRI 2000.

⁴⁷ SCHADT 2003. 35.

⁴⁸ MÉSZÁROS-NÉMETH-PUKÁNSZKY 2005. 297.

⁴⁹ PODRÁ CZKY 2013. 15.

ügyének támogatói a kormányzati befolyástól viszonylag független, felekezeten kívüli közös nevelés lehetőségét látták a kezdeményezésben. Amit még ennél is fontosabbnak tartottak, az a nemzeti egység megteremtése volt, amit a magyar nyelv korai oktatásával kívántak megvalósítani. Mindezt európai mértékben jelentős rendi, nyelvi, felekezeti, kulturális heterogenitás mellett szükségesnek ítélték. A meghonosítási folyamatban jelentős szerepet töltött be az 1836-ban alakult Kisdedóvó Intézeteket Magyarországon Terjesztő Egyesület, ami céljának tekintette óvodák szervezését és fenntartását, valamint az óvóképzés támogatását.⁵⁰ 1837-ben az egyesület elnöke, gróf Festetics Leó tolnai birtokán felállította az országos hatókörű kisdedóvókat képző intézetet – ahol férfiakat képeztek –, amelyet Wargha István igazgató irányítása alatt egy példányóvoda is kiegészített. Az óvóképezde és példányóvodája nem állami intézményként jött létre, és az egyesület tartotta fenn 1916-ig.⁵¹ 1862-ben kezdték meg a nők oktatását a Pesten működő kisdedóvóképzőben.⁵² Eötvös József 1868-as népoktatási törvény-javaslatában, amit 1870-ben az országgyűlés elé terjesztett, a kisdedóvó intézeteket a népoktatási tanintézetek közé emelte volna, ám a törvény keresztülvitelének megghiúsulása gátat szabott ennek, így elképzelése csak az 1985. évi közoktatási törvényben valósult meg.⁵³

A következő jelentős változást az 1891. évi XV. törvénycikk jelentette, amelynek az óvodákra vonatkozó legfontosabb rendelkezései:

- 1) a kisdedóvás intézményeket beillesztette a magyar közművelődés és tanügyi közigazgatás egységes rendszerébe;
- 2) óvodát az állam, a községek és a hitfelekezetek tarthattak fenn;
- 3) háromtól hatéves korig a gyermekeket ide kellett jártni, (ténylegesen csak az óvodáskorúak 15%-a látogatta ezt az intézményt);
- 4) az óvoda célja az, hogy szülei távollétében nevelje a gyermekeket, segítse elő testi, értelmi és erkölcsi fejlődésüket.⁵⁴

A törvény következményeként állami képzőintézetek jöttek létre 1892-ben Szatmáron, Hódmezővásárhelyen, Eperjesen, Szepsiszentgyörgyön, Nagyváradon, Temesváron, 1896-ban pedig Esztergomban, Pozsonyban. Ugyanekkor, 1896-ban a tanító- és a kisdedóvóképzés egyesítését szorgalmazta az Egyetemes Tanügyi Kongresszus.⁵⁵

⁵⁰ Uo.

⁵¹ BÁTHORY–FALUS 1997. 94.

⁵² GOLYÁN 2013. 109.

⁵³ MÉSZÁROS–NÉMETH–PUKÁNSZKY 2005. 310.

⁵⁴ Uo. 310.

⁵⁵ BÁTHORY–FALUS 1997. 94.

Az 1936. évi XXIII. törvénycikk⁵⁶ a kisdédóvás ügyét a Belügyminisztérium hatáskörébe helyezte át, a nevelési felügyeletet továbbra is a Vallás- és Közoktatási Minisztériumnál hagyta.⁵⁷ A budapesti óvónőképző tanárai az óvodapedagógus-képzés főiskolai átalakítását szorgalmazták a Vallás- és Közoktatási Minisztériumnál. A főiskolai képzés iránti igényt megismétlődött 1948-ban.⁵⁸

Az 1940-es évek óvónőhiányának enyhítése érdekében 1946-ban a dolgozók esti óvóképzői, majd 1949-ben óvónők tanfolyamai és a pedagógiai gimnáziumok alakultak.⁵⁹ „Az általános gimnázium mellett létrejöttek a szakgimnáziumok: pedagógiai gimnázium a tanító és óvónőképző helyett, valamint közgazdasági, ipari és mezőgazdasági gimnázium. A szakgimnáziumok ilyen elnevezését csak az 1949/1950-es tanévben alkalmazták. A következő év őszén a pedagógiai gimnáziumok megszűntek, helyettük hároméves óvónő-képzőket és négyéves tanítóképzőket létesítettek.”⁶⁰ 1949-ben megindult a líceumi és gimnáziumi érettségire épülő egyéves képzés is.⁶¹ A korszakban zajló gyakori változásokat jól példázza, hogy Rostás Matild Éva az óvónőképzés három évét – 1949-től 1952-ig – egy középfokú oktatási intézményben végezte el, amely intézmény a tanulmányi értesítő bélyegzői alapján minden tanévben nevet változott, így lett 1949/1950-ben Pécsi állami II. sz. Pedagógiai Gimnázium, 1950/1951-ben Állami Tanítónőképző és Óvónőképző, majd 1951/1952-ben Állami Óvónőképző.⁶² Az 1958. évi 26. számú törvényerejű rendelet értelmében 1959 szeptemberétől létrejöttek az érettségire épülő, kétéves képzési idejű felsőfokú óvónőképző intézetek Kecskeméten, Sopronban, Szarvason, 1971-től Hajdúböszörményben.⁶³

A 1970-es években az óvodáztatás általánossá válása további óvónők képzését sürgette, amelynek eredményeként nagyszámú levelező képzés kezdte meg működését, valamint a szakközépiskolai képzés újraindítása is megtörtént. Az utóbbi intézményben érettségizettek többsége folytatta tanulmányait a felsőfokú végzettség megszerzéséig.⁶⁴ „Az 1985. évi I. törvény az oktatásról, a hozzá kapcsolódó Magyar Népköztársaság Elnöki Tanácsának 1986. évi 13. sz. tv-e 2.§(2) bekezdése a képzést hároméves időtartammal főiskolai szintre emelte.”⁶⁵

⁵⁶ Tv 1936.

⁵⁷ GOLYÁN 2013. 114.

⁵⁸ BÁTHORY–FALUS 1997. 94

⁵⁹ GOLYÁN 2013. 115

⁶⁰ PUKÁNSZKY–NÉMETH 1996. 662.

⁶¹ BÁTHORY–FALUS 1997. 94.

⁶² TÉ.

⁶³ BÁTHORY–FALUS 1997. 95

⁶⁴ Uo.

⁶⁵ Uo.

A képzés vizsgálata

A pedagógiai lexikon meghatározása szerint az óvodapedagógus-képzés „olyan pedagógusok képzése, akik műveltségük, pedagógiai képességük birtokában gyermekközpontú, érzelemgazdag beállítódással az óvodás gyermeket nevelik”.⁶⁶

A képzési idő változásai

Az óvóképző növendékei változó képzési időben fejlesztették tudásukat a választott hivatásukhoz szükséges képességek elérése érdekében. A kezdetben egyéves időtartamú képzés 1848-ban vált kétévessé az első Egyetemes Tanügyi Kongresszus hatására, amelyet Eötvös József 1870-es törvény javaslata is alátámasztott. A Magyarországi Központi Fröbel nőegylet 1869-ben még három–négyhónapos úgynevezett „gyermekkertésznő” tanfolyamot hozott létre, amelynek időtartamát 1873-ban egy évre emelte.⁶⁷ Az 1891. évi XV. törvénycikk a 6. fejezetében a két évfolyamos óvóképzést erősítette meg. „34. § Ezen intézetekben a tanfolyam két évig tart [amely alól kivételt képezhetnek – N-W. Zs.] „oly növendékek, kik az általános ismereteket nyújtó első évfolyamra előirt tananyagot megfelelő iskola elvégzése által elsajátították, vagy abból felvételi vizsgálatot tesznek, azonnal a második évfolyamra vehetők fel.”⁶⁸ Ezeket a törvényi rendelkezéseket a vizsgált időszakig az 1926. évi 78006/VI. számú rendelet módosította. A módosítás értelmében a hároméves óvónőképzést az abból kikerült óvónőjelöltek 17 évesen, tanulmányaik végén egy gyakorlati évvel zárták.⁶⁹ Az 1926. évi 780066 sz. miniszteri rendelet négy évre emelte a képzést. Az iskolatípusban érettségi vizsgát nem lehetett tenni.

Az 1958. év 26. számú törvényerejű rendelete értelmében 1959 szeptembertől létrejöttek az érettségire épülő, kétéves képzési idejű felsőfokú óvónőképző intézetek. Az 1985. évi I. törvény az oktatásról, a hozzá kapcsolódó Magyar Népköztársaság Elnöki Tanácsának 1986. évi 13. sz. tv-e 2.§(2) bekezdése a képzést hároméves időtartammal főiskolai szintre emelte.⁷⁰

A fentiek alapján jól látható, hogy a képzési idő a szakma jelentőségének felismerésével együtt folyamatosan növekvő tendenciát mutat, eljutva egy új magasságba a főiskolai szintre.

⁶⁶ Uo. 94.

⁶⁷ Uo.

⁶⁸ Tv 1891.

⁶⁹ KOLLEGA 1996–2000.

⁷⁰ BÁTHORY–FALUS 1997. 94, 95.

Tantárgyszerkezet

Az óvóképzőkben a diákok az elméleti és gyakorlati ismeretek elsajátításával készültek fel a végbizonyítvány megszerzésére. A kisdedóvóképzőben 1875-től „képességi vizsgával” „képességi oklevelet” szereztek a növendékek.⁷¹

Az 1891. évi XV. törvénycikk 33.§ értelmében a felvétel alapvető követelménye:

- 1) egészséges és ép testalkat, valamint zenei hallás;
- 2) leányoknál a betöltött 14. év, férfinövendékeknel a betöltött 16. év; 40 évnél idősebbek azonban, csak külön miniszteri engedéllyel vehetők fel;
- 3) a közép- vagy polgári és felsőbb leányiskolák negyedik osztályának, vagy a felső népiskolák második osztályának sikeres bevégzését igazoló iskolai bizonyítvány vagy a megfelelő tantárgyakból teendő felvételi vizsga.⁷²

A tanulmányok alapját képező tantárgyakat is többnyire jogszabályok határozták meg. 1891. évi törvény 34. §-a rögzíti a tantárgyak összetételét, miszerint az alábbiakat oktatták:

- 1) hit- és erkölcsstan,
- 2) magyar nyelv és magyar irodalom,
- 3) neveléstan, különös tekintettel a kisdedóvodák szervezetére,
- 4) egészségstan, különös tekintettel a kisdedóvodára,
- 5) hazai történelem, alkotmánytan és földrajz,
- 6) természettudományok,
- 7) mértan és rajzolás,
- 8) ének és hegedülés,
- 9) nőknek női kézi munka és némi háziipar, férfinövendékeknek háziipar,
- 10) a kisdedekkel való bánásmód állandó gyakorlása,
- 11) testgyakorlás,
- 12) esetleg valamely más hazai nyelv.⁷³

1926-ban a 780066 sz. miniszteri rendelet alapján a pedagógiai és a műveltségi tantárgyak mellett a kisdednevelés módszertana, a test- és egészségstan, az ének és hegedű, a testgyakorlatok, alaki munkák magas óraszámot kaptak, a legtöbb időt az óvodai gyakorlat töltötte ki.⁷⁴

1949-ben a tantárgyak között a pszichológia, a pedagógiai és az óvodai módszertanok, valamint az óvodai gyakorlat kapott helyet. Ekkor kezdték meg vi-

⁷¹ Uo.

⁷² Tv 1891.

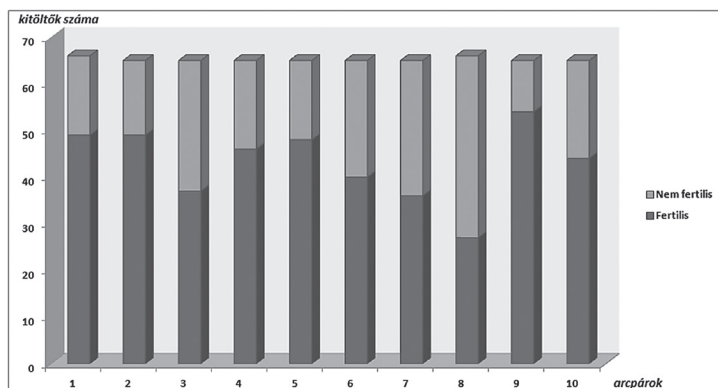
⁷³ Uo.

⁷⁴ BÁTHORY–FALUS 1997. 94.

szonylag nagy számban a képesítés nélküli óvónők I. úton történő képzését.⁷⁵ A tananyag módosulása kiegészült még az orosz nyelv kötelezővé tételével, az ideológiahordozó tárgyak és a természettudományos tárgyak növekedésével. Ezzel egy időben a hitoktatás fakultatívvá vált.⁷⁶ 1949-ben óvónők tanfolyamai, világnézeti és szakmai továbbképzések alapja a szovjet óvodapedagógiai minta.⁷⁷

Részletesen vizsgálva az 1949–1952 időszakban készült, a féléves és év végi eredményeket rögzítő tanulmányi értesítőt az alábbi következtetésekre jutottam. Az egyszerűbb kezelhetőség és szemléltetés érdekében a tanult tantárgyakat az alábbiak szerint négy csoportba osztottam. A felsorolt tantárgyak a következők:

- Humán tárgyak: magyar nyelv és irodalom, történelem, alkotmánytan, orosz nyelv.
- Természettudományos tárgyak: földrajz, kémia, biológia, matematika, fizika.
- Nevelés és oktatás: egészségtan, neveléstan, lélektan, iskolaszervezetan, módszertan, tanítási gyakorlat, óvodai gazdasági vezetés, gyermekjáték.
- Készségtárgyak: rajz, ének, testnevelés, zene, kézimunka.⁷⁸

1. ábra Tantárgyak száma tantárgycsoportok szerint⁷⁹

A fenti felsorolásban a humán tárgyak között egy élő idegen nyelv, az orosz szerepel összhangban az ismertetett ideológiai alakulással. A tantárgycsoportokban szereplő tárgyak darabszám szerinti eloszlása a tanévekben a következőképpen alakulnak.

⁷⁵ Uo.

⁷⁶ KOLLEGA 1996–2000.

⁷⁷ GOLYÁN 2013. 115.

⁷⁸ TÉ.

⁷⁹ Uo.

Az ábrán jól látható, hogy a nevelés és oktatás kategóriába sorolt tantárgyak folyamatosan növekvő tendenciát mutatnak. Kiemelendő, hogy az első év tanrendjébe a nevelés és oktatás kategóriába tartozó tárgyak közül egy sem került. Az interjúk során kiderült, hogy az első évben a tanító- és óvónőképző hallgatói egy osztályba jártak, azaz tanulmányaikat azonos tanítási renddel kezdték meg.⁸⁰ Az általános alapozás után – azaz az első év után – a humán vagy a természettudományos tárgyak rovására folyamatosan emelkedett a nevelés és oktatás csoportba tartozó tantárgyak száma. Jól látható, hogy a készségtárgyak a teljes képzés idején jelentős mennyiségben helyet kaptak a tanrendben.

1953-ban megjelent a kötelező érvényű *Módszertani levél*, majd 1957-ben a *Nevelőmunka az óvodában*. Az *Útmutató az óvónők számára* című kézikönyv, amelyek az óvodai foglalkozásokat befolyásolták, részletesen megszabva az óvodásoknak szánt öt tartalmat, amelyek:

- 1) testnevelés,
- 2) anyanyelv- és környezetismeret,
- 3) mennyiség-, tér- és formaismeret,
- 4) ábrázolás és kézimunka,
- 5) ének és zene.⁸¹

Az óvodások foglalkoztatásának szabályozásán keresztül befolyásolta az óvóképzés tartalmának hangsúlyait. A későbbiekben a képzési tartalmak kiegészültek a világnézeti és alapozó tárgyakkal, a pszichológiai ismeretekkel, a korábban is magas óraszámú rendelkező óvodai gyakorlati képzés kiegészült egy szakmai gyakorlattal, amelynek időtartama egy hónapra terjedt ki.⁸² A képzések során megmaradtak a lexikális tudást jelentő, általános ismereteket adó humán és természettudományos tantárgyak, bár mellettük folyamatosan helyet kaptak a készségtárgyak, a testnevelés és a zene is. Az idők folyamán a módszertani ismeretek és például a pszichológia jelentősége folyamatosan növekedett. Mind-ezen ismerethalmaz folyamatosan kiegészült az éppen aktuális politikai igényeknek megfelelően, például az orosz nyelvvel.

Értékelés

Külön érdekesség a tanulmányi értesítőben használt értékelés szabályrendszere, amit az alábbi 3. számú táblázat szemléltet.

⁸⁰ INT.

⁸¹ GOLYÁN 2013. 116.

⁸² BÁTHORY-FALUS 1997. 95.

A tanuló		
magatartása	tanulmányi előmenetele	általános tanulmányi eredménye
jeles (3)	kitűnő (7)	kitűnő/jeles
jó (2)	jeles (6)	jó
tűrhető (1)	jó (5)	közepes
	közepes (4)	elégéses
	elégéses (3)	
	gyenge (2)	
	elégtelen (1)	

3. táblázat A Tanulmányi Értesítőben használt érdemjegyek⁸³

Külön értékelték a magatartást, a tanulmányi előmenetelt és az általános tanulmányi eredményt. Az utóbbi fogalmat a következő meghatározással illeték: „Az általános tanulmányi eredmény osztályzatban az jut kifejezésre, hogy a tanuló a továbbhaladás szempontjából döntő tárgyak többségéből milyen eredményt ért el.”⁸⁴ A fenti táblázatból jól látható, hogy a most megszokott ötszintű osztályzasi rendszertől a magatartás három, és a tanulmányi előmenetel hét egységre osztott értékelése eltér. Az általános tanulmányi eredmény megjelölésére az értesítőben a tantárgyak felsorolása alatt külön rubrika van kijelölve.

Gyakorlat

A képzésben feltűnő tantárgyak között már az 1891. évi XV. törvénycikkben is rögzítésre került a kötelező gyakorlat, amelynek biztosítása érdekében a kisdédvók egyfajta műhelyként jelentős együttműködésbe léptek a képző intézményekkel.⁸⁵ A gyakorló szintért az 1958. évi 26. számú törvényerejű rendelet 1§ (2) bekezdése is biztosította, miszerint az óvóképzők mellé gyakorló óvodát kellett létesíteni.

Rostás Matild Évát a hároméves óvónőképzés végeztével a gyakorlati időre, 1952/1953-as tanévre először Balatonboglárra küldték, majd onnan szabad gyakornoki hely hiányában Öreglakra került. Az óvodába mindössze egy csoportnyi falubeli gyermek járt. Ellátásukra egy óvónő és egy dajka volt kijelölve. A frissen végzett diák tevékenységét tehát nem segítette egy gyakorlott óvónő. Munkájában egyetlen társa, a dajka sem rendelkezett nagy gyakorlattal.

⁸³ TÉ

⁸⁴ Uo.

⁸⁵ BÁTHORY–FALUS 1997. 94

Az óvoda napi időbeosztása szerint a délelőtti játékot az ebéd követte, az egyetlen teremben biztosították a helyet, asztalokat és eszközöket az étkezéshez. Utána az alvásidőre behordták az ágyakat. Az ébredést és átöltözést követően uzsonnáztak a gyerekek és várták a szüleiket, akik munkájuk biztosította lehetőség szerint érkeztek meg értük az óvodába. Óvodai foglalkozások keretében volt testnevelés, ének, környezetismeret, számolás, rajz, udvari játék és séta a környéken. A gyakorlat nehézségei nem tántorították el Rostás Matild Évát pályaválasztásától, sőt az Öreglakon szerzett élmények megerősítették benne, hogy megtalálta a hivatását.⁸⁶

Összegzés

A kisdedovás törvénykezése számos módon hatott a társadalomra. A gyermekek szempontjából a törekvés fő célja az volt, hogy sok gyermeket mentsen meg a hazának, azaz csökkentse a gyermekhalandóságot, javítson a közegészségügyön, befolyásolja a népességszámot. Politikai cél volt a nyelvi és felekezeti megosztottság csökkentése is, melynek megoldását a világi jellegű intézményekben történő keresztény nevelésben és a nem magyarjékú lakosság magyarosításában látták.⁸⁷ Emellett a kezdeményezés a nők társadalmi, munkavállalási helyzetét is befolyásolta. „A kisdedovók képzése társadalmi szempontból is hangsúlyos, az szorosan összekapcsolódik a női munka elősegítésének kérdésével. Nem kis jelentőségű momentumnak nevezi a miniszter azt, ami a javaslatban úgy fogalmazódik meg, hogy az óvóállomásokra elsősorban mindig nők alkalmazandók.”⁸⁸ Az óvodapedagógusi állásokban egészen 1860-ig csak férfiakat alkalmaztak.⁸⁹

A kisdedovó-képzők alakulását figyelembe véve elmondható, hogy a jogszabályi változások egy folyamatos szakmai fejlődést mutatnak, ami számszerűsítve tetten érhető a képzési idő vizsgálata során. A tantárgyakat a politikai háttér is befolyásolta, például az orosz nyelv kötelezővé tételével. A szakma elismertségével párhuzamosan nőtt a gyakorlati tevékenységek, készségtárgyak mellett feltűnő elméleti, módszertani, majd pszichológiai tudományos ismeretanyag mennyisége.

Emellett az is megállapítható, hogy az éppen aktuális ideológiától eltekintve a gyakorlat jelentősége változatlan, sőt inkább növekvő tendenciát mutat. A szakmai gyakorlat lehetőséget biztosított a fiatal, ambiciózus, kezdő óvónők számára rátermettségük kipróbálására, mintegy utolsó szűrőként megmutatva, hogy ki alkalmas és ki nem a pedagógiai pályára. Rostás Matild Éva a kezdeti nehéz-

⁸⁶ INT.

⁸⁷ PODRÁ CZKY 2013. 22

⁸⁸ Uo. 21.

⁸⁹ MÉSZÁROS-NÉMETH-PUKÁNSZKY 2005. 297

ségektől nem rettent meg, sőt a későbbiekben, óvónóként hosszú éveken át a munkahelyén ő volt a képzős gyakornokok mentora.

A kutatásom során megbizonyosodtam arról, hogy az oral history-val kiegészített történeti feltárás jóval szerteágazóbb lehet a vártnál, olyan információkkal egészíti ki az írott forrásokat, amit kevés dokumentum, például a napló képes megadni. Az óvónóképzés adatai, okmányai és az interjúalany nyilatkozatai jól mutatják az akkori képzés formáját, szellemiségét és egy gyémántdiplomás óvónő szakmaszeretét, elhivatottságát, aki az egyik interjú során kinyilatkoztatta, „ha újrakezdehetném, ismét az óvónői hivatást választanám”⁹⁰

Rövidítések

Tv 1891	1891. évi XV. törvénycikk a kiseddóvásról. 1000 év törvényei. (http://www.1000ev.hu/index.php?a=3&param=6422 ; utolsó megnyitás: 2015. február 21.)
Tv 1936	1936. évi XXIII. törvénycikk kiseddóvásról szóló 1891. évi XV. törvénycikk némely rendelkezéseinek módosításáról. 1000 év törvényei. (http://www.1000ev.hu/index.php?a=3&param=8014 ; utolsó megnyitás: 2016. január 25.)
Tv 2011	2011. évi CXCV. törvény a nemzeti köznevelésről. (http://net.jogtar.hu/jr/gen/hjegy_doc.cgi?docid=A1100190.TV ; utolsó megnyitás: 2014. november 11.)
AMBRUS 2000	AMBRUS Attiláné Dr. Kéri Katalin: A nők helyzete Magyarországon az 1950-es évek első felében. Konferencia előadás. Dunaújváros, 2000. (http://kerikata.hu/publikaciok/text/nok50ben.htm ; utolsó megnyitás: 2015. január 21.)
BARTLETT 1985	BARTLETT, Frederic Charles: Az emlékezés. Bp., 1985.
BÁTHORY–FALUS 1997	BÁTHORY Zoltán–FALUS Iván: Pedagógiai lexikon. O–Zs III. Bp., 1997.
CSERNÉ 1998	CSERNÉ dr. Adermann Gizella: Bevezetés a pedagógiai kutatás módszereibe. Pécs, 1998.
GLATZ 1990	GLATZ Ferenc: Történetírás korszakváltásban. Bp., 1990.
GOLNHOFER 2004	GOLNHOFER Erzsébet: Hazai pedagógiai nézetek 1945–1949. (Iskolakultúra Könyvek 23.) Pécs, 2004.
GOLYÁN 2013	GOLYÁN Szilvia: Fejezetek az óvodai nevelés hazai történetéből – Az intézményváltás tükrében. In: Hidak és párhuzamok. Szerk. KURUCZ Rózsa. Szekszárd 107–122.

⁹⁰ INT.

- GYARMATI 2005 GYARMATI Gyöngyi: Az oral history kézikönyve. *Múltunk* 4. (2005) 196–200.
- KÉRI 2001 KÉRI Katalin: Bevezetés a neveléstörténeti kutatások módszertanába. Bp., 2001.
- KOLLEGA 1996–2000 Kultúrpolitika és közoktatásügy a két világháború között. In: Magyarország a XX. században. V. Társadalomtudományok. Szerk. KOLLEGA Tarsoly István. Szekszárd, 1996–2000.
- LENGYEL 2006 LENGYEL Dánielné: Észrevételek a női munkaképesítés körül – Az anyák figyelmébe ajánlva. In: A nő és hivatása. II. Szemelvények a magyarországi nőkérdés történetéből 1866–1895. Szerk. FÁBRI Anna. Bp., 2006.
- MAGYARNÉ 1999 Dr. MAGYARNÉ Sztankovics Ilona: Neveléstörténet. Pécs, 1999.
- PAULOVITS 2006 PAULOVITS Károly: A kereső, az önálló nő. In: A nő és hivatása, II. Szemelvények a magyarországi nőkérdés történetéből 1866–1895. Szerk. Fábri Anna, Bp., 2006.
- PODRÁ CZKY 2013 PODRÁ CZKY Judit: Óvoda és óvóképzés a 19. századi magyar társadalomban. In: Hidak és párhuzamok. Szerk. Kurucz Rózsa. Szekszárd, 2013. 11–24.
- PUKÁNSZKY-NÉMETH 1996 PUKÁNSZKY Béla – NÉMETH András: Neveléstörténet. Bp., 1996.
- ROMSICS 2005 ROMSICS Ignác: Magyarország története a XX. században., Bp., 2005.
- TÉ ROSTÁS Matild Éva tanulmányi értesítői. Pécsi állami óvónőképző 1949/1950 tanévtől az 1951/1952-es tanévig. A szerző tulajdonában.
- INT ROSTÁS Matild Évával készített interjúk (2014. november 9. – 2015. március 13.). A szerző tulajdonában.
- SCHADT 2003 SCHADT Mária: „Feltörekvő dolgozó nő”. Nők az ötvenes években. Pécs, 2003.
- SZABOLCS 2001 SZABOLCS Éva: Kvalitatív kutatási metodológia a pedagógiában. Bp., 2003.
- SZARVAS 2006 SZARVAS Gáborné: Dolgozzunk! In: A nő és hivatása. II. Szemelvények a magyarországi nőkérdés történetéből 1866–1895. Szerk. FÁBRI Anna. Bp., 2006. 198–205.
- TÓTH 2013 TÓTH Eszter Zsófia: Az oral history elméleti és gyakorlati kérdései. In: Módszertani tanulmányok. Szerk. ROMSICS Ignác. Eger, 2013. 21–34.
- VADNAY 2006 VADNAY Károly: A női munka kérdéséről. A nő és hivatása. II. Szemelvények a magyarországi nőkérdés történetéből 1866–1895. Szerk. FÁBRI Anna. Bp., 189–191.
- VÉRTESI 2004 VÉRTESI Lázár: Oral history. A szemtanúként elbeszélte történelem lehetőségei. *Aetas* 19. (2004): 1. 158–172.

Mellékletek

2011.CXC. Törvény a nemzeti köznevelésről

8. § (1) Az óvoda a gyermek hároméves korától a tankötelezettség kezdetéig nevelő intézmény. Az óvoda felveheti azt a gyermeket is, aki a harmadik életévét a felvételétől számított fél éven belül betölti, feltéve, hogy minden, a településen, fővárosi kerületben, vagy ha a felvételi körzet több településen található, az érintett településeken lakóhellyel, ennek hiányában tartózkodási hellyel rendelkező hároméves és annál idősebb gyermek óvodai felvételi kérelme teljesíthető.

(2)

(3) Az óvodai nevelés 6. melléklet szerinti finanszírozott időkerete magába foglalja a gyermek napközbeni ellátásával összefüggő feladatokhoz, a teljes óvodai életet magában foglaló foglalkozásokra fordítható heti ötven óra időkeretet, továbbá a beilleszkedési, tanulási, magatartási nehézséggel küzdő gyermekek fejlesztő, valamint a sajátos nevelési igényű gyermekek egészségügyi, pedagógiai célú rehabilitációs, rehabilitációs foglalkoztatásának heti tizenegy óra időkeretét.

(4) A kötelező óvodai nevelés fejlesztő nevelésben is teljesíthető.

(5) A gyermek hároméves korától annak az évnek az augusztus 31. napjáig, amikor az ötödik életévét betölti, az óvodába járási kötelezettségét családi napköziben is teljesítheti abban az esetben, ha a családi napköziben a szolgáltatást nyújtó személy rendelkezik a 3. mellékletben az óvodapedagógus munkakör betöltéséhez előírt szakképzettséggel, és munkája során figyelembe veszi az óvodai nevelés országos alapprogramjában foglalt követelményeket.

1891. évi XV. törvény

VI. fejezet

A kisdedóvónó-képző intézetekről

33.§ A kisdedóvónó- (kisdedóvó-) képző intézetbe való felvétel feltételei: 1) egészséges és ép testalkat, valamint zenei hallás;

2) leányoknál a betöltött 14. év, férfinyövendékeknél a betöltött 16. év; 40 év-nél idősebbek azonban, csak külön miniszteri engedéllyel vehetők fel;

3) a közép- vagy polgári és felsőbb leányiskolák negyedik osztályának, vagy a felső népiskolák második osztályának sikeres bevégzését igazoló iskolai bizonyítvány vagy a megfelelő tantárgyakból teendő felvételi vizsga.

34. § Ezen intézetekben a tanfolyam két évig tart. Kötelezett tantárgyak:

1) hit- és erkölcsan,

2) magyar nyelv és magyar irodalom,

3) nevelésan, különös tekintettel a kisdedóvodák szervezetére,

- 4) egészségtan, különös tekintettel a kisededóvodára,
- 5) hazai történelem, alkotmánytan és földrajz,
- 6) természettudományok,
- 7) mértan és rajzolás, 8) ének és hegedülés,
- 9) nőknek női kézi munka és némi házi ipar, férfinövendékeknek házi ipar,
- 10) a kisededekkel való bánásmód állandó gyakorlása,
 - 11) testgyakorlás,
 - 12) esetleg valamely más hazai nyelv.

Mindezen tantárgyak a kisededóvás céljai által előszabott terjedelemben tanítandók.

Oly növendékek, kik az általános ismereteket nyújtó első évfolyamra előirt tananyagot megfelelő iskola elvégzése által elsajátították, vagy abból felvételi vizsgálatot tesznek, azonnal a második évfolyamra vehetők fel.

1936. évi XXIII. törvénycikk

a kisededóvásról szóló 1891. évi XV. törvénycikk némely rendelkezéseinek módosításáról

1. § (1) Az a hatáskör, amelyet az 1891: XV. törvénycikk vagy más jogszabály a kisededóvás igazgatása és felügyelete tekintetében a vallás- és közoktatásügyi miniszter részére biztosít, ennek a törvénynek a hatálybalépésétől kezdve a belügyminiszterre száll át.

(2) A vallás- és közoktatásügyi miniszter hatásköre a kisededóvás céljaira szolgáló intézmények nevelési felügyelete tekintetében érintetlenül marad.

2. § A kisededóvás céljaira szolgáló intézmények (1891: XV. törvénycikk 2. §) szervezetét, igazgatásuk és felügyeletük szabályait a belügyminiszter a vallás- és közoktatásügyi miniszterrel egyetértően állapítja meg.

3. § A kisededóvás céljaira az 1936/37. évi állami költségvetésben megállapított összegek felett az I. §-ban említett hatáskör átszállásának időpontjától kezdve a m. kir. belügyminiszter rendelkezik.

4. § E törvény életbelépésének idejét a belügyminiszter a vallás- és közoktatásügyi miniszterrel egyetértően állapítja meg; a törvény végrehajtásáról is ez a két miniszter gondoskodik.

Interjúkérdések

- 1) Emlékszik az iskolás éveire?
- 2) Miért azt az oktatási intézményt választotta?
- 3) Ön választotta vagy más ajánlotta?
- 4) Nehéz volt az iskola?
- 5) Milyen tantárgyai voltak?
- 6) Melyik volt a kedvenc tantárgya?
- 7) Hány tanár volt az iskolában?
- 8) Milyen tanárai voltak?
- 9) Milyen volt a tanterem?
- 10) Több teremben tanultak?
- 11) Jó tanuló volt a többiekhez képest?
- 12) Milyen csínyeket követtek el?
- 13) Hogyan fegyelmezték az iskolában/otthon/óvodában?
- 14) Milyen eszközöket használtak diákként/óvónőként?
- 15) Miért Öreglakon végezte a gyakorlatot?
- 16) Mekkora volt az óvoda Öreglakon?
- 17) Volt mentora a gyakorlat alatt?

A vizsgált személy fotója

Simon Réka Barbara

A rejtett ovuláció hatása a női arcok attraktivitására

The impact of Concealed Ovulation on Female Facial Attractiveness

In my research, I examine the scientifically proven fact according to which women's faces are more attractive in their fertile period. This fact is noticeable not only for men but for women as well, especially when they are in their fertile period themselves. I aim to examine the intrasexual rivalry between women in this case. In my paper, I examine women's faces in two different states. For the stimuli, I took pictures of ten females in their fertile and non-fertile periods based on their cycle. The ten pairs of pictures were rated both by men and women in the dimensions of attractiveness and trustworthiness, plus they also had a task of specified choice. The results show that for men, oestrogen markers predicted the fertility of female faces well. However, the hypothesis concerning women brought about more complex results – intrasexual rivalry had no detectable effect on the faces of lower attractiveness. Furthermore, women's judgements of trustworthiness were influenced by the common stereotype of "being beautiful equals to being good" more than by intrasexual rivalry.

Kutatásomban szeretném megvizsgálni azt a tudományosan is alátámasztott tényt, hogy a női arcok valóban attraktívabbak a ciklusuk fertilis-időszakában. Ez a tény pedig nem csak a férfiak, de a nők számára is észrevehető, különösen akkor, ha ők maguk is ciklusuk termékeny periódusában járnak. Vizsgálatom célja részben az is, hogy megfigyelje az ilyen esetekben fellépő, nők közötti intraszexuális rivalizációt. Dolgozatomban női arcokat vizsgálok két különböző helyzetben. Az ingeranyag elkészítéséhez tíz női arcra készítettem fényképeket, ciklusuk alapján előre meghatározott időszakban. A tíz arcképpárból álló ingeranyagot egyaránt értékeltettem férfi és női kísérleti személyekkel vonzerő és megbízhatóság dimenziók mentén, majd konkrét választás elé állítottam őket. A tanulmány első felében szeretném röviden ismertetni a hipotéziseimet alátámasztó főbb elméleteket, mint például fizikai vonzerő, rejtett ovuláció, intraszexuális rivalizáció.

Elméleti háttér

Fizikai vonzerő

A párválasztásban a mai napig fontos szerepet tölt be a fizikai vonzerő. Ez az első jelzés, amelynek segítségével információt szolgáltatathatunk magunkról a külvilág felé. Az evolúciós pszichológia már régóta foglalkozik ezzel a kérdéskörrel. Az attraktivitásnak számos univerzális megjelenési formája van, azonban a sokszínű kultúráknak köszönhetően a szépség meghatározásában kultúraközi különbségek figyelhetők meg, amelyek az adott társadalom szubjektív véleménye szerint alakultak és alakulnak ma is. Evolúciós szempontból tekintve az attraktivitás funkcióját a „jó gén” modell foglalja össze a legjobban, mi szerint a potenciális partner fizikai állapotát, genetikáját és reprodukív értékét detektálhatjuk a fizikai vonzerő segítségével. A modell kimondja azt is, hogy az egyén a külvilág felé mutatott pozitív tulajdonságaival hívja fel a figyelmet a genetikai minőségére, ami öröklődik, előnyösebb a túlélés és a termékenység szempontjából, viszont meglehetősen költséges, ezért csak a legrátermettebb egyedek engedhetik meg maguknak, hogy fizikailag vonzó tulajdonságaik legyenek.¹

Az arc attraktivitása

Az attraktivitás legfőbb univerzális megjelenési formáit az arcon találjuk. Hét-köznapi életünkben is az emberek többsége először az arcról ítéli meg egy másik személy szépségét és jellemét. Kutatások során rájöttek, habár a vonzerő megítélése a kultúra és az adott társadalom szemléletétől nagyban függő folyamat, az arc vonzerejének értékelése azonban szinte minden társadalomban hasonló tulajdonságok mentén történik. Ezek alapján kijelenthetjük, hogy az arc attraktivitása nagyrészt általános és univerzális jellegeket mutat.²

A legtöbbször emlegetett univerzálék közé sorolható például a szimmetria, ami minél nagyobb mértékben jelenik meg az adott arcon, az evolúciós elméletek szerint annál jobb az egyén kórokozókkal szembeni ellenálló képessége. A szimmetrián kívül fontos tényező, hogy az átlagos arcot preferálják az egyedi arccal szemben, ami szintén az egészség szempontjából kialakult preferencia, hiszen az egyedi, nem megszokott arcokkal rendelkező személyekhez nagyobb mértékben társítanak betegséget, mutációt, valamilyen kórokozót.³ Ezt kutatások is alátá-

¹ BEREZKEI 2003.

² BEREZKEI 2012.

³ GRAMMER–THORNHILL 1994.

masztják és nem csak a választási preferenciákkal kapcsolatban születtek eredmények, hanem bizonyítottan nagyobb számos betegség kialakulásának a valószínűsége az átlagostól eltérő arccal rendelkező személyeknél.⁴ Több társadalomban is megfigyelhető, hogy a férfiak vonzóbbnak tartották azokat a női arcokat, amelyek nagyobb szemekkel, kisebb állal és orral, rövidebb szem-áll távolsággal rendelkeztek. Ezeket a tulajdonságokat a női arcon neotóniás jellegeknek nevezzük, amelyek a női fiatalságot és ezzel együtt a termékenységet is hirdetik, hiszen az utóbbi a kor előrehaladtával folyamatosan csökken. E jellemvonások mindegyike, mint ahogy már a „jó gén”-modell kapcsán említettem, a hordozója egészségét, rátermettségét, reprodukív értékét és szexuális vonzerejét hirdeti.⁵

Az arc szépségéért a szervezet hormonháztartása is nagyban felelős. Ismerünk úgynevezett tesztoszteronmarkereket, amelyek a férfiacar jellegzetes, erőteljes csontozatának növekedéséért felelősek kamaszkorban, és vannak ösztrogénmarkerek, amelyek pedig a nőies arc jellegének kialakításáért felelnek. Serdülőkorban férfiaknál a tesztoszteronhormonnak köszönhetően megnő az áll, kiemelkedik a szemöldökcsont és a járomcsont, az arc sokkal markánsabbá válik. A nőknél viszont az ösztrogén hormon pont az előbb említett változásokat gátolja, inkább a zsírdepók arányát és elhelyezkedését szabályozza (például az arc középső területein és az ajkakon). Ezeknek a markereknek a megjelenése költséges folyamat az egyén szempontjából, ezért ismételten csak azok az egyedek engedhetik meg maguknak, akik megfelelő mennyiségű energiával rendelkeznek. Ennek tükrében kijelenthető, hogy az ösztrogén-, és a tesztoszteronmarkerek megbízhatóan közvetítik a szervezet egészségét, rátermettségét és termékenységét.⁶

Vonzó és megbízhatóság

A fizikai vonzerővel kapcsolatos tudományos vizsgálatok során felfedezték a kapcsolatot az attraktivitás és számos egyéb jó tulajdonság között. Hajlamosabbak vagyunk a vonzóbb külsőhöz vonzóbb tulajdonságokat is rendelni. Ezt a bennünk élő, automatikusan működő részrehajlást az „aki szép, az jó is” sztereotípiának nevezték el.⁷ Későbbi vizsgálatok során az is bebizonyosodott, hogy a megbízhatóság és az attraktivitás között is fennáll ugyanez a kapcsolat, tehát könnyebben megbízunk egy számunkra vonzóbb, szimpatikusabb személyben. Ezeket az eredményeket főleg különböző kísérleti játékok segítségével mutatták ki.⁸

⁴ SHACKELFORD–LARSEN 1994.

⁵ BERECKZEI 2012.

⁶ Uo.

⁷ DION–BERSCHIED–WALSTER 1972.

⁸ PUTZ–PALOTAI–BERECKZEI 2015.

Rejtett ovuláció

Ösztrusz-ciklus

Az emberi szexualitást és a párkapcsolat jellemzőit nagyban megváltoztatta, hogy az evolúció során a nők ösztrusz-ciklusa eltűnt. Az ovuláció a legtöbb állat esetében ma is látható jeleket mutat, évente egy-két alkalommal a nőtények fogamzóképes állapotba kerülnek. Egész év során erre a pár napra korlátozódik szexuális aktivitásuk, ilyenkor különféle jelzésekkel hívják fel magukra a potenciális partnerek figyelmét (például: a genitáliák megduzzadása, elszíneződése és erőteljes feromonok kibocsátása). Ezt a ciklikusságot és a jelzéseket nevezzük ösztrusz-ciklusnak, ami feltűnően észrevehetővé tette a nőtények peteérési időszakát, amelynek köszönhetően a szaporodás terén nagyobb sikereket érhettek el. Azonban a nőknél a fertilis periódus a jelzéseivel együtt szinte láthatatlanná vált.⁹

Rejtett ovuláció és az ösztrusz-ciklus maradványai

Ezt az emberekre és néhány főemlős fajra jellemző jelenséget rejtett ovulációnak nevezik. Korábban a nőkre is igaz volt, hogy termékeny periódusukat külső jelek kísérték, például: duzzadt genitáliák, intenzív szaganyagok, feromonok kibocsátása, azonban ma már ennyire látványos jeleket nem viselnek magukon ovulációjuk idején. A rejtett ovuláció kialakulásának magyarázatára számos elmélet született. Az egyik ilyen elmélet szerint az ovuláció jeleinek elmaradása arra kötelezte a hím egyedeket, hogy tartósan maradjanak partnerük mellett, hiszen csak így lehettek biztosak saját apaságukban. A nőténynek nagy segítségére vált a hím állandó jelenléte, mivel a születendő utód túlélési esélyeit pozitívan befolyásolta. A nőtény számára a termékenység elrejtése adaptívan előnyösnek bizonyult, így elterjedhetett a természetes szelekció során. E magyarázattal indokolható az emberi kapcsolatokban kialakult monogámia jelensége is. Azonban számos időszakos viselkedés figyelhető meg manapság is a nők hormonális ciklusát tekintve, amelyek az ösztrusz maradványának köszönhetőek. Ebben a periódusban például a nők által kezdeményezett szexuális aktusok száma megnő, szaglásuk és más érzékeik kieleződnek, magabiztosabbak, több időt fordítanak magukra, feltűnőbben öltözködnek, ráadásul e termékeny szakaszban rendelkeznek a legmagasabb ösztrögénszinttel, amely az arcon található ösztrögénmarkerek felerősödésével is jár.¹⁰

⁹ BEREZKEI 2003.

¹⁰ Uo.

Intraszexuális rivalizáció

Az intraszexuális rivalizáció az egy fajba tartozó, azonos nemű egyedek vetélkedése valamilyen erőforrás, előny megszerzéséért (például: fészkelő- és költőhely, vadászterület vagy az egyed dominanciáját kifejező territórium). Főként a hím egyedeknél a párválasztási időszakban megjelenő viselkedési forma. Célja a nőtények lenyűgözése, megszerzése, végső soron pedig saját genetikai minőségük továbbörökítése. Megszámlálhatatlan formája van jelen az élővilágban, fajonként különböző rituális megjelenés jellemzi. Legszembevetőbb példa erre a viselkedésre az állatoknál a hazánkban is megfigyelhető gímszarvasbikák közötti küzdelem.¹¹

Nőkre jellemző rivalizáció

Az emberek közötti intraszexuális rivalizáció sok hasonlóságot mutat az állatok versengéseivel. Régebben azt gondolták, hogy csak a férfiakra jellemző ez a magatartás, hiszen a versengés és a fizikai agresszió erőteljesebben megjelenő viselkedési formák ennél a nemnél. Azonban kiderült, hogy a nőknél is fellelhetők hasonló attitűdök. Először a poligám társadalmaknál vizsgálták, hogy a közös férj figyelméért és az utódokra fordított erőforrásaiért a nők között is nagy küzdelem folyik. A rivalizáció módjában és mennyiségében is nemek közötti különbségek mutatkoznak. Elsősorban a férfiakra jellemző a fizikai agresszió, ami a nőknél javarészt „csupán” a verbalitás szintjén jelenik meg. A nemi különbség a versengés tárgya szempontjából is számottevő, a férfiak energiáikat a státusz, a dominancia és a különböző erőforrások megszerzésére fordítják, míg a nők elsődlegesen a fizikai vonzerő birtoklása miatt küzdenek.¹²

A magas vonzerővel rendelkező nők a megjelenésükkel hirdetik fiatalságukat és egészségüket, potenciális partnereik számára. A fiatalabb és egészségesebb egyedek nagyobb reprodukív értékkel rendelkeznek, tehát a nőknél az intraszexuális rivalizáció során a legfontosabb, hogy saját reprodukív értéküket növeljék, riválisaiékat viszont csökkentsék. Ezt legjobban a megjelenésük, attraktivitásuk mutogatásával érhetik el, amely számos eszközzel befolyásolható. Ezen eszközök, módszerek közé sorolható a smink és egyéb kozmetikai szerek használata, a hajviselet, az öltözködés (például: mennyit mutat meg a testéből) és néhány viselkedésben megjelenő attitűd, például a szemérmes viselkedés és a „nehezen vagyok megkapható” játszma. Továbbá a riválisok reprodukív értékének csökkentésére a verbális agresszió bizonyult hatásosnak. Valakiről, aki ha-

¹¹ GYURIS 2010.

¹² BUUNK-FISHER 2009.

sonló vagy magasabb reprodukív értékkel rendelkezik a saját értékeihez képest, kijelenteni, elterjeszteni valamilyen rosszindulatú információt, ami csökkenti a partnerek rá irányuló érdeklődését.¹³

Mivel a férfiak szemében a legfontosabb jelzés a potenciális partner kiválasztásánál a magas reprodukív érték, amelynek leginkább szembetűnő jelzéseit az arcon találjuk, különösen kiemelt szerep jut a női rivalizáció során az arc attraktivitásának. Azt is kimutatták, hogy egy attraktívabb arccal rendelkező nőt, egy másik nő hajlamosabb leszólni, derogálni a ciklusának termékeny időszakában, hiszen ilyenkor nagyobb riválisként érzékeli. Ennek több magyarázata is lehet; az egyik magyarázat szerint a leszólással a nők partnerük vagy leendő partnerük figyelmét szeretnék elterelni a szembe jövő attraktív nőről, ezért valami olyan megjegyzéssel illetik, ami csökkenti a rivális vonzerjét. Más elmélet szerint a nők saját önértékelésüket növelik a másik nő derogálásával, kiemelik például egy negatív tulajdonságát, amit saját magukhoz tudnak hasonlítani. A harmadik elgondolás szerint viszont így próbálják befolyásolni a rivális felet, vagyis úgy tesznek, mintha nem tartanák potenciális versenytársnak az illetőt, s ez tulajdonképpen a másik fél magabiztosságának a lerombolását jelenti. Mindezen viselkedések a női ciklus fertilis időszakában érezhetőek leginkább.¹⁴

Hipotézisek

Fertilitás-detekcióra vonatkozó hipotézisek

Első hipotézis:

Az arcon megjelenő ösztrogénmarkerek jelzéseinek segítségével, amelyek az ovuláció ideje alatt felerősödnek, a női arcok sokkal nőiesebbé, femininebbé válnak, vonzóbbak, tehát megbízhatóbbak is. Ezért várhatóan a férfi kísérleti személyek magasabb pontszámot ítélnek vonzerő és megbízhatóság szempontjából a női arcpárok közül azoknak az arcképeknek, amelyen a nők ciklusuk termékeny időszakában láthatók.

Második hipotézis:

Férfi kísérleti személyek ítélete a női arcok közötti konkrét választásra kényszerítve („Kérlek, válaszd ki a két kép közül és jelöld x-szel azt az arcot, akit szexibbnek ítélsz!”), szintén a fertilis arcok felé mutat.

¹³ BUSS 1988.

¹⁴ FISHER–COX 2009.

Rivalizációval kapcsolatos hipotézisek

Harmadik hipotézis:

Női kísérleti személyek konkrét szituációba helyezett kérdés segítségével („Kérlek, képzelj el, hogy randid lesz egy általad kedvelt férfival, majd válaszd ki a két kép közül és jelöld x-szel azt az arcot, akit veszélyesebbnek ítélsz a randid sikerességét illetően!”), előreláthatóan a termékeny arcot ítélik veszélyesebbnek. Ez a választás szintén a rivalizáció hatása miatt várható, hiszen egy másik termékeny nő veszélyeztetheti, a saját reprodukivitásukat.

Negyedik hipotézis:

Az intraszexuális rivalizáció hatásának köszönhetően előreláthatóan a női kísérleti személyek kevesebb pontot ítélnék a termékeny arcoknak vonzóerő és megbízhatóság szempontjából, a nem termékenyekhez képest.

Ötödik hipotézis:

A nőknél jelentkező intraszexuális rivalizáció jellemzően intenzívebb reakciót vált ki azoknál a nőknél, akik ciklusuk fertilis időszakában járnak. Ennek alapján azt várom, hogy azon női kísérleti személyek ítéleteiben nagyobb különbség mutatkozik fertilis és nem fertilis arcok között, akik a vizsgálat kitöltésének idején éppen termékeny periódusukban voltak. Főként a megbízhatóság értékelésében számítható nagyobb különbség a két arc között.

Módszer

Résztevők

Kutatásomban összesen 103 egyetemi hallgató vett részt. A vizsgálati személyek nemek alapján történő megoszlása a következő: 39 férfi és 64 nő, életkoruk pedig 18 és 28 éves kor között alakult (átlag: 21,10; szórás: 2,003). A női kísérleti alanyok közül 63 válaszolt arra a kérdésre, hogy alkalmaz-e valamilyen hormonális fogamzásgátló módszert, ebből a mintából 26 személy alkalmazott hormonális fogamzásgátlást, 37 nő viszont nem. A ciklusuk alapján mért termékenységüket csak azoknak a nőknek lehetett kiszámolni, akiknek a szervezete nem állt semmilyen külső hormonális befolyás alatt. A 37 nóból azonban, a vizsgálatom idején, összesen csak hat volt ciklusának fertilis periódusában.

Ingeranyag

A hipotéziseimet arcképes vizsgálat segítségével szerettem volna igazolni. Az ingeranyagot magam készítettem el, amelyhez összesen 11 önként jelentkező nő állt a segítségemre. Fontos kikötés volt, hogy csak olyan lányok szerepeljenek a képeken, akik nem alkalmaznak semmilyen hormonális fogamzásgátló módszert, hiszen csak e feltétel teljesülésével beszélhetünk valódi termékeny időszakról. Az ingeranyagban megjelenő nők 19 és 23 év közötti egyetemi hallgatók. Előre kiszámoltam az utolsó három ciklusuk hossza alapján, a következő fertilis periódusukat és e szerint beszéltem meg velük a fényképezés időpontját. Két alkalommal találkoztunk: egyszer, amikor termékeny időszakban voltak és ismételten, amikor nem. Ez minden esetben más sorrendben történt, megbeszéltünk egy napot, amikor mindenkiről készült fénykép és az akkori állapotukhoz mérten egyeztettük a második időpontot. Az első alkalommal beleegyező nyilatkozatot írtak alá, amelyben engedélyezték a róluk készült képek tudományos célokra való felhasználását. Mindkét alkalommal csak az arcukról készült fénykép, az egyetlen változó kizárólag a menstruációs ciklusuk volt, ezért minden más külső tényezőt meg kellett szüntetni a fényképek elkészítése során. A képek ugyanazon beállításokkal, smink nélkül, összefogott hajjal és fehér színű pólóban, a célnak megfelelően erre kialakított fényképes laborban készültek. A fényképek elkészítése után a távolság és a fényviszony alapján észrevehető apró különbségeket a Photoshop Portable nevezetű képszerkesztő program segítségével küszöböltem ki. Fontos, hogy az arcokkal semmilyen változtatást nem végeztem, hiszen magát a természetes jelenséget szerettem volna megfigyelni. Végül csak 10 képpár készült el, ugyanis az egyik jelentkezőt menstruációs ciklusának instabilitása miatt el kellett távolítani a mintából.

A vizsgálat menete

A teszt kitöltése anonim módon zajlott, a vizsgálati személyek neme és kora feltüntetése mellett fontos hangsúlyt kapott a szexuális orientáció is. Női kitöltők esetén a hormonális fogamzásgátlók alkalmazására és a ciklusuk hosszára is kitért a kérdőív. A felvétel módja szerint, kétféleképpen történt, online és offline. Offline kitöltők esetében az arcpárokat a Microsoft PowerPoint alkalmazásával mutattam be. A vetítés során egyszerre tűntek fel ugyanazon nőhöz tartozó fertilis és nem fertilis arcok (l. 1. kép). A termékeny arcok előre beállítva, váltakozva hol a jobb, hol pedig a baloldalon jelentek meg. 30 másodperc állt a kísérleti személyek rendelkezésére, hogy az arckat külön-külön megítéljék egy kilenc-

fokú skálán vonzerő és megbízhatóság dimenziói mentén. Az értékelés után a kitöltőket konkrét választás elé állítottam, azon lehetőség elkerülése végett, hogy mindkét arcnak ugyanazon pontszámokat ítéljék. A konkrét kérdés nemek szerint eltérő volt. A férfi kísérleti személyeket megkértem, hogy jelöljék meg a két kép közül, az általuk szexibbnek ítélt arcot. A nőkre vonatkozó utasítás pedig így hangzott: „Kérek, képzelj el, hogy randid lesz egy általad kedvelt férfival, majd válaszd ki a két kép közül és jelöld x-szel azt az arcot, akit veszélyesebbnek ítélsz a randid sikerességét illetően!”. A papír alapú válaszlapon először egy rövid kitöltési útmutató szerepelt, amelyben kitértem az egytől kilencig terjedő skála értelmezésére. Ezek után arcpáronként táblázatos formába kellett könyvelni az arcokra adott ítéleteket.

Az online kérdőívet a Google Űrlapok internetes kérdőívszerkesztő programjának segítségével hoztam létre. A kérdőív felépítése szinte teljesen megegyezett az offline változattal. Az egyetlen nagyobb különbség az időkeret volt, amit az online kérdőívhez nem állt módomban megszabni. Az adatokat az internetes program automatikusan Excel táblázatban rögzítette, ahonnan könnyen áttehető volt az SPSS programba egyesével bevitt offline adatok közé. A résztvevők közül 57 személy online, 46 személy pedig papír alapon töltötte ki a kérdőívet, ami körülbelül 10–15 percet vett igénybe.

1. kép Példa az arcpárokra; 2-es számú arcpár

Eredmények

Az ingeranyag vizsgálata

Az ingeranyag beméréshez szükséges vizsgálatokat az IBM SPSS statisztikai program 22. verziójának segítségével végeztem. Az arcok megítélésének vizsgálata közben világossá vált, hogy minden kategóriában akad olyan kiugró értékekkel rendelkező arc, ami vagy átlagon aluli, vagy átlagon felüli pontszámokat hozott. Egyszempontú összetartozó mintás varianciaanalízist alkalmazva próbáltam az arcokat homogén csoportokra osztani, a vonzerőre és megbízhatóságra kapott pontszámaik alapján. A varianciaanalízist külön lefutattam a fertilis és a nem fertilis arcok vonzerő és megbízhatóság értékeire is. Azonban mind a négy esetben szignifikáns különbség mutatkozott az arcok között (l. 1. táblázat). Ennek tükrében megállapítható, hogy az általam készített ingeranyagban szereplő arcok, nem alkotnak homogén mintát. A további próbák elvégzéséhez az arcokat a heterogén minta miatt egy egységként kezeltem.

	Kategóriák	Statisztika
Fertilis arcok	Vonzerő	$F(8,417; 858,574)=52,869; p < 0,05; \eta^2=0,341$
	Megbízhatóság	$F(8,259; 883,745)=35,827; p < 0,05; \eta^2=0,251$
Nem fertilis arcok	Vonzerő	$F(8,375; 854,247)=26,026; p < 0,05; \eta^2=0,203$
	Megbízhatóság	$F(8,753; 927,768)=14,842; p < 0,05; \eta^2=0,123$

1. táblázat Az arcokra lefutott egyszempontú összetartozó mintás VA. eredményei

Az online-offline felvételmód közötti különbség

Mivel a vizsgálatomat két féle módon is felvettem (online és offline), ezért meg kellett vizsgálnom, hogy a két úton beérkező adatok összevonhatóak-e. Ezt a számítást egy független mintás T-próba segítségével végeztem el. Az eredmény szerint az adatok nem összevonhatóak, ugyanis szignifikáns különbséget kaptam a vonzerő megítélésében $\{t(101) = 3,676; p < 0,05\}$. Tovább vizsgálva a problémát, elvégeztem a független mintás T-próbát kérdőív szerinti bontásban, melyben a csoportosító változó a nemek szerint alakult. Az eredmények alapján kiderült, hogy az offline kitöltött adatok között nincs különbség férfi és női vonzerő ítéletek között. Azonban az online kérdőív alapján érkezett adatok között szignifikáns különbség van a vonzerő megítélésében (ld. 2. táblázat).

		Online(N=57)	Offline (N=46)
Fertilis arcok vonzereje	átlag	3,621	4,419
	szórás	1,196	0,956
	<i>t-próba eredmény</i>	t(101) = 3,676; p < 0,001	
Nem fertilis arcok vonzereje	átlag	3,661	3,965
	szórás	1,214	0,869
	<i>t-próba eredmény</i>	t(101) = 1,426; p > 0,05	

2. táblázat Az online-offline felvételekből származó vonzerőítéletek közötti különbség

Férfiak fertilis arcokra mutatott preferenciája

Első hipotézisemben megfogalmaztam, hogy a női arcokon megjelenő ösztrogénmarkerek ovulációkor felerősödő jelzéseinek köszönhetően a férfiak preferenciát mutatnak a termékeny arcokra. Vonzerő és megbízhatóság szempontjából magasabb pontot vártam. A hipotézisemet több összetartozó mintás T-próba segítségével vizsgáltam meg vonzerő ítéletekre vonatkozóan kérdőív szerinti bontásban. A vonzerőre adott ítéletek alapján az offline kitöltő férfiak (N=16) magasabb pontra értékelték a fertilis arcot a nem fertilis arcpárjával szemben $\{t(15) = -3,845; p < 0,05\}$. Ugyanezen eredmény azonban nem volt kimutatható az online férfi kitöltők vonzerőre adott pontjai alapján (N=23) $\{t(22) = -0,399; p > 0,05\}$. A vonzerőítéletek átlagait és szórásait a 3. táblázatban foglaltam össze.

	Vonzerő ítéletek	Átlag	Szórás
Offline	<i>fertilis arcok</i>	4,437	1,021
	<i>nem fertilis arcok</i>	3,981	0,873
Online	<i>fertilis arcok</i>	3,173	1,243
	<i>nem fertilis arcok</i>	3,213	1,240

3. táblázat Vonzerő ítéletek átlagai és szórásai férfi kitöltők esetében

A megbízhatóságra vonatkozó adatokat már nem kellett a felvétel módja szerint külön offline és online elemezni, hiszen a megítélésében nem voltak nemek közötti különbségek. A férfiak (N=41) megbízhatósági ítéletei alapján szintén a fertilis női arcokat preferálták a nem fertilis arcokhoz képest $\{t(40) = 2,353; p < 0,05\}$. A megbízhatóság értékeinek átlagát és szórását a 4. táblázatban jelenítettem meg.

		Átlag	Szórás
Megbízhatóság	<i>fertilis arcok</i>	5,061	1,066
	<i>nem fertilis arcok</i>	4,885	1,045

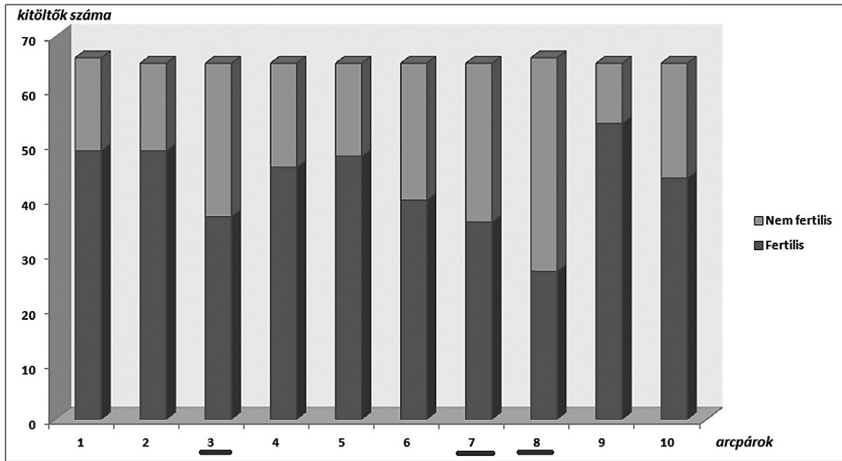
4. táblázat *Megbízhatóság és feminitás-maszkulinitás ítéletek átlagai és szórásai férfi kitöltők esetében*

Fertilitás-detekció – férfi kitöltők esetében

A második hipotézisemben megfogalmazott konkrét kérdésekre férfiak esetében a fertilis arcok kiválasztását vártam válaszként. Az teszt lefuttatása előtt egy független mintás T-próba segítségével megállapítottam, hogy a konkrét döntési helyzet alapján érkezett adatok között nincs különbség offline és online kitöltők szerint, tehát az adatok együtt is elemezhetők. A hipotézisemben megfogalmazott kérdés a férfi kitöltőkre vonatkozott, amelyben megkértem őket, hogy minden arcpárnál válasszák ki az általuk szexibbnek ítélt arcot (konkrét választás fertilis és nem fertilis arc között). A válaszaikat ismételtlen egy mintás T-próba segítségével vizsgáltam meg. Az eredmények alapján kiderült, hogy a férfiak (N=39) válaszaik eltérnek a véletlenszerű értéktől $(0,5)\{t(38)=5,821; p < 0,05\}$. A válaszok átlagaiból (átlag: 0,676, szórás: 0,189) szintén megmutatkozott a végső eredmény, amelyből kiderült, hogy a véletlennél többször választották szexibbnek a fertilis arcokat.

Rivalizáció – női kitöltők esetében

A nők kérdése a következő volt: „Kérlek, képzelj el, hogy randid lesz egy általad kedvelt férfival, majd válaszd ki a két kép közül és jelöld x-szel azt az arcot, akit veszélyesebbnek ítélsz a randid sikerességét illetően!”. Erre a kérdésre előreláthatóan az intraszexuális rivalizáció hatása miatt a fertilis arc kiválasztását vártam. Az adatokat külön-külön mindegyik arcpár esetében khí-négyszet próbák segítségével vizsgáltam meg, amelyből kiderül, hogy milyen gyakorisággal voksolnak jobb, illetve bal oldali arcokra. Előre arcpáronként beazonosítottam, hogy melyik oldalt szerepeltek a fertilis arcok, így azoknál a képeknél, ahol szignifikáns különbség jelent meg, a kitöltők a termékeny arcot ítélték veszélyesebbnek. A tíz arcpár esetében külön-külön alakuló eredmények az alábbi diagramon (1. diagram) is jól megmutatkoznak, azonban a részletesebb statisztikai értékeket az 5. táblázatban foglaltam össze.

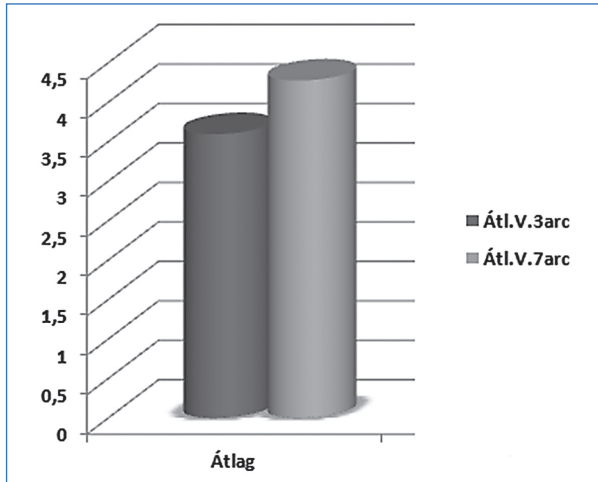
1. diagram A *khí-négyzet* próba szerint alakuló eredmények arcpárokra lebontva

<i>Arcpárok</i>	<i>Khí-négyzet próbák eredménye</i>
1. arcpár	$\chi^2=15,515$; $df=1$, $p < 0,001$
2. arcpár	$\chi^2=16,754$; $df=1$, $p < 0,001$
3. arcpár	$\chi^2=1,246$; $df=1$, $p > 0,05$
4. arcpár	$\chi^2= 11,215$; $df=1$, $p < 0,05$
5. arcpár	$\chi^2= 14,785$; $df=1$, $p < 0,001$
6. arcpár	$\chi^2=3,462$; $df=1$, $p < 0,1$
7. arcpár	$\chi^2=0,754$; $df=1$, $p > 0,05$
8. arcpár	$\chi^2=2,182$; $df=1$, $p > 0,05$
9. arcpár	$\chi^2=28,446$; $df=1$, $p < 0,001$
10. arcpár	$\chi^2= 8,138$; $df=1$, $p < 0,05$

5. táblázat *khí-négyzet* próba eredményei

Az eredmények hat arcpár esetében szignifikáns különbséget mutattak, tehát a fertilis arcot ítélték potenciálisan veszélyesebbnek, szemben a nem fertilis arccal. Egy arcpárnál csak tendencia szintű különbség látható (6. arcpár), további három arcpárnál, azonban nem volt szignifikáns különbség az arcok között. Végül, hogy megvizsgáljam, mi lehetett az oka annak, hogy az elvárt hipotézis három arcpárnál nem valósult meg, két új változót hoztam létre. Az egyik változóban az említett három arcpár vonzerőítéleteinek átlaga szerepelt, a má-

sik változó pedig a maradék hét arc átlagvonzerejét tartalmazta. A két változót egy összetartozó mintás T-próba segítségével vizsgáltam, az eredmény alapján $\{t(66)=-6,562; p < 0,001\}$ különbség mutatkozott az arcok vonzerejében. A második diagramon jól látható, hogy a hét szignifikáns eredményt hozó arcpárt a kitöltők vonzóbbnak ítélték a másik három arcpárhoz viszonyítva.

2. diagram Az arcok átlagvonzerejében kimutatható különbség

Nők fertilis arcokkal szemben megjelenő intraszexuális rivalizációja

A negyedik hipotézisem alapján szerettem volna tetten érni az intraszexuális rivalizációt, női kísérleti személyek esetében. Az eredmények alakulásában azt vártam, hogy az intraszexuális rivalizálásnak köszönhetően a nők kevesebb pontot adnak majd vonzerő és megbízhatóság értékeit tekintve a fertilis arcoknak a nem fertilis arcokkal szemben. Azonban az összetartozó mintás T-próbák alapján, hasonlóan a férfi kitöltők eredményeihez szintén szignifikáns eredményt kaptam. Az egyetlen nem szignifikáns eredményem az online kitöltő nők (N=34) vonzerő ítéleteiben született $\{t(33) = -0,498; p > 0,05\}$. Az offline kitöltő női kísérleti személyek (N=30) vonzóbbnak ítélték a fertilis arcokat $\{t(29)=7,626; p < 0,05\}$. A nők, egyaránt az online és offline kitöltők (N=67), nem csak vonzóbbnak, de megbízhatóbbnak is tartották a képpárok közül a fertilis arcot $\{t(66)=4,019; p < 0,05\}$. A pontszámok átlagait és szórásait a 6. táblázatban foglaltam össze.

		Átlag	Szórás
Vonzerő	<i>fertilis arcok (offline)</i>	4,410	0,938
	<i>nem fertilis arcok (off.)</i>	3,956	0,882
	<i>fertilis arcok (online)</i>	3,923	1,079
	<i>nem fertilis arcok(on.)</i>	3,964	1,114
Megbízhatóság	<i>fertilis arcok</i>	5,435	1,042
	<i>nem fertilis arcok</i>	5,186	1,119

6. táblázat Női megítélők vonzerő és megbízhatóság pontszámainak átlaga és szórása

Annak a hét termékeny és nem termékeny arcnak a megbízhatósági értékeinek átlagát, amelyet a vizsgálati személyek vonzóbbnak ítélték, egy egyszempontú összetartozó mintás varianciaanalízissel is összehasonlítottam. Továbbá kovariáns változóként alkalmaztam a hét arc átlagvonzerejét. A kapott értékekből kiderült, hogy a kovariáns változó szignifikánsan befolyásolja az eredményt $\{F(1;65)=33,335; p < 0,001; \eta^2=0,339\}$.

A termékenység hatása a nők között zajló intraszexuális rivalizációra

Az ötödik hipotézisem segítségével szerettem volna rávilágítani arra a tényre, hogy az éppen termékeny periódusukban lévő nők intenzívebb rivalizációt mutatnak a szintén termékeny időszakjukban járó nőkkel szemben. Ez alapján azt vártam, hogy azon női résztvevők vonzerő és megbízhatóság ítéleteiben, akik a kitöltés időpontjában ciklusuk fertilis szakaszában voltak, nagyobb különbség mutatkozik a fertilis és a nem fertilis arcok között. Pontosabban megfogalmazva, a fertilis arcokat jóval kevesebb ponttal értékelik majd, mint a nem fertilis arcokat. Azonban a mintámban csupán hat olyan nő volt, aki nem alkalmazott hormonális fogamzásgátlást, és a kitöltés időpontjában éppen a ciklusa termékeny szakaszában volt, szemben az 57 éppen nem termékeny női kitöltővel. Ezek az arányok viszont egy statisztikai próba elvégzéséhez nem megfelelőek, ezért a negyedik hipotézisemet nem tudtam tesztelni.

Megvitatás

Az ingeranyag vizsgálata és az online-offline felvétel közötti különbségek

Az ingeranyag vizsgálata során felmerült az a probléma, hogy az arcokból nem lehetett egyik kategória mentén sem homogén mintát alkotni. E probléma hátterében több lehetséges magyarázat is állhat. Kezdetben az ingeranyagot minimum 20 fő lefényképezésével terveztem, azonban a sok kritérium miatt (például: hormonális fogamzásgátló mentesség, stabil és kiszámítható ciklus, smink nélküli megjelenés) nem találtam ennyi önként jelentkező 18 és 28 év közötti hölgyet. Természetesen, ha az ingeranyagban több női arc szerepelt volna, könnyebben be lehetett volna sorolni azokat egy adott kategória mentén. Szintén könnyebbséget jelentett volna a minta homogenitásában, ha a nőknél már a jelentkezésnél figyelembe veszem, hogy arcaik között különbség van. A legtöbb mintában szereplő női arc átlagosnak mondható vonzerő és megbízhatóság alapján, ennek ellenére mindegyik kategóriában voltak kiugró arcok, akik vagy átlagon aluli vagy átlagon felüli megítéléssel rendelkeztek. Ugyancsak a minta kevés elemszámának köszönhetően nem engedhettem meg magamnak, hogy több arcpárt is kivegyek a vizsgálatból, hiszen ezek nélkül a mintám elenyésző lett volna.

A kérdőív kitöltésének módjai szerint alakuló adatok közötti különbség az online vizsgálatnál a vonzerő ítéletek során volt tapasztalható. Ez az eltérés véleményem szerint a korlátlan időkeret miatt is módosulhatott így, hiszen az offline kitöltőknek mindössze 30 másodperc alatt kellett meghozni döntéseiket egy-egy arcpárról, ebben a helyzetben jobban működhettek megérzéseik, első benyomásaik. Azonban online addig nézhették a kísérleti alanyok a képeket, ameddig kedvük tartotta. Mivel ugyanazon nő szerepelt mind a két képen, sokáig vizslatva elenyészőnek tűnhettek a két kép között fellelhető apró, éppen csak észrevehető eltérések.

A férfiak fertilis arcokra mutatott preferenciája

Az első hipotézisem szerint a férfi résztvevők vonzerő és megbízhatóság megítélésében különbséget tesznek fertilis és nem fertilis arcok között, méghozzá úgy, hogy az arcpárok fertilis tagjainak magasabb pontszámokat adnak. Az elvárásom a kapott eredménnyel a megbízhatóság megítélésében teljesen megegyezett, hiszen szignifikáns különbség mutatkozott a fertilis és a nem fertilis arcok között. Az eredmény az elméleti háttérben kifejtett „aki szép, az jó is”¹⁵ szte-

¹⁵ DION-BERSCHIED-WALSTER 1972.

reotípiá hatásának tulajdonítható. Ahogy már a dolgozat eredmények részében is szemléltettem, a vonzerő megítélésében jelentős különbség mutatkozott az online és offline kitöltők adatai között. A részletes eredményekből az is látható volt, hogy az online kitöltő férfiak voltak azok, akik nem tartották szignifikánsan vonzóbbnak a fertilis arcokat a nem fertilis arcoknál. További értékekből látható, hogy nem csak a termékeny nők megítélésénél voltak kevésbé bőkezűek az online férfi résztvevők, hanem vonzerő szempontjából egyaránt alulértékelték az összes arcot. Ez az eredmény az előző pontban már említett időkeret hiányából is adódhatott, azonban az is elképzelhető, hogy a kitöltés előtt közvetlenül (vagy akár közben is) az Interneten rendkívül vonzó arcokkal találkoztak, ami befolyásolhatta az ítéleteiket. Az offline férfi résztvevők vonzerőre adott pontszámai alapján, ellenben elmondható, hogy vonzóbbnak találták a fertilis arcokat. Az is lehetséges, hogy az offline férfi minta elemszáma nem volt elég nagy ahhoz, hogy valós eredmények szülessenek.

Fertilitás-detekció – férfi kitöltők esetében

A második hipotézisem beigazolódása szerint az ingeranyagban szereplő nők ösztrogénmarkerei¹⁶ megfelelően jelezték a ciklusuk termékeny időszakát. A férfi kitöltők pedig megfelelően észlelték a jeleket, hiszen a véletlennél többször választották a fertilis arcokat. A férfi vizsgálati személyeket a konkrét választás során arra kértem, hogy a két arc közül jelöljék meg az általuk szexibbnek ítélt arcot. A válaszaik alapján elmondható, hogy a fertilis arcot preferálták ebben a helyzetben is. Természetes mechanizmus, hogy a termékeny arcot ítélték szexibbnek, hiszen a ciklus fertilis időszakában az arcok az ösztrogénmarkerek segítségével szinte felszólítják a potenciális partnereket arra, hogy vegyék észre a termékenységüket. Ha csak a férfiak reprodukivitását tartjuk szem előtt, nekik is jobban megéri egy fertilis arcot választani, szemben egy nem termékenyvel. A kényszerválasztást azért találtam fontosnak a pontozás mellett is megjelenni, mert nem szerettem volna, ha a résztvevők egyforma pontszámokkal illetik a két arcot, mondván, hogy ugyanazon személyhez tartoznak. Így ezzel a szituációs kérdéssel próbáltam rávenni őket, a konkrét választásra.

Rivalizáció – női kitöltők esetében

A nőkre vonatkozó konkrét kérdés során arra kérdeztem rá, hogy a két arc közül melyiket tartják potenciálisan veszélyesebbnek saját magukra nézve. A női kísér-

¹⁶ BERECKEY 2012.

leti személyek jelentősen többször választották ki a két arc közül a fertilis arcot hét arcpár esetén, azonban a másik három arcpárnál az elvárás nem valósult meg. A vonzerő átlagaik összehasonlítása után kiderült, hogy ez a három arcpár a vonzerőítéletek alapján kevesebb pontot kapott a többi archoz viszonyítva. Előfordulhat, hogy a hipotézis azért nem hozott eredményt a kevésbé vonzóknak ítélt arcok esetében, mert a nők nem érzékelték riválisként őket¹⁷. Következtetésképp a megítélés szempontjából már lényegtelenné vált, hogy adott arc ciklusának éppen termékeny vagy nem termékeny periódusában jár. Az elvárt jelenség beigazolódása, az átlagos vagy átlag feletti vonzerőítéletekkel rendelkező arcoknál viszont magyarázható a nők között megjelenő intraszexuális rivalizációi hatásaival, hiszen az elméletek szerint egy másik termékeny nő jobban veszélyeztetheti az egyén saját reprodukivitását és gátolhatja a potenciális partner megszerzését.¹⁸

A nők fertilis arcokra mutatott preferenciája

A negyedik hipotéziseim alapján eredetileg azt gondoltam, hogy a fertilis arcokra mutatott preferencia csak a férfi kitöltők esetében lesz megfigyelhető, nőknél pont az ellenkező hatást vártam. Azonban az eredmények megmutatták, hogy a nők is vonzóbbnak és megbízhatóbbnak ítélték a termékeny arcokat. Ez egy meglepő fordulat volt számomra, hiszen az elméleti háttér utolsó szakaszában hosszan szemléltettem a női intraszexuális rivalizáció jellemzőit, amelyek kimondják, hogy a nők is képesek tudattalanul észlelni, ha egy másik nő éppen ciklusának termékeny periódusában jár, továbbá ezek alapján intenzívebben jelenik meg a rivalizálás kettejük között.¹⁹ Az online kérdőív vonzerőítéletei alapján a nőknél sem mutatkozott különbség a fertilis és a nem fertilis arcok között. Ez a jelenség betudható a már feljebb említett online felvételmód befolyásoló hatásainak is. Az egyszempontú összetartozó mintás varianciánálzis eredményeinek következtében bebizonyosodott, hogy a kovariáló változó, jelen esetben az átlagvonzerő befolyásoló erővel bír a megbízhatóság ítéletek alakulásában. Pontosabban kijelenthető, hogy a különbség, amit a fertilis és nem fertilis arcok megbízhatósági ítéletei során kaptam (a fertilis arcot magasabb ponttal értékelték), csupán a vonzerő hatásának tudható be. Ez a jelenség pedig magyarázható a korábban már említett „aki szép, az jó is”²⁰ részrehajlás hatásával, amely alapján az attraktívabb személyeket hajlamosabbak vagyunk pozitívabb tulajdonságokkal felruházni (pl.: megbízhatóbb).²¹

¹⁷ BUSS 1988.

¹⁸ FISHER–COX 2009.

¹⁹ Uo.

²⁰ DIOB–BERSCHIED–WALSTER 1972.

²¹ PUTZ–PALÓTAI–BERECZKEI 2015.

Összegzés és további lehetőségek

Véleményem szerint, a kutatás ingeranyagának és mintaelemszámának bővítése számos új eredményt hozhatna magával. A nagyobb ingeranyag segítségével kiküszöbölhetővé válnának a heterogén mintával járó problémák, ez további statisztikai vizsgálatok lehetőségét biztosítaná. Egy kiterjedtebb ingeranyagot több csoportra lehetne bontani az arcok alapján, továbbá a hipotéziseket is lehetne vizsgálni csoportok szerint, külön átlagon felüli (rendkívül vonzó), átlagos és átlagon aluli arcokra nézve. A mintaelemszám növelésével várhatóan pontosabb, relevánsabb eredményeket kapnánk. Érdekes eredményeke hozhatna a hatodik hipotézisemben megfogalmazott elvárásom vizsgálata is, ami csupán azért nem volt tesztelhető, mert a mintában mindössze hat, a kitöltés időpontjában éppen termékeny nő volt. Ennek tükrében az utolsó hipotézis alakulását is a minta nagysága korlátozta. Továbbá az online-offline felvételmódbeli különbséget is érdemes lenne küszöbölni egy tisztítóinger bevezetésével, ami lehetne például egy néhány perces részlet egy kevésbé izgalmas dokumentumfilmből.

Rövidítések

BERECZKEI 2003	BERECZKEI Tamás: Evolúciós pszichológia. Bp., 2003.
BERECZKEI 2012	BERECZKEI Tamás: Rejtett indítékok a párkapcsolatban. Bp., 2012.
BUSS 1988	BUSS, David M.: The Evolution of Human Intrasexual Competition: Tactics of Mate Attraction. <i>Journal of Personality and Social Psychology</i> 54. (1998):4. 616–628.
BUUNK–FISHER 2009	BUUNK, Abraham P.–FISHER, Maryanne.: Individual Differences in Intrasexual Competition. <i>Journal of Evolutionary Psychology</i> 7. (2009) 37–48.
DION–BERSCHIED–WALSTER 1972	DION, Karen–BERSCHIED, Ellen–WALSTER, Elaine: What is Beautiful is Good. <i>Journal of Personality and Social Psychology</i> 24. (1972):3. 285–290.
FISHER–COX 2009	FISHER, Maryanne–COX, Anthony: The Influence of Female Attractiveness on Competitor Derogation. <i>Journal of Evolutionary Psychology</i> 7. (2009):2. 141–155.
GRAMMER–THORNHILL 1994	GRAMMER, Karl – THORNHILL, Randy.: Human (Homo sapiens) Facial Attractiveness and Sexual Selection: The Role of Symmetry and Averageness. <i>Journal of Comparative Psychology</i> 10., (1994):3. 233–242.

- GYURIS 2010 GYURIS Petra: Szexualitás. In: A lélek eredete. Szerk. BEREZKEI Tamás–PAÁL Tünde Bp., 2010. 263–299.
- PUTZ–PALOTAI–
BEREZKEI 2015 PUTZ Ádám–PALOTAI Róbert–BEREZKEI Tamás: „Ki szép, ki jó” Az attraktivitás hatása a harmadik személyű büntetésre, jutalmazásra. *Magyar Pszichológiai Szemle* 70 (2015) 215–231.
- SHACKELFORD–
LARSEN 1999 SHACKELFORD, Todd K. – LARSEN, Randy J.: Facial Attractiveness and Physical Health. *Evolution and Human Behavior* 20. (1999) 71–76.

Tátrai Dóra Rita–Nágel Fanni–Gebhardt Laura

Gyerekek bizalma az informáló személyben

Különbségek a három és négy éves korosztály között

Children's trust in informants — Differences between three and four year olds

Multiple studies show that children do not take every information as relevant. To choose which informants is reliable the children use their prior knowledge of the person, they decide if the informant's knowledge is relevant and they realize the informant's intentions and act accordingly. Previous studies found that until the age of two the children act as described above, and the same is true for the children aged 4 or more, but something happens between these two ages. The three year old children seemingly cannot make a difference between the relevant and the irrelevant information. Our aim was to look at the difference between the three and the four year olds. In our study we gave the children information about the intentions and the knowledge of the informant. As we expected the four year olds acted accordingly to the informant's knowledge and intention, while the three year olds accepted the information from every informant.

Csalódetekció

Az embernek a törzsfajlás során szüksége volt valamilyen taktikára, hogy a csalókat kiszűrje a környezetéből. Egy adott szociális környezetben az egyének akkor növelik a genetikai képviselőtüket, ha nyereségesen jönnek ki a cserékből.

Miután egy közösségben ebből a szempontból minden személynek azonos az érdeke, kialakul egy bizonyos egyensúly, amelyben arányos cserék köttetnek. Ezt a kényes egyensúlyt rúgják fel a csalók, amikor egy cserét csak nagyon kis mértékben vagy egyáltalán nem viszonzoznak, így tehát ők aránytalanul nagy előnyre tesznek szert.¹

Cosmides és Tooby szerint az emberi gondolkodás különböző modulokból áll. Így természetesen a csalók kiszűrésére is vagy egy modulunk, ez a csalódetektor.²

¹ BERECKEY 2003.

² COSMIDES–TOOBY 1992.

Ezen elméletre több pszichológus és pszichológiai kutatás is épített. Közéjük tartozik például Mascaro és Sperber elmélete, amely szerint az emberek alapvetően a szándék és a kompetencia dimenziókat használják fel a többi ember viselkedésének bejósolására és osztályozására, mivel ezek elengedhetetlen, kritikus fontosságú információk, hiszen segítenek együttműködő partnerek keresésében, felismerésében. Ebből következik, hogy az információk átadásának kulcsa a kommunikáció és a szándék. Amennyiben a kommunikáció jóindulattal párosul és a személy képes releváns információ átadására, kompetens személyről beszélünk. Az inkompetens személyek téves információval szolgálnak, azonban ezt véletlenül teszik, nem csaló szándék vezérli őket. Becsapás esetén az adott személy rosszindulatú, szándékosan szolgál megtévesztő információval. A csalás feltétele a szándékosság, és a csaló számára ez általában valamilyen előnnyel jár.³ A megtévesztés alapja tehát az intencionalitás. Az intencionalitásnak különböző szintjei vannak. Nulla rendű intencionalitás esetén nincs szándékosság, a cél a túlélés vagy szaporodás, elsődrendű intencionalitásban már a másik szándékos becsapása a cél, másodrendű intencionalitás esetén a megtévesztés úgy lehetséges, hogy az alany saját célja érdekében úgy manipulálja a másikat, hogy a fejében hamis vélekedést ültet el.⁴

A hazudozókat a szándékos károkozás és félrevezető információk átadása mellett az is jellemzi, hogy a hallgatóság becsapásának céljával hatolnak be adott társaságba.⁵

Mascaro és Sperber⁶ ezek alapján azt feltételezik, hogy a csaló kommunikátorok kiszűrésére létezik egy összetett mechanizmus. Ennek a mechanizmusnak három aspektusát feltételezik. Az első egy morális vagy affektív aspektus a szándék felismerésére, a második egy episztemikus aspektus a megtévesztő információk kiszűrésére, a harmadik pedig egy elmeolvasó aspektus a hazugság felismerésére.

Az előzőekben megjelent modellekben a csalók felismerésére és megjegyzésére helyezik a hangsúlyt, azonban alapvetően nemcsak erre van szükségünk a túlélés érdekében, illetve előzetes tapasztalat híján nem mindig van arra lehetőség, hogy a csalókat kiszűrjük. Arra is szükségünk van tehát, hogy létrehozunk valamilyen stratégiát ezen esetekre.

Robert Axelrod és William Hamilton nevéhez fűződik a „tit for tat” szabály. Szerintük ez a legjobb stratégia, amikor adott személyről nem tudhatjuk, hogy megbízható vagy csaló. A „tit for tat” szabály lényege, hogy az első alkalommal mindig együttműködők vagyunk, majd a későbbiek során cselekedeteinket a

³ MASCARO–SPERBER 2009.

⁴ BEREZKEI 2003.

⁵ MASCARO–SPERBER 2009.

⁶ Uo.

másik fél az együttműködő vagy csaló viselkedéséhez igazítjuk, tehát ha az első alkalommal – amikor mi együttműködők voltunk – becsaptak minket, akkor erre úgy reagálunk, hogy következő lehetséges alkalommal mi fogjuk becsapni a másikat. Ha viszont együttműködtek velünk, akkor mi továbbra is együttműködünk.⁷

Szociális tanulás

A szociális tanulás a modellkövetés és a megfigyeléses tanulás elméletére alapoz. Bandura háromféle modell lehetőséget ír le: Az első az élő modell, ekkor egy élő személy prezentálja a kívánt viselkedést. A második a verbális instrukció, ilyenkor részletesen leírják a kívánt viselkedést és utasítják a személyt, hogy e szerint viselkedjen. A harmadik esetben szimbolikusan, egy közvetítő médiumon keresztül jelenik meg a kívánt viselkedésre vonatkozó információ, ez lehet egy tévén megjelenő film, videó, Interneten fellelhető információ, rádión keresztül adott utasítások vagy irodalomban megjelenő szövegek. A stimulus lehet fikcionális vagy valóságos.⁸

Nemi különbségek

Amikor a csalódetekcióról, illetve az arra való reakciókról beszélünk, az evolúciós gyökerekre fektetett nagy hangsúly miatt hajlamosak vagyunk megfeledkezni a nemi különbségekről. Mivel azonban ezek minden esetben szociális interakcióhoz kötődnek, ez igen fontos szempont. A férfiak és nők között hatalmas különbség figyelhető meg nemcsak a viselkedésben, hanem például már abban is, hogy a figyelmüket mi köti le és mi nem. Ezek a különbségek nemcsak felnőttkorban, hanem már a pár napos csecsemőknél is megfigyelhetők, és ezt a tényt több kutatás is alátámasztja.

A lány és fiú csecsemők viselkedésében már alig néhány napon különbségek észlelhetők, amelyet teljes mértékben valószínűtlen, hogy a nevelés váltana ki. A lányok hosszabban nézik az emberi arcokat, míg a fiúk a mozgó tárgyakat figyelik tovább.⁹ A fennálló különbségek a lányok nagyobb szociális érzékenységevel magyarázhatók. Egyéves korukban a lányok több anyai kérésre reagálnak, és többször próbálnak meg kontaktust létesíteni az anyával, mint a fiúk.¹⁰

⁷ AXELROD 1984.

⁸ BANDURA 1963. 1977.

⁹ AHLUWALIA–BARON-COHEN–BATKI–CONELLAN–WHEELWRIGHT 2000.

¹⁰ EDWARDS–WHITING 1988.

A lányok és fiúk szociális fejlődése a későbbiekben is különbözni fog. A fiúk minden kultúrában olyan játékokban vesznek részt, ahol nagyobb hangsúly esik az erőszakra és a dominancia harcokra. A lányok közötti szociális kapcsolatok közösségi és kooperatív jellegűek. Nagyobb hangsúlyt fektetnek a személyes kapcsolatok ápolására és nagyobb empátiát mutatnak egymás irányában.¹¹

Vizsgálatok óvodáskor előtt álló gyermekekkel

A nemen kívül további fontos szempont az életkor. Több vizsgálatban igyekeztek meghatározni azt a pontot, amikor a gyermekek elkezdik megérteni, hogy a cselekvések, a viselkedés mögött minden esetben szándék van. Szintén régóta foglalkoztatja a kutatókat, hogy mikortól képesek a gyerekek e felismert szándékok alapján cselekedni, illetve milyen tényezők befolyásolják bizalmukat egy informátor irányába.

E vizsgálatok nehézsége, hogy kifejlesszenek egy olyan eszközt, amellyel mérhetővé tudják tenni ezt olyan gyerekeknél is, akik a maguk verbális kifejezésére még képtelenek vagy korlátozottan képesek.

Behne és munkatársai 2005-ben sikeresen dolgoztak ki egy vizsgálatot az adott problémák kikerülésével, amelyben azt a felfedezést tették, hogy a 12–18 hónapos babák már megértik a szándékot a cselekvés mögött. Megállapították, hogy a babák képesek különbséget tenni aközött, hogy valaki nem akarja odaadni a játékot, nem tudja odaadni vagy valamilyen zavaró tényező akadályozza a kísérletvezetőt a játék odaadásában. Mivel az ilyen korú gyerekek még nehezen fejezik ki magukat verbálisan, azt mérték, hogy a gyermek mennyi ideig nyúl a játékért és milyen gyakran néz másfele. Az adatokat elemezve szignifikáns a különbség a három helyzet között.

Abban az esetben, amikor vizsgálatvezető szándékosan nem adta oda a játékot, bár sokáig nyúltak érte, nagyon gyakran elfordultak. Abban a helyzetben, amikor nem tudta odaadni a játékot, végig nagyon figyelmesen követték a babák az eseményeket. A harmadik szituációban, amikor valami megzavarta a vizsgálatvezetőt a játék átadásában, a babák nagyon sokszor félrenéztek – de még mindig kevesebbszer, mint amikor nem is akarta odaadni nekik. Ezenkívül megfigyelték, hogy a babák sokkal türelmetlenebbek voltak akkor, amikor a vizsgálatvezető nem akarta odaadni nekik a játékot, mint amikor képtelen volt.¹²

Ezzel egyértelműen alátámasztották a tényt, hogy a babák már egyéves koruktól tudják, hogy szándék van a cselekvés mögött, sőt, azt fel is ismerik, meg tudják különböztetni egymástól, és igazítják hozzá saját viselkedésüket.

¹¹ DEBOER–FREEDMAN 1979.

¹² BEHNE–CARPENTER–CALL–TOMASELLO 2005.

Meltzoff tíz évvel korábbi vizsgálata abban különbözött az imént bemutatott elemzéstől, hogy ő a szándék felismerése helyett a viselkedés céljának megértését vizsgálta. Azt találták, hogy a 18 hónapos babák már megértik a cselekvés célját.¹³

Szintén nagyon fiatal babákon végzett vizsgálatokat Song és Baillargeon. Ők 15 hónapos babáknál vizsgálták, hogy megértik-e a hamis vélekedést. Előttük úgy gondolták, hogy a hamis vélekedés tesztet csak a három-négyéves gyerekek tudják helyesen megoldani, de ők kidolgoztak egy olyan vizsgálati helyzetet, ahonnan kiszűrték a verbalitást. Eredményeik szerint, már ilyen fiatal gyermekeknek is van elképzelése arról, hogy a másik miként vélekedik és mi a szándéka.¹⁴

A fenti vizsgálatok bizonyítják, hogy már egészen fiatal gyerekek képesek felismerni, hogy az adott személy mire vágyik, mi a szándéka és eszerint is reagálnak az adott szituációra. Ezen felül képesek felmérni, hogy a velük interakcióba lépő személy képes-e az adott feladatra, rendelkezik-e megfelelő tudással, ráhatással, vagy képtelen végigvinni egy adott cselekvést valamilyen külső akadály, zavaró tényező miatt.

Óvodáskorú gyermekekkel folytatott kutatások

Az óvodáskorba lépés után, már komplexebb vizsgálatokat is tudnak a gyerekekkel folytatni. A két év feletti korosztályról így már sokkal több vizsgálat született, hiszen ahogy fejlődnek a gyerekek, egyre szélesebb körűek a lehetőségek, hogy újabb és újabb vizsgálati módszereket hozzanak létre. Többek között eltűnik a verbalitás korlátja, illetve egyre finomodnak a gyermekek motoros készségei, melynek köszönhetően olyan szituációk is teremthetők, amiben a gyermeknek aktívan részt kell vennie. Ennek kapcsán sokan kutatták az óvodások esetében is a hamis vélekedés felismerését, és a babákkal folytatott vizsgálatokkal részben ellentétes eredményt kaptak.

A témával kapcsolatban Brandt, Buttelmann, Lieven és Tomasello¹⁵ folytatott kutatást. Vizsgálatainkban három- és négyéves gyerekek vettek részt. E két korcsoportot hasonlították össze abból a szempontból, hogy mennyire képesek megérteni a tagadó mondatokat első és harmadik személyben. Ezen kívül azt is kutatták, hogy ugyanaz a gyerek mennyire érti meg mások hamis vélekedését a sajátjához képest. Feltételezték, hogy a harmadik személyű mondatok közelebbi kapcsolatban állnak a hamis vélekedéssel, mert valószínűbb a genuin utalások mentális állapotokká kódolásának szükségessége.

¹³ MELTZOFF 1995.

¹⁴ SONG–BAILLARGEON 2008.

¹⁵ BANDT–BUTTELMANN–LIEVEN–TOMASELLO 2016.

Vizsgálatuk eredményeként fejlettségi különbségeket találtak a három- és négyévesek között a harmadik személyű mondatok és a hamis vélekedés megértésében. Az idősebb gyerekek jobban teljesítettek a harmadik személyben elhangzott mondatok megértésében, melyet egy elrejtett tárgyas vizsgálati elrendezésben mértek. Saját hamis vélekedésüket is jobban megértették, mint a hároméves gyerekek, azonban ez szignifikáns különbséget nem mutatott, mások hamis vélekedését a négyéves gyerekek könnyebben és jobban megértik, mint fiatalabb társaik.

A gyerekek fejlettségi szintje mások hamis vélekedésének megértésével kapcsolatban áll az első és harmadik személyű mondatok megértésével, az eredmények azonban ezen kívül megerősítik azt a feltételezést is, miszerint a hamis vélekedés és a harmadik személyű mondatok megértése között erősebb a kapcsolat, mint az első személyű mondatok megértésével, hiszen első személyben a háromévesek is jól tudtak teljesíteni.

Harris, Perner, Sodian és Taylor¹⁶ kettő-, három- és négyéves gyerekeket vizsgáltak. Ők olyan eredményre jutottak, hogy a négyévesek felismerték a másik személy szándékát és arra reagálva cselekedtek, míg a két- és háromévesek válaszai nem a másik személy szándékához igazodtak.

Az informátor szándékának felismeréséről a fent említett vizsgálatok egy egészen átlátható képet adnak, azonban még nem beszéltünk arról, hogyan és mikortól ismerik fel a gyerekek azt, hogy az informátor releváns tudással rendelkezik-e vagy sem.

Koenig és Woodward¹⁷ kutatásának eredményei szerint a 24 hónapos gyerekek érzékenyek az informátor előzőleges pontatlanságára a megnevezéses feladatok során. A pontatlanságot a megfelelő informátorhoz tulajdonságként kapcsolták. A gyerekek szelektívek az informátor személyére vonatkozóan.

Az informátorba vetett bizalom

Láthatjuk, hogy bár a fiatalabb korosztály mind az informátor szándékára, mind a tudására érzékeny, az óvodáskorú gyerekeknél már nem ennyire egyértelmű az eredmény. Mivel a fiatalabb korú gyermekekkel végzett vizsgálatok bizonyítják, hogy nem a megértés szintjén kell keresni az okokat, többen is dolgoztak ki elméletet vagy vizsgálatot arra, hogy mi befolyásol adott személyt abban, hogy az informátorba fektesse a bizalmát.

Mascaro és Sperber¹⁸ kísérletükben három és négyéveseket vizsgáltak. Kutásukban a hároméveseknek több gyakorlás kellett, mint az idősebb korosztály-

¹⁶ PERNER–SODIAN–TAYLOR 1991.

¹⁷ KOENIG–WOODWARD 2010.

¹⁸ MASCARO–SPERBER 2009.

nak, ahhoz, hogy disztingváljanak a megbízható és nem megbízható informátor között. Ez azzal magyarázható, hogy a résztvevők a saját jóindulatuk szintjéhez igazították az episztemikus bizalmat. Ez az eredmény korábbi kutatások következtetéseit erősíti meg, miszerint a fiatal gyerekek észlelik mások jó- vagy rosszindulatának természetét. Az első kutatás továbbá azt is mutatja, hogy a gyerekek a kommunikációnak erre a dimenziójára támaszkodnak. Hároméves gyerekek még fogékonyabbak azokra a verbális információkra, amelyeket kedves beszélőtől hallanak, mint amiket „gonosz”-tól.

Eaves és Shafto¹⁹ egy több faktorból álló, komplex modellt dolgozott ki arra, hogy mi alapján kategorizálunk egy kommunikátort. Ez a modell az informátorról ad információt bármilyen helyzetben. Megkülönböztetnek naiv, releváns tudással nem rendelkező, illetve megbízható tudással bíró informátort. Az informátor vélekedése és a valós világ között elméletük szerint a tudás a kapocs. Például, ha tudja, melyik pohár alatt van a labda, akkor megbízhatóan tudja megmutatni, de ha naiv, vagyis nincs releváns tudása, akkor csak tippelni tud, hogy hol lehet a labda. Szintén fontos tényező a személy segítőkészsége.

A segítőkész informátor célja, hogy a hallgatóság vélekedése a saját vélekedésének irányába növekedjen, míg, ha a személy nem segítőkész, mások vélekedését az ellenkező irányba szeretné növelni. Idejüket múlt állítások szerint a fiatal gyermekek készek elfogadni a felnőttektől kapott információkat, és saját meggyőződésüket félretéve továbbra is megbíznak még olyan informátorban is, aki nyilvánvalóan hamis állításokat tesz. Ez a hiszékenységgel összeegyeztethető egy régóta fennálló filozófiai koncepcióval a gyerekekről, miszerint hajlamosak válogatás nélkül bízni.

Az utóbbi 10–15 év kutatásai tükrében azonban ez a ténymegállapítás nemcsak megkérdőjelezhető, hanem bizonyítottan téves. Harris és Corriveau²⁰ cikkükben szintén a hiszékenységgel szembe állítják a foglalt állást. Szerintük a gyerekek egyes informátorokban jobban bíznak, s ehhez heurisztikákat alkalmaznak. Az egyik a potenciális informátor múltbeli hitelessége, a másik a kulturális tekintélye.

Amikor a gyerekek másoktól tanulnak, nem kezelnek minden és bárkitől kapott információt egyenértékűként. Ehelyett figyelik a tájékoztatók korábbi pontosságát, és ezt az információt felhasználják, amikor el kell dönteniük, melyik potenciális informáló személyben bízzanak.²¹

Más kutatásokban egyértelműen arra jutottak, hogy a háromévesek is képesek megérteni, hogy az adott forrás hiteles-e. Pasquini, Corriveau, Koenig és Harris²² háromféleképp módosították a vizsgálatot. Először is a két informátor

¹⁹ EAVES–SHAFTO 2012.

²⁰ HARRIS–CORRIVEAU 2009.

²¹ Uo.

²² PASQUINI–CORRIVEAU–KOENIG–HARRI 2007.

helye ugyanaz maradt, másodszor a vizsgálatvezető minden próba után megismételte, amit a források mondtak, harmadszor pedig eggyel növelték a bemutatások számát. Ilyen feltételek mellett átlagosan a háromévesek is a hiteles forrást preferálták, bár a négyévesek közül még mindig többen.

Ennek magyarázataként két különböző lehetőség fogalmazható meg. Lehetőséges, hogy a gyerekek a forrás hitelességét csak egy rövid kezdő szakaszban monitorozzák, minden ezt követő hibát figyelmen kívül hagynak, s ezáltal őrzik meg a forrásba vetett bizalmat. Egy másik elfogadható magyarázat, hogy a gyerekek kiterjedt periódusban monitorozzák a tájékoztató személyt, és ezzel hoznak létre egy mély bizalmat a személy megbízhatóságával kapcsolatban. Egy rövid bemutatása a hiteltelenségnek egy ismerős forrásnál kicsi hatással lehet erre a bizalomra. Mindkét esetben fennáll, hogy a gyerekek megbíznak az ismerős forrásban még az ideiglenes pontatlanság ellenére is. Hiába bizonyítják korábbi kutatások, hogy az óvodások (főleg a négyévesek) nem bíznak a tévedő forrásban, lehetséges, hogy ez csak ismeretlen forrás esetén működik.²³

Ezekhez a magyarázatokhoz szorosan kapcsolódik, hogy a ténynek, mely szerint a gyerekek alapvetően megbíznak másokban – főleg az ismerősökben, ismerős felnőttekben – nyilvánvaló oka van. A bizalom az informátorban ugyanis a tanulás alapja, hiszen a legtöbb tudásunk a másokkal való kommunikációból származik.

Ez a mély bizalom azonban egyben veszélyes is lehetne, ha nem tudnánk védekezni a megtévesztéssel szemben. Ahogy azt az eddig bemutatott kutatások is bizonyítják, az óvodáskorú gyerekek már érzékenyek a forrás tudására és megbízhatóságára, azonban a szelektív bizalom fejlődési eredete és természete egyelőre ismeretlen.²⁴

Összegzés

Az előbbieken felvezetett vizsgálatok eredményei alapján azt egyértelműen megállapíthatjuk, hogy a gyermekekben nagyon hamar megjelenik a képesség, hogy több szempontból felmérjék a velük kapcsolatba lépő személyeket. Már nagyon korán meg tudják ítélni a szándékukat, felismerik, ha valaki segíteni vagy hátráltatni szeretné őket, és képesek ezen információkat átvinni a cselekvésbe, viselkedésbe is, és ezen információk alapján reagálni bizonyos helyzetekben. Felismerik, hogy az adott személy megfelelő információval rendelkezik-e, ami által képes segíteni őket, vagy semmiféle előnyhöz nem jutnak, ha hallgatnak rá.

²³ HARRIS–CORRIVEAU 2009.

²⁴ KOENIG–WOODWARD 2010.

Ezek alapján tűztük ki célul kifejezetten e korosztály vizsgálatát, hogy meg tudhassuk, hol történik az óvodás korosztálynál az a pont, amikor szinte „elvesztik” az addig tökéletesen működő érzéküket, hogy kikben bízhatnak, kikre érdemes hallgatni annak érdekében, hogy az számukra előnnyel járjon. Az eddigi vizsgálatok nem tudták pontosan megmagyarázni, hogy onnantól kezdve, hogy a gyerekek közösségbe kerülnek, miért történik meg ez a változás.

Ezen kívül megfigyelhető, hogy egyetlen kutatás sem foglalkozott a nemi különbségekkel, hiába tudjuk régóta, hogy a fiúk és a lányok különbözőképpen fejlődnek és már pár napos korban is lényeges különbséget mutatnak a viselkedésben. Az előbb említettekén kívül azt is érdekes lenne megvizsgálni, hogy a bizalom tekintetében mennyire különbözik a két nem.

Kutatási kérdések, hipotézis

Támaszkodva a felsorakoztatott vizsgálatok eredményeire és azok magyarázataira a következőket vártuk a vizsgálatról:

- 1) A gyerekek szívesebben fogadnak el segítséget kedves, mint „gonosz” informátortól.
- 2) Segítő szándékú, releváns tudású informátortól a gyerekek minden esetben elfogadják az információt.
- 3) Segítő szándékú, naiv informátortól a háromévesek elfogadják a segítséget, a négyévesek nem.
- 4) Rosszindulatú személytől a hároméves korosztály elfogadja a segítséget akkor is, ha annak releváns tudása van, és akkor is, ha naiv.
- 5) A négyéves korosztályba tartozó gyerekek rosszindulatú informátortól nem fogadnak el információt.
- 6) Az informátortól való információ elfogadásában különbséget feltételezünk a két nem között. Szociális érzékenységüknek köszönhetően a lánygyerekek gyorsabban felismerik, és könnyebben reagálnak arra, ha valaki ártó szándékkal fordul feléjük, ezért kevesebbszer fognak a rosszindulatú informátorra hallgatni, mint a fiúk.

Hipotézisként tehát összesítve azt fogalmazhatjuk meg a vizsgálatunkkal kapcsolatban, hogy a gyerekek informátorba vetett bizalmát befolyásolja az életkoruk, az informátor szándéka, tudása, illetve a gyermek neme.

Módszer

Résztevők

A vizsgálatot 54 gyermekén végeztük el, akik több különböző óvodába járnak, de mindegyikük Baranya megyében él. Közülük 30 hároméves (15 fiú és 15 lány) és 24 négyéves (kilenc fiú és 15 lány). Belőlük négy különböző csoportot alkottunk: háromévesek teszt feltételben résztvevő csoportja (N=15), háromévesek kontrollcsoportja (N=16), négyévesek teszt feltételben résztvevő csoportja (N=14) és négyévesek kontrollcsoportja (N=9).

A gyermekek életkorát nem években, hanem hónapokban vettük fel, amelynek az átlagát leíró statisztikával meghatároztuk ($M=45,25$), és hogy a megfelelő arányokat megtartsuk, végül 36 hónapos kortól 45 hónapos korig határoztuk meg a háromévesek csoportját, tehát a fiatalabb korcsoportot, és 46 hónaptól 59 hónapos korig az idősebb, négyéves korosztályt.

A vizsgálatban Bandura említett elmélete alapján élő modellek vesznek részt, nem bábok, így az elvégzéséhez a gyermekén kívül összesen három főre van szükség: egy vizsgálatvezetőre, egy informátorra, és egy modellre, akivel bemutatják a feladatot a vizsgálati személynek.

Lényeges megemlíteni, hogy miért esett a választás – bábokat használó helyett – élőmodelles vizsgálatra. Az élőmodellek élethűbben képezik le a gyerekek számára az informátorokkal való társas interakciót, mint a bábok. Emellett a gyerekek könnyebben felismerik az érzelmeket egy élő modellen, hiszen azok valóban megjelennek az arcon, nem pedig csak verbálisan fejeződnek ki.

Ezek összessége valószínűen segít olyan reakciókat, viselkedést kiváltani a gyerekekből, melyek a lehető legközelebb állnak ahhoz, ahogy valós szituációkban cselekednének a vizsgált helyzetekben.

Eszközök

Eszközként három, egymástól könnyen megkülönböztethető poharat (egy fehéret, egy zöldet és egy pirosat) használtunk, amelyek alá a vizsgálat során a vizsgálatvezető matricákat rejtett el. Továbbá a vizsgálat elvégzéséhez szükség volt egy megfelelő nagyságú és színű kendőre, amelyen nem lehetett átlátni, ezzel kizárva azt a hibát, hogy a gyermek a kendő átlátszósága miatt tudja, hova került a matrica. A gyermekek külön jutalmat nem kaptak a vizsgálatban való részvételért, motivációjukat a matricák megnyerésének lehetősége szolgálta. A vizsgálat elvégzéséhez a résztvevő gyerekek óvodája minden esetben egy különálló, nyu-

godt és csendes termet biztosított, így annak lefolytatása minden alkalommal zavartalanul zajlott.

A fenti ábrák a vizsgálati elrendezés egyszerűbb megértését szolgálják, hiszen szöveggel a helyzetet nehéz pontosan megjeleníteni. Az ábrákon szereplő személyek a következők:

- 1) az asztalfőn ülő gyermek a vizsgálati személy
- 2) az első és második ábrán is velünk szemben helyet foglaló nő a modell, aki esetünkben huszonéves nő volt
- 3) a mindkét ábrán háttal látható személy maga az informátor, ő esetünkben szintén egy huszonéves nő volt
- 4) a nő, akit csak a második ábrán láthatunk (bár természetesen minden helyzetben fontos a szerepe, tehát jelen van), a vizsgálatvezető, a mi vizsgálatunkban az ő szerepét szintén egy huszonéves nő töltötte be

A vizsgálat menete

A teremben egy asztalnál ül az informátor (fiatal nő) és vele szemben az informálandó személy, vagyis a modell (szintén fiatal nő). Az asztalon a három pohár van elhelyezve egymás mellett. A vizsgálatvezető (esetünkben szintén fiatal nő) a csoportszobából odakíséri, majd bevezeti a gyermeket a terembe, és leülteti az asztalhoz úgy, hogy a gyermek a három poharat, valamint az informátort és a modellt jól lássa. Az ismerősi kapcsolatot kizárva a gyermekkel egyedül a vizsgálatvezető ismerkedik és beszélget, a modell és az informátor nem. A vizsgálatvezető bemutatja a modellt és az informátort a gyermeknek, majd beszámol neki a vizsgálat menetéről.

1. ábra A vizsgálat szemléltetése

Először a bemutatás történik meg, a vizsgálatvezető erről tájékoztatja a vizsgálati személyt. A vizsgálatvezető a kendővel a poharakat eltakarja úgy, hogy azt a gyermek és a bemutatás során informálandó személy ne lássa, csak az informátor. A vizsgálatvezető ezután elrejti a matricát. Az egyik helyzetben, amelyben a kontroll csoport vesz részt, az

informátor segítő szándékkal rendelkezik, célja, hogy a modell, majd később a gyermek megszerezze a matricát. Ebben a helyzetben az informátor benézhet a kendő mögé, látja, hová rejtette a vizsgálatvezető a matricát. Elmondja az informálandó személynek, hogy látta, hova lett elrejtve a matrica és segíteni szeretne (pl. „Láttam, hol a matrica és szeretném, ha megnyernéd azt.”). Ezt követően rámutat a megfelelő pohárra, amelyik alatt a matrica van. A modell hallgat az informátorra, és megnyeri a matricát, az informátor örömét fejezi ki. Ezután a modell és az informátor még kétszer bemutatják a feladatot, közben végig hangsúlyozva és érzékeltetve, hogy az informátor kedves és segíteni akar, jóindulatú.

A bemutatást követően a vizsgálatvezetőnek meg kell győződnie róla, hogy a gyermek érti a feladatot és a szituációt. Ennek érdekében két kontrollkérdést tesz fel, amelyek közül az egyik az informátor tudására, a másik pedig a szándékára vonatkozik. Az első így hangzik: Tudta-e az informátor (nevén nevezi), hogy hol van a matrica? A másik kontrollkérdés az informátor szándékára kérdez rá: segíteni akart-e az informátor? Ha a gyermek érti a feladatot, a vizsgálat folytatódik, ha nem tud vagy rosszul válaszol a kontrollkérdésekre, a bemutatást megismételjük, és ha ekkor sem válaszol jól, akkor nem folytatjuk vele a vizsgálatot, kizárjuk.

Ha a vizsgálati személy jól felelt a kontrollkérdésekre, folytatódik a vizsgálat. A gyermekkel – úgy, mint a modellel – három próbát tesznek a fent leírtak alapján. A vizsgálatvezető egy válaszlapon rögzíti, hogy a gyermek a három próba során hányszor hallgatott az informátorra. Ezután következik a vizsgálat második része, ugyanazzal a vizsgálati személlyel folytatódik a vizsgálat. Újra három bemutatás következik (majd újból a kontrollkérdések) azzal a változtatással, hogy ekkor az informátor nem nézhet be a kendő mögé, tehát naiv, nem rendelkezik releváns tudással a matrica helyéről. Erről a három bemutatás során a modellt a próbák során a gyermeket tájékoztatja, illetve arról, hogy továbbra is segíteni szeretne (pl. „Nem láttam, hogy hol a matrica, de azért megpróbálok segíteni neked.”). A naiv informátor minden esetben rossz pohárra mutat, a modell pedig minden esetben hallgat rá, ezért nem nyer matricát. A naiv, ugyanakkor jóindulatú informátor szomorúságát fejez ki, amikor a modell vagy a gyermek nem nyer matricát. A három próba során a vizsgálatvezető rögzíti az informátorra való hallgatások számát. A segítő szituációban a kontrollcsoport vesz részt.

A másik szituációban, amelyben a tesztcsoport vesz részt, az informátor csaló, a gyereket be akarja csapni, célja, hogy a gyerek ne szerezze meg a matricát. Ezt minden bemutatás és próba előtt és után a modell és a gyermek felé is egyértelművé teszi. Pl. előtte: „Magamnak akarom a matricát.”, utána: „Most jól becsaptalak!” A rosszindulatúságot a próbák során mind a modell, mind a gyermek felé hangsúlyozzuk és érzékeltetjük a verbális hangsúlyozás mellett egyéb módokon is, például az informátor kárörvendően nevet, a modell szomorú arc kifejezést mutat, hogy nem jutott matricához. A bemutatás során mindig olyan pohárra mutat, ami alatt nincs matrica, a modell pedig hallgat rá, tehát egyszer

sem nyer matricát. Ugyanúgy, mint a segítő helyzetben, a becsapási helyzetben is három-három próba történik tudással rendelkező és naiv, de végig rosszindulatú informátorral. Első feltételben tud arról, hogy a matrica hol található. A második feltételben szintén becsapási szándék vezérli, azonban nem nézhet be a kendő mögé, így nincs tudása a matrica hollétéről. Egy gyermek szintén mind a két feltételben részt vesz, valamint ebben a feltételben is ellenőrizzük a kontrollkérdésekkel, hogy érti-e a situációt, csakúgy, mint a jóindulatú informátor esetén a kontrollcsoportban. A vizsgálatvezető mindkét helyzetben válaszlapon rögzíti, hogy a gyermek hányszor hallgatott az informátorra.

A vizsgálat végén megköszönjük a gyermek részvételét, a vizsgálatvezető visszakíséri a csoportszobába, és a következő gyermekkel folytatódik a vizsgálat.

Fontos az eddigieken kívül megjegyezni, hogy a műtermék elkerülése érdekében vizsgálatunk során az informátor, modell és vizsgálatvezető szerepeket folyamatosan váltogattuk, így gyakorlatilag három különböző informátorral és három modellel dolgoztunk – melyekből természetesen egy gyermek csak egygel találkozott.

Eredmények

Vizsgálatunk eredményeinek statisztikai értelmezéséhez az SPSS.24 programot használtuk. A kapott adatokon először kevert mintás varianciaanalízist végeztünk el.

Az informátor tudásának hatása:

A vizsgálati személyek informátorra hallgatásának mértékét szignifikánsan befolyásolta az informátor tudása, ez az első főhatás. [$F(1, 50)=5,97$ $p=0,018$ $\eta_p^2=0,107$] A tudás azonban nem áll interakcióban a többi feltétellel (szándék, életkor).

A helyzet hatása:

Szignifikáns főhatás továbbá a helyzet [$F(1, 50)=13,444$ $p=0,001$ $\eta_p^2=0,212$], amelynek interakciója a gyermekek életkorával marginálisan szignifikáns értéket mutat [$F(1, 50)=3,75$ $p=0,058$ $\eta_p^2=0,070$]. Ezt a kis létszámú mintával magyarázhatjuk, tehát erősen valószínű, hogy nagyobb minta vizsgálata esetén szignifikáns eredményt kapnánk.

Abban az esetben, amikor az informátor segítőkész volt és releváns tudással rendelkezett, a három- ($M=3,00$) és négyévesek ($M=3,00$) is egyöntetűen minden esetben elfogadták az információt, és az alapján cselekedtek.

Naiv, de segítőkész informátor esetén a háromévesek ($M=2,81$) magas számban elfogadják, de még mindig kevesebbszer, mint ha megfelelő tudással ren-

delkezne, azonban ez a különbség csak az átlagokból érzékelhető, szignifikáns eredményt nem kaptunk rá. Ellenben a négyévesek ($M=1,57$) ebben a helyzetben általában nem hallgatnak az informátorra, a helyzetnek megfelelően viselkednek. Rosszindulatú személy esetén a négyévesek, ha az informátornak tudása volt, kevesebbszer hallgattak az informátorra ($M=2,57$), mint ha jó szándékú lett volna ugyanolyan tudással. Abban az esetben volt a legalacsonyabb az informáló személyre hallgatás gyakorisága ($M=1,35$), amikor négyéveseket vizsgáltunk rosszindulatú és naiv informátorral való interakcióban.

Ezzel ellentétben a háromévesek szisztematikusan hallgattak szinte mindenféle informátorra, így a csalóra is. Náluk nem a szándék, hanem inkább az informátor tudása, ami befolyásoló tényezőként hatott. Abban az esetben, amikor volt megfelelő információja, de rosszindulatú volt, magas volt a hallgatások száma ($M=2,81$), viszont ha naiv volt, eredményt kaptunk a különbségre, tehát a gyerekek többször is megtagadják az információt a naiv informátortól ($M=2,33$).

Összességében tehát hipotézisünket, miszerint az informátor szándéka és az életkor befolyásoló tényezők az informátorra való hallgatásban, igazoltuk.

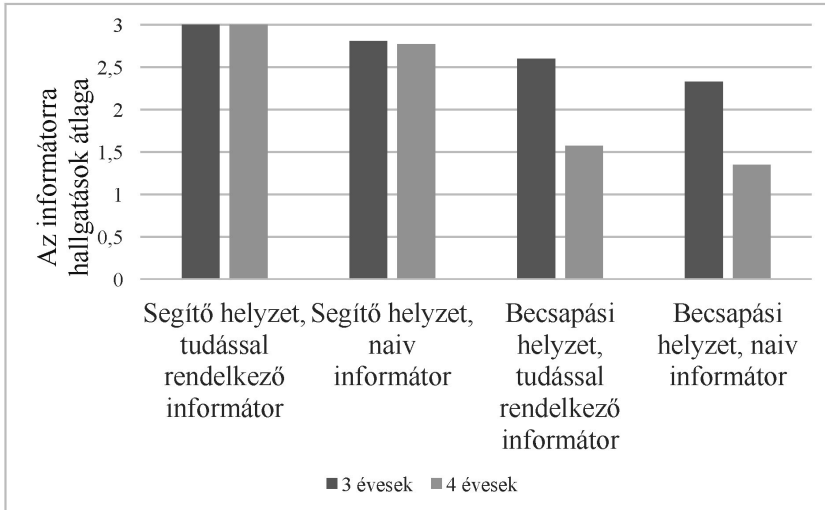
Nemi különbségek

Nemi különbséget szintén kevert mintás varianciaanalízissel vizsgáltunk, ahol a nemnek önmagában befolyásoló szerepe nem volt. Szignifikáns különbséget egyedül akkor kapunk, ha a tudás-nem-csoport-helyzet interakcióját vizsgáljuk [$F(1, 50)=7,33$ $p=0,009$]. Az erre vonatkozó hipotézisünket ez alapján megcáfoltuk.

Megvitatás

Eredményeink illeszkednek a releváns szakirodalomba. Az elméleti háttérben felvezetett vizsgálatok, amelyeket óvodáskorúnál fiatalabb gyerekekkel végeztek, azt a gondolatot támasztják alá, hogy nem a szándék felismerésében vagy a másik tudásának feltételezésében van az általunk is mért különbségek kulcsa, hanem a gyermekek ilyen interakciókban való reakcióira kell helyezni a hangsúlyt.

Azon kutatások, amelyeket óvodáskorúakkal végeztek, és a mi vizsgálati helyzetünkhöz hasonló elrendezésűek voltak, illetve azonos szempontokból vizsgálták a gyerekeket, a miénkhez hasonló eredményeket kaptak azzal kapcsolatban, hogy a három- és négyéves gyermekek között különbség figyelhető meg abban, hogy döntési helyzetben miként és milyen szempontok alapján válogatnak az informátorok között.

2. ábra Az átlagok bemutatása a négy helyzetben a két korcsoportot összehasonlítva

Az, hogy a hároméves gyerekek mennyivel többször hallgatnak a megtévesztő szándékú informátorra az idősebb gyerekekhez képest, több elmélettel is magyarázható.

Az egyik legkézenfekvőbb magyarázat a tanítói helyzet, hiszen az informátor az esetek felében náluk több tudással rendelkezett, az esetek másik felében pedig már elfogadhatták ezt a tudást, főleg, ha igaz az elmélet, miszerint a fiatal gyerekek csak egy rövid kezdő szakaszban monitoroznak másokat.

Evolúciós gyökerekkel és a csalók detektálásának korán megjelenő képességével magyarázható, hogy a gyerekek inkább olyan személytől fogadnak el információt, aki kedves, és segítőkész szándékát fejezi ki verbálisan és metakommunikáció útján is, mint olyantól, aki gonoszul viselkedik és egyértelműen ártó szándékkal közeledik hozzájuk. A vizsgálati helyzet létrehozásakor ezért odafigyeltünk arra, hogy az informátor minden esetben egyértelműen jelezze szándékát, illetve a metakommunikáció is a legegyszerűbben élő személy által közvetítve jelenik meg.

Az, hogy az informáló személy milyen információkkal rendelkezett, úgy befolyásolta a gyermekek válaszadását, ahogy azt a szakirodalom alapján elvártuk, vagyis a négyéveseket nagyobb mértékben befolyásolta az informátor tudása, mint a hároméveseket. Azonban nem állíthatjuk, hogy a hároméveseket ne befolyásolta volna az informátor releváns tudása vagy nem tudása.

Az előzetes várakozásainkkal ellentétes eredményt is kaptunk azáltal, hogy a nemek között nem volt olyan módon különbség, mint ahogy azt a hipotéziseink között megfogalmaztuk. Megállapíthatjuk, hogy a gyermekek neme önmagában nem befolyásoló faktor az ilyen típusú döntési helyzetekben.

Az átlagokból látható, hogy a hároméveseket valamilyen szinten befolyásolja az informátor releváns tudása, ez a különbség azonban nem szignifikáns. Ennek ellenére a szándéknál vélhetően jobban befolyásolja őket, ugyanis segítőkés és becsapó informátorra ugyanolyan mértékben hallgatnak. Naiv informátor esetén az átlag alacsonyabb. Érdeemes lenne a vizsgálatot nagyobb létszámmal folytatni a jövőben, és ezekre az értékekre helyezni a hangsúlyt.

Bár megpróbáltuk minél tökéletesebben kialakítani a vizsgálati helyzetünket a különböző befolyásoló tényezők kizárásával vagy kontrollálásával, a vizsgálat felvétele során mégis talákoztunk olyan hibák lehetőségével, amelyekkel azelőtt nem számoltunk, s ezek befolyásolhatják az eredményeket.

Például fennálló probléma a modellkövetés lehetősége, mivel a vizsgálatunkban a modell minden alkalommal követte az informátor utasításait helyzettől függetlenül, és ezzel nem mutatott alternatív viselkedési formákat. Emiatt lehetséges, hogy több gyermek – akiket addig alapvetően a modellkövető viselkedésért jutalmaztak – egyszerűen nem mert máshogy viselkedni az adott szituációban, mint ahogy azt már látták mástól. Ezt erősíti az is, hogy a modell felnőtt személy. Érdeemes lenne ezek alapján úgy megismételni a vizsgálatot, hogy a modell nem minden alkalommal hallgat az informátorra. Ezáltal a hároméveseknél kizárhatjuk, hogy a gyermekek nagy része olyan feltételek között is elfogadja az tájékoztató személytől kapott információt, ahol ez hátránnyal jár számára.

Még egy lehetséges magyarázat, hogy a hároméves gyerekek elmeteóriája fejletlenebb, mint egy évvel idősebb társaiké, hiszen ezt is alátámasztják a hamis vélekedés tesztrel dolgozó kutatásokból született tanulmányok. Azért, hogy a tanítói helyzet által esetlegesen előidézett torzításokat megakadályozzuk, további módosításokra lehet szükség a vizsgálati elrendezésben. Attól tartunk ugyanis, hogy mivel minden helyzetben, szándéktól függetlenül a gyermek egy nála, az adott szituációban több információval rendelkező személlyel találkozik először, a gyermek a második, a „naiv” helyzetben nem tud elvonatkoztatni az előzetes tapasztalatoktól, és ezért hallgat továbbra is az informátorra. Ezt az elméletet alátámasztja a vizsgálatokkal kapcsolatos azon tapasztalatunk is, mely szerint azoknál a gyerekeknél, akik a „naiv” helyzetben nem fogadtak el információt, tehát a számukra előnyös módon viselkedtek, az első próba során szinte mindig hallgattak az informátorra, sőt, sokan csak harmadjára tudták helyesen megoldani a feladatot.

Érdekes lenne megnézni, hogy egy férfi modell bevonása milyen módon változtatna az eredményeken, hiszen más minőségű modellként szolgálna a fiú- és lánygyerekek számára egyaránt. Ezen felül érdemes lenne felmérni a vizsgálat-

ban részt vevő gyerekek demográfiai háttérét annak érdekében, hogy megvizsgáljuk, hogy pl. a testvérek száma, a ténylegesen együtt élő család nagysága, a szülők végzettsége hogyan befolyásolja a gyerekek szociális tanulás által elsajátított képességeit, akarat- és érdekérvényesítő képességeit, mert ezek mind szerepet játszanak a modellkövetés jelenségében.

Esetlegesen szükséges lehet, hogy előre felmérjük a gyermekek mentalizációs képességeit, ugyanis ezáltal finomabban tudjuk mérni a megértésbeli különbségeket, mint az egyszerű kontrollkérdésekkel, és így könnyebben be lehetne mérni a gyerekeknek azt a körét, ahol valóban csak és kizárólag viselkedésbeli különbségeket vizsgálhatunk.

Kutatásunknak azért van létjogosultsága, mert árnyaltabb, finomabb képet mutat a három- és négyéves gyermekek közötti különbségekről és hasonlóságokról, mint a korábbi kutatások a témában. Ez nagyon egyszerűen alátámasztható akár azáltal is, hogy a legtöbb kutatásban a hároméveseket a kétéves vagy a négyéves gyerekekkel sorolták egy csoportba, pedig ahogy a mi eredményeink is mutatják, ez nem írja le pontosan a háromévesek problematikáját ebben a témakörben. A legtöbb kutatás, amelyet a témában folytattak, bábokat vagy élettelen tárgyakat, plüssöket használt fel. Ellenben mi élő személyeket használtunk, ami egy tágabb, életszerűbb viselkedésrepertoárt tud bemutatni az informátor részéről, ami közelebb áll a valósághoz, mint amit bármilyen élettelen tárgyon be lehet mutatni. Továbbá a legtöbb esetben állatbábokat használtak, amilyen állatokkal a gyerekeknek előzetes tapasztalata lehet akár mesékből, akár a valóságból, és ezek a tapasztalatok befolyásolhatják a gyermek attitűdjét az adott figurához, ezzel pedig fennáll a mű eredmény veszélye.

Összességében kutatásunkat sikerrel zártuk, a hipotéziseink nagy részét igazoltuk, amelyek illeszkednek a szakirodalom által felvetett problémákhoz, és kiegészítik az eddig még csak részben megválaszolt kérdéseket. Mindezek ellenére nem állíthatjuk, hogy ez egy tökéletes, hiba nélküli kutatás volt, a jövőben szükséges lesz a vizsgálati helyzet több szempontból történő módosítása, és az így kapott jövőbeni eredmények összehasonlítása a már meglévő eredményeinkkel.

Rövidítések

- AHLUWALIA–BARON-COHEN AHLUWALIA, Jag – BARON-COHEN, Simon – BATKI, Anna – CONNELLAN, Jennifer – WHEELWRIGHT, Sally: Sex Differences in Human Neonatal Social Perception. *Infant Behavior & Development* 23. (2000) 113–118.
- AXELROD 1984 AXELROD, Robert: *The Evolution of Cooperation*. New York, 1984.
- BANDURA 1977 BANDURA, Albert: Self-Efficacy: Toward a Unifying Theory of Behavioral Change. *Psychological Review* 84. (1977) 191–215.
- BANDURA 1963 BANDURA, Albert: The Role of Imitation in Personality. *The Journal of Nursery Education* 18. (1963) 3.
- BEHNE–CARPENTER–CALL–TOMASELLO BEHNE, Tanya–CARPENTER, Malinda–CALL, Josep–TOMASELLO, Michael: *Unwilling Versus Unable: Infants' Understanding of Intentional Action Developmental Psychology* 41. (2005) 2. 328–337.
- BERECZKEI 2003 BERECZKEI Tamás: *Evolúciós Pszichológia*. Bp., 2003.
- BRANDT–BUTTELMAN–BRANDT, Silke–BUTTELMANN, David–LIEVEN, Elena–LIEVEN–TOMASELLO TOMASELLO, Michael: Children's Understanding of First- and Third-person Perspectives in Complement Clauses and False-belief Tasks. *Journal of Experimental Child Psychology* 151. (2016) 131–143.
- CORRIVEAU–HARRIS–KOENIG–PASQUINI CORRIVEAU, Kathleen H. – HARRIS, Paul L. – KOENIG, Melissa – PASQUINI, Elisabeth. S.: Preschoolers Monitor the Relative Accuracy of Informants. *Developmental Psychology*, Vol. 43. (2007):5. 1216–1226.
- CORRIVEAU–HARRIS 2009 CORRIVEAU, Kathleen H. – HARRIS, Paul L.: Choosing informant: weighing familiarity and recent accuracy. *Developmental Science* 12. (2009):3. 295–319.
- COSMIDES–TOOBY 1992 COSMIDES, Leda–TOOBY, John: Cognitive Adaptations for social exchange. In: *The Adapted Mind: Evolutionary Psychology and the Generation of Culture*. Eds. BARKOW, J.–COSMIDES, L.–TOOBY, J. New York, 1992.
- DEBOER–FREEDMAN 1979 DEBOER Margreet M.–FREEDMAN Daniel G.: Biological and Cultural Differences in Early Child Development. *Annual Review of Anthropology* 8. (1979) 579–600.
- EAVES–SHAFTO 2012 EAVES, Baxter S.–SHAFTO, Patrick: Unifying Pedagogical Reasoning and Epistemic Trust Advances. *Child Development and Behavior* 43. (2012) 295–319.

- EDWARDS–WHITING 1988 EDWARDS, C. P.–WHITING, B. B.: Children of Different Worlds: The Formation of Social Behavior. Cambridge, 1988.
- HARRIS–PERNER–SODIAN–TAYLOR 1991 HARRIS, Paul L.–PERNER, J.–SODIAN, Beate–TAYLOR, Catherine: Early Deception and the Child’s Theory of Mind: False Trails and Genuine Markers. *Child Development* 62. (1991) 468–483.
- KOENIG–WOODWARD 2010 KOENIG, Melissa–WOODWARD, Amanda L.: Sensitivity of 24-Month-Olds to the Prior Inaccuracy of the Source: Possible Mechanisms. *Developmental Psychology* 46. (2010) 4 816–826.
- MASCARO–SPERBER 2009 MASCARO, Olivier–SPERBER, Dan: The Moral, Epistemic, and Midreading Components of Children’s Vigilance towards Deception. *Cognition* 112. (2009) 367–380.
- MELTZOFF 1995 MELTZOFF, Andrew N.: Understanding the Intentions of Others: Re-Enactment of Intended Acts by 18-Month-Old. *Developmental Psychology* 31. (1995):5. 838–850.

Matuz András

A szemantikus feldolgozás féltekei lateralizációja kettős feladatvégzés során: a vigilanciaszint csökkenésének hatásai¹

Hemispheric Specialization in Semantic Processing
tested by a Dual-task Paradigm: the Effects of Vigilance Decrement

Previous studies have already demonstrated a right visual hemifield (RVF) advantage in semantic information processing (i.e. left hemispheric specialization). We tested whether the same effect is found when dual-task performance is required. We designed a semantic categorization task combined with a divided visual field paradigm in single-task and dual-task conditions. The results revealed more accurate and faster performance in RVF and its advantage seems to increase as a function of Time-on-Task in the dual-task condition. A possible explanation of this result is that the cognitive control over hemispheric inhibition of right hemispheric contributions to semantic processing under higher cognitive load is impaired. In addition, the performance was better, when the participants saw the target with their dominant eye. This suggests that the dominant eye dominates not only the ocular movements but also the perceptual recognition of the visual stimuli.

Elméleti háttér

Kutatásunkban a szemantikus információfeldolgozás agyféltekei különbségei és a vigilancia közötti kapcsolatot vizsgáltuk. Elsősorban arra kerestünk választ, hogy egy bimodális (auditoros és vizuális), két-feladatos helyzetben – a vigilanciaszint csökkenése miatt – jobban kihangsúlyozódnak-e ezek a féltekei aszimmetriák? Kiegészítésként a szemdominancia esetleges hatását is számításba vettük.

A lateralizáció, vagyis az agyféltekék eltérő mértékű hozzájárulása bizonyos kognitív funkciókhoz adaptív evolúciós fejlemény, mivel ezzel számos neurális hálózat szükségtelen duplikációja kerülhető el, továbbá a feldolgozás sebessége

¹ A tanulmány alapjául szolgáló OTDK pályamű eredeti címe: *A szemantikus vigilancia tesztelése bimodális kognitív kondícióban.*

is csökken, ami annak köszönhető, hogy nincs szükség a féltekék közötti transzferre a *corpus callosumon* (kérges testen) át.² A myelin-hüvelyes axonok átlagos méretéből kalkulált adatok szerint ez a transzfer akár 25 milliszekundumba is kerülhet.³ Az egyik leggyakrabban emlegetett lateralizált funkció a bal féltekei előnyt mutató nyelv, amelynek szerves részét képezi a szemantikus információfeldolgozás.⁴ Ez a kiterjedt rendszer a szemantikus memória adatbázisát használja, amely minden, tapasztalati úton megszerzett tudásunkat tartalmazza élőlényekről, tárgyairól, kultúráról stb.⁵

A szemantikus információfeldolgozás bal oldali aszimmetriáját már több kutatásban is kimutatták. A jelenség viselkedéses vizsgálatára alkalmas módszer például az osztott látótér paradigma, amely azon a logikán alapul, hogy a bal vizuális térben prezentált ingereket elsősorban a jobb agyfélteke, míg a jobb vizuális térben bemutatottakat a bal agyfélteke dolgozza fel.⁶ A paradigma alkalmazásával igazolták, hogy a látott szavakról hozott szemantikai kategorizációs döntések pontosabbak, ha azokat a jobb vizuális térben észlelték az alanyok.⁷ Ennek hátterében az állhat, hogy a szemantikus információfeldolgozásban résztvevő agyterületek bal-lateralizáltak. Egy 120 agyi képkalkotói eljárást alkalmazó tanulmányt összegző meta-analízis hét területet határoz meg, amelyek e kiterjedt neurális hálózat részei. Ide sorolnak frontális, prefrontális, temporális struktúrákat, továbbá a *posterior cinguláris* kérget is.⁸

Számos kísérleti evidencia enged arra következtetni, hogy a szemantikai folyamatok érzékenyen reagálnak a kognitív erőforrások kimerülésére, vagyis a vigilanciaszint csökkenésére. Epling, Russel és Helton 2016-os vizsgálatában egy go/nogo jellegű szemantikus vigilancia feladatot egy-, és kétfeladatos helyzetben teljesítettek a résztvevők, tehát az utóbbi esetben párhuzamosan egy másik feladatot is végezniük kellett, amely fejhallgatón keresztül hallott szavak memorizálása volt. Azt kapták eredményül, hogy a feladat utolsó blokkjában (negyedik és ötödik percében) jelentősen csökkent a teljesítmény, ami az erőforrások kimerülésével magyarázható. A teljesítmény gyors hanyatlását azonban nem észlelték az egyfeladatos helyzetben, amikor pusztán a szemantikus vigilancia feladatot kellett végezni.⁹ Ez azt jelenti, hogy a feladatok között interferencia tapasztalható, tehát a két végrehajtható feladat a mentális erőforrásokért versenyez.¹⁰ Ebben

² OCKLENBURG–GÜNTÜRKÜN 2012.

³ RINGO et al. 1994.

⁴ HÁMORI 2005.

⁵ SAUMIER–CHERTKOW 2002.

⁶ BOURNE 2006.

⁷ HOYAU et al. 2016.

⁸ BINDER et al. 2009.

⁹ EPLING–RUSSEL–HELTON 2016.

¹⁰ KAHNEMAN 1973.

kulcsszerepet játszik az, hogy a két, egymástól független feladat ingeranyagának típusa megegyezik, mivel mindkét esetben szavakkal kellett kognitív műveleteket végezni. Ennek modellezésére alkalmas a már említett kognitív erőforrások elmélet, de az üvegnyak-modell is, amely úgy értelmezi a helyzetet, hogy a két művelet egyazon mechanizmust igényel, de egy mechanizmus nem képes párhuzamosan két művelet maradéktalan végrehajtására.¹¹

A kettős feladatvégzés során tapasztalt kimerülés vagy mentális fáradtság a végrehajtó funkciók, mint például a kognitív kontroll, működését negatívan befolyásolja. A kognitív kontroll egy olyan magasabb rendű funkció, amely ellenőriz és szabályoz más, alacsonyabb rendű mentális funkciókat.¹² Egy elektrofiziológián és viselkedésen egyaránt alapuló vizsgálatban kimutatták, hogy a kognitív kontrollban központi szerepet játszó anterior cinguláris kéreg csökkent aktivitást mutat, amikor az alany fáradni kezd.¹³ Feltételezhető, hogy a végrehajtó funkció befolyásolja a reciprok féltekei gátlás folyamatát is. E gátlási folyamat alatt azt értjük, hogy az egyik féltekében történő aktivitás következtében a *corpus callosum* gátolja az aktivált terület kontralaterális megfelelőjét.¹⁴ Egy vizsgálatban például képalakítói eljárással bizonyították, hogy az unilaterális kézmozgások során aktiválódott az ellenoldali félteke (a mozgásért felelős idegrostok átkereszteződése miatt), de ugyanakkor deaktiválódott az azonos oldali félteke.¹⁵ Mindez a szemantikus feldolgozásra is igaz lehet, így kutatásunkban főként arra összpontosítottunk, hogy ez a láncreakció (fáradás – csökkenő kognitív kontroll – kevésbé ellenőrzött féltekei gátlás) megnövelheti az információvesztés kockázatát, ami különösen kritikus a jobb féltekébe vetített szavak esetében.

Habár a szemantikus információfeldolgozáshoz csak közvetetten kapcsolódik a látás, kutatásunkban vizsgáltuk a szemdominancia esetleges hatását is. Szemdominancia alatt azt a tendenciát értjük, hogy a vizuális input befogadásakor egyik szemünket preferáljuk a másikkal szemben, ami nagy valószínűséggel genetikailag meghatározott.¹⁶ A domináns szemből érkező inputra szenzitívebbek és reaktívabbak vagyunk, továbbá figyelmünk is könnyebben irányul rá.¹⁷ A vizsgálatok többsége azonban azt valószínűsíti, hogy a szemek közötti lényegi különbség akkor ütközik ki, amikor a percepció motoros funkciót involvál. Oishi és munkatársai például azt találták, hogy a domináns szem horizontális szakkádmozgásai gyorsabbak, mint a szubdominánsé, amit azzal magyaráznak,

¹¹ PASHLER 1994.

¹² MILLER 2000.

¹³ LORIST–BOKSEM–RIDDERINKHOF 2005.

¹⁴ MCGILCHRIST 2010.

¹⁵ ALLISON et al. 2000.

¹⁶ BRACKENRIDGE 1982.

¹⁷ SHNEOR–HOCHSTEIN 2006.

hogy a domináns szem funkcionálisan aktívabb, illetve felvetik, hogy szemmozgató izmainak tónusa is nagyobb mértékű lehet.¹⁸

Célkitűzéseink

A vizsgálat során a következő hipotéziseket teszteltük:

- 1) Több, a szemantikai feldolgozásban komoly szerepet játszó agyterület is erős bal agyféltekei aszimmetriát mutat. A monokuláris helyzetben az inger pozíciójától függően meghatározható, hogy melyik féltekébe érkezik az információ. Első hipotézisünk, hogy a jobb vizuális térből érkező (bal agyféltekébe vetülő) szemantikus információ alacsonyabb reakcióidővel és pontosabban (kevesebb hibát vétve) dolgozódik fel, mint a bal vizuális térből érkező (jobb agyféltekébe vetülő) információ.
- 2) Kérdéses, hogy egy fásasztó feladat megoldása során, amikor a feladattal töltött idő hatására gyengül a teljesítmény, hogyan változik az első hipotézisben feltételezett különbség? Úgy gondoljuk, hogy a vigilanciaszint csökkenése és a figyelmi kapacitás terhelése tovább növeli a bal agyfélteke előnyét a szemantikus információfeldolgozásban.
- 3) A domináns szem hatékonyabbnak bizonyul a percepcióban (vizuális figyelem, letapogatás), ami a szavak értelmezésekor is kiütközhet például a betűk pontos helyzetének meghatározásában. Harmadik hipotézisünk, hogy a szemantikus vigilancia feladat végrehajtása domináns szemmel hatékonyabban történik, mint szubdomináns szemmel. Tekintve azonban, hogy a korábbi kutatások eredményei inkább a szemmozgásos feladatok során mutattak ki egyértelmű előnyt a domináns szem javára, és, hogy a mi kísérleti elrendezésünkben az alanyok végig középre fixálódnak, e hipotézis kissé spekulatív.

Módszertan

A kísérletben résztvevő személyek

16 fő (8 férfi és 8 nő) vett részt a kutatásunkban. Tekintve, hogy lateralizált funkciók vizsgálatakor kardinális kérdés a kezesség, csak jobbkezesek vettek részt a kísérletben. Szemdominanciát tekintve tíz jobb-, illetve hat balszem domináns. Mind egyetemi hallgatók, neurológiai betegségben nem szenvednek. A minta további jellemzése az 1. táblázatban olvasható.

¹⁸ OISHI et al. 2005.

	Alanyok átlagértéke (SD)
Életkor	21,44 (1,86) év
Groningen alvásminőség (1. alkalom)	2,44 (1,63)
Groningen alvásminőség (2. alkalom)	2,06 (1,77)
Alvásidő	7,52 (0,92) óra
Alvásminőség (7 fokú skálán)	5,42 (0,98)

1. táblázat A minta jellemzése életkor- és alvásadatok alapján

Kérdőívek

A vizsgálatban három kérdőívet alkalmaztunk: a Groningen alvásminőség skálát, Alvásnaplót és az Edinburgh kezességi kérdőívet.

Groningen alvásminőség skála

A Groningen alvásminőség skála (15 állítás) kérdései az elmúlt éjszakára vonatkoznak és „igaz”, illetve „nem igaz” válaszok adhatók. Az alváselégtelenség fő aspektusairól tájékozódik a kérdőív: szubjektív alvásminőségről, az elalvás nehézségéről, éjszakai felébredésekről és a reggeli ébredés élményéről. A nulla és két pont közötti pontérték árulkodik egészséges, pihentető alvásról. Hat pont felett az alvásminőség jelentős romlása állapítható meg.¹⁹ Mivel a kísérleti személyek két különböző napon jelentek meg nálunk, kétszer töltötték ki a Groningen tesztet. A skála kontrollként szolgált azon személyek kiszűrésére, akik nem aludtak megfelelően a vizsgálatot megelőző éjszaka.

Alvásnapló

A megfelelő minőségű és mennyiségű alvás ellenőrzése céljából a vizsgálatot megelőző két éjszakával kapcsolatban tettünk fel kérdéseket. Az alanyok megadták a lefekvés, elalvás, felébredés és felkelés idejét, továbbá nyilatkoztak az alvásuk minőségéről is egy hétfokú skálán. Ezen felül rákérdeztünk, hogy alvás előtt mennyire érezték magukat fáradtnak és álmosnak (szintén hétfokú skálán), hogy felébredtek-e éjszaka, fénynél aludtak-e, megzavarták-e őket alvás közben és hogy kipihenten ébredtek-e? A kipihent alvás minimum értékeként hat órát állapítottunk meg, amelyet a vizsgálatot megelőző két éjszaka alvásmennyiségének átlagolásával számoltunk ki. Az alvásminőség esetében is átlagoltunk, és 3,5 pontértéket fogadtunk el minimum értéként.

¹⁹ SIMOR et al. 2009.

Edinburgh kezesség kérdőív

Oldfield (1971) kérdőívében a kitöltő arról nyilatkozik, hogy a felsorolt tevékenységeket (pl.: írás, ollóval vágás, gyufagyújtás etc.) általában bal vagy jobb kezével, esetleg váltogatva végzi-e?²⁰ Azokat a személyeket vontuk be a vizsgálatba, akik 70% vagy annál magasabb arányban jobbkezesek a teszt alapján.

Szemantikus vigilancia vizsgálata osztott látótér paradigmával

A szemantikus vigilancia feladatban az egyes próbák során megjelenő szavakat a kísérleti személyeknek monokuláris nézéssel, osztott látótér helyzetben kellett felismerniük. Noha az osztott látótér paradigma hatékonynak bizonyul,⁵ elengedhetetlen, hogy bizonyos tényezőket szigorúan kontrolláljunk. E tényezők összefoglalása és kontrolljuk biztosításának módja jelen vizsgálatban a 2. táblázatban látható.

	Megoldás	Elméleti háttér
Centrális fixáció	álltámasz, elő-inger	Bourne 2006.
	stabilizátor használata az ingerrel ellentétes oldalon	Hoyau és munkatársai, 2016.
Szakkád megelőzése	180ms ingerprezentáció	Bourne 2006.
Unilaterális prezentáció	2,86° vizuális szög	Bourne 2006.
Balról-jobbra olvasás	vertikálisan írt szavak	Eviatar 1999.
Cross-over hatás (a válaszadó kéz kontralaterális motoros beidegzése miatt)	az alanyok válaszadó kezeinek kiegyenlítése (8 fő bal, 8 fő jobb kézzel válaszolt)	Bourne 2006.

2. táblázat Az osztott vizuális tér paradigma kontrollfeltételei és a feltételek telejsülése kísérletünkben

²⁰ OLDFIELD 1971.

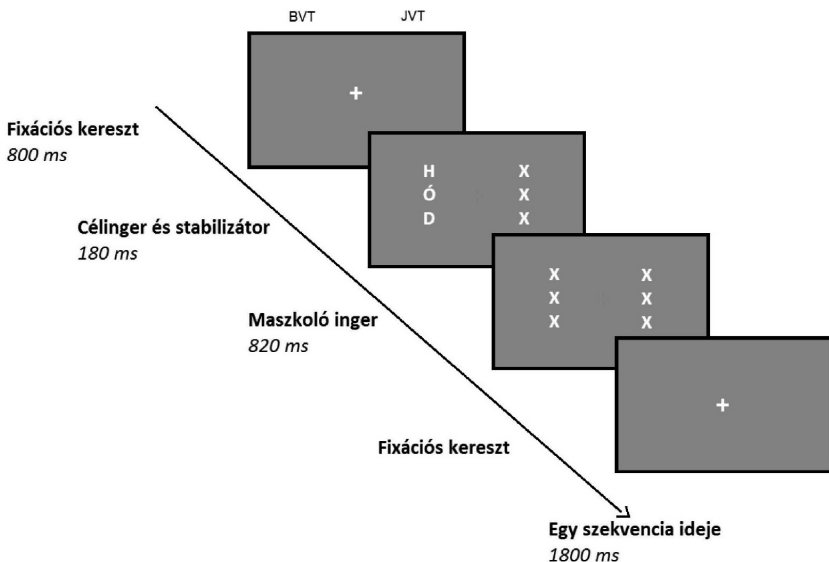
²¹ BOURNE 2006.

Szemantikus vigilancia feladat

A szemantikus vigilancia feladathoz élőlényt, illetve élettelen dolgokat jelölő szavakat választottuk ki szemantikus ingereknek. Az élő kategóriába eső szavak száma 82 volt, míg az élettelen kategóriába 164 szó tartozott (a szavak listája a Függelékben található).

A kísérleti személyek monokuláris helyzetben a képernyő bal vagy jobb oldalán megjelenő szavakra reagálnak, mégpedig úgy, hogy az élő szemantikai kategóriába tartozó szavakra billentyűnyomással válaszolnak (*go*), míg a nem-élő kategóriába tartozóknál nem adnak választ (*no go*). Mindeközben azonban végig a középre helyezett fixációs keresztet kellett nézniük, hogy a prezentált szó a retina megfelelő felén regisztrálódjon. Ezt azzal is segítjük, hogy a kísérleti személyek feje álltámaszon nyugszik.

A szavak 180ms-ig voltak láthatók vertikális orientációban (l. 1. ábra). A rövid prezentációs idő oka az, hogy megelőzzük a szakkádikus mozgást, vagyis az alany képtelen legyen foveálisan látni a szót. A függőleges prezentációt pedig az indokolja, hogy a balról-jobbra olvasásnak köszönhetően a szavak kezdőbetűje nem azonos távolságra kerül a fixációs kerestől a bal és a jobb oldalon. A jobb

1. ábra. A szemantikus-vigilancia feladat inger-szekvenciájának szemléltetése.
Rövidítések: bal vizuális tér (BVT), jobb vizuális tér (JVT)

vizuális tér így előnyben lenne, amivel artefaktumot mérhetünk. Az – emiatt függőlegesen írt – szavak belső szöge $2,86^\circ$ vizuális fokra helyezkedik el a fixációs kereszthez képest mindkét oldalon, így biztosítva az unilaterális prezentációt. A szavakat 20-as betűméretben, egyszínű (szürke) háttérrel prezentáltuk. Mindemmellett külön figyelmet szenteltünk a szavak hosszúságának is, így kizárólag a három és négy betűből állók kerülhettek az ingeranyagba.

A prezentáció időpontjában a fixációs kereszt színe fehérről zöldre változik, ezzel is jelezve, hogy a tekintet helye továbbra is a kereszt. Az ellenoldalra a szó hosszának megfelelő mennyiségű x-et helyezünk, hogy stabilizálják a tekintetet. Ezzel a technikai megoldással elkerüljük, hogy a felvillanó új inger akaratlanul is odavonzza az alany tekintetét. A szavakat maszkoló inger (szintén X-ek) követi 820 ms-os prezentációs idővel, annak érdekében, hogy kizárjuk az utóhatás jelenségét.

A kísérleti eljárás szemantikus vigilancia feladatát a PsychoPy2 nevű programmal hoztuk létre.²¹ Az 1. ábrán látható az eljárás grafikus ismertetése.

Egy-feladatos, illetve két-feladatos helyzet

A fent bemutatott szemantikus vigilancia feladatot két kondícióban végezték el a kísérleti személyek: egy-feladatos és két-feladatos helyzetben.

Az egy-feladatos kondícióban a kísérleti alanyok a már ismert szemantikus vigilancia feladatot végezték el. Ezalatt 15 másodpercenként összekevert szófoszlányokat hallottak, de ezeket ignorálhatták. A szófoszlányok, auditoros ingerek kontrollfeltételként szolgáltak a két-feladatos helyzet auditoros ingereihez. A feladat 246 próbából áll és 442,8 másodpercig tart.

A két-feladatos helyzet részben az Epling, Russel, Helton (2016) által bemutatott vigilancia feladat adaptációja, osztott vizuális tér paradigmával kiegészítve. A két-feladatos helyzet során a kísérletben résztvevőknek párhuzamosan két feladatot kell végezniük: egyfelől a vizuális, szemantikai go/no go jellegű feladatot teljesítik, másfelől memorizálni próbálnak auditoros ingereket, amelyeket később visszakérdezzünk tőlük. Pontosabban, a kísérleti személyek a szemantikai vigilancia feladat megoldása közben, fejhallgatón keresztül, 15 másodpercenként öt-, illetve hatbetűs szavakat hallanak, amelyeket a feladat teljesítése után fel kell idézniük és egy lapra kell leírniük. A feladat megkezdése előtt hangsúlyozzuk, hogy mindkét részfeladatban nyújtott teljesítmény egyformán fontos. Az auditoros ingereket egy 25 éves, a PTE-BTK magyar szakján végzett férfi olvasta fel a szavak pontos, érthető kiejtésének érdekében. Az auditoros ingerek célja az, hogy csökkentse a vizuális szemantikai feladatra fordítható fi-

²¹ PEIRCE 2007.

gyelmi kapacitást, és ezáltal a feladat még fárasztóbbá válik. Ez a szekció szintén 246 próbából állt. A feladat végén az alanyok leírták azokat a hallott szavakat, amelyeket fel tudtak idézni.

Mind az egy-, mind a két-feladatos helyzet végrehajtása a fentebb ismertetett osztott-látótér paradigma alkalmazásával történt.

A vizsgálat menete

Az alanyok előzetesen megkapták az alvásnaplót, amit a kísérlet megkezdése előtt, még otthon töltöttek ki. A kísérlet helyére való megérkezés után a kísérleti személyek kitöltötték a Gronigen-féle alvásminőség kérdőívet és az Edinburgh-féle kezesség kérdőívet, valamint meghatároztuk a résztvevők szemdominanciáját. Ez utóbbit a következő eljárással valósítottuk meg: arra kértük a személyt, hogy nyújtsa ki mindkét karját, mégpedig úgy, hogy kezei összeérintésével a bal, illetve jobb oldali mutató-, és nagyujj között létrejöjjön egy háromszög alakú rés. Megfelelő távolságból (kb. 4 méter) ezután a falon, pontosan vele szemben egy objektumot (ez egy X volt a falitáblán) jelöltünk ki. A kísérleti személy feladata, hogy ezt az apró objektumot a kezei között keletkezett rés centrumában lássa. Ezután felváltva becsukja jobb és bal szemét. A domináns szem az lesz, amelynél az objektum továbbra is a háromszög alakú rés centrumában marad. A másik, szubdomináns szem esetében az objektum nagy valószínűséggel teljesen eltűnik vagy épphogy látszik.²²

Mindezek után történt meg a kísérlet menetének elmagyarázása, illetve a szemantikus vigilancia feladat bemutatása vizuális és verbális formában. A feladatmagyarázatot követte egy gyakorlási blokk, amely során a kísérleti személyek, már monokuláris helyzetben, gyakorolhatták a feladatot. A gyakorlás során 18 próbát csináltak végig, és visszajelzést kaptak a hibás, illetve a helyes válaszokról. Hacsak nem merült fel valamilyen probléma vagy kérdés, a bejegyző nyilatkozat aláírása után folytattuk a tényleges feladattal, melyet fentebb már ismertettünk.

A sorrend-hatás elkerülése érdekében a személyek egyik fele az egy-feladatos, a másik fele a két-feladatos helyzettel kezdett. A két feladat között minden esetben eltelt 10 percnyi idő a regenerálódás érdekében. Mindemellett, a bal, illetve jobb szemes nézési helyzetek sorrendjét is kiegyenlítettük.

²² LOPES FERREIRA et al. 2013.

Adatelemzés

A szemantikus vigilancia feladatban ötféle adatot elemeztünk: helyes válaszok, kihagyások, összesített hibák, téves riasztások száma és reakcióidő. A helyes válaszok, kihagyások és téves riasztások számából arányszámokat számoltunk. Az összesített hibák számát a téves riasztások és a kihagyások összege adja.

A téves riasztások arányát vizsgálva extrém értékeket (0 és 1) találtunk, ezért mind a találati arányra, mind a téves riasztások arányára egy log-lineáris transzformációt alkalmaztunk a diszkriminabilitás (d') index érték kiszámítása előtt. A transzformáció lényege, hogy a találatok számához és a téves riasztások számához 0,5-öt adunk hozzá a találati arány és a téves riasztási arány kalkulációja előtt, továbbá a *go* és *nogo* próbák számához is adunk 1-et.²³ A találati arányt minden esetben csak a *go* ingerekre számítottuk ki.

A fent említett log-lineáris transzformációt követően a d' index értékét a $d' = z(H) - z(F)$ képlettel számítottuk ki, ahol a $z(H)$ a találati arány z -transzformált értéke, a $z(F)$ pedig a téves riasztási arány z -transzformált értéke. A pszichofizikai mutatók deskriptív elemzését a 4. táblázatban foglaltuk össze.

Annak érdekében, hogy a szemantikus vigilancia-feladatban nyújtott teljesítményt az idő függvényben vizsgálhassuk, három egyenlő hosszúságú blokkra osztottuk a feladatot mind az egy-, mind a két-feladatos helyzetben. Ezzel a felosztással képet kapunk arról, hogy a kísérleti személyek teljesítménye miként változott a feladat során. Az egyes blokkok 82 próbát jelentenek, ami kb. 2,5 percnél felel meg. A statisztikai elemzés során összesen négy faktor hatását, illetve azok interakcióit vizsgáltuk több szempontos ismétléses varianciaanalízissel (ANOVA): Blokk (a próbák három blokkja), Feladatkonfóció (két-feladatos, vagy egy-feladatos helyzet), Vizuális tér (az ingerek megjelenése a bal vagy a jobb vizuális térben), Szemdominancia, (domináns vagy szubdomináns szemmel nézett-e a kísérleti személy).

Eredmények

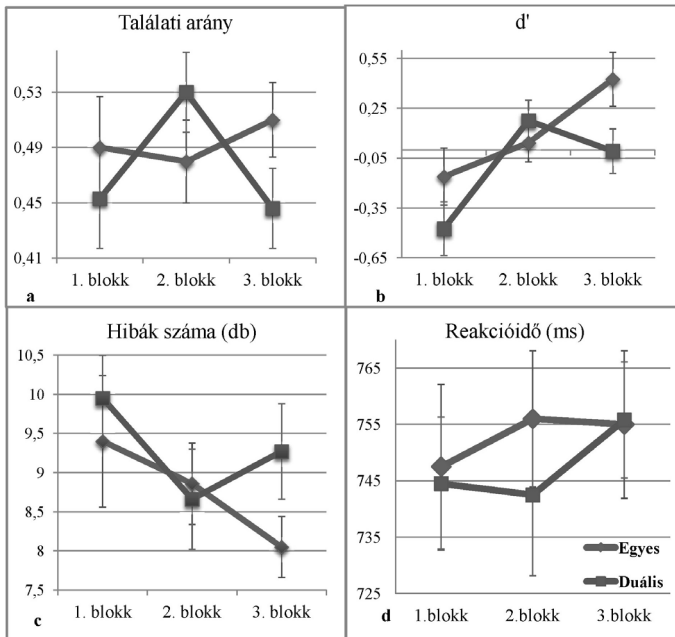
A vizsgálat adatait az IBM SPSS Statistics22 program segítségével dolgoztuk fel. Statisztikai elemzést futtattunk négy adattípusra: találati arány, d' hibák száma és reakcióidő. A téves riasztások és a kihagyások arányát statisztikai szempontból nem elemeztük. Előbbit a rendkívül alacsony variancia indokolta, utóbbi esetben pedig az, hogy annak értéke a találati arány inverze. A különböző adattípusok leíró statisztikáját a 4. táblázatban összegeztük.

²³ STANISLAV–TODOROV 1999.

Találati arány

Az elemzés szignifikáns hatást mutatott a vizuális terek esetében ($F_{(1,15)} = 33,552$; $p < 0,001$; $\eta_p^2 = 0,691$), ami a jobb vizuális térben megjelenő szavakra adott magasabb találati aránnyal magyarázható. Szignifikáns hatását találtuk még a szemdominanciának is ($F_{(1,15)} = 10,243$; $p < 0,01$; $\eta_p^2 = 0,406$): domináns szemmel végrehajtott feladat során jobb volt a találati arány. Ugyanakkor az elemzés nem mutatott különbséget az egy-, illetve a két-feladatos helyzet között ($F_{(1,15)} = 1,287$; n.s.; $\eta_p^2 = 0,079$), és nem változott szignifikánsan a kísérleti személyek teljesítménye az első bloktól a harmadik blokkig ($F_{(1,15)} = 2,155$; n.s.; $\eta_p^2 = 0,126$).

Az interakciók elemzésekor a Feladatkondíció X Blokk interakció bizonyult szignifikánsnak ($F(2,30) = 6,110$; $p < 0,01$; $\eta_p^2 = 0,289$). Az interakció forrása az, hogy az egy-feladatos helyzetben nincs szignifikáns különbség a blokkok közt, míg a két-feladatos helyzetben igen (l. 2. ábra). Az interakció további, Bonferroni teszttel korrigált elemzése azt mutatta, hogy a két-feladatos helyzetben a második blokk szignifikánsan eltér a harmadik bloktól illetve az első és a második blokk között marginálisan szignifikáns különbséget találunk ($p =$

2. ábra A találati arány (a), a d' index (b), a hibák számának (c) és a reakcióidő (d) alakulása az egyes blokkokban az egy-feladatos-, illetve a két-feladatos helyzetben.

0,051). A faktorok közötti további interakciók nem voltak szignifikánsak (Vizuális tér X Blokk: $F_{(2,30)} = 0,107$; n.s.; Vizuális tér X Feladatkondíció X Blokk: $F_{(2,30)} = 2,190$; n.s.; Szemdominancia X Blokk: ($F_{(2,30)} = 1,870$, n.s.; Szemdominancia X Feladatkondíció X Blokk: $F_{(2,30)} = 1,126$; n.s.).

Diszkriminabilitás index (d')

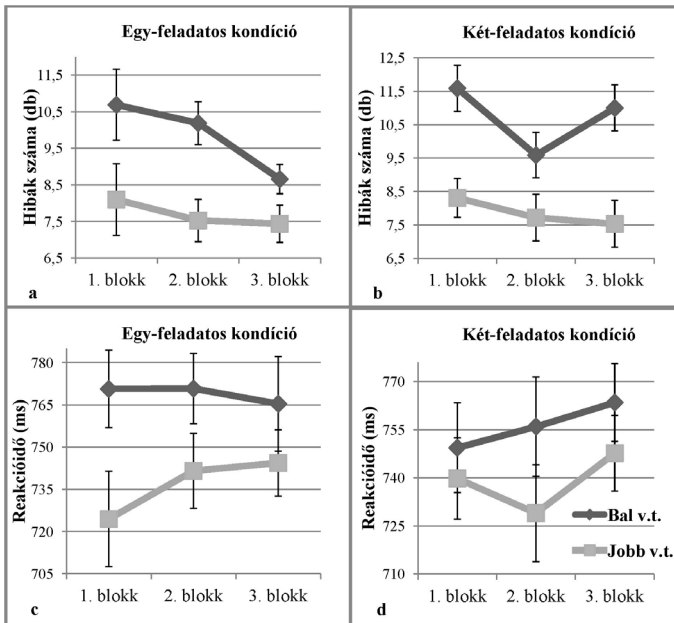
A d' elemzése során is szignifikáns különbség mutatkozott a két vizuális tér között a jobb látótér javára ($F_{(1,15)} = 25,517$; $p < 0,001$; $\eta_p^2 = 0,127$). További szignifikáns hatást a blokkok esetében lehetett kimutatni ($F_{(1,15)} = 11,538$; $p < 0,001$; $\eta_p^2 = 0,435$). Ennek a blokk-hatásnak a további elemzése (Bonferroni korrekcióval elemezve) azt mutatta, hogy az első blokk során mutatott teljesítmény szignifikánsan rosszabb mind a második ($t_{(15)} = -4,463$; $p < 0,001$), mind a harmadik ($t_{(15)} = -3,925$; $p < 0,01$) blokkhoz képest. Ez a tendencia feltehetőleg a gyakorlási hatással magyarázható. Végül, a d' adatok esetében nem találtunk statisztikai különbséget sem a feladatkondíciók ($F_{(1,15)} = 1,599$; n.s.; $\eta_p^2 = 0,096$), sem a domináns, illetve a szubdomináns szemmel végzett feladat-helyzetek között ($F_{(1,15)} = 3,643$; n.s.; $\eta_p^2 = 0,195$). Az interakciók közül egyedül a Vizuális tér X Feladatkondíció X Blokk interakció bizonyult szignifikánsnak ($F_{(2,30)} = 4,181$; $p < 0,05$; $\eta_p^2 = 0,218$). Ugyanezen faktorok hármas interakcióját a hibaszám függvényében is észleltük, ezért az eredmények hasonlósága miatt ezt a következőkben részletezzük.

	Egy-feladatos helyzet				Két-feladatos helyzet			
	Domináns szem		Szubdomináns szem		Domináns szem		Szubdomináns szem	
	Bal v. t.	Jobb v. t.	Bal v. t.	Jobb v. t.	Bal v. t.	Jobb v. t.	Bal v. t.	Jobb v. t.
Találati arány	,46 (,17)	,61 (,2)	,36 (,19)	,56 (,21)	,39 (,19)	,63 (,19)	,36 (,19)	,51 (,18)
Téves ri- asztások aránya	,02 (,03)	,02 (,02)	,02 (,03)	,03 (,04)	,03 (,03)	,03 (,03)	,03 (,04)	,03 (,03)
Kihagyások aránya	,54 (,17)	,39 (,19)	,64 (,19)	,44 (,21)	,61 (,19)	,37 (,19)	,64 (,19)	,49 (,18)
d'	,02 (1,2)	,82 (1,2)	-,54 (1,4)	,11 (1,5)	-,62 (1,3)	,70 (1,3)	-,54 (1,15)	,05 (1,3)
Hibák száma	9,2 (2,6)	7 (2,3)	10,5 (2,6)	8,4 (3,4)	10,6 (2,6)	7,1 (2,7)	10,9 (3,3)	8,6 (2,6)
Reakcióidő	756ms (60)	737ms (60,1)	782ms (54,8)	736ms (54,4)	751ms (64,5)	728ms (47,4)	762ms (42,6)	750ms (55)

4. táblázat A pszichofizikai mutatók átlagértékei a különböző faktorok (Feladathelyzet, Szemdominancia és Vizuális tér) szerinti bontásban. A v. t. rövidítés a vizuális térnek felel meg. Zárójelben a szórásértékeket tüntettük fel.

Hibák száma

A jobb vizuális térből származó információ megválaszolásakor szignifikánsan kevesebb hibát vétenek az alanyok, mint a bal vizuális térből érkezők esetében ($F_{(1,15)} = 30,374$; $p < 0,001$; $\eta_p^2 = 0,67$). A domináns szemmel végrehajtott feladatban statisztikailag jelentősen alacsonyabb a hibák száma, a szubdomináns szemmel történő feladatvégzéshez képest ($F_{(1,15)} = 7,753$; $p < 0,05$; $\eta_p^2 = 0,34$). A Vizuális tér és a Szemdominancia eredményeit grafikusán is ismertetjük a 4. ábrán. A két-feladatos helyzetben többet hibáznak az alanyok, mint az egy-feladatos helyzetben, de ez a különbség nem szignifikáns ($F_{(1,15)} = 2,574$; n.s.; $\eta_p^2 = 0,15$). Végül a három blokk között is szignifikáns eltérést találtunk ($F_{(1,15)} = 9,200$; $p < 0,01$; $\eta_p^2 = 0,57$). A kapott eredmény oka, hogy az első blokk jelentősen eltér a második ($t_{(15)} = 4,385$; $p < 0,01$) és a harmadik ($t_{(15)} = 3,527$; $p < 0,01$) blokktól. A javuló tendencia háttérében valószínűleg gyakorlási hatás áll. Szignifikáns Feladatcondíció X Vizuális tér X Blokk interakciót mutattunk ki ($F_{(2,30)} = 3,765$; $p < 0,05$; $\eta_p^2 = 0,201$), mint ahogyan a d' esetében is.

3. ábra A bal és jobb vizuális térben mért hibák száma blokkok szerinti bontásban, egy-feladatos (a) és két-feladatos (b) helyzetben, illetve a reakcióidő változása egy-feladatos (c) és két-feladatos helyzetben (d)

A hármas interakció interpretálhatósága érdekében további varianciaanalíziseket végeztünk. A bal vizuális tér Blokk-főhatásának elemzése (szemben a jobb vizuális térrel) mindkét feladathelyzetben szignifikáns eredményt hozott. Az egy-feladatos helyzetben ($F_{(2,30)} = 5,611$; $p < 0,01$; $\eta_p^2 = 0,272$) a harmadik blokk statisztikailag jelentősen eltér a másodiktól ($t_{(15)} = 3,398$; $p < 0,05$) és marginálisan az elsőtől ($t_{(15)} = 2,672$; $p = 0,052$) is. Egy-feladatos helyzetben tehát a harmadik blokkban hibáztak a legkevesebbet a bal vizuális térben (lineárisan csökkenő tendencia). A két-feladatos kondícióban ($F_{(2,30)} = 9,167$; $p < 0,01$; $\eta_p^2 = 0,379$) viszont a második blokkban ejtik a legkevesebb hibát: 1. blokk – 2. blokk, $t_{(15)} = 5,237$, $p < 0,001$; 2. blokk – 3. blokk, $t_{(15)} = -2,908$, $p < 0,05$. Így ez egy „V” alakú tendenciát mutat (l. 3. ábra). Az interakciót összetartozó mintás t-próbákkal elemeztük tovább. A két vizuális teret hasonlítottuk össze mindhárom blokkban, mindkét feladathelyzetben, így összesen 6 helyzetben; ezt az 5. táblázatban mutatjuk be. A szignifikanciaszintet korrigáltuk ($p * 3$). Az első és a harmadik blokk esetében a duális helyzetben van statisztikailag jelentős különbség a hibaszámban, a jobb vizuális tér javára. A második blokkban az egy-feladatos és a két-feladatos kondícióban is szignifikánsan különböznek a vizuális terek: szintén a jobb oldalon észlelhető több hiba.

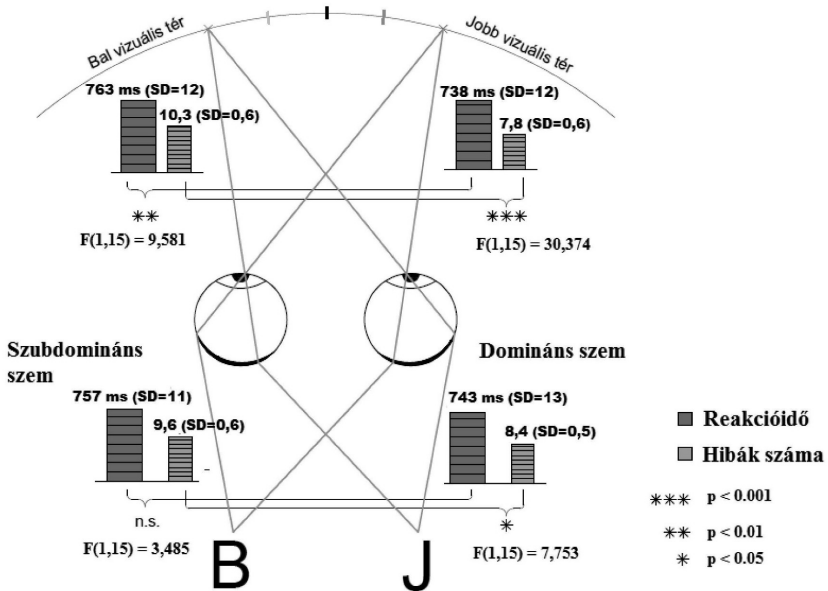
	Összehasonlítás	Átlagkülönbség (standard hiba)	t-érték	Szignifikancia
Egy-feladatos helyzet	1. blokk Jobb – Bal v.t.	- 2,59 (.99)	$t(16) = -2,615$	n.s.
	2. blokk: Jobb – Bal v.t.	- 2,66 (.55)	$t(16) = -4,838$	$p < 0,01$
	3. blokk: Jobb – Bal v.t.	- 1,22 (.47)	$t(16) = -2,619$	n.s.
Két-feladatos helyzet	1. blokk: Jobb – Bal v.t.	- 3,28 (.64)	$t(16) = -5,162$	$p < 0,001$
	2. blokk: Jobb – Bal v.t.	- 1,88 (.50)	$t(16) = -3,727$	$p < 0,01$
	3. blokk: Jobb – Bal v.t.	- 3,47 (.67)	$t(16) = -5,153$	$p < 0,001$

5. táblázat A jobb és a bal vizuális tér (v.t.) összehasonlítása a hibaszám alapján a két feladatkondícióban, mindhárom blokkban.

Reakcióidő

A jobb vizuális térben mutatott reakcióidő szignifikánsan alacsonyabbnak (737,8 ms) bizonyult a bal vizuális tér reakcióidejénél (762,6 ms); a különbség tehát 24,8 ms ($F_{(1,15)} = 9,581$; $p < 0,01$; $\eta_p^2 = 0,39$). A szubdomináns és domináns szemet illetően marginálisan szignifikáns különbséget mértünk a reakcióidőben ($F_{(1,15)} = 3,485$; $p = 0,082$; $\eta_p^2 = 0,19$; l. 4. ábra). Az egy-feladatos és a két-feladatos helyzetben mért reakcióidők ($F_{(1,15)} = 1,258$; n.s. $\eta_p^2 = 0,08$) és a blokkok között nincs statisztikailag jelentős különbség ($F_{(1,15)} = 0,848$; n.s.; $\eta_p^2 = 0,11$). A Vizuális

tér interakcióját sem a Blokkal ($F_{(2,30)} = 0,686$; n.s.; $\eta_p^2 = 0,044$), sem a Feladatkondíció X Blokkal ($F_{(2,30)} = 2,408$; n.s.; $\eta_p^2 = 0,138$) nem mutattuk ki.

4. ábra A jobb és bal vizuális tér, illetve a domináns és szubdomináns szem közti különbségek összegzése. B-vel jelöltük a bal, J-vel pedig a jobb agyféltekét, ahová az ellentétes vizuális térben prezentált inger érzékel.

Megvitatás

Kutatásunkban agyféltekéi különbségeket, a szemdominancia esetleges hatását és a vigilancia változását vizsgáltuk szemantikus kategorizáció feladattal egy-feladatos-, és két-feladatos helyzetben.

Az elvárásoknak megfelelően a jobb vizuális térből érkező, vagyis a bal agyféltekébe vetülő szavakra alacsonyabb reakcióidővel és kevesebb hibával reagáltak az alanyok a szemantikus kategorizációs feladat során, ezzel is megerősítve a bal agyfélteke szerepét és előnyét a szemantikus információfeldolgozásban.²⁴ Ezt az előnyt sikerült bizonyítanunk minden adattípus esetében. Az általunk talált 24,8 ms-os reakcióidőbeli eltérés a két félteke információfeldolgozása között

²⁴ BINDER et al. 2009.; HOYAU et al. 2016.

igencsak közeli érték a corpus callosumon át történő transzfer 25 ms-os idejéhez,²⁵ így kézenfekvő magyarázatként szolgál, hogy ez az átvitel jelenik meg a féltekék közötti reakcióidő-különbségben is. Ennek ellenére leszögeznénk, hogy megfelelő elektrofiziológiai, funkcionális képalkotói vagy más neurokognitív eljárás alátámasztása nélkül ez az indoklás pusztán csak spekuláció.

Úgy tűnik, hogy ez a féltekei aszimmetria az idő előrehaladtával jobban kiéleződik egy komplexebb feladatban, amikor párhuzamosan egy második feladattal (a hallott szavak memorizálása) extra terhelésnek tesszük ki a figyelmi folyamatokat. A jobb agyféltekei feldolgozás a hibák számát tekintve javuló tendenciát mutatott az egy-feladatos helyzetben, ami valószínűleg a gyakorlási hatással magyarázható. Ezzel szemben az egymást követő blokkok során gyengülő teljesítmény mutatkozott a két-feladatos helyzetben, ami a vigilancia csökkenésnek köszönhető. Ez a bonyolultabb, két-feladatos kondícióban jelenik meg a harmadik blokkban, ahol is a jobb agyféltekei projekció esetében növekedni kezd a hibák száma, ellentétben a bal agyféltekével, amelynél nincs érdemi különbség a két feladathelyzet között. A statisztikai elemzés arra mutatott rá, hogy a két-feladatos helyzetben, mindhárom blokkban szignifikánsan több hibát találunk a jobb féltekei ingerfeldolgozás során. Ezzel szemben az egy-feladatos helyzetben csak a második blokkban jelentős a balfélteke előnye. A jobb agyféltekei feldolgozás gyengülő teljesítményét a kognitív-erőforrás elmélettel magyarázhatjuk, vagyis azzal, hogy a két párhuzamosan végzett feladat ingeranyagának hasonlósága (vizuálisan és auditorosan észlelt szavak) miatt egyre nehezebbé válik az alanyoknak, hogy hatékonyan osszák meg a figyelmüket. A figyelmi folyamatok effektivitásának csökkenése pedig a kognitív kontroll alulműködéséhez vezet, aminek hatására nagyobb az információvesztés az elsődlegesen jobb féltekei feldolgozás során.

A miénkhez hasonló komplex feladatokban nyújtott teljesítményre általánosságban jellemező V-alakú tendencia nálunk is megjelent a két-feladatos kondícióban.²⁶ Ez azt jelenti, hogy a kísérleti személyek a feladatvégzés középső időintervallumában (nálunk a második blokkban) teljesítettek a legjobban. Ezt a találati arány elemzése igazolta, amely szerint az első és második blokk között tapasztalt javulás a harmadik blokkban – a fáradás hatására – negatívan változott, és hanyatlott a teljesítmény. Fontos azonban megjegyezni, hogy a többi adattípus esetében ez csak tendenciaszinten valósult meg, továbbá valószínűsíthető a gyakorlási hatás befolyása is az első és második blokk között. Véleményünk szerint annak érdekében, hogy a feladattal töltött idő hatása a teljesítményre még világosabb legyen, célszerű lenne hosszabb gyakorlófázist alkalmazni, illetve növelni a kísérlet hosszát legalább 5–10 perccel.

²⁵ RINGO et al. 1994

²⁶ OKEN-SALINSKY-ELSAS 2006.

A szemdominancia kérdésében érdekes eredmény, hogy az alanyok a monokuláris helyzetben a domináns szemmel vétettek kevesebb hibát. Harmadik hipotézisünket tehát a hibaszám adatok igazolják, a többi adattípus elemzése azonban nem: a reakcióidő és a d'index esetében csupán marginálisan szignifikáns különbséget kaptunk a két szemmel végzett feladat között. A domináns szem előnyét azzal magyarázhatjuk, hogy hatékonyabb lehet a betűk lokalizációjának meghatározásában,²⁷ valamint, hogy a szemdominancia erősen befolyásolja azokat a neurális folyamatokat, amelyek a vizuális ingereket motoros parancsokká alakítja.²⁸ Ez azt jelenti, hogy a domináns szem által detektált információ egy magasabb kognitív szinten, a döntéshozatal szintjén is előnyt élvez. A jelen kísérletben a szemmozgások szerepe a feladatmegoldásban valószínűleg elhanyagolható volt, de a domináns szem előnye mégis számos helyzetben világosan kimutatható volt. A konjugált szemmozgásoknál korábban talált különbségeket úgy interpretálták, hogy a domináns szem funkcionálisan aktivált és könnyebben ragadja meg a figyelmet.²⁹ A mi eredményeink alapján úgy tűnik, hogy a funkcionális aktivitásban mutatott előny nem csak a szemmozgásokra érvényes, hanem a percepcióra is, de fontos megjegyezni, hogy ezek a következtetések a vizuális periférián megjelenő információ feldolgozására vonatkoznak. További kutatások szükségesegek annak a vizsgálatára, hogy más látószög alatt (centrálisabb vagy még perifériálisabb inger lokalizáció esetén) hogyan változik a szemdominancia hatása.

Összegzés

Korábbi kutatási eredményekkel összhangban a szemantikus információfeldolgozás balféltekei előnyét bizonyítottuk osztott vizuális tér paradigmával egy-feladatos és két-feladatos helyzetben. Kísérleti evidenciát találtunk arra nézve is, hogy egy nehezebb, két-feladatos helyzetben – amikor a vigilancia szintje csökkenni kezd – a féltekei különbségek még jobban kiéleződnek. Ezt az okozhatja, hogy a kognitív erőforrások kimerülésére érzékenyebben reagál a szemantikus kategorizációban kevésbé hatékony jobb agyféltekei feldolgozás. Ugyancsak az erőforrások csökkenése állhat annak háttérében is, hogy a feladattal töltött idő kezdetben pozitívan, majd negatívan hatott a teljesítményre a két-feladatos kondícióban. Mindemellett a vizsgálat kimutatta, hogy a domináns és szubdomináns szem között is teljesítménybeli eltérések figyelhetők meg az előbbi javára. A domináns szem előnyét azzal magyarázzuk, hogy hatékonyabb a betűk lokalizációjának meghatározásában, valamint – ezzel összefüggésben – funkcionálisan aktívabb.

²⁷ STEIN 2003.

²⁸ CHAUMILLON–BLOUIN–GUILLAUME 2014.

²⁹ OISHI et al. 2005.

Rövidítések

- ALLISON et al. 2000 ALLISON, Jerry–MEADOR, Kimford–LORING, David–FIGUEROA, Ramon–WRIGHT, J. C.: Functional MRI Cerebral Activation and Deactivation during Finger Movement. *Neurology* 54. (2000):1. 135–142.
- BINDER et al. 2009 BINDER, Jeffrey–DESAI, Rutvik–GRAVES, William–CONANT, Lisa: Where is the Semantic System? A Critical Review and Meta-Analysis of 120 Functional Neuroimaging Studies. *Cerebral Cortex* 19. (2009) 2767–2796.
- BOURNE 2006 BOURNE, Victoria: The Divided Visual Field Paradigm: Methodological Considerations. *Laterality* 11. (2006): 4. 373–393.
- BRACKENRIDGE 1982 BRACKENRIDGE, Colin: The Contribution of Genetic Factors to Ocular Dominance. *Behavioral Genetics* 12. (1982):3. 319–325.
- CHAUMILLON–BLOUIN–GUILLAUME 2014 CHAUMILLON, Romain–BLOUIN, Jean–GUILLAUME, Alain: Eye Dominance Influences Triggering Action: The Poffenberger Paradigm Revisited. *Cortex* 58. (2014) 86–98.
- EPLING–RUSSEL–HELTON 2016 EPLING, Samantha–RUSSEL, Paul–HELTON, William: A New Semantic Vigilance Task: Vigilance Decrement, Workload and Sensitivity to Dual-Task Costs. *Experimental Brain Research* 234. (2016) 133–139.
- HÁMORI 2005 HÁMORI József: Az emberi agy aszimmetriái. Bp.–Pécs, 2005
- HOYAU et al. 2016 HOYAU E.–COUSIN, E.–JAILLARD, E.–BACIU, M.: Modulation of the Interhemispheric Processing of Semantic Information during Normal Aging. *A Divided Visual Field Experiment. Neuropsychologia* 93. (2016) 425–436.
- KAHNEMAN 1973 KAHNEMAN, Daniel: Attention and Effort. New Jersey, 1973.
- LOPES-FERREIRA et al. 2013 LOPES-FERREIRA, D.–NEVES, H.–QUEIROS, A.–FARIA-RIBEIRO, M.–PEIXOTO-DE-MATOS, S. C.–GONZÁLEZ-MÉIJOME, J. M.: Ocular Dominance and Visual Function Testing. *BioMed Research International* 2013.
- LORIST–BOKSEM–RIDDERINKHOF 2005 LORIST, Monicque–BOKSEM, Maarten–RIDDERINKHOF, Richard: Impaired Cognitive Control and Reduced Cingulate Activity During Mental Fatigue. *Cognitive Brain Research* 24. (2005) 199–205.
- McGILCHRIST 2010 MCGILCHRIST, Iain: Reciprocal Organization of the Cerebral Hemispheres. *Dialogues Clinical Neuroscience* 12. (2010): 4. 503–515.
- MILLER 2000 MILLER, Earl: The Prefrontal Cortex and Cognitive Control. *Nature Reviews Neuroscience*. 1. (2000) 59–65.

- OCKLENBURG–GÜNTÜRKÜN 2012 OCKLENBURG, Sebastian – GÜNTÜRKÜN, Onur: Hemispheric Asymmetries: the Comparative View. *Frontiers in psychology* 3. (2012)
- OISHI et al. 2005 OISHI, Ayame–TOBIMATSU, Shozo–ARAKAWA, Kenji–TANIWAKI, Takayuki–KIRA, Jun-ichi: Ocular Dominancy in Conjugate Eye Movements at Reading Distance. *Neuroscience Research* 52. (2005) 263–268.
- OKEN–SALINSKY–ELAS 2006 OKEN, B.S.–SALINSKY, M.C.–ELAS, S.M.: Vigilance, Alertness, or Sustained Attention: Physiological Basis and Measurement. *Clinical Neurophysiology* 117. (2006):9. 1885–1901.
- OLDFIELD 1971 OLDFIELD, R. C.: The Assessment and Analysis of Handedness: The Edinburgh Inventory. *Neuropsychologia* 9. (1971):1. 97–113.
- PASHLER 1994 PASHLER, Harold: Dual-Task Interference in Simple Tasks: Data and Theory. *Psychological Bulletin* 116. (1994):2. 220–244.
- PEIRCE 2007 PEIRCE, Jonathan: PsychoPy – Psychophysics Software in Python. *Journal of Neuroscientific Methods* 162. (2007):1–2. 8–13.
- RINGO et al. 1994 RINGO, James–DOTY, Robert–DEMETER, Steven–SIMARD, Patrice: Time is of the Essence: A Conjecture that Hemispheric Specialization Arises from Interhemispheric Conduction Delay. *Cereb Cortex* 4. (1994):4. 331–343.
- SAUMIER–CHERTKOW 2002 SAUMIER, Daniel–CHERTKOW, Howard: Semantic Memory. *Current Neurology and Neuroscience Reports* 2. (2002):6. 516–522.
- SHNEOR–HOCHSTEIN 2006 SHNEOR, Einat–HOCHSTEIN, Shaul: Eye Dominance Effects in Feature Search. *Vision Research* 46. (2006) 4258–4269.
- SIMOR et al. 2009 SIMOR Péter–KÖTELES Ferenc–BÓDIZS Róbert–BÁRDOS György: A szubjektív alvásminőség kérdőíves vizsgálata: A Groningen alvásminőség skála hazai validálása. *Mentálhigiéne és Pszichoszomatika* 10. (2009):3. 249–261.
- STANISLAW–TODOROV 1999 STANISLAW, Harold–TODOROV, Natasha: Calculation of Signal Detection Theory Measures. *Behavior Research Methods, Instruments, and Computers* 31. (1999):1. 137–149.
- STEIN 2003 STEIN, John: Visual Motion Sensitivity and Reading. *Neuropsychologia* 41. (2003) 1785–1793.

TÁRSADALOMTUDOMÁNYOK

Csapláros Nikoletta

Kábítószer-problémára adott első válaszok a rendszerváltozás idején Baranya megyében

First Solutions for Drug Use in Baranya County during the Change of Regime

In my paper, I present the first known cases of drug use of the Kádár-era and the reactions of Baranya county's health care, church and civil organisations to solve the problem. My research is based on semi-structured interviews; therefore, it is qualitative and its point is to represent the reality through the eyes of the people. To process the information of the interviews I combined three different types (i.e. methods) of content analysis and I used the ATLAS ti. 4.2 software. The results of my research proved that after the change of regime the most effective solutions in helping addicts were the civil organisations and churches rehabilitation institutions. They were committed to change and provided a therapeutic frame for people with addictions and the sense of security in these institutions. Meanwhile, the state organisations could only give less effective and short-term solutions for the problem. Their services usually covered only the treatment of people with organic solvent addiction.

Bevezetés

Az 1960-as évektől a társadalmi egyenlőtlenségek folyamatosan növekedtek, az állam nem tudta ellátni a feladatait, a szocializációs intézmények egyre inkább diszfunkcionálissá váltak, a fiatalok magukra maradtak a serdülőkori, szocializációs problémáikkal. A második gazdaság elterjedésével a család szerepe is átalakult, a munkában betöltött szerep vált dominánssá, így nem maradt idő a gyermekek nevelésére. Ezt a hiányt az iskola sem tudta pótolni, csak tovább fokozta a társadalmi egyenlőtlenségeket.

A drogfogyasztás először az 1960-as években jelent meg Magyarországon, főleg az állami gondozott fiatalok, illetve azok körében, akik valamely ifjúsági szubkultúra tagjává váltak. Később azonban már a családban nevelkedő, iskolába járó fiataloknál is jelen volt.¹

¹ RÁCZ 1988.

Az 1980-as években a romló életszínvonal és a gazdasági helyzet tovább fokozta az előbb említett folyamatok hatását, nőtt a társadalmi zavarok előfordulási gyakorisága. Ezzel összefüggésben az 1970-es évek végén a kormány Tudománypolitikai Bizottsága megbízásából elindult a Társadalmi Beilleszkedési Zavarok vizsgálatára irányuló interdiszciplináris kutatás. A kutatás a deviancia hazai elterjedtségét, jellemzőit volt hivatott feltárni. A deviancia ön- és vagy közveszélyesnek tartott, a többségi társadalom által elítélt és intézményes reakciót kiváltó, a mindenkori társadalmi normáktól eltérő viselkedés.² Az, hogy mit tekintünk egy adott korban devianciának, függ a társadalom megítélésétől, a politikai kontrolltól.

A kábítószerkérdést a Kádár-korszakban tabuként kezelték, az állami és a szakmai szervek részéről is hallgatás fogadta.³ A kábítószer ugyanis olyannak számított, amire a szocialista rendszerben a szocialista embernek nem lett volna szüksége.⁴ Ha mégis létezett drogfogyasztás, akkor azt nem tartották annak, nem vettek róla tudomást. A jelenséget politikai-ideológiai terminusokkal írták le: „szocializmusellenesség”, „imperialista fellázítás”, „nyugatimádás”. Nem a kábítószerfogyasztás mint olyan létezett, hanem „pálmázás”, „ragasztózás”, „pszichoaktív szerek”, „pótszerek” és „pótszerek pótszereinek” alkalmazása. Felmérések, vizsgálatok készítését is megtiltották e témában.⁵

Dolgozatom célja, hogy bemutassam a Kádár-korszakban még tabuként kezelt drogfogyasztást, és az e probléma kezelésére adott intézményi válaszokat a rendszerváltozás idején Baranya megyében. A Baranya megyei rehabilitációs színteret meghatározó módon alakító személyekkel félig strukturált interjúkat készítettem, majd ezeket a tartalomelemzés három módszerének kombinálásával és az ATLAS.ti program segítségével vizsgáltam.

A kábítószer első használói a Kádár-korszakban Magyarországon

Első lépésként fontosnak tartom meghatározni, hogy mit értek a drog és a kábítószer fogalmak alatt. Ezeket a dolgozatomban szinonimaként használom. Ehhez Demetrovics Zsolt meghatározását vettem alapul, amely szerint a drog „olyan kémiai anyag, amely a szervezetbe kerülve megváltoztatja annak valamilyen működését, szűkebb értelemben olyan pszichoaktív hatású anyag, amely a központi idegrendszeren keresztül fejt ki hatását, és függőségi állapotot idéz elő”.⁶ Kivételt képez ez alól az alkohol, amelyet jelen esetben nem sorolok a drogok közé.

² ROSTA 2008. 44.

³ RÁCZ 1988.

⁴ BAJZÁTH–RÁCZ–TÓTH 2011. 92.

⁵ RÁCZ 1988.

⁶ DEMETROVICS 2007.

A galerik

A következőkben először röviden összefoglalom, hogy mi jellemzi általánosságban az ifjúsági szubkultúrákat, majd ezen elméleti keret bemutatása után rátérek a korszakban tárgyalt két szerhasználói csoportra, a galerikre és a csövesekre.

P. Cohen megfogalmazásában a szubkultúrák nem arra hivatottak, hogy feloldják a munkásosztály osztály- és munkanélküliséggel kapcsolatos konfliktusait, hanem egyfajta látens funkcióként megjelenítik a szülők eddig rejtve maradt ellentmondásait ezzel kapcsolatban. A kultúrák azért jöttek létre, hogy megoldják azokat a problémákat, amikkel a társadalom struktúrájának bizonyos részeiben élőknek meg kell küzdeniük. Ezzel összefüggésben a hippik megjelenése egyfajta átmeneti megoldást jelentett a munkában és a szórakozásban felmerülő problémákra. Vannak a társadalomnak olyan időszakai – Magyarországon jelen esetben a szocializmus –, amikor bizonyos felszín alatti értékek képesek előjönni, és dominánssá válni. A társadalom minden tagja magáénak vallja ezeket az értékeket, melyeket szubterrán értékeknek (kaland, borzongás utáni vágy stb.) nevezünk. Bizonyos csoportok ezeket az értékeket kihangsúlyozzák, és ezen értékek mentén igyekeznek élni mindennapjaikat és alkotják meg saját identitásukat. Az értékekhez plasztikus és infrastrukturális formák is kapcsolódnak. Plasztikus formák az adott szubkultúrára jellemző öltözködés és zene, infrastrukturális formák pedig a szleng és a szertartások. A szubkultúra a territorialitás elve szerint rögzül, azaz kijelöli először a környezeti határokat, amik később csoporthatárokká válnak, és ezáltal „a csoport gyökeret ereszt az őt alkotó közösség helyzetében”.⁷

„Voltam én is ilyen galeriban. Lenéztük a félvilágot, különösen a jobb képű gyerekeket, és mindezt gyűlöletből. Szerettük a lányokat princelni, már az idegeneket, mert a galeriknak lehetnek nők is a tagjai. De a galeri szót nem lehetett minden társaságra vagy együtt járó fiatalra használni.”⁸

A galeri felszínes társulás útján jött létre, „16–20 éves fiúk ácsorognak esténként a házak előtt. Néha magnóznak, nem lehet sok szalagjuk, a számok gyakran ismétlődnek. Egyébként nem csinálnak semmit, csak ott vannak. Estéről estére.”⁹ Fő alkotóereje a közösségi szellem és az összefogás volt. A galeri nem csupán a nyugatmajmolást jelentette, hanem a rendszerellenességet és a társadalmi rendet leginkább veszélyeztető csoportosulást is. Különbféle elbeszélésekben parkokhoz,

⁷ COHEN 2001. 111.

⁸ CSÓREGH 1978. 52.

⁹ CSÓREGH 1978. 51.

városi terekhez kapcsolták, és ez alapján nevezték el őket (Vidámpark galeri, Népstadion galeri, múzeumkerti galeri). 1960–1961-ben a Budapesti Rendőr-főkapitányság célul tűzte ki több, területi alapon szerveződött galeri felszámolását. A galeritagok legfőbb bűne általában, hogy „teljesen szabadon, minden gátlás nélkül, saját ízlésük és elképzelésük szerint szórakoztak”.¹⁰ A rendőrség, a galerik által elkövetett gyakori bűncselekmények mellett (alkoholfogyasztás, garázda jellegű bűncselekmény) igyekezett a jelentésekben a galerik erkölcsatlenségét is megjeleníteni. Például, jegyzőkönyvbe vették a galerik nőtagjainak „különböző férfakkal” való „fajtalankodását”.¹¹ „A normasértő szubkultúra egyik megkülönböztető jegye, hogy a hiedelmek tettekbe ágyazódnak.”¹² Azaz a szubkultúra tagjai az ideológia létének nincsenek tudatában, a tagok a társas helyzetek során tanulják el egymástól. Ha a bűnözés a közös tudat részévé válik, akkor a hozzá kapcsolódó attitűdök is. Ezért a normasértő, társas helyzetben nem mérlegeli a tette súlyosságát, hanem arra a téves hitre vezeti vissza, hogy a csoportja elkötelezett a bűnözés mellett.

A hatvanas évek szubkultúráinak közös jellegzetessége volt a zene.¹³ A beat és a rockzene térhódítása Magyarországon nagy szerepet játszott a szubkultúrák szerveződésében. A magyar nyelvű beat és rockzene megteremtésében jelentős szerepet játszó együttesek (Omega, Illés, Hungária), a fiatalok egyik közkedvelt koncerthelyének számító Budai Ifjúsági Parkban léptek fel,¹⁴ amely 1961. augusztus 20-án nyílt meg, a Budapesti KISZ-Bizottság ötlete nyomán. Az Ifjúsági Parkba öt forint volt a belépő, a fiúk csak rövid hajjal, zakóban, fehér ingben és nyakkendőben, lányok szoknyában léphettek be.¹⁵

A következőkben arról a csoportról szeretnék említést tenni, akiket nem engedtek be az Ifjúsági Parkba, mert hosszú volt a hajuk és farmert viseltek.¹⁶ Őket nagyfásoknak, vagy Nagyfa galerinek nevezték. Elnevezésüket a Budai Vár tövében álló nagy fáról kapták, ami pontosan a várfal déli oldalán, az Ifjúsági Park fölött helyezkedett el.¹⁷ Nagy Kennedy „[...] imádtá a Nagyfát. Mintha az jelképezte volna számára a szabadságot a több éves intézeti bezártság után. Zene, társaság, fiatalok és mindössze néhány rendőr, akik, mint egykor a nevelők, néha megverték őket.”¹⁸ Az első jelentés 1969. június 27-én készült róluk, Seres Imre rendőrőrnagy segítségével. A jelentés a következőket tartalmazta: „[...] az Ifjúsági Park feletti

¹⁰ HORVÁTH 2004. 415–416.

¹¹ HORVÁTH 2009. 71.

¹² MATZA 2001. 84.

¹³ RÁCZ 1998. 55.

¹⁴ VALUCH 2006. 150.

¹⁵ HORVÁTH 2004. 414.

¹⁶ MÚLT-KOR 2011.

¹⁷ HORVÁTH 2008. 327.

¹⁸ HORVÁTH 2009. 42.

park részben voltam, ahol a belvárosi hippie és beat fiatalok összegyűlnek, többségük nem dolgozik, hosszú hajú, rendetlen, mosdatlan külsejű, létszámuk 70–100 fő körül mozog. Valamilyen laza formában mindannyian ismerik egymást. [...] Van nek velük lányok is, feltűnően viselkednek, randalíroznak, többségük csövezik.”¹⁹

A csövesek

Időrendben haladva, az 1970-es éveket meghatározó ifjúsági szubkultúrának a csövesek számítottak. Lázadásukat radikális életformaváltással, kirívó öltözködési szokásokkal fejezték ki.²⁰ Legjellemzőbb, és egyben legnagyobb hatást kiváltó megnyilvánulási formáik az aluljárós-teres csoportosulások voltak.²¹ Itt gyülekeztek és rendszeresen „lejmoltak”, vagyis pénzt kértek a járóelőktől. „Lejmolni szoktam. Általában naponta összeszedem a 100–150 forintot, 200-at, mikor, hogy jön.”²² Öltözködésükre a szakadt, lezser ruhadarabok voltak jellemzők, mint például a szűk szabású, csöves farmer, bőrnadrág, kitűrt viseltes flaneling, hosszú ballonkabát, vagy szegecsekkel díszített bőrdzseki, lábukon csizma vagy bakancs. Kiegészítőként pedig, fülbe, arcba szúrt biztosítótű vagy fémkarika, nyakba akasztott vécélánc. A felszereléshez járult még továbbá a „szimatszatyor” és a babos kendő. Életformájukhoz hozzátartozott az alkoholfogyasztás, illetve ők próbálták ki elsőként a „szipuzást”, a nejlonzacskóba nyomott Technocol Rapid ragasztót.²³ Ez a jelenség az állambiztonság figyelmét sem kerülte el: „Az utóbbi időben a fiatalok között egyre gyakrabban tapasztaljuk, hogy kábítószerrel pótló anyagokkal inhalálnak. Előfordul, hogy orvosi rendelvényeket lopva és meghamisítva »Parkán« és egyéb kábítószeres gyógyszereket váltanak ki, s ezt árulják egymás között. E nemkívánatos jelenség megszüntetése érdekében együttműködünk a helyi bűnügyi ifjúságvédelemmel, éppen ezért, ha ilyenről tudomást szerez, feltétlen jelentse.”²⁴

Kábítószerfogyasztás a Kádár-korszakban

A kábítószerfogyasztás Magyarországon hivatalosan egészen az 1960-as évek végéig nem létezett. Az első drogfogyasztó csoportokról is csak az 1960-as évek végén készült jelentés. A drogfogyasztás ugyanis, akárcsak a galeriügyek, rendé-

¹⁹ HORVÁTH 2009. 25.

²⁰ VALUCH 2006. 151.

²¹ RÁCZ 1998. 11.

²² VICSEK–VITÉZY 1989. 91.

²³ VALUCH 2006. 151.

²⁴ SZŐNYEI 2005. 546.

szeti kérdés volt. A galerikkel ellentétben a kábítószerkérdést tabuként kezelték, a szocialista embernek ugyanis elvileg nem lett volna szüksége a korban kábítószerre. Az első, kábítószerrel kapcsolatos halálesetet 1969-ben rögzítették, a jelenség gyökerét pedig az 1968-as diáklázadásokhoz, a hippieletforma megjelenéséhez köthették.²⁵ Az állambiztonsági szervek úgy gondolták, hogy a kábítószer egy nyugati, a kapitalizmushoz köthető jelenség.²⁶

A nyugati kábítószerhasználat teljesen eltért magyarországitól. Amíg nyugaton hódított a kokain, a heroin, az LSD,²⁷ addig Magyarországon a legkedveltebb bódulatkeltő anyagnak a Technokol Rapid ragasztó gőzének inhalálása, majd később a Parkán, Gracidin, Centedrin, Hydrocodin gyógyszerek alkohollal való vegyítése számított.²⁸

Magyarország 1965-ben csatlakozott a New York-i, 1961-es Egységes Kábítószeregyezményhez, amely kimondta, hogy egy egységes, összehangolt fellépésre van szükség a kábítószerrel történő visszaélésekkel szemben. A csatlakozás ugyan viszonylag hamar megtörtént, valódi lépések mégsem történtek a probléma kezelésére.

A kábítószerfogyasztás kezdeti szakasza

„És akkor mondtam, hogy »hát ez az, amit én kerestem«. Minden ilyen könnyű lett. Nem volt problémám, nem volt az, hogy a húgomat meg az öcsémet – mert mindig velük mehettek csak le játszani – magammal kell cibálni. Nem volt az, hogy anyu jobban szereti az öcsit. Én rögtön szerhasználó lettem.”²⁹

Magyarországon a kábítószerfogyasztás alakulásának négy szakasza különíthető el.³⁰ E szakaszolás alapján fogom bemutatni a Kádár-korszakbeli drogfogyasztást.

Az első szakasz az 1960-as évek közepétől az 1970-es évek első harmadáig tartott. Az első droghasználattal kapcsolatos haláleset 1969-ben történt, az áldozatot zacskóval a fején találták meg. Ez akkor nem kapott nagy nyilvánosságot, hiszen hivatalosan nem létezett drogfogyasztás. Kisszékelyi Ödön főorvos volt az, aki elsőként felhívta a pártvezetés, többek között Aczél György figyelmét a kábítószerjelenségre,³¹ ami ekkor még csak a Technokol Rapid vagy a Palmatex ragasztó gőzének inhalálását jelentette papír- vagy nejlonzacskóból. A leggyako-

²⁵ TÓTH 2016.

²⁶ MÚLT-KOR 2011.

²⁷ KÖRÖS 1985. 18.

²⁸ BAJZÁTH-RÁCZ-TÓTH 2011. 91.

²⁹ TÓTH 2016.

³⁰ BARÁTH-GIRÁN-GYUROK-SZEMELYÁCS 1998. 5.

³¹ SZOMBAT ESTE HARAPUNK? 2016.

ribb „szippantók” az aluljárók csövesei és a lakótelepi fiatalok voltak. A ragasztószerszippantás azért számított a legelterjedtebbnek, mert olcsó, minden nehézség nélkül beszerezhető, illetve minden háztartásban, műhelyben megtalálható volt.

A Belügyminisztérium az ifjúkori bűnözés 1973. évi alakulásáról szóló tájékoztatójában is megemlítette, hogy „1972-ben, illetve 1973 őszétől folyamatosan észleltünk fiatalok körében a kereskedelemben szabadon vásárolható ragasztóanyagok kábítószerrel pótló felhasználását. A ragasztóanyagok oldószerének belélegzése okozza a részegséget, eufóriát, hallucinációkat. Tevékenységüket egymás között „pálmázásnak” hívják. Különösen az elmúlt hónapokban terjedt el a legnagyobb mértékben a főváros egyes középiskolaiban, ipari tanuló intézeteiben.”³² Kisszékelyi Ödön főorvos visszaemlékezése szerint volt idő, amikor átmenetileg kivonták a kiskereskedelmi forgalomból a szerves oldószerrel készült ragasztókat, ám ez nem változtatott a helyzeten, hiszen mind az iparban, mind az építőiparban nagy mennyiségben használtak ilyen anyagokat, amelyekhez az ipari tanulók könnyen hozzáférhettek.³³

Gyógyszerek kábítószerként történő alkalmazása

A kábítószerfogyasztás alakulásának második szakasza 1974-től az 1980-as évek elejéig tartott. Ebben az időszakban a drogfogyasztók száma folyamatosan emelkedett. Egyre elterjedtebbé vált a gyógyszer és az alkohol kombinációjának kábítószerként történő használata.³⁴ „Livia lakása volt a törzshelyük. Itt találkoztak már péntek délelőtt. Összegyűjtötték a kiváltott Gracidineket, beöntötték egy dobozba, majd becsületesen szétosztották egymás között. Általában öttel kezdtek az estét, aztán mindenki úgy „harapott”, ahogy tudott.”³⁵

A gyógyszerek közül kezdetben a Parkán számított a legnépszerűbbnek. A szert használók beszámolója alapján, kettő-négy tableta bevétele után járásuk bizonytalanra vált, mintha a lábuk a talajba süppedne, hullámos lenne a járda. Egyes esetekben hallucinációt, szájszárazságot, üldözési mániát, látászavarokat is okozott. Alkoholal kombinálva jelentősen veszélyes volt, könnyen be lehetett tőle „csavarodni”.³⁶

A rendőrség 1972-ben derített fel először nagy létszámú, fiatalokból álló, Parkánt használó csoportot.³⁷ Kisszékelyi Ödön főorvos és munkatársai 1972 áprilisától kezdtek el foglalkozni egy budapesti fiatalokból álló, 70 fős, Parkánt

³² FIATALOK ÉS A KÁBITÓSZER AZ 1970-ES ÉVEK BUDAPESTJÉN.

³³ GÁTI 1986. 57.

³⁴ BARÁTH-GIRÁN-GYUROK-SZEMELYÁCS 1998. 5–6.

³⁵ SZOMBAT ESTE HARAPUNK? 2016.

³⁶ Uo.

³⁷ RÁCS 1988. 89.

használó csoporttal. A vizsgálat eredményeit és feljegyzéseit egy beszámoló formájában jutatta el 1974. március 15-én a Magyar Szocialista Munkáspárt Párt és Tömegszervezetek Osztálya részére, amelyben bemutatta a budapesti kábítószerhelyzetet, és felhívta Aczél György figyelmét egy bizottság létrehozására, amelynek feladatául jelölte ki a fiatalok megfelelő formában való felvilágosítását, illetve célszerűnek látta egy kórházi idegosztály kijelölését, amely a toxikomán esetekkel foglalkozna. A megoldás 1974-ben realizálódott, amikor az Alkoholizmus Elleni Országos Bizottság megalakította a toxikománia elleni munkacsoportját,³⁸ amelynek vezetőjévé Gerevich József, későbbi pszichiátert jelölték ki.³⁹A csoport feladata a drogfogyasztással kapcsolatos felvilágosító és megelőzési munka volt.

Magyarországon, 1973–1976 között kilenc ismert halálos áldozata volt a kábítószernek.⁴⁰ Ezek közül szeretnék most néhányat ismertetni. Az első eset egy rendőrségi jelentés alapján került nyilvánosságra. 1974. május 31-én a budapesti Kőrösi Csoma Sándor Gimnázium III. osztálya tanulmányi kirándulást szervezett a nagyhiedeghegyi turistaházhoz, ahol az egyik diák Sz. Kristóf, hajnali 2 órakor WC-re kéredezkedve elhagyta a turistaházat, és nem tért vissza. eltűnését reggel vették észre. A keresés közben a tanárok és a diákok is felfigyeltek két fiúra, akik hallucináltak. A hallucináló gyerekek elmondták, hogy előző este Sz. Kristóftól kaptak tablettákat, aminek a neve „P” volt. A rendőrség június 4-én találta meg Sz. Kristóf holttestét meztelen felsőtesttel, a turistaháztól 500 méterre, az erdőben. A vizsgálatok szerint Parkán-túladagolásban halt meg.⁴¹ A gyógyszerek használata mellett még mindig elterjedt volt a ragasztószerszippantás. 1974-ben Szolnokon, ragasztó gőzének inhalálása után egy fiatalkorú kiugrott a harmadik emeleti lakásuk ablakán. Sérüléseiből felgyógyulva azt nyilatkozta, hogy azt hitte, szárnyai nőttek, és repülni tud. 1977-ben három szakközépiskolai tanuló lelte halálát zacskóval a fején.⁴² Az Állami Ifjúsági Bizottság – „felismerve” a probléma nagyságát – 1977-ben határozatot hozott *Tájékoztató és intézkedés a ragasztószerszippantásról* címmel. Ebben perifériális, elszigetelt jelenségnek ítélte meg a drogozást, és megtiltotta a drogfogyasztással kapcsolatos kutatásokat és publikációkat.⁴³

Az 1980-as évek elején szigorítottak a Parkán felírásán, illetve ideiglenesen kivonták az orvosi forgalomból. Ennek következtében új gyógyszerek használata vált elterjedtté, mint például a Noxyron, Gracidin és intravénásan a Hydrocodin. Mindhárom gyógyszert esetenként alkohollal kombinálták.⁴⁴ A szerekhez való hozzáférés leggyakoribb módja a recepthamisítás volt. „Mindig voltak olyan em-

³⁸ FIATALOK ÉS A KÁBÍTÓSZER AZ 1970-ES ÉVEK BUDAPESTJÉN.

³⁹ BABUS 1987. 63.

⁴⁰ BAJZÁTH–RÁCZ–TÓTH 2011. 93.

⁴¹ KÖVES–NÉMETH 1974. 97–98.

⁴² BAJZÁTH–RÁCZ–TÓTH 2011. 93–94.

⁴³ FIATALOK ÉS A KÁBÍTÓSZER AZ 1970-ES ÉVEK BUDAPESTJÉN.

⁴⁴ SZOMBAT ESTE HARAPUNK? KÁBÍTÓSZERFOGYASZTÁS A SZOCIALISTA IDŐSZAKBAN.

berek, akik valahonnan, valamilyen formában tudtak üres vényt szerezni. [...] egészségügyi szakközépiskolás lányok, akik szintén drogoztak, vagy voltam orvosnál, az íróasztalán ott áll ezer darab ilyen stóc, elfordult, puff, 100 darab már csusszan a zsebbe.”⁴⁵

1983-ban 2768 olyan hamisított vényt fedeztek fel, amelyre kábítószer vagy pszichotrop anyagot váltottak ki. A rendszer nem tudott mit tenni ellene, hiszen a vény a Nyomellátónál hozzáférhető volt, a kórházakban sokszor alkalmaztak börtönből szabadultakat beteghordozóként, akik szintén könnyen hozzáférhettek a receptekhez. 1985. január 1-jétől már orvosi bélyegzővel kellett ellátni a vényeket, és tervbe vették a szoros elszámolását, kettős orvosi vénytömb bevezetését. A Központi Gyógyszerellátó ezen felül listát vezetett a kábítószer tartalmú gyógyszert kiváltókról.⁴⁶

Továbbá a Büntető Törvénykönyv 1978-as módosításában már önálló tényállásként szerepelt a kábítószerfogyasztás, mellyel való visszaélés bűncselekménynek számított.⁴⁷

A kábítószerfogyasztás alakulásának harmadik szakasza

Amikor már ellehetetlenült a gyógyszerekhez való hozzájutás, akkor vált népszerűvé a mákteázás. Rengeteg helyen lehetett kapni, könnyen hozzáférhető volt. A rendőrség 1984-ben figyelt fel először a mákteázásra: „Legendás volt a Dimitrov téri virágbolt, ott összetörve árulták, és helyben meg is lehetett főzni.”⁴⁸

A mákteázás, a drogfogyasztás alakulásának harmadik nagy szakaszához köthető, amely az 1980-as évek első harmadától a rendszerváltásig, 1989-ig tartott. Ebben az időszakban tovább emelkedett a drogfogyasztók száma, és a drogfogyasztási szokások is megváltoztak. A ragasztószerszippantás visszaszorult, a gyógyszerek kábítószerként történő alkalmazása mellett megjelentek olyan klasszikus kábítószeresek, mint a máktea, illetve kábítószercsempészet útján a cannabis és a heroin.⁴⁹ Az 1980-as évekre a kábítószercsempészet útvonalai átalakultak, a tengeren történő szállítást felváltotta a légi és a közúti szállítás. A kábítószer utaztatási módja is megváltozott, többen lenyelték vagy testüregükbe rejtették a kapszulákat. Ez azért volt veszélyes, mert, ha kiszakadt a zacskó, akkor a kábítószer felszívódott, és a „szállító” behalt.⁵⁰

⁴⁵ BAJZÁTH–RÁCZ–TÓTH 2011. 94.

⁴⁶ Uo.

⁴⁷ TÓTH ESZTER ZSÓFIA 2016.

⁴⁸ BAJZÁTH–RÁCZ–TÓTH 2011. 95.

⁴⁹ BARÁTH–GIRÁN–GYUROK–SZEMELYÁCS 1998. 6.

⁵⁰ BAJZÁTH–RÁCZ–TÓTH 2011. 92–93.

1985 első felében kb. 30 000 drogfogyasztó élt Magyarországon.⁵¹ A kormányzat nem tudott mit kezdeni a növekvő kábítószerfogyasztással, és azzal, hogy Magyarország célszázzá vált. A drogprobléma megoldásának feladatát a rendőrség és az egészségügy feladatának gondolta.⁵²

Intézkedések a drogprobléma kezelésére

A nyolcvanas években a rendőrség úgy vélte, hogy talán a kábítószeres propaganda az, aminek segítségével megelőzhető a kábítószerelés további terjedése.⁵³ „[...] hiszen a rendőrök észlelték elsők között a narkójelenséget és egyúttal saját tehetetlenségüket, nekik fűződött mindenekelőtt érdekük a más intézményi megoldások kereséséhez. Ezért mindent elkövettek, hogy sikerüljön áttörni a hallgatás kemény falát.”⁵⁴ Az 1985-ös rendőri értekezletet követően a hallgatás részleges feloldásával megindult a drogprobléma rehabilitációja, hivatalosan is megszületett a drogprevenció. Nyilvánosságra kerültek az addig asztalfiókban tartott publikációk, többek között Géczi János *Vadnarancsok* című kötete, illetve Seszták Ágnes, Abigélről szóló cikke. Vicsek Ferenc és Vitézy László által készített *Úgy érezte szabadon él* című dokumentumfilmet 1989-ben mutatták be, és ezt követően nem tudták levenni műsorukról a mozik. A nagyközönség a premiéren szembesült először a hazai droghelyzettel, hiszen addig az állami cenzúrának köszönhetően nem jelenhettek meg olyan alkotások, melyek azt bizonyították volna, hogy Magyarországon igenis volt kábítószerfogyasztás.⁵⁵

Az egészségügyi intézmények reakciója

A kábítószer-probléma kezeléséhez csak az 1980-as évek végén láttak hozzá. Az egészségügyi intézmények közül elsőként a budapesti, Róbert Károly körúti kórház narkológiai osztályát szeretném megemlíteni, ahol 1981 óta foglalkoztak kábítószeres fogyasztókkal. öt-hat év alatt összesen 120 szerhasználó fordult meg az osztályon. A kezelés eredménytelen volt, hiszen ilyen nagy létszámú csoport esetében a hagyományos kórházi keretek között a hirtelen elvonás megvalósíthatatlan.

A másik fővárosi drogfőközpont a SOTE Pszichiátriai Klinikájához tartozó, Kulich Gyula téri Nappali Szanatórium, amelynek vezetője Dr. Gerevich József, pszichiáter volt. Sem ide, sem a Róbert Károly körúti kórházba nem kellett be-

⁵¹ MÚLT-KOR 2011.

⁵² BARÁTH–GIRÁN–GYUROK–SZEMELYÁCS 1998. 6.

⁵³ BAJZÁTH–RÁCZ–TÓTH 2011. 93.

⁵⁴ VICSEK–VITÉZY 1989. 255.

⁵⁵ MÚLT-KOR 2011.

utaló, az utcáról bejövet is foglalkoztak a betegekkel. A Nappali Szanatórium-ban egymás mellett működött a terápiás és a menhelyfunkció is. A közvélemény azonban töredékesen értesült ezekről a lehetőségekről, így az orvosok telefonszámát ereklyeként adták-vették egymás között a csövesek és narkósok.⁵⁶

Vidéki, ifjúsági ideggondozó intézetek közül Szegeden 1978 óta, Szigetváron 1982 óta foglalkoztak kábítószerfogyasztókkal.⁵⁷

A budapesti Nyíró Gyula Kórház volt az egyetlen, ahol külön pavilonokba különítették el a drogosokat, és így próbálták gyógyítani őket.⁵⁸ Egy ott dolgozó orvos így emlékezett vissza az akkori körülményekre: „'87 nyarán neveztek ki ide, akkor három ilyen fabarakban volt az osztály. Emlékszem, nem volt nap, hogy ne gondoltam volna arra, hogy az akkor már létező Európai Unióban a disznókat nem lehetne ilyen épületben tartani, ahol mi ugye betegeket ápolunk meg gyógyítunk.”⁵⁹ Az egészségügy részéről ez az állapot egészen a rendszerváltásig fennmaradt.

Az egyházi intézmények reakciója

Az áttörést a drogprobléma kezelésében a civil szervezetek és az egyházak felépése hozta meg.⁶⁰ 1983-ban a Magyarországi Evangéliumi Egyházak Ökumenikus Tanácsa létrehozta a Kallódó Ifjúságot Mentő Missziót, amelynek az volt a feladata, hogy megszervezze a segítő csoportok közötti információcserét és koordinálja a működésüket.

Az egyházi segítő csoportok közül a református egyházé volt a legeredményesebb. Topolánszky Ákos, református lelkész elmondása szerint a rehabilitációnak szerves része volt a bibliórákon és az egyéb szertartásokon való részvétel. „Egy kallódónak, egy narkósnak végig kell mennie az úgynevezett »drogláncon«. Az első az lenne, amit mi a bibliórákon próbálunk megvalósítani, ahol az első információt kapják arról, hogy itt van lehetőség egy másik fajta életre. [...] A második az az elvonás lenne, [...] a harmadik a rehabilitációs otthon, ennek minimum másfél évesnek kellene lennie. [...] És a negyedik lenne a reszocializációs láncszem, amikor valóban megtörténik a társadalomba való visszalépés.”⁶¹ 1986-ban Ráckeresztúron egy parasztház megvásárlásával, és annak felújításával kezdte meg az első drogterápiás otthon a működését 1987 februárjában, Erdős Eszter vezetésével. A rehabilitációs program az amerikai, lengyel terápiás közösségek

⁵⁶ SZOMBAT ESTE HARAPUNK? KÁBITÓSZERFOGYASZTÁS A SZOCIALISTA IDŐSZAKBAN.

⁵⁷ RÁCZ 1988.

⁵⁸ A BOLDOG SZOCIALISTA EMBERNEK NEM KELLETT A DROG.

⁵⁹ MÚLT-KOR 2011.

⁶⁰ BARÁTH-GIRÁN-GYUROK-SZEMELYÁCS 1998.

⁶¹ VICSEK-VITÉZY 1989. 204–206.

és a svájci rehabilitációs otthon programjának adaptálásával történt. Alapja a keresztyén hit és elköteleződés volt.⁶²

Az evangélikus egyház ezzel ellentétben a megelőzésre helyezte a hangsúlyt, amelyet lelki segélyszolgálatok révén alkalmazott, személyes beszélgetésre hívta a kábítószerfüggőket.

1987-ben a katolikus egyház is megkezdte missziós munkáját. A Római Katolikus Szeretetszolgálat Mentálhigiénés Szolgálatának keretén belül alakult meg Budapesten a Drog-munkacsoport. Menedékszállás, éjjel-nappali ügyelet, lelkisegély-szolgálat kialakítását, illetve több rehabilitációs otthon létrehozását tervezték vidéken.⁶³

A Hit Gyülekezetébe is sok kábítószerfüggő tért meg ekkor. Többek között Pajor Tamás is, a Neurotic frontembere, aki így fogalmazott: „a drog helyére beült a Szentlélek.”⁶⁴ A megtérésélmény még súlyos személyiségzavarok esetén is képes volt fordulatot hozni az egyén életében. A vallásos szemlélet a személyes felelősség és a szabad akarat szerepét hangsúlyozta, aminek következtében a drogozás, az önpusztítás nem betegségnek, hanem bűnnek számított, amely a vallásos eszmerendszer segítségével jól kezelhető volt.⁶⁵

1985-től megtörténtek a drogpolitika kialakításának első lépései, egy rendőrségi jelentést követően megkezdődött a hallgatás részleges feloldása, és a rehabilitáció az egészségügyi és egyházi intézmények szervezésében. Az Alkoholizmus Elleni Állami Bizottság létrehozta a Drog Albizottságát, amelynek keretén belül folyt a szakemberképzés, továbbképzés, emellett nagy hangsúlyt fektettek a prevencióra. Az 1980-as évek végén négy drogambulancia nyitotta meg kapuit, kettő Budapesten, egy Pécsen és egy Szegeden.⁶⁶

A kutatás bemutatása

Az országos áttekintést követően szeretnék rátérni a kutatásom fő irányára, amelyben a Baranya megyében létrejövő egyházi, civil és állami fenntartású drogrehabilitációs intézményeket és a szigetvári Gyermekek- és Ifjúságszociológiai Osztályt vizsgáltam. A négy intézmény kiválasztásához a következő szempontokat vettem figyelembe: regionális legyen, az alapítása a rendszerváltozás idejéhez kötődjön, kifejezetten szerhasználókkal foglalkozzon, és emellett legyen lehetőségem megvizsgálni azt, hogy mennyiben más vagy éppen hasonló egy egyházi, egy civil és egy állami intézmény létrejötte és működése az adott korszakban.

⁶² ERDŐS 2015.

⁶³ RÁCZ 1988. 137.

⁶⁴ MÚLT-KOR 2011.

⁶⁵ RÁCZ 1988. 137.

⁶⁶ KOCSIS 2016.

Kutatásom kvalitatív interjúkra épül, amelynek lényege, hogy a valóságot annak résztvevői általi interpretáción keresztül érthetjük meg, amely sok esetben szubjektív és spekulatív.⁶⁷ A kutatás során az intézmények egykori vezetőivel, munkatársaival félig strukturált interjúkat készítettem. A kutatói kérdésem a következő volt: Milyen intézményi válaszok születtek a kábítószer-probléma kezelésére a rendszerváltozás idején Baranya megyében? A kutatói kérdéshez kapcsolódóan az interjúk során a következő konkrét kérdéseket jártuk körül:

- 1) Honnan származott a gondolat egy rehabilitációs intézmény létrehozásához?
- 2) Honnan szerezték meg a működtetéséhez szükséges szakmai tudást?
- 3) Mely modellek szolgáltak alapul az intézményben működő terápiának?
- 4) Hogyan léptek kapcsolatba az első klienseikkel?
- 5) Milyen szert használók voltak az első klienseik?
- 6) Melyek voltak az első nagy tanulságaik?
- 7) Kik (milyen minőségben) voltak az első munkatársaik?

Vizsgálatomban fontosnak tartottam, hogy az interjúalanyoknak legyen lehetőségük arra, hogy az általuk felvetett, számukra lényeges, az interjúvázlatban nem szereplő, a kutatás szempontjából relevánsnak tartott információkat is megosszassák.

A kutatásba bevont intézmények

Az interjú alanyai tehát a négy bemutatásra kerülő intézmény egykori vezetői, munkatársai. A következőkben röviden a már említett intézményeket fogom bemutatni.

Az első, a jelenleg is működő Kallódó Ifjúságot Mentő Misszió Alapítvány zsigriki Drogterápiás Intézete. Az intézetet Erdős Eszter alapította 1989-ben. Saját megtérése élménye inspirálta az intézmény létrehozására. Kezdetben pályázati forrásokból, holland és svájci önkéntesek segítségével újjították fel a megvásárolt házakat. Az első munkatársak 1989. március 1-jén álltak munkába. Ők többségében a gyülekezethez közel álló, pozitív személyiségű, lelkes hidasi parasztemberek voltak, akik példaképként tudtak szolgálni egy drogos számára. Az intézet kezdetben nem követett semmilyen konkrét terápiás modellt, hanem a lengyel terápiás közösségek és a svájci rehabilitációs otthon programjának adaptálásával és a KIMMTA dolgozói által kialakított szabályok szerint működött. Ilyen szabály volt például, hogy megengedhették maguknak a motozást, fenntartották a jogot

⁶⁷ TÓTH 2004.

arra, hogy átkutassák a kliensek dolgait, a házat, továbbá látogatót egy hónapig nem fogadhattak a gyógyulni vágyók, ugyanis „ha beszivárogtak a szülők, a hozzátartozók a saját világukkal, akkor nem tudtuk a saját világunkat megvalósítani” – meséli Szabó Judit intézetvezető. A terápia alapja a keresztyén hit és elköteleződés volt. Minden reggel és este volt áhítat, bibliaórák hetente két alkalommal, továbbá egyéni terápia is működött, személyes lelki beszélgetések folytak a kliensekkel. Az első kliens 1989. május 9-én érkezett. A terápia először másfél évig tartott, majd ezt csökkentették nyolc hónapra, végül egy évre emelték. Kezdetben nem volt munkabér, majd Topolánszky Ákosnak köszönhetően 1995-től szociális normatív, majd 1997-től kettős, szociális és egészségügyi finanszírozásúvá vált az intézet. Kezdetben öt-hat fővel folyt a terápiás munka, az első kliensek főleg Eszter baráti társaságából kikerülő, pesti drogos fiatalok voltak.

A következő általam vizsgált intézmény a magyar Leo Amici Alapítvány komlói drogrehabilitációs intézménye, az első civil kezdeményezésű rehabilitációs intézmény Baranya megyében. A Leo Amici Alapítvány 1991 áprilisában alakult, a tíz alapító tag fejenkénti 1000 Ft-os felajánlásából, elnöke Dr. Tímár Csaba, klinikai vezetője Dr. Kelemen Gábor lett. Az állami tulajdonok felszámolását követően sikerült megvásárolniuk a komlói Carbon vállalat tulajdonában lévő sporttelepet, ahol elkezdődhetett a munka, a körülmények azonban nagyon silányok voltak. „Szigeteletlen barakkban élünk, hősugárzókkal fűtöttünk, reggelre a pohárba fagyott a víz. A segítő személyzet nem volt főállású, mindenki valahol dolgozott, és munka után mentünk ki Komlóra. Ha enni akartunk, saját pénzből vásároltunk élelmiszert.”⁶⁸ Az első kliensek 1992. január 2-án érkeztek, kezdetben roma szipus fiatalokat, 1995-től már alkoholistákat, és pesti heroinistákat is kezeltek az intézményben. A terápia lényege az volt, hogy „megtanulják, hogy a közösség számukra a szeretet élményét adja, [...] és úgy tartották, hogy a talpra állás csak a más emberben való segítség missziójának az egyéni érdekeken túlmutató, viszonzást nem váró szeretetteljes adás folyamatos gyakorlásán keresztül lehetséges.”⁶⁹ 1994-től a stáb már szakmai teamként működött, sőt munkába álltak az első tapasztalati szakértők is. 1997-ben pedig ez az intézmény is kettős finanszírozásúvá vált, innentől kezdve volt rendes fizetése a munkatársaknak.

Végezetül pedig egy egészségügyi intézményt, és a hozzá kapcsolódó Medikopedagógia Központot/Reszocializáló Intézményt szeretném bemutatni. Ez az intézmény a szigetvári Gyermek- és Ifjúságpszichiátriai Osztály, amely 1982-ben jött létre Kézdi Balázs nyomán, aki 1981-ben felvetette, hogy szükség lenne egy serdülő osztály létrehozására, ahol többek között narkomán fiatalok kezelésével is foglalkoznának. Vezetőjének Dr. Gyenge Eszter gyermekpszichiátert nevezte ki 1992-ig. A szigetvári Gyermek-és Ifjúságpszichiátriai Osztály

⁶⁸ LEO AMICI 20 ÉV ADDIKTOLÓGIAI ALAPÍTVÁNY.

⁶⁹ Uo.

a pécsi Gyermekideggondozóval, később, 1987-től a Drogambulanciával szoros együttműködésben állt. Ehhez a hálózathoz csatlakozott még egy Utógondozói Klub és egy Medikopedagógiai Központ Keszűben. A szigetvári modell lényege az volt, hogy az a serdülő, aki drogot fogyaszt, általában serdülőkori krízisben van, a drogfogyasztás, az öngyilkossági kísérletek és egyéb devianciák mind a serdülőkori krízis megnyilvánuló jelei. A kezelés egy komplex, pszichoterápiás kezelés volt, amely a serdülőkori krízisre irányult és három-négy hétig tartott. A sikeres kezelést követően valósult meg az utógondozás a pécsi Gyermekideggondozóban, és a keszűi rehabilitációs intézményben.

A keszűi rehabilitációs intézmény 1988-ban jött létre, a pellérdi plébánia épületében. Kezdetben 10–12 szipuzó fiatalot kezeltek, elsősorban fiúkat. A személyzet nem volt kifejezetten szakmai, a munkatársak nem működtek szerepmodellként a kliensek számára, így a kezelés sem volt eredményes. Kovács Attila 1999-ben került oda, mint gyógyító célú foglalkoztatott. Elmondása szerint a teljes káosszal szembesült, a nyílt szerhasználat (máktea, heroin) átjárta az egész intézményt. A rendszerváltozás miatt az egyházi bérleményeket visszakövetelte a plébánia, így Keszűben megszűnt ez a fajta utógondozás.

A kutatási módszer bemutatása

Az intézmények rövid bemutatását követően rátérek a kutatásom alapjául szolgáló tartalomelemzés mint kvalitatív kutatási módszert bemutatására.

Tartalomelemzésnek nevezzük azt a kutatási eljárást, amely segítségével a szövegadatokból olyan következtetések vonhatók le, amelyek a közleményekben nincsenek feltétlenül nyíltan kimondva, de a szöveg szerkezetéből, az elemek együttes előfordulásából és azok törvényszerűen visszatérő sajátosságaiból kiolvashatók.⁷⁰ A tartalomelemzésnek három ismert formája van: a tematikus, a kontextus és a szógyakoriság-elemzés.⁷¹ A tematikus elemzés során bizonyos kategóriák, kérdéstípusok mentén kerül feldolgozásra az adat. A kontextus-elemzés azt jelenti, hogy bizonyos, előre kiválasztott kulcsszavakat a saját szöveggörnyezetükben vizsgálunk, és a kontextusaikra vonatkozóan próbálunk érvényes következtetéseket levonni. A szógyakoriság-elemzés során pedig megvizsgáljuk, hogy a szövegben milyen gyakran fordulnak elő az általunk keresett szavak. A dolgozatban e három módszer kombinációját alkalmaztam.

Az interjúkból kinyert adatokat az ATLAS.ti 4.2 tartalomelemző szoftver segítségével elemeztem. Ez a szoftver mind a kvalitatív, mind a kvantitatív ku-

⁷⁰ KÉRDŐ 2008. 8–9.

⁷¹ B. ERDŐS 2006.

tatások elkészítéséhez egyaránt használható.⁷² Első lépésként megvizsgáltam a szavak előfordulási gyakoriságát (ábécérendben, gyakoriság szerint), majd ezt követően elkezdtem olyan kódokat létrehozni, amelyek a kutatási témám szempontjából is relevánsnak mondhatók. Ezt követően a kódok gyakoriságáról az egyes szövegeken belül táblázatot kértem. A leggyakrabban előforduló kódok az alkohol, anyag, drog, ifjúság, kliens, rehab, rendszer és a terápia voltak. A szógyakoriság-elemzést követően a tematikus tartalomelemzést és a kontextus-elemzést ötvözve megvizsgáltam, hogy a kódolt szavak milyen kontextusban fordultak elő a szövegekben, továbbá a kutatói kérdésre adott válaszok között milyen hasonlóságok, és különbségek figyelhetők meg az egyes intézmények vezetői, munkatársai által adott válaszokban. Ezt követően témakörök szerint csoportosítottam a kapott eredményeket.

Kutatási eredmények

Az első témakör: Az államhoz fűződő viszony

Kutatásomban két állami fenntartású intézményt vizsgáltam. A két intézmény közül a szigetvári intézmény alapvetően serdülőkori kríziskezeléssel foglalkozott, a rehabilitációt a kezűi központ „látta el”. Azért tettem idézőjelbe, mert K. A. visszaemlékezéséből is jól érzékelhető, hogy ez az intézmény a korszakban egyáltalán nem tudta elvégezni a rá bízott feladatot: „A kosz, a kupleráj, a rendtelenség, az emberek főzik a mákteát a kazánházba, az utca embere arról beszél, hogy itt árulják a konyakot a pincébe, szóval valami gettó.” Az ott dolgozó „szakembereket” általában a párt delegálta, és az egyetlen céljuk a haszonszerzés volt: „ezt úgyis becsukják, és jön majd a végkielégítés.” Az állami rendszerek fokozatosan elüresedtek, működésképtelenné váltak. Ezekre az állapotokra egyfajta megoldásként jöttek létre az egyházi és civil fenntartású intézmények Baranya megyében, amelyek sikerét az jelentette, hogy „azt, amiért létrejöttek, hogy valóban kiutat jelentsenek, és hogy valóban hordozzák, azt a már-már elveszettnek hitt reménységet, hogy a drogozásból, a piálásból ki lehet jönni, hogy ezt ébren tartásuk és továbbadják.” (Sz. J.)

A második témakör: Kezdetek, elindulás, finanszírozás

„Az első pár évben nem volt nagyon erős a munka, tehát egy kitartás volt benne, sok ügyeskedés kellett, hogy megmentsük a dolgot.” (K. G.) Az alábbi idézet jól

⁷² B. ERDŐS 2006. 310.

jellemzi azokat a körülményeket, amelyek a vizsgált korszakban meghatározták az egyházi és civil fenntartású intézmények létrejöttét, kezdeti működését. Az első munkatársak elkötelezettsége, kitartása és lelkesedése volt az, amelynek köszönhetően ezek az intézmények meg tudtak szilárdulni, és el tudtak indulni a rendszerváltozás idején. „Szerintem, ami a legfontosabb volt, az az altruizmus, önkéntesség, hogy megyünk és csináljuk, nem nézzük, hogy mi a rendszer, nem nézzük a szolgálati utat, nem nézzük, hogy kinek mi a kompetenciája, mindenkinek minden a kompetenciája.” Ahhoz, hogy az intézményeket fenn tudják tartani, pénzre volt szükség. Az adományok mellett a pályázatok mint lényegi finanszírozási forma jelentek meg az egyházi és civil intézmények esetében, és szorosan összekapcsolódtak a pénzzel. „És hogy őszinte legyek, abban az időben abból volt pénz, hogy pályázatokat adtunk be házak felújítására, mindenre pályáztunk, ami élt és mozgott.” (Sz. J.) 1995-ben, Topolánszky Ákosnak sikerült elérnie, hogy szociális normatív támogatásban részesüljenek az intézmények, 1997-től pedig az OEP általi finanszírozással kiegészülve, kettős finanszírozásúvá váljanak a szenvedélybetegek bennfekvéses rehabilitációs otthonai.

A harmadik témakör: Az első terápiás közösségek

Az első terápiás közösségeket a *communitas*-élmény hatotta át. Az egyének általában akkor kezdenek el érdeklődni, akkor erősödik fel bennük az érzés az „édeni közösség” eszményének elérése irányába, amikor a liminalitás állapotába kerülnek. „A csoport Berne szerint olyan társas tömörülés, amelynek legalább egy belső és egy külső határa van. A belső határ a vezetőséget választja el a tagoktól, a külső határ a csoportot a külvilágtól. E határok jelölik ki a teret, amelyen belül a liminális élmény megvalósul, funkciójuk a védelem és az identitásképzés. Terápiás közösségben megfigyelhető, hogy a határok fontosak a gyógyulás szempontjából. A csoportdinamika történései, mint amilyen a csoportot, illetve közösséget kívülről ért támadás vagy nyomás, a csoporton belül zajló lázadás a vezetés ellen vagy intrikák az alcsoportok közt mind a csoport határai körül zajlanak. Ezek a történések terápiás közösség esetén fontos szerepet játszanak a gyógyulásban, ugyanakkor könnyen ártalmasak is lehetnek.”⁷³ Az első terápiás közösségekben elsődlegesen az eltérő szerhasználati kultúrából eredő konfliktusok voltak gyakoriak: „mert amikor a sásdi szipus gyerek, aki mondjuk ragasztót szipuzott, nem értett nagyon szót a pesti túvel heroint használóval, más volt a kultúra.” (K. G.) Tehát a civil és egyházi rehabilitációs intézmények működésekor nagy jelentősége volt annak, hogy a kliensek a szerhasználat szempontjából homogének legyenek. Az eltérő szerhasználatból eredő konfliktusok mellett gya-

⁷³ SZŐKE 2016.

koriak voltak a generációs problémák, főleg az alkoholisták esetében. „Az alkoholisták miatt kellett egy korhatárt húzni, mert rendszeresek voltak a generációs problémák.” (Sz. J.) A homogenizáció nem csak a kliensekkel, hanem a munkatársakkal kapcsolatosan is megjelent. Fontos volt, hogy az intézményekben dolgozó szakemberek egységes szemléletet kövessenek, ugyanis csak így tudták megvalósítani a rehabilitációt, így tudtak hatékonyan együttműködni: „akkor azokat az embereket, akik nem azt az elvet követték, amit mi gondoltunk, hogy jó, azokat el kellett bocsátani.” (K.G.)

Az egyházi intézmény esetében az első munkatársak jellemzően „hétköznapi hősök” voltak, akik példaképként szolgálhattak egy drogos számára. „Munkatársnak jó példákat kerestünk. Ennyi volt az elvárás, hogy az élete példa tudjon lenni egy drogosnak.” (Sz. J.) Ennek a célja az volt, hogy a kliens a szociális tanulás révén tegyen szert viselkedésváltozásra. Fontos volt, hogy a modell a kliensek számára érzelmileg jelentős, fontos személy legyen, így aztán nagy hangsúlyt fektettek a klienssel való személyes, bizalmi kapcsolat kialakítására. „[...] nem volt olyan, hogy lejárt a munkaidő... Váltás reggel 7-kor volt, és 24 órába’ voltak kint a mentorok, de ezen kívül nem volt munkaidő. Amíg itt volt valaki, addig mindent együtt csinált a fiúkkal. A munkatársak pizsamába’ itt ültek kint a fiúkkal, és cigarettáztak [...]” (Sz. J.)

A negyedik témakör: A tapasztalati szakértő

Magyarországon az 1990-es évektől terjedt el az életúti hasonlóságon alapuló kortárs segítők alkalmazása. Az addiktológia területén maga a szenvedélybetegség jelenti a segítők esetében a közös múltat.⁷⁴ A tapasztalati szakértők olyan személyek, akik érzékenyebbek a társadalmi problémákra, hiszen saját maguk is szenvedélybetegek voltak, ismerik a veszélyeztetett környezet kockázati tényezőit és az aggodalmakat, amik miatt sokan nem fordulnak segítségért. A segítség alapját a „nem szerhasználó, de függő identitás adja, mely gyakran még a terápia része, gyógyulást szolgáló tevékenység”⁷⁵ Kutatásomban a tapasztalati szakértő a Névtelen Alkoholisták magyarországi és azon belül, a pécsi csoport létrejöttével kapcsolatos idézetekben (első gyűlés, az első kliensek, terápiás modell) jelent meg, továbbá a drogrehabilitációs intézetek első munkatársaként, akinek a foglalkoztatása szorosan összekapcsolódik az intézmény hatékony működésével. „És akkor arra jutottam, hogy egy dologhoz nagyon értek, hogy milyen az alkoholizmus.” (K. A.)

⁷⁴ KASSAI 2015.

⁷⁵ UO.

Az ötödik témakör: Külföldi kapcsolatok, modellek

A külföld kifejezés vizsgálatakor két irányvonal volt megfigyelhető, egyik a segélyszervezetek, a másik a terápiás modellek. A Zsibriken működő intézetet a kezdetekkor külföldi, egyházi szervezetek támogatták adományokkal, illetve misszióba jöttek gyülekezeti tagok, akik segítettek a házak építésében, a lakókörnyezet élhetővé tételében. „Jöttek ide ’91-ben diákok Amerikából két hétre holland és amerikai ilyen segélyszervezet szervezte, és akkor két hétig vakoltak, ástak, verték le a vakolatot, és egy kollégiumban aludtak.” (Sz. J.)

A másik irányvonal a terápiás modellek. A zsibriki intézmény esetében a külföldi (svájci, holland) terápiás közösségek programjának adaptálása történt meg a rendszerváltozást követően. „Terápiás rendszereket tekintve volt egy pár nagyon fontos szabály, ami külföldről, külföldi mintákból beépült, bejött.” (Sz. J.)

A hatodik témakör: Budapest

Pest leggyakrabban mint a tudás központja jelenik meg az interjúszövegekben. „[...] utazzak fel Budapestre, és aztán ott elmondják, hogy hogyan kellene ezt Pécsen megcsinálni.” (K. G.) Az idézethez kiegészítő információ, hogy az első A. A. közösség Budapesten alakult meg. Pécssett, 1989-ben Mihaldinecz Csaba és Dr. Kelemen Gábor indították el, az országban másodikként.

Pest említésre kerül az első klienssekkel kapcsolatban is több interjúban. „Az első felépülő volt a M. Sanyi, aki alkoholista volt, alkoholisták és heroinisták jöttek Pestről, körülbelül ’95 körül.” (K. G.)

A hetedik témakör: Szabályok

A *szabályok, szabályozás* a civil és egyházi fenntartású intézmények esetében elég markánsan megjelent a szövegekben. Szabó Judit ki is hangsúlyozta, hogy kezdetben nem volt terápiás modell, hanem szigorú szabályok szerint működött az intézmény, amelynek két célja volt, a biztonság megteremtése, és a szükséges terápiás keretek meghatározása. „a legfontosabb szabályaink, például, hogy: [...] amikor jött valaki, abban a pillanatban le lett vetkőztetve gatyára, és minden át lett nézve. Ha kimenőről jött, vagy bárhonnán megérkezett egy rehabos, mindig szondát fújattunk vele, vizelettesztetk voltak. Fenntartottuk a jogot arra, hogy átkutassuk a házat, a cuccait, a leveleket, egy hónapig nem jöhetett látogató, egy hónapig nem lehetett telefonálni...” (Sz. J.) A komlói intézményben lévőkre is nagyon szigorú szabályok vonatkoztak. „Nagyon szi-

gorú szabályok között éltek, nincs mobiltelefon-használat, nincs szex, nincs romantikus kapcsolat, csupa tiltás, helyette van közösség.” A közösségek csak ilyen szigorú szabályok mentén tudtak elindulni és működni a rendszerváltás idején. Ezek a szabályok és a terápiás keretek voltak azok, amelyre a szenvedélybetegnek nagy szüksége volt, mivel állapota velejárója a folyamatos manipulációra való hajlandóság.

Az utolsó témakör: Szerek

A harmadik fejezetben, időben egymást követve bemutattam a korszakban, Magyarországon elterjedt és használt élvezeti szereket. Az 1980-as évek végén és a rendszerváltás idején nagyjából hasonló szerhasználati mintázattal rendelkező kliensek jelentek meg az első rehabokon. A Szigetváron működő Gyermek-és Ifjúságpszichiátriai Osztályon leggyakrabban szipus gyerekeket kezeltek. Az ő terápiájuk egy komplex terápia volt, ahol elsődlegesen nem a szerhasználatot, hanem az ezzel kapcsolatban álló serdülőkori krízist kezelték. „Komplex kezelés, ez azt jelenti, hogy nem azzal törődtünk, hogy szipuzik-e vagy nem, hanem azzal, hogy mi van a háttérben, ez egy pszichoterápia, de egy kicsit más, mint manapság, kicsit direkter terápia.” (Gy. E.) A szerves oldószerhasználat mellett elterjedté vált a máktea. „Máktea volt még, mert akkor nem nagyon lehetett kábítószer behozni csak az elit, és az elit meg nem nagyon került oda kezelésre.” (Gy. E.)

A szerhasználattal összefüggésben elhangzik a főorvosnő interjújában az 1985-ben megalakult szakértői munkacsoport, amelynek az utódja a mai KEF (Kábítószerügyi Egyeztető Fórum). Olyan szakemberek alkották, akik kapcsolatba kerülhettek drogos fiatalokkal, célja, hogy összehangolja a drogprobléma kezelésében szerepet játszó intézmények működését, és támogassa a szakmai és szervezeti munkát. A szakértői munkacsoport tagjai egyfajta „felderítő” funkciót is elláttak a korszakban. „Nagyon sokszor kaptunk jelzést, a szakértői munkacsoport tagjai jelezték, iskolák, nevelőotthonok, ahol előfordult a szerhasználat, és a rendőrség, aki az utcán találta meg a bekábult fiatalokat.” (Gy. E.) Később, 1995. májusától, a Magyar Drogterápiás Intézetek Szövetsége (MADRISZ) biztosított egy olyan helyet a határterületen dolgozó szakemberek számára, ahol megoszthatták gondolataikat, aggodalmaikat, kitérhetek a dilemmáikra. „És akkor körbementünk egymás rehabján, és mindig máshol volt a gyűlés, a MADRISZ közgyűlés, és akkor ott megosztottuk a terápiás tapasztalatokat, meg az aggodásokat, meg hogy miből lesz pénz.” (Sz. J.)

Összegzés

A kábítószerfogyasztás a Kádár-korszakban még szorosan összefonódott az ifjúsági szubkultúrák megjelenésével, kezdetben ideológia tartalma volt „kémi-ai kiskaput jelentett az antiszociális életstílushoz és ugyanakkor jelképezte a tradicionális értékekkel szembeni elégedetlenséget”. (Baumrind) A nyolcvanas években a kábítószerfogyasztás populizálódott és erősen kriminalizálódott, így a probléma kezelése elsősorban a rendőrség feladata volt. A rendszerváltozást követően hivatalosan is létezett kábítószerelés, a probléma súlyosságából adódóan sürgették annak megoldását, amit már nem a rendőrség, hanem az egészségügyi, egyházi és civil szervezetek általi megoldásnak gondoltak.⁷⁶

Kutatásomban négy Baranya megyei intézmény segítségével vizsgáltam a drogprobléma kezelésére érkező megoldási „javaslatokat” a rendszerváltozás idején. Fontosnak tartottam megvizsgálni, hogy ezek az intézmények a rendszerváltozás idején hogyan tudták legitimálni magukat, milyen hatékonysággal és miként igyekeztek kezelni a problémát, és ehhez honnan szereztek meg a kellő szakmai tudást. Baranya megyében a rendszerváltozás idején, a kábítószer-probléma kezelésében mind a „három pillér” (egyházi, civil és állami) képviseltette magát. Ezen intézmények révén elméletileg azt mondhatjuk, hogy megvalósult a korszakban kábítószer fogyasztók rehabilitációja. Azonban, mint ahogy a kutatás eredményeiből láthattuk, az állami fenntartású intézmények elsődlegesen serdülőkorú kríziskezeléssel foglalkoztak, míg az egyházi és civil szerveződések rehabilitációs intézmények igyekeztek olyan terápiás környezetet biztosítani, és ezáltal közösségként működni, amely biztonságot nyújt a benne élők számára és lehetőséget biztosít egy drogmentes élet kialakítására. A szakemberek elköteleződése a probléma mellett, és altruista mivoltuk hozzájárult ahhoz, hogy ezek az intézmények létre tudjanak jönni, és a mai napig azt a szemléletet tudják közvetíteni, amit akkor saját ötleteik, illetve külföldi terápiás modellek adaptációjaként megszilárdítottak. Az elindulás nehéz volt, de a társak támogatása, a nyertes pályázatok, és az 1990-es évek végére elért kettős finanszírozás mind bizonyították, hogy szükség van ilyen jellegű intézmények létrehozására és működtetésére. Ezzel szemben a vizsgált állami fenntartású rehabilitációs intézmény élén lévő személyek működése erősen átpolitizált volt, ami azt eredményezte, hogy ez az intézmény más állami intézményekkel együtt a korszak végére kiüresedett, elvesztette korábbi funkcióit.

A dolgozatban bemutatott elemeken túl további lehetséges kutatásként érdemes lenne megvizsgálni azt, hogy ma ezen (egyházi, állami, civil) intézmények milyen hatékonysággal végzik a szerhasználók rehabilitációját, milyen szerhasz-

⁷⁶ ROSTA 2007.

nálati mintázatokkal találkoznak, és ezek mennyiben hasonlítanak az akkoriakhoz (hozzáférés, ár, tehetetlenség) és természetesen ezzel összefüggésben a kriminalizáció kérdése sem elhanyagolható.

Rövidítések

- BABUS 1987 BABUS Endre: Válaszol egy kábítószer-szakértő: „Szakítani kellene a jelenlegi „járványügyi” törvénykezéssel”. *HVG*, 9. (1987):33. 62–63.
- BAJZÁTH–RÁCZ–TÓTH 2011 BAJZÁTH Sándor–RÁCZ József–Tóth Eszter Zsófia: Akik nyáron is fáznak. Kábítószerfogyasztás a szocialista Magyarországon. *Múlt-kor* (2011):4. 90–95.
- BARÁTH–GIRÁN–GYUROK–SZEMELYÁ CZ 1998 BARÁTH Árpád–GIRÁN János–GYUROK János–SZEMELYÁ CZ János: Ifjúság és a drog. Pécs, 1998.
- COHEN 2001 COHEN, Paul: Szubkulturális konfliktusok és külvárosi lakóhelyi közösségek. In: Szabálykövet(él)ők és bajkevertők. Bevezetés a devianciák szociológiájába. Szerk. RÁCZ József. Bp., 2001.
- CSÓREGH 1978 CSÓREGH Éva: Lakótelepi gyerekek. Bp. 1978.
- DEMETROVICS 2007 DEMETROVICS Zsolt: Az addiktológia alapfogalmai. In: Az addiktológia alapjai I. Szerk. DEMETROVICS Zsolt Bp., 2007.
- B. ERDŐS 2006 B. ERDŐS Márta: A nyelvben élő kapcsolat. Bp., 2006.
- ERDŐS 2015 ERDŐS Eszter: Zsibrik kezdetek. KIMMTA Zsibriki Drogrteriapiás Intézmény 25. Jubileumi rendezvény. Pécs, 2015. november 25.
- GÁTI 1986 GÁTI Júlia: Orvosi szemmel. *HVG* 8. (1986):36. 57.
- HORVÁTH 2004 HORVÁTH Sándor: Huligánok, jampecek, galerik. In.: „Hatvanas évek Magyarországon”. Szerk. RAINER M. János. Bp., 2004. 408–423.
- HORVÁTH 2008 Mindennapok Rákosi és Kádár korában. Szerk. HORVÁTH Sándor. Bp., 2008.
- HORVÁTH 2009 HORVÁTH Sándor: Kádár gyermeki. Ifjúsági lázadás a hatvanas években. Bp., 2009.
- KASSAI 2015 KASSAI Szilvia: Tapasztalati szakértők, mint kortárs segítők a szenvedélybeteg kezelésben. Bp., 2015.
- KÉRDŐ 2008 KÉRDŐ Andrea: A tartalomelemzés elméleti és gyakorlati alkalmazása. Szakdolgozat. Bp., 2008.
- KŐRŐS 1985 KŐRŐS László: Heroin. Halálos mámor. *Magyar Ifjúság* 29. (1985):46. 18–19.

- KÖVES–NÉMETH 1974 KÖVES Imre – NÉMETH Attila: Egy kábítószer hatású gyógyszer szedésével összefüggő haláleset vizsgálata. *Belügyi Szemle* 12. (1974):11. 97–99.
- MATZA 2001 MATZA, David: A normasértő elköteleződés természetéről. In: Szabálykövet(él)ők és bajkeverők. Bevezetés a devianciák szociológiájába. Szerk. RÁCZ József. Bp., 2001.
- RÁCZ 1988 RÁCZ József: A drogfogyasztó magatartás. Bp., 1988.
- RÁCZ 1998 RÁCZ József: Ifjúsági (szub)kultúrák, intézmények, devianciák. Bp., 1998.
- ROSTA 2007 ROSTA Andrea: A deviáns viselkedés szociológiája. Bp.–Piliscsaba, 2007.
- SZŐNYEI 2005 SZŐNYEI Tamás: Nyilván tartottak. Tihany, 2005.
- VALUCH 2006 VALUCH Tibor: Hétköznapi élet Kádár János korában. Bp., 2006. 150–151.
- VICSEK–VITÉZY 1989 VICSEK Ferenc – VITÉZY László: Úgy érezte, szabadon él. Egy film és ami kimaradt belőle. Bp., 1989.

Interneten megjelent források jegyzéke

- BAJZÁTH–RÁCZ–TÓTH 2011 BAJZÁTH Sándor–RÁCZ József–TÓTH Eszter Zsófia: Kábítószer a szocializmusban. (http://www.mult-kor.hu/20111119_kabitoszerfogyasztas_a_szocialista_idoszakban; utolsó megnyitás: 2016. május15.)
- BAJZÁTH–TÓTH 2011 BAJZÁTH Sándor–TÓTH Eszter: Szombat este harapunk? Kábítószerfogyasztás a szocialista időkben. (<http://eletmod.transindex.ro/?cikk=14983>; utolsó megnyitás: 2016. május 15.)
- KÁBITÓSZER A KÁDÁR RENDSZERBEN Kábítószer a Kádár rendszerben. Múlt-kor történelmi magazin. 2011. december 8. (http://szeszilvi.blog.hu/2011/12/27/kabitoszerek_a_kadar_korban; utolsó megnyitás: 2016. április 25.)
- KOCSIS 2010 KOCSIS Piroska: A rendszerváltozás hatása a kábítószerfogyasztásra. (http://archivnet.hu/hetkoznapok/a_rendszervaltozas_hatasa_a_kabitoszerfogyasztasra.html; utolsó megnyitás: 2016. augusztus 2.)
- LEO AMICI 2011 LEO Amici 20 év Addiktológiai Alapítvány. ([http://www.leoamici.hu/sites/default/files/Jubileumi_kiadvany_\(20%20ev\)1991-2011\(Leo_Amici_2002_Alapitvany\).pdf](http://www.leoamici.hu/sites/default/files/Jubileumi_kiadvany_(20%20ev)1991-2011(Leo_Amici_2002_Alapitvany).pdf); utolsó megnyitás: 2016. szeptember 2.)

- SZEGŐ 2012 SZEGŐ Iván Miklós: A boldog szocialista embernek nem kellett a drog. (<http://www.origo.hu/tudomany/tortenelem/20121121-drogpolitika-a-kadarkorban-a-szocialista-embernek-nincs-szuksege-kabitoszerre-mert.html>; utolsó megnyitás: 2016. május 20.)
- TÓTH 2010 TÓTH Eszter Zsófia: Fialatok és a kábítószer az 1970-es évek Budapestjén. (http://www.archivnet.hu/hetkoznapok/fialatok_es_a_kabito-szer_az_1970es_evek_budapestjen.html; utolsó megnyitás: 2016. május 20.)
- TÓTH 2011 TÓTH Eszter Zsófia: Exnarkós körök beszélgetnek. (<http://www.forrasfolyoirat.hu/1107/toth.pdf>; utolsó megnyitás: 2016. augusztus 2.)
- TÓTH 2004 TÓTH Kinga Dóra: Magyarországi és angliai kiemelkedett cigányok identitástípusainak összehasonlító elemzése. (http://phd.lib.uni-corvinus.hu/99/1/toth_kinga.pdf; utolsó megnyitás: 2016. szeptember 15.)

Felhasznált jogszabályok jegyzéke:

1978. ÉVI IV. TÖRVÉNY 1978. évi IV. törvény.
(<http://www.1000ev.hu/index.php?a=3¶m=8525>; utolsó megnyitás: 2016. szeptember 10.)

Simor Kamilla

Variációk egy témára

Az adatbázis alapú hálózatos narratíva Tom Tykwer filmjeiben

Variations on a Theme – The Database-based Networked Narrative
in the films of Tom Tykwer

In my research, I analyze Tom Tykwer's three movies within the boundaries of narrative complexity's theories. Among others I focus on the following subjects: on database-logic or database-narrative, mind-game film, forking path plots, digital morphing and modular narratives. Taking these theories into consideration, I analyse the structure of parallel realities which were made by the diegesis of the movies. Do these pieces connect or do they function as separate parts independent from each other? How blurry is the line between the realities within movies? All the three movies are based on the game of variation and combination: in my research, the following subjects are the most important: characters and their functions, elements of the plot, different timelines, different methods of the act of narration and function of its shifting.

Bevezetés

Tanulmányomban a narratív komplexitás elméleti keretein belül foglalkozom Tom Tykwer *Téli alvók* (1997), *A lé meg a Lola* (1998) és *Felhőatlasz* (2012) című filmjeivel. A filmek szerkezeti felépítését az adatbázis-logika vagy adatbázis-narratíva elméleteihez kötődő variáció és kombináció rendezőelvének keresztül vizsgálom: hogyan kapcsolódnak egymáshoz a mikrotörténetek, mi jellemzi a szereplők és azok funkcióinak variabilitását. Az alkotások struktúrája a parallel világok köré szerveződik, amelyek hipotézisem szerint egyetlen algoritmus különböző alternatívái: elemzésemben többek között azt vizsgálom, hogy a szerkezeti felépítésük során milyen különböző elemek kerülnek kiválasztásra és kombinálásra, és mi motiválja e szegmensek kapcsolódását.

A narratív komplexitás határai még igen képlékenyek a filmtudományon belül, az erről szóló elméletek még nem rendelkeznek egységes fogalmi rendszerrel. A főként az 1990-es évek közepétől megjelenő kronologikus-kauzális logikát

más-más módon megvalósító alkotások változatos elbeszélői fogásokkal élnek, szűzségük váratlan fordulatokkal tarkított, időkezelésük eltér a klasszikus elbeszélési módtól. Az elbeszélő idő és az elbeszélés idejének variációi mentén szerveződnek, ezáltal egyrészt többszörössé, másrészt töredezetté válnak. A klasszikus elbeszélésmóddhoz képest a komplex filmek hálózatos narratívára épülnek, több cselekményszálal működtetnek, amelyek néha összefutnak, átfedésbe kerülnek. A filmek a kontinuitás és az egység megszakítására, összezavarására törekuszenek, időfelbontásos szerkezetük mellett a tér is fragmentálttá válik.¹ E „puzzle filmek” (az elnevezés David Bordwelltől származik)² elméleti hátterét különböző irányból megközelítő teóriákkal találkozhatunk, többek között az elmejátékfilmek, a moduláris narratívák, a különböző adatbázis-elméletek és az elágazó ösvényű alkotások mentén.³

Adatbázis-logika vagy adatbázis-narratíva?

Az adatbázis-logika vagy adatbázis-narratíva alapja a szelekció és a kombináció, ez azonban nem a narratíván komplex alkotások újdonsága: a legtöbb film struktúrájának ez a rendezőelve. Meglátásom szerint az összetett filmek nóvum jellege (a korábbi összetett filmekhez képest) egyrészt a fokozott cselekményközpontúság, másrészt az, hogy sok kisebb történetből épülnek fel: ezek megsokszorozódott mennyisége jelenti főként a filmnyelvi újdonságot. Kisebbségi cselekmény-darabok ezek, amelyek szelekciója és kombinációja révén létrejöhet a film elbeszélésének egésze. Ahhoz, hogy a válogatás és kiválasztás megtörténjen, kohéziós erőre van szükség, amely mentén a történet szegmensei közös pontra fűzhetők fel. Tehát annak ellenére, hogy a szűzség és a fabula megsokszorozódott, mégsem különálló, izolált elbeszéléstörédekekről van szó: fragmentáltságuk ellenére képesek egyetlen egészet alkotni.

Az adatbázis fogalmának alkalmazhatósága a humán tudományok területén sokat vitatott problémakör, a kérdést számos teoretikus különböző szempontból közelítette meg. Úgy gondolom, a mozgóképek esetében csak akkor beszélhetünk adatbázis alapú filmekről, ha azok az ok-okozatosságot, a narratívonalvezetést nélkülözik. Az adatbázis fogalmát a későbbiekben és a Tykwer-filmek elemzése során olyan rendezetlen, relációk nélküli halmaznak tekintem, amelyből majd csak a szelekció és a kombináció által kiválasztott elemek a jelentőségesebbek, s ezek a történetelemek alkotják a narratívát. Vagyis inkább a létrejövő narratíva mentén szerveződnek már, amely így egyáltalán nincs összefüggésben

¹ VARGA 2012.

² BORDWELL 2006.

³ Bővebben l. BUCKLAND 2009.

az adatbázissal, sőt a szervezetlenség és a szervezethez adódóan ellent is mondanak egymásnak, tehát nem kezelhetők egy elméleti keretben.

Az adatbázis filmelméleten belüli tárgyalása egyértelműen az új média hatása. A problémakörhöz ezért szorosan kapcsolódik a számítógépes játékok szerkezete és a narratív filmek struktúrájának összehasonlítása. Egyes kortárs komplex filmek imitálják a videojátékok felépítését, ezért is válik az algoritmus (amely általában a játék céljaként manifesztálódik) fontos tényezővé ebben az esetben. Nem rendezetlen adatbázisból kiválogatott elemekként kéne a történeti darabokra tekinteni, hanem – amint már említettem – kohéziós, összetartó erő által szerveződő egységekre. Éppen ezért úgy vélem, ez a szervező dinamika az algoritmus, mely befolyásolja a különböző szegmensek elrendeződését. Az általam vizsgált filmekben több párhuzamos világ működik, melyek így elemzésem szerint egyetlen algoritmus, vagyis az alapvető szervezői erő különböző alternatívái. A parallel síkok cselekményei azért térnek el – néhol jelentősen – egymástól, mert felépítésük során különféle elemek kerültek kiválasztásra, kombinálásra, így a komplex narratív filmek esetében inkább az algoritmust tartanám jelentősebbnek az adatbázis rendezetlen halmazával szemben.

Ebből a szempontból Marsha Kinder elmélete nem szorosan kapcsolódik a komplex narratív filmek problémaköréhez, hiszen ő abból az állításból indul ki, miszerint minden film adatbázis-alapú. Az adatbázist csupán halmazként, a lehetőségek tárházaként értelmezi, amelyből a szelekció és a kombináció (karakterek, képek, hangok, események válogatása) által generálódik egy történetet.⁴ A többi teoretikus elméletétől azért is különbözhet Kinder tanulmánya, mert nem jellemzi mélyrehatóan az adatbázist és a benne elhelyezkedő elemek egymáshoz való viszonyát. Egyszerűen adatbázis-narratíváknak nevezi ezt a struktúrát: az adatbázist és a narratívát két egymással megférő, sőt együttműködő kategóriának tekinti. Az álom narrativizáláshoz hasonlítja ezt a folyamatot, mely szerint agyunk álmainkban rengeteg, véletlenszerűen előállított idegi jellel bombáz minket, s képzeletünk belső adatbázisa virtuálisan mindent tárol, amit eddig tapasztaltunk. Ébredéskor viszont agyunk szelektál az impulzusok között, és a kiválogatott hatások, ingerek variációja alapján narrativizáljuk álmainkat.⁵ A szereplők kiválasztása, tulajdonságokkal való felruházása és a számítógépes játékok avatar kijelölése között párhuzamot von, utóbbit a szerepek és a színészek kombinációjaként írja le: a karakterek nincsenek a 3D-s színészekkel egyesülve, nem individuumként működnek, hanem a színészek döntései által determináltak.⁶

Ennek mentén elemzi Kinder Buñuel filmjeit, s rámutat arra, hogy ezen alkotások szerkezete miben különbözik a klasszikus struktúrához képest. „Buñuel

⁴ KINDER 2002.

⁵ Uo.

⁶ Uo.

[...] leleplezi az adatbázisokat, amelyek a cselekmény alapját alkotják. Kivetíti a paradigmáját a szintagmatikus síkra [...]. Ahelyett, hogy egy alternatívát szelektálna mindegyik adatbázisból és utána kombinálná őket azért, hogy egy konvencionális, lineáris narratívát hozzon létre, Buñuel hajlamos arra, hogy felfűzzön számos alternatívát egyetlen paradigmából.”⁷⁷ (Pl.: megszakított vacsorák és álmok széles skálája *A burzsoázia diszkrét bájában*.) Kinder tehát az adatbázist a paradigma szinonimájaként használja, a kiválasztott elemeket pedig szintagmaként jellemzi. Főként az elemek felcserélhetősége miatt választhatta ezeket a terminusokat, azonban meglátásom szerint a paradigma tág jelentéskörével nehezen lehet rokonítani (sőt azonosítani) egy olyan, a lehetőségekhez képest leszűkített kategóriát, mint az adatbázis.

Ezzel szemben Lev Manovich az adatbázis-logika felől közelíti a témához: bizonyos filmek szerkezete az adatbázis jelenségéhez hasonlítható, amely a leg-
elemibb értelmében gyűjteményként értelmezhető. A weben ez a gyűjtemény képek, szövegek, linkek stb. végtelen tárolója, az Interneten azonban fontos szerephez jut, mert egy-egy fájl megnyitásával szinte korlátlanul bővíthető. Egyfajta labirintusként értelmezi a jelenséget, melynek útvesztője folyamatosan növekszik, és szinte lehetetlen rátalálni az eredeti forrásra. Manovich – Kinderrel ellentétben – nem a mozgókép, hanem az újmédia interaktív felületei, a webes és a digitális művészet felől közelíti meg a problémakört. Szintén szinonimaként használja a „paradigma” és az „adatbázis”, valamint a „kiválasztott elemek” és a „szintagma” szavakat. A két teoretikus adatbázis-fogalma azonban merőben eltér egymástól, így a két fogalom azonosítása nem következetes már csak azért sem, mert Kinder a narratológia, Manovich pedig az újmédia felől vizsgálja. Míg Manovich általános, relációk nélküli rendezetlen adathalmazként, információ-bekebelezőként tekint az adatbázisra, addig Kinder értelmezésében az adatbázis csupán egy halmaz, mely elemeinek kapcsolatát a teoretikus nem jellemzi.

A két paradigma-értelmezés azért sem rokonítható, mert míg Kinder adatbázis-alapú narratívákról ír, addig Manovich szerint „az adatbázis mint kulturális forma, adatok listájaként képviseli a világot, ugyanakkor elutasítja e lista rendezését. Ezzel szemben a narratíva ok és okozat szerint rendszerezi a látszólag rendezetlen dolgokat (eseményeket). Következésképpen az adatbázis és a narratíva egymás természetes ellenfelei.”⁷⁸ Manovich egyrészt tagadja az adatbázis és a narratíva egyidejű érvényesülését, másrészt viszont fenntartja a kettő közötti, korunkban kialakult versengő kapcsolatot, amely így különböző hibrid műfajok létrehozásáért felelős.

Manovich-hoz hasonlóan Dragon Zoltán is amellet érvel, hogy az újmédia hatásai egyre nyilvánvalóbbak a filmművészet területén is, ebből következően

⁷⁷ Uo.

⁷⁸ MANOVICH 2009.

az adatbázis-logika kezdi egyre több platformon átvenni az irányítást. Dragon egyrészt a CGI⁹ elterjedésével érvel a filmkészítésben, másrészt azzal, hogy egyre több mozgóképes alkotás struktúrája kezdi imitálni a számítógépes játékok szerkezeti felépítését. Ez szerinte azt jelenti, hogy egyes filmek igyekeznek elhagyni a klasszikus filmes elbeszélésmódot, és az adatbázis-logikát követik.¹⁰ Ahhoz azonban, hogy a narratív filmeket adatbázis-alapúakként értelmezzük, olyan adatbázisra lenne szükség, amely nem a Manovich-féle rendezetlen halmaz, hanem egy logikusan felépített egység, amelyből az elemeket szelektálni lehet. Dragon így megalkot egy, a manovichi paradigmától eltérő adatbázis-fogalmat, amely mögött egy szervezettségen és az elemek közti reláción alapuló logika húzódik meg. Azt vizsgálja, hogy a számítógépes játékok struktúrája mennyire hatja át a kortárs mozifilmek világát, mégis az ő adatbázis-értelmezése az okozatiság, a követhető logika révén inkább Marsha Kinder paradigma-felfogásához áll közelebb.

Az újmédia kapcsán szinte mindegyik teoretikus foglalkozik a film és a számítógépes játékok, a narratíva és a videojátékok problémakörével is. Sággy és Dragon vitájának egyik sarkalatos pontja az, hogy beszélhetünk-e adatbázison belüli algoritmusról, értelmezhető-e narratívaként az algoritmus. (Manovich egyébként az algoritmust olyan tényezőként értelmezi, amelyet a felhasználó a játék céljaként él meg. Ez az elérendő cél az, ami miatt történetként, narratívaként éli meg a játékos a folyamatot. Manovich értelmezésében ezért zárja ki egymást a videojáték-logika és az adatbázis.)¹¹ Dragon e kettőt olyannyira összetartozónak tartja, hogy az algoritmus adatbázis nélküli vagy az adatbázis algoritmus nélküli értelmezését el is veti.¹² Úgy vélem, állítása mentén nem lehetne elemezni az olyan filmek szerkezetét, amelyek többszörösen összetett, parallel világokból állnak. Míg Dragon az algoritmust csak a narratíva egyik szervezőelemének tekintí – annak ellenére, hogy az adatbázist rendszerezettnek, követhető felépítésűnek tartja, az algoritmust pedig az elemek irányítójának – addig Sággy éppen a narratívával rokonítja, ezért leválasztja a rendezetlen adatbázisról.¹³ A kettejük közti ellentmondás főként abban ragadható meg, hogy míg Dragon a számítógépes játékokat is adatbázis-alapúnak tekintí, addig Sággy meggyőzően érvel a különválasztás mellett. Szerinte egy játékos sosem tapasztalhatja meg egyszerre a nyers és rendezetlen adatbázist, hiszen akkor élvezhetetlen és valószínűleg érthetetlen közegben mozogna. Sokkal inkább arról van szó, hogy a játékos egy algoritmust követ, amely mentén szerveződnek a szelektált adatbázis-elemek, s

⁹ Computer generated images.

¹⁰ DRAGON 2009.

¹¹ MANOVICH 2009.

¹² DRAGON 2011.

¹³ SÁGGY 2011.

ezáltal képes a játékos narratívaként megtapasztalni a játékot.¹⁴ Úgy vélem, az ő érvelése azért is alkalmazható a narratíván komplex filmekre, mert többszörösen összetett algoritmusokról, algoritmus-alternatívákról beszél, olyan narratívákról elsősorban a számítógépekre, később bizonyos filmekre vonatkoztatva – amelyek interaktívak: „nem »statikus« elbeszélések, vagyis számtalan narratív útvonalat, algoritmust kínálnak fel a játékosnak, melyekből ő (ügyességének, aktivitásának megfelelően) aktuálisan csupán egyet realizál.”¹⁵ Érvelésével azért is értek egyet, mert a narratíván komplex filmek parallel világainak szerkezete is hasonlóan épül fel: egyszerre mindig egyet realizál a néző (csakúgy, mint a játékos), ezek azonban a narratív változatok, az algoritmusok szinte a végtelenségig variálhatók. (Többek között ezen állításra alapozom tanulmányom egy későbbi fejezetében *A lé meg a Lola* és a számítógépes játék struktúrájának imitációjával kapcsolatos hipotézisemet.)

A továbbiakban a filmeket elemzésük során a többféle adatbázis-narratíva, illetve adatbázis-logika fogalmak közös jellemzője, a szelekció és kombináció felől közelítem meg: elkerülve az általánosítást (miszerint minden narratíva alapja a kiválasztás és variáció) igyekszem megvizsgálni azt, hogy milyen újdonságot hoztak/hoznak a narratíván komplex filmek e téren.

„Variációk egy témára” – a narratív kirakós darabjai

A három Tykwer-film szerkezeti felépítése markánsan különbözik egymástól, ám az adatbázis-logika vagy adatbázis-narratíva elméleteihez kötődő variáció és kombináció rendezőelvén keresztül mégis csoportosíthatóak: mindegyik filmben meghatározó az algoritmus, mint szervező erő, s a különböző történeti szegmensek ennek mentén kapcsolódnak egymáshoz a fabula egészében.

A *Felhőatlasz* a különböző korok, társadalmi rétegek sajátosságait vonultatja fel, amely a történelmi időt és az emlékezetet eszmetörténeti, szellemtörténeti, vallástörténeti, filozófiai értelemben kapcsolja össze. A film hat különböző történelmi időben játszódó történetet illeszt egymás mellé: 1849 – Csendes-óceáni szigetek, 1936 – Cambridge, 1973 – San Fransisco, 2012 – London, 2144 – Neo-Szöül és 106 tétel a Bukás után – a Nagy Sziget. Ezek tulajdonképpen „mikro-elbeszélések”. Ez a Robert Frobisky által komponált szextett, a hat világmorzsza együtt alkotja a „kész művet”. A részletekben ugyanazok a színészek jelennek meg, ám mindegyik történetben más és más szereplőt alakítanak, valamint karakterük funkciója is megváltozik: a kombinatorika mentén szinte végtelenségig lehetne variálni az egy főre jutó szerepek, illetve azok funkcióinak számát. Mind a hat tör-

¹⁴ Uo.

¹⁵ Uo.

ténet a harmónia és diszharmónia kettősén (harmónia, diszharmónia, a harmónia visszavonása, a diszharmónia visszavonása, harmónia)¹⁶ alapul: a főszereplő bajba kerül, egy megmentő siet segítségére, akivel megpróbálnak a veszélyen felülemelkedni, és ez vagy happy enddel zárul vagy tragikus kimenetelű lesz.

A színészek és az általuk megformált karakterek kapcsolata igen összetett, hiszen egy adott történetben mindegyik szereplő más-más proppi szerepkört képvisel, de a különböző világokban a színészek már – az előzőekhez képest – teljesen más karaktert alakítanak. A csendes-óceáni gonosz, Dr. Henry Goose a Propp-féle szereplők közül ellenségként, károkozóként jelenik meg. Ugyanez a szereplő a Nagy Szigeten már hősként küzd meg a kannibálokkal, és segítőtársként áll Meronym mellett a megpróbáltatásokban, a baj elhárításában, annak megszüntetésénél.¹⁷ Míg a nő ebben az utópikus világban szintén segítőtársa Zachrynak, San Fransiscoban hős: egy bűnügyet felgöngyölítő nyomozóriporter. Neo-Szöulban Sonmi a hős (segítőtársa Hae Joo Chang), Cambridge-ben pedig Robert Frobisky, akinek először segítőtársává, majd egyben ellenségévé válik Vyvyan Ayris. Az utóbbit megformáló színész Timothy Cavendish szerepében tűnik fel a londoni történetben, hősként harcolva a megpróbáltatásokkal. A szerepkörök és a sokféle karaktert megformáló színészek kapcsolatát látszólag a véletlenszerűség és a kombinatorika irányítja: a lehetséges összeillesztéseknek szinte végtelen variációja hozható létre.

A szereplők, korszakok és földrészek variációi mellett mindegyik világ külön zsánerfilmként is működik: a hat történet kombinálása a különböző műfajokkal igen széleskörű: a csendes-óceáni a történelmi kalandfilmek, a cambridge-i rész a kosztümös filmeket idézi. A San Fransisco-i nyomozás a *film noir*, Timothy Cavendish humoros kalandja pedig a komédia felé közelít. A neo-szöuli történések a sci-fiként jelennek meg, a Nagy Sziget eseményei pedig a disztópia műfajában.

A narráció aktusa is sokrétű: Ewig naplót ír, Frobisky levelet, Sonmi szóban emlékszik vissza, Cavendish könyvet ír saját életéről: a történetek pedig Zachry tűz melletti meséjébe illeszkedik bele. Így a részek anti-kronologikusak: nem a szóbeliségtől haladunk az írásbeliségig, hanem fordítva, az írásbeliségtől jutunk el a szóbeliségig. A narráció aktusai hatással vannak egymásra: a film parallel világainak mivoltát a hat szegmens közti kapcsolata teremti meg. Minden korszak utal egy másikra: Ewig naplóját Robert olvassa, Robert és Rufus levelezését Luisa Rey, a nő nyomozásáról készült kéziratot Timothy tanulmányozza, Cavendish ön-életrajzi könyvéből készült filmet nézik a Sonmi-féle klónok, valamint Zachry-ék is ismernek részleteket Sonmi elbeszéléséből. Így válnak az egyes világok határai képlékennyé: lehetőség van bizonyos értelemben a történetek közti átjárásra, egyik korszak szegmense a másikban is megjelenhet újabb jelentésréteggel felruházva.

¹⁶ TODOROV 2002.

¹⁷ PROPP 1999.

A széttartó struktúra ellenére a hat részletet összekötő algoritmus nyilvánvaló: légy szabad, bármi áron! A szabadság, a szabadságért való küzdelem elég didaktikusan jelenik meg mindegyik korszakban: Ewig a rabszolgák felszabadításáért, Frobisky saját művészi és homoszexuális kapcsolata létjogosultságáért, Luisa Rey az igazság nyilvánosságára hozataláért, Cavendish a spártai szigorral működtetett öregek otthonából való kijutásért, Sonmi pedig a klónok közül elmenekülve a rendszeren kívüli életéért küzd. A szabadság eszménye azonban nem tud kibontakozni ebben a filmben, megmarad pusztán a külsőségek szintjén: a szabad lét, mint elérendő cél jelenik meg, mely az ideológiai megközelítés hiányában közhelyessé válik.

A hasonlóan variációra és kombinációra épülő *Téli alvók* struktúrájában a szereplők, a szereplők által képviselt értékek, szerepkörök, valamint idősíkok keverése kerül előtérbe. A négy főszereplő négy különböző, funkcionális (és nem szimbolikus) színt hord nap mint nap: Laura zöldet (a föld és az élet), René feketét (a fény hiánya, a férfi emlékezetének kiesése), Rebecca pirosat (a vitalitás, a hullámzó kedélyállapot és a veszekedések), Marco kéket (a levegő színe: szabadesésének tere). A gyermek pedig, ki születésével magával hozza a fehéret is, az összes színt magába foglalja. Az antropomorfizált alapszínek képviselői egy festőpaletta részei: a kék és a piros alapszínek, a zöld másodlagos, a fekete pedig semleges, gyakran színnek sem tekintett. Noha nem egymás keverékei, mégis kölcsönhatásban vannak egymással, és leképezik viselőik egymáshoz való viszonyát: a kék és a piros hideg-meleg kontrasztban állnak, míg a fekete (René esetében sokszor barna) és a zöld harmonizálnak egymással. Így válik a konfliktuson alapuló narratív logika a filmi elbeszélés egyik mozgatórugójává, dramaturgiai elvévé.

A szereplők a színek mellett különböző idősíkokat is képviselnek. Rebecca a totális és teljes jelen: a nő vagy téli álmot alszik vagy unatkozik, holt időben létezik, Laura pedig a múlt képviselője, a múlt terheit hordozza magával: egy traumatikus élmény okozhatja rosszulléteit. Gondterhelten, titkokkal érkezik a házba, melyeket elfojt, nem hoz felszínre. Hajának levágása új fejezetet hoz életébe: megszabadul a múlt egy darabjától, ezután már, nincsenek emlékezetkiesései, személyisége megváltozik. Marco és Rebecca egy időben él: a pár vagy együtt alszik vagy csak némán ülnek a televízió előtt. René átjáró a múlt és a jelen között rövidtávú memóriakiesései miatt: jelenné alakítja a múltat azzal, hogy emlékezésre, az emlékek pótlására használja fel. Laurával közös gyermekük azonban már a jövőt képviseli, születése magával hozza az „új időt, időszámítást”.

A négy szereplő mikro-története keresztezi egymást: világaik azáltal válnak egymás számára átjárhatókká, hogy olyan emberek képviselik őket, akik kapcsolatban, folyamatos kölcsönhatásban állnak egymással az interakciók, diskurzusok révén. A történetek a régi házban futnak össze azáltal, hogy a szereplők beköltöznek, élettel töltik meg, így válik ismét a jelen színterévé az épület. A film algoritmusáé René elméjére koncentrálna, a múltbéli események rekonstruá-

lása a cél. A férfi számára létfontosságú emlékezete, emlékeinek visszaszerzése, amelyhez vizuális és audiális anyagokat gyűjt: így alkotja meg mesterségesen ideiglenes memóriáját.

„A játék emlékezik...”¹⁸

A lé meg a Lola tapasztalati és tanulási mechanizmusa

A lé meg a Lola három rövidebb „mikro-történetre” bomlik, s mindegyik rész ugyanazon a szituáción alapszik (Lola elindul, hogy összeszedje a szükséges pénzmennyiséget). Ezeket egyértelmű algoritmus kapcsolja össze: szerezz meg százezer márkát 20 perc alatt! Az alábbiakban az adatbázis-elméletekhez¹⁹ szorosán kapcsolódó számítógépes logika- és az újmédia-hatásokkal összefüggésben úgy elemzem a film strukturális felépítését, mint amely összefüggő és átjárható parallel világokból áll.

A különböző adatbázis-elméletekben előtérbe kerül a számítógépes játékok és a film kapcsolata, főként a narratíva és az algoritmus problémakörének kapcsán. *A lé meg a Lola* egyértelműen imitálja a videojátékok strukturáját, kérdéses azonban, hogy vajon a felszíni, formai tényezőkön túl kihat-e a videojátékok működési mechanizmusa a komplex filmek narratívájának felépítésére is? Lehetséges lenne, hogy a számítógépes játékok logikája kezd prioritást nyerni a film médiumában?

Már a „felszíni struktúra” megnevezés is problematikus. Ha az újmédia felőli jelentős hatások képesek befolyásolni a film formai strukturális szerveződését, akkor vajon nem veszi-e át a hatalmat vagy legalábbis nem érezteti-e jelentős hatásait a narratív logika felett is? Úgy vélem, a felszíni struktúra befolyásoltsága miatt a narratív szint sem marad érintetlen: noha nem teljesen veszi át a film a számítógépes logikát, egyes kortárs komplex filmek egyértelműen a videojátékok narratív építkezését mintázzák. Azok az összetett narrációjú filmek, amelyek több párhuzamos világot is működtetnek, tulajdonképpen a számítógépes játékok újra és újra végigjárható pályáinak logikája mentén szerveződnek. Ha a játéknak idő előtt vége van, a játékos visszatérhet a kiindulópontra, újabb lehetőséghez jut. *A lé meg a Lola* szerkezetét a videojátékok strukturája felől vizsgálva elsősorban arra reflektálok, hogy milyen hatással van kifejezetten e film narratív építkezésére a számítógépes logika.

Az újmédia objektumai nem egyedülállóak és fixek, hanem könnyen manipulálható, modifikálható és duplikálható elemek. Már Hollywood történetmesélé-

¹⁸ BIANCO 2004.

¹⁹ Bővebben l. SÁGHY Miklós és DRAGON Zoltán adatbázis-logikáról szóló vitáit az *Apertúra* 2009-es és 2011-es évfolyamaiban!

sére is nagy befolyással vannak, sok az olyan alkotás, melyek diegézise számos fragmentumra bomlik, ismétléseken, variációkon alapul, vagy pedig bemutatják egy esemény több lehetséges változatát.²⁰ A komplex filmekben ezek az események újra és újra lejátszódnak, így a szereplők egyrészt újraélhetik a történeteket (vagy éppen újra és újra meg kell halniuk),²¹ másrészt a legtöbb komplex filmben a tempó egyre inkább felgyorsul a sokadik lehetséges változat, párhuzamos világ keletkezésekor.²²

A lé meg a Lola az exozicijójában a játékra reflektál: „A labda kerek. A játék 90 percig tart. Ez egy tény. Minden más csak pusztá teória.”²³ E kijelentés nemcsak a filmet meghatározó „játékszabályokat” tartalmazza, hanem bevezet bizonyos ontológiai és episztemológiai kérdéseket is. („Kik vagyunk mi? Honnan jöttünk? Merre tartunk?”)

Miután a biztonsági őr tisztazza a játék szabályait, a focilabdát a magasba rúgja, a néző pedig – követve ennek pályagörbéjét – eltávolodik a kavargó tömegtől. A labda velünk együtt visszazuhan a földre, egyenesen az emberekből összerendeződő *Lola*-főcím „O” betűjébe, amely az órához hasonlóan elnyel minket. *Lola* ekkor bukkan fel animált rajzfilmes figuraként: a zuhanás, az elnyelés és az új alakban való megjelenés változása növeli a film dinamikáját. *Lola* körülbelül 20 perces körökben fut, ciklikusan tér vissza újra és újra a kiindulóponthoz. Mindegyik körnek különböző kimenetele lesz, annak ellenére, hogy ugyanazokkal az emberekkel, arcokkal találkozik. Mindhárom pálya számos virtuális jövőt tartogat (a sikert és a bukást is beleszámítva), viszont *Lola* pályáinak egyik legfőbb jellemzője, – annak ellenére, hogy többször is visszatérnek a kiindulóponthoz – az, hogy „a játék emlékezik”.²⁴

E gondolat alapján *emlékező procedúraként* szemlélhetjük a filmben *Lola* tanulási folyamatát. Warren Buckland szerint a videojáték élvezete elsősorban abból fakad, hogy a játékos megtanulja a játék során annak szabályait, majd irányítani is képes lesz, és el tud mélyedni annak világában, hajtja a hatalom elérésének vágya.²⁵ *A lé meg a Lola* főhősét játékosként látjuk, és nem olyan avatarként, akit a játékos irányít, a film nézője pedig passzív pozícióban helyezkedik el, a megfigyelő szerepét ölti fel, szemben a videojáték fokozottan aktív tevékenységet folytató felhasználójával. Ha *Lolára* játékosként tekintünk, el tudjuk helyezni a segítség-

²⁰ POULAKI 2014.

²¹ Pl.: *Forráskód* (Duncan Jones, 2011.); *Véletlen* (Krzysztof Kieślowski, 1987.)

²² BUCKLAND 2014.

²³ Ezzel elsősorban a német futballedző, Sepp Herberger mottójára utal: „After the game is before the game.” A fociedző taktikus tanácsa – még ha nem is szándékosan is – az intenzív temporalitást és visszacsatolást, valamint a játék és a mozdulat eggyé válását helyezi előtérbe. BIANCO 2004. 378.

²⁴ BIANCO 2004.

²⁵ FISKE 1989.

kérő aktusát is számítógépes környezetben: a nő segítségnyújtó avatart választ a film eleji körsvenk-jelenetben. Mentális szelekciója során azt választja, aki el tudja majd látni a pénzösszeggel az adott időkereten belül. (Hasonlóan történik a kiválasztás a film szereplőivel is a rohanó tömegeből.) Micheal Wedel szerint ennek a folyamatnak néhány pillanatképe erősen emlékeztet a videojátékok indító szintjére, amikor a játékos kiválasztja a menüből a különböző avatarok közül a saját fikciós alteregóját.²⁶ A filmbeli részletben a szelekció aktusa valóban hasonlít ehhez, a kettő közti párhuzam azonban tematikailag eltér: Lola nem önmaga alternatíváját választja ki, hanem olyat, aki segítségével lesz, úgymond kompenzálni tudja majd a nő pénzbeli hiányosságait. Ezzel szemben az avatar a számítógépes játékban egy felhasználót képvisel: egy személy két térben van jelen.

Manovich ezt „telepresence”-nek nevezi. A web elterjedésével a telepresence jelensége egyre inkább megszokottá válik: azáltal, hogy ma már közvetetten, távoli helyekről tudunk eszközöket irányítani, jelen lehetünk egy tőlünk fizikailag messze eső helyszínen is. (A „telepresence” tulajdonképpen lehetővé teszi a felhasználónak a valóság manipulálását a reprezentációs technológia által.) A web használata közben szintén átélhetjük a „telepresence” jelenségét: hyperlinkeket követve a felhasználó egyik szerverről a másikra „teleportálhat”. Tehát két különböző szituációról van szó: a jelenben lenni egy szintetikus számítógép alkotta környezetben és a jelenben lenni a valós, a virtuálishoz képest távoli, fizikailag meghatározható helyen.²⁷ Lola világában nem különül el ez a két tér, és ezek hiányában nem is jöhet létre köztük az a szintetikus kapcsolat, melyre Manovich utal: ebből a szempontból pedig a videojátékok avatar-választásának működési mechanizmusa nem érvényesül *A lé meg a Lola* diegézisén belül.²⁸

Warren Buckland olyan, a videojátékokra általánosan érvényesülő szabályokat alkot, amelyeket a komplex narratívájú produkciók is átvettek. *A lé meg a Lola* cselekményében az azonnali jutalmak és büntetések, az iram és sebesség, valamint a tettek, események folyamatos ismétlődésének törvénye uralkodik.²⁹

A videojátékokban általában a felhasználó bizonyos cselekedeteket folyamatosan ismét, ezek sorozatos ismétlések köré szerveződnek. A játékpontok felhalmozása, valamint a játékszabályok megtanulásának, majd ebből adódó

²⁶ WEDEL 2009.

²⁷ MANOVICH 2001.

²⁸ Lola vagy az általa kiválasztott segítőtárs nem értelmezhető abban az értelemben avatarként, mint a *Mátrix*ban Neo vagy a *Forráskód*ban Colte képmása. A két említett példában a szereplők egy gépezetbe helyezkedve képesek arra, hogy egy másik alternatív világban jelenjenek meg, s a gépezetből irányítsák saját hasonmásukat.

²⁹ Warren Buckland: *Source Code's Video Game Logic* című tanulmányában körvonalaz néhány olyan általános struktúrát, amelyek mentén megalkothatók ezek a szabályok. A szervezőelemek közé sorolja többek között az interaktivitás, a kalandok összetett szintjei, a téridő-görbület, elhajlás, varázslatos átalakulások, álcák eszközeit. BUCKLAND 2014. 187.

uralásának lehetősége is ilyen, hiszen, ha a felhasználók egyszer már megtanultak a szabályok alapján bizonyos készségeket, már új helyzetben is alkalmazni tudják és akarják azokat.³⁰ Ezáltal jobban odafigyelnek, hogy az újonnan megszerzett kompetenciáikat a játékban finomítsák: tesztelik őket egy hasonló, de már bonyolultabb környezetben.³¹ Lola tanulási folyamata is hasonlóan zajlik. A nő információszerzése nem egészen olyan gördülékeny, mint a hagyományos értelemben vett felhasználóé. Habár Bordwell érvelésének alapja pontosan a nő tudásának rögzülése,³² mégis úgy tűnik, mintha Lola szelektálna az emlékei között, és csak néhány – gyakran még nem is a legfontosabb – információkat tárolná el. (Leginkább szembetűnő, hogy minden egyes alkalommal apjához fut segítségért, holott ő már a legelső alkalommal sem segített neki.)

Ha azonban Lola három körét a – hiányosságaitól eltekintve – egy többé-kevésbé sikeres tanulási menetként nézzük, akkor ezt a folyamatot hasonlíthatjuk a videojátékokhoz kapcsolódó tapasztalási módok különböző szakaszaihoz. „Az első játék tapasztalási folyamata a szokatlanság élményével jellemezhető; a világ új és különleges, kihívással és rejtéllyel terhes. A mind többször játszott játék világa egyre inkább ismerőssé válik. [...] A virtuális világ bejósolhatóvá válik [...] az ismétlés esztétikája az alábbi sorrenden alapul: elsőként szokatlanság és kihívás, majd alapos ismeret, végül automatizmus.”³³ Lolának ismerőssé válik a cselekmény közege, attól függetlenül, hogy tudása néhány ponton hiányos marad, a folyamatos, már-már „megszokott”, örült tempójú rohanása pedig automatizmusként is felfogható.

A játékosnak a pontgyűjtés visszajelzés: a játék megjutalmazza a felhasználót azzal a tudattal, hogy a kompetenciái egyre jobbak, fejlődnek, így folytathatja a játékot. Hasonló módon a pontok/életek elvesztése is azonnali büntetést von maga után: a játékos elhibázta annak lehetőségét, hogy a szabályok teljes birtokában legyen, uralkodhasson. Az ismételt büntetések vezetnek el a játékos avatarjának idő előtti halálához és a játék korai végéhez, vagy a visszaugráshoz az elejére.³⁴ Lola –sikertelen pályái után járó – büntetései nyilvánvalók, hiszen az első és második kör is tragédiával végződik, de nemcsak Lola, hanem Manni halálakor is újrameződik az adott pálya.³⁵ Ez a mozzanat ellentmond a számítógépes játék

³⁰ LUPPA 1998.

³¹ Uo.

³² BORDWELL 2006.

³³ GRODAL 2008.

³⁴ LUPPA 1998.

³⁵ Buckland a *Forráskód* (2012) című filmet közelíti meg a videojáték szerkezete felől, ahol a büntetés és jutalmazás aktusa sokkal egyértelműbb, mint *A lé meg a Lola* esetében. A főszereplő saját hibájából hal többszörös halált, és kezdi újra a nyolc perces „játékot” ugyanonnan. Csupán saját hibái miatt kell kilépnie a játékból, más halála (noha a vonaton vele együtt mindenki meghal) nem befolyásolja a játék menetét.

struktúrájának, ahol általában akkor kezdődik újra a pálya, ha az avatar meghal. A filmben azonban Lola a játékos pozíciójában helyezkedik el, és nemcsak a saját halála után kerül vissza ismét eredeti kiindulópontjára, hanem a hozzá közelálló társa meggyilkolásakor is: a halál aktusának megközelítése – a számítógépes játékoktól egyébként idegen módon – az érzelmi oldal felől történik.

Nicholas Luppá összefüggésbe hozza a sebesség és a felhasználó játék feletti kontrollérzetet.³⁶ A játékosnak fontos, hogy ne csak birtokában legyen a szabályoknak, hanem azok tudatában uralkodó pozícióba is kerülhessen: kontrollálni tudja a kibertérben vele történeteket, kivédje a másoktól érkező támadásokat és ő kerekedjen felül a különböző megmérettetésekben.³⁷ Lola nem kerül szembe kifejezetten ellenséges erővel, de az idő ellene dolgozik: a főszereplő a határidővel szemben akar győzelmet aratni, célja felülkerekedni az időn mint kényszerítő tényezően.

Luppá másik nagyobb kategóriája a sebesség/iram, amely a videojátékban az egyes szintek újrajátszásakor egyre jobban felgyorsul. Ez elsősorban a felhasználó érdeme: mivel egyre több készséget, szabályt sajátít el, egyre könnyebben veszi az akadályokat, sebesebb iramban tud a pályákon haladni. Lola ismétlődő köreiben a ritmus fokozódik, az állandó ütemet szolgáltató techno zene felerősíti az iramot, és a film immerzív jellege bevonja a nézői pozícióban elhelyezkedő alanyt a filmi világba. Éppen ezért a nő futása, a felfokozott zenei aláfestés, a felgyorsuló szívdobbanások és a hangos, ziháló lélegzetvételek mind mind a beéledés élményét szolgálják.

Az iram felgyorsítása mintha egyenesen arányos lenne azzal, hogy Lola egyre kétségbeesettebben próbálja megszerezni a pénzt. Ebből a szempontból a 20 perces határidő nagy feszültségszintet jelent: az első körben még hagyja magát kirúgatni apja irodájából és bolti lopásba keveredik. A második körben már nemcsak egy idegen, hanem apja fejéhez is pisztolyt szorít, s egy szupermarket megfenyegetésétől eljut egy egész bank kirablásáig. A harmadik körben – talán az előzők sikertelensége miatt – már lemond az ésszerű megoldásokról, és a szerencsére bízta magát a kaszinóban. Lola olyan hatalomra akar szert tenni, ami neki (embernek) nem adatik meg: az idő legyőzését kísérli meg. Ebből a szempontból a nő próbálkozása a felhasználók szabályok feletti uralmának vágyához hasonlítható. Így a lány szerencsejáték alatti sikertelensége, fokozva az előző körök kudarcai miatt érzett csalódásával tehetetlenségére utalhat, amely néha tudatosává válik, és cselekvésének irracionális dimenziói tárulnak fel.³⁸

³⁶ LUPPÁ 1998.

³⁷ Uo.

³⁸ David Bordwell a sikítást egyértelműen Lola tanulási mechanizmusának tulajdonítja (BORDWELL, David: *Film-jövők*. Ford. Portörő Ágnes. Metropolis, (2012) 1. 28–40., 37.), úgy vélem azonban, hogy mivel a nő több alapvető tényezőre nem emlékszik vissza vagy nem tanulja meg, inkább csak világok közti áthallásról és nem egyértelmű tudásról van szó.

A lé meg a Lola felszíni és így narratív építkezése is jelentős mértékben az újmédia hatásait mutatja fel. Noha a számítógépes játékok szerkezete és a film struktúrája között nem mindig egyértelmű a párhuzam (pl.: avatar kiválasztása), a megsokszorozódott, egymástól ilyen értelemben nem izoláltan elhelyezkedő világok között – még ha nem is egyértelmű a három változat kapcsolatának meghatározása – mégis van átjárhatóság, Lola felejtései ellenére. A folyamatos ismétlés, a visszatérés a kiindulóponthoz, a sebesség fokozása, a jutalom és a büntetés aktusa pedig egyértelműen meghatározza a film narratív struktúráját is: a szereplők reflektálnak ezekre, és motivációjuk, jövőbeli cselekedeteik mind mind ezek által determináltak.

Konklúzió

Tanulmányomban Tom Tykwer három játékfilmjét vizsgáltam meg az adatbázislogika/adatbázis-narratíva és az algoritmus, mint szervezőerő tükrében. A puzzle filmekre jellemző fragmentáltság, a parallel világok és az elcsúsztatott idősíkok használata ezekben az alkotásokban is fontos szerepet játszik, s ezáltal a nézőnek már nem pusztán a fabula-konstrukció összerakásánál kell fáradoznia, hanem a film által életre hívott egyre komplexebb kognitív kihívásokkal is meg kell küzdenie.

A *Felhőatlasz* világai földrészek, korszakok, szereplők és azok funkcióinak, műfajok, valamint elbeszélésmódok kombinációjára és variációjára épül. A hat rész parallel világokat alkot: a narratív átfedések, a történelmi időt és az emlékezetet eszmetörténeti, filozófiai értelemben összetartó kapcsolatrendszer nyitott univerzummá alakítja a *Felhőatlasz* hat szegmensét. *A lé meg a Lola* világainak határai szintén képlékenyek: a videojátékok narratív építkezését mintázva szoros kapcsolat feltételezhető a három történet között, melyek ezáltal átjárhatókká válnak. Ezen értelmezés felől közelítve, a filmben Lola tanulási mechanizmusát (s emlékezési procedúráját) követhetjük végig a három részen keresztül: megismeri az esetleges buktatókat, és újrakezdve az adott pályát, próbálja elkerülni a „pontvesztéssel járó hibákat”. *A Téli alvók* elbeszélésének ideje a szereplők, a szerepkörök variációján alapszik: a különböző színek funkcionális szerephez jutnak, amelyek még inkább felerősítik a szereplők, vagyis az általuk képviselt idősíkok és világok közti kapcsolatot. A parallel részek szoros kölcsönhatásban állnak egymással, elmosva a múlt és a jelen éles határát, s így válik a színek és funkcióik adatbázisa a filmi elbeszélés dramaturgiai elvévé.

Tykwer filmjei a narratív komplexitás széles skáláján mozognak: kivétel nélkül megbontják az idő hagyományos struktúráját parallel világaik, narratív egyégeik variálása és kombinálása által. A megoldás, az „igazi” ösvény vagy a helyes út legtöbbször csupán egy lehetőség, s nekünk kell megkeresni a narratív kirakós hiányzó darabjait.

Rövidítések

- BIANCO 2004 BIANCO, J.S.: Techno-cinema. *Comparative Literature Studies* (2004) 3.
- BORDWELL 2006 BORDWELL, David: The Way Hollywood Tells It: Story and Style in Modern Movies. 2006.
- BUCKLAND 2009 BUCKLAND, Warren: Introduction: Puzzle Plots, In: *Puzzle Films – Complex Storytelling in Contemporary Cinema*. Ed. BUCKLAND, Warren. Chichester 2009.
- BUCKLAND 2014 BUCKLAND, Warren: Source Code's Video Game Logic, In: *Hollywood Puzzle Films*. Ed. BUCKLAND, Warren. New York, 2014.
- DRAGON 2009 DRAGON Zoltán: A szoftver és a film: a film helye a digitális kultúrában. *Apertúra* (2009) tél (<http://uj.apertura.hu/2009/tel/dragon/>; utolsó megnyitás: 2016. december 28.)
- DRAGON 2011 DRAGON Zoltán: Újmozi, avagy adatbázis az egész világ. Válasz Sággy Miklós A film jövője: adatbázis és/vagy (interaktív) narratíva? című reflexiójára. *Apertúra* (2011) nyár (<http://uj.apertura.hu/2011/nyar/dragon-ujmozi-avagy-adatbazis-az-egesz-vilag/>; utolsó megnyitás: 2016. december 28.)
- FISKE 1989 FISKE, John: *Reading the Popular*, London, 1989.
- GRODAL 2008 GRODAL, Torben: Történetek szemnek, fülnek és izmoknak. Videojátékok, médium és a megtesztelt tapasztalás, In: *Narratívák 7. Elbeszélés, játék és szimuláció a digitális médiában*. Szerk. THOMKA Beáta, Bp, 2008.
- KINDER 2002 KINDER, Marsha: Hot Spots, Avatars and Narrative Fields Forever. *Bunuel's Legacy for New Digital Media and Interactive Database Narrative*. *Film Quarterly* (2002): 4. 6.
- LUPPA 1998 LUPPA, Nicholas V.: *Designing Interactive Digital Media*, Boston, 1998.
- MANOVICH 2001 MANOVICH, Lev: *The Language of New Media*, Cambridge, 2001. 164–165.
- MANOVICH 2009 MANOVICH, Lev: Az adatbázis mint szimbolikus forma. Ford. Kiss Julianna. *Apertúra* (2009) ősz (<http://uj.apertura.hu/2009/osz/manovich/>; utolsó megnyitás: 2016. június 10.)
- POULAKI 2014 POULAKI, Maria: Puzzled Hollywood and the Return of Complex Films, In: *Hollywood Puzzle Films*. Ed. BUCKLAND, Warren. New York, 2014.
- PROPP 1999 PROPP, Vlagyimir Jakovlevics: *A mese morfológiája*, Bp., 1999. 78.

- SÁGHY 2011 SÁGHY Miklós: A film jövője: adatbázis és/vagy (interaktív) narratíva? Válasz Dragon Zoltánnak A film a digitalizáció korában című írásában kifejtett felvetéseire. *Apertúra* (2011) nyár (<http://uj.apertura.hu/2011/nyar/saghy-a-film-jovoje-adatbazis-esvagy-interaktiv-narrativa/>; utolsó megnyitás: 2016. december 28.
- TODOROV 2002 TODOROV, Tzeta: Two Principles of Narrative. *Diacritics*, vol.1. no.1. (1997) Fall.
- VARGA 2012 VARGA Balázs: Egység és kétség, *Metropolis* (2012) 1, 6–11.
- WEDEL 2009 WEDEL, Micheal: Backbeat and Overlap: Time, Place, and Character Subjectivity in Run Lola Run, In: *Puzzle Films – Complex Storytelling in Contemporary Cinema*. Ed. BUCKLAND, Warren. Chichester, 2009.

Zsupos Norbert

Immanencia és kifejezés Gilles Deleuze filozófiájában

Immanence and Expression in Gilles Deleuze's Philosophy

I will examine Gilles Deleuze's philosophy by two concepts. The first concept is the immanence; the second concept is the expression. Deleuze's philosophy is the philosophy of expression that is briefly drafted by the liquidation of transcendence. I want to explore the two aspects of this claim according to which the critique of transcendence is indeed the critique of representation as well as the aspect which brings necessarily the re-interpretation of the concept of the idea. My second claim is that this philosophy which its foundation constitutes immanence, cannot be separated from the concept of expression as well as from the philosophy of Spinoza. The expression not only gives a solution of the problem of representation, but also it constitutes the determinative concept of Deleuze's system. I will argue on the problem of representation which is related to the transcendence, that Deleuze resolves with the concept of expression.

Bevezetés

Gilles Deleuze filozófiáját két fogalom alapján vizsgálom meg. Az egyik fogalom az immanencia, a másik fogalom pedig a kifejezés. Deleuze filozófiája az immanencia filozófiája, amely tömören megfogalmazva a transzcendencia felszámolását tűzi ki célul. Ennek az állításnak két szempontját nézem meg közelebbről. Az első szempont szerint a transzcendencia kritikája a reprezentáció kritikáját foglalja magába; a második szempont, az előző szemponthoz kapcsolódóan, az idea fogalmának az újraértelmezését foglalja magába. A másik állításom az, hogy ez a filozófia, amelynek „alapját” az immanencia alkotja, szorosan kötődik a kifejezés fogalmához, valamint Spinoza filozófiájához. A kifejezés nem csupán megoldást kínál a reprezentáció problémájára, hanem Deleuze rendszerének meghatározó fogalmát alkotja. Elemzésem követi Michael Hardt Deleuze-értelmezését,¹ azzal a különbséggel, hogy különös figyelmet fordítok a *Különbség és ismét-*

¹ HARDT 1993.

lés [*Différence et répétition*],² a *Spinoza és a kifejezés problémája* [*Spinoza et le problème de l'expression*],³ valamint *Az értelem logikája* [*Logique du sens*] című könyvek kapcsolatára.⁴ Ez a kapcsolat a szövegek között a transzcendencia fogalmának problematizálásában bontakozik ki. Dolgozatomban emellett érvelek majd, hogy a transzcenciával összefüggő reprezentáció problémáját Deleuze a kifejezés fogalmával oldja fel.

Deleuze gondolkodásában az immanencia megalapozása a transzcendencia problémájának szisztematikus leírásával párhuzamosan jelenik meg. A transzcendencia fogalma a filozófiában megjelenő külső feltételt jelenti. Ez a külső feltétel a gondolkodást meghatározó kategóriák (az azonosság, a hasonlóság, az analógia vagy az ellentét) feltételezett alapjaként nyilvánul meg. A platóni ideák [*Idées*] a világban megjelenő dolgok megkülönböztetésének és szétválasztásának a kritériumát szolgálják. Ebben az értelemben beszélhetünk Platón gondolkodásában a dialektika egy olyan formájáról, amely a dolog ideájához, vagyis az önmagával azonos dologhoz való hasonlósága szerint osztja fel és rendszerezi a dolgokat.⁵ Az osztályozás rendszerét a transzcendencia külső „kényszere”, az Idea „uralma” biztosítja, amely egyszerre jelenik meg politikai, morális, illetve esztétikai követelményként.⁶ Alain Badiou egy olyan ontológiaként definiálja Deleuze filozófiáját, amely (az „Egységgel megegyező”) Lét univocitását fogalmazza meg.⁷ Vizsgálódásom ennek a meghatározásnak a szellemében, de nem minden aspektusában követi Badiou értelmezését. A *Különbség és ismétlés*-ben Deleuze az univocitás három olyan „mozzanatát” vezeti be, amely a transzcendencia problémájára kínál megoldást.⁸ A nietzschei „örök visszatérés”, a duns scotus-i metafizika vagy a spinozai filozófiából származó „kifejezés” fogalma a lét transzcenciájával szemben az immanens létezés univocitását alapozza meg. Deleuze filozófiája, amely az immanencia filozófiája, az univocitás újabb elméletét dolgozza ki. Ez a filozófia nem pusztán megkerüli a transzcenciát: a transzcendencia az immanencia részét alkotja (de nem azon a módon, ahogy az egyediség az általánosság részét képezi).⁹ Az univocitás nem a lét homogenitását vagy egyoldalúságát, hanem a létezés különböző módjai közötti pluralitást jelenti; olyan részesülési viszonyt, amely „egyértelműségében” hierarchiamentes.¹⁰

² DELEUZE 1968.

³ DELEUZE 2000.

⁴ DELEUZE 1969.

⁵ Vö. PLATÓN 2006. 56–57.

⁶ DE BEISTEGUI 2012. 58.

⁷ BADIOU 1999. 19.

⁸ DELEUZE 1968. 52–61.

⁹ Uo. 53.

¹⁰ BERGEN 2001. 15–29. A Duns Scotus filozófiájában megkerülhetetlen szerepet betöltő univocitás fogalmáról bővebben l. SIMON 2012. 87–117.

A *Spinoza és a kifejezés problémájában*, a kifejezés fogalmának elemzésével Deleuze újfajta képet kínál a létezők közötti viszonyokról. Ezek a viszonyok a különbség eltérő viszonyait foglalják magukba, amelyek a szubsztancia és móduszok, illetve az attribútumok és móduszok között jönnek létre. Az attribútumok azok a minőségileg különböző jelölők, amelyek úgy viszonyulnak a szubsztanciához, akár egy közös jelölthöz; a szubsztancia pedig egy ontológiailag egyedülálló értelem, amelyet a móduszok „individuális lényegekként” fejeznek ki. Spinoza filozófiájával a „lét univocitása” kijelentés „egy igazán kifejező és affirmatív proposíció” keretében valósul meg.¹¹ Ez az állítás nemcsak egy olyan szubsztanciát állít a középpontba, amelyet az attribútumok kijelölnek, valamint a móduszok kifejeznek, a lényegük vagy a „hatalmuk” által, hanem a létezők között létrejövő hierarchiát kerüli meg.¹² Ez az újabb szempont, amelyet a kifejezés fogalma képvisel, a transzcendencia kritikájában megnyilvánuló „gyakorlati” oldalt bontja ki.¹³ Deleuze abból a spinozai elgondolásból merít, amely szerint a filozófia éppen úgy a szubsztancia természetének, mint a társadalmi cselekvés természetének az elmélete; a kettő kölcsönösen feltételezi egymást. Hardt a *Spinoza és a kifejezés problémáját*, a Bergson- és a Nietzsche-értelmezéshez viszonyítva egyenetlen és meglehetősen nyitott műnek tekinti.¹⁴ Ezt azzal magyarázza, hogy Deleuze Spinoza rendszerének nem egy teljes, „komplex” értelmezését nyújtja, hanem inkább egy értelmezési stratégiát kínál. Ez a tendencia jelenti Deleuze filozófiájának az elmélettől a gyakorlat felé vezető útvonalt.¹⁵ Tanulmányom implicit célja (a hardti-értelmezéssel összhangban), hogy a kifejezés fogalmának körültekintő elemzésével a deleuze-i filozófia ismeretelméleti oldalát szintén körvonalazza.

¹¹ DELEUZE 1968. 59.

¹² Uo. 58–59.

¹³ LAWLOR 1998. 17.

¹⁴ HARDT 1993. 56–57.

¹⁵ „A nietzschei etika az érték mezejére ültetett bergsoni ontológia; a spinozai politika pedig a gyakorlat mezejére ültetett bergsoni ontológia és nietzschei etika. Az etika magába foglalja az ontológiát, amely viszont a politikában bontakozik ki. Spinoza politikája egy ontológiai politika, amelyben a hatalom gazdag elemzésén és a gyakorlat fogalmi kidolgozásán keresztül jutunk el azokhoz az alapelvekhez, amelyek a lét olyan alapelveivel azonosak, amelyek egy politikai szerveződés etikai és gyakorlati konstitúcióját teszik elevenné.” [„Nietzschean ethics is Bergsonian ontology transported to the field of value; Spinozian politics is Bergsonian ontology and Nietzschean ethics transported to the field of practice. Ontology inheres in ethics, which in turn inheres in politics. Spinoza's politics is an ontological politics in that, through a rich analysis of power and a conceptual elaboration of practice, the principles that animate being are the very same principles that animate an ethics and a practical constitution of political organization.” – Ford.: Zs. N.] L. Hardt 1993. 57.

A reprezentáció kritikája

Az idea immanenciája

Az 1968-ban megjelent *Különbség és ismétlés*ben a platóni filozófián nyugvó reprezentáció elv (vagyis a platóni értelemben vett „dialektika”) kritikájával találkozunk. A reprezentációval kapcsolatban felmerülő problémák kifejtése már az 1953-as *Empirizmus és szubjektivitás*ban [*Empirisme et subjectivité*] megtalálható.¹⁶ Meg kell különböztetnünk azonban a kritikának ezt a két irányát. Míg a platóni reprezentáció kritikája „metafizikai” (és részben „esztétikai”) fogantatású, addig a racionalizmus reprezentáció kritikája „episztemológiai”, vagyis a megismerés szükségszerű, de nem transzcendens feltételeit vizsgálja. A szövegek tehát különböző filozófiai rendszerekkel szemben foglalnak állást, problémafelvetésüket tekintve mégis hasonló motivációról beszélhetünk.¹⁷

Az újkori racionalizmus a reprezentációt teszi a megismerés alapelvévé. Az elme mentális reprezentációja során jön létre az idea (a benyomásról alkotott képzet), illetve az idea tárgya (vagyis az „ideátum”) közötti viszony.¹⁸ A problémát a benyomásokról alkotott ítéletek alkotják, mivel ezek az ítéletek „meghaladják” [*dépassement*] a benyomásokról alkotott képzetet. Az idea „azonossága” tárgyával egy külső feltételnek vagy kritériumnak, vagyis a reprezentációnak köszönhető. Ahhoz, hogy ezt az azonosságon nyugvó elvet megkerüljük, szakítani kell a reprezentációval. Ennek az elgondolásnak a nyomaait az *Empirizmus és szubjektivitás*ban találjuk, ami az alábbi kérdésben foglalható össze: Mi az az immanense alap, amelyen az ideák kapcsolódása létrejön?

Mielőtt közelebbről megtekintenénk, amit a kérdés magába foglal, nézzük meg, hogy Deleuze miként fogalmazza meg ezt a problémát a Hume-könyvben:

„Ez az a filozófia, amelyet a racionalizmus elveszített. Hume filozófiája a reprezentáció éles kritikája. Hume nem a relációk kritikáját adja, ha-

¹⁶ DELEUZE 1998.

¹⁷ „Meg tudjuk-e mondani, mi volt Deleuze legfontosabb problémája, avagy filozófiai ambíciója? A legfontosabb riválist véleményem szerint meg tudjuk nevezni, ez Descartes volt, és talán a legalapvetőbb fogalmat is, amelynek egyeduralmával szemben felvette a harcot, ez pedig a reprezentáció. Ám ha csak egy antikartezianus és antirepresentacionalista gondolkodónak neveznénk, azzal még nem mondanánk meg, hogy mitől lett egyéni gondolkodó, mitől lett saját filozófiája és filozófiai stílusa. A hatvanas–nyolcvanas években ugyanis ezek a jellemzők nem egyénitenek egy francia gondolkodót. Deleuze-t talán az teszi egyénivé, hogy túl kíván lépni a kartezianizmus huszadik századi változatai éppúgy (például a fenomenológián), mint az annak kritikájából megszülető irányzatokon (például a bergsonizmuson).” L. SEREGI 2016. 186.

¹⁸ Vö. SCHMAL 2012. 218–225.

nem a reprezentációk kritikáját, mivel ez utóbbiak *nem képesek* megmutatni a relációkat. A racionalizmus a reprezentációt kritériummá teszi, és az ideát az észbe helyezi, evvel pedig az ideába sűríti mindazt, ami nem konstituálódhat a tapasztalat elsődleges értelmében, vagyis ami nem adódhat ellentmondás nélkül egy ideában, tehát magának az ideának az általánosságát, a tárgy létét, az »örökké, egyetemes, szükségszerű és igaz« szavak tartalmát. A racionalizmus a szellem meghatározását átvitte a külső tárgyra, és a filozófia számára evvel megszüntette a gyakorlat és a szubjektum értelmét, valamint megértésük lehetőségét.¹⁹

Egy korábbi bekezdésben nemcsak az idea természetével kapcsolatban találunk megállapításokat, hanem arra vonatkozóan is, hogy pontosan mit jelent az ideák közötti kapcsolódás:

„Az asszociációnak ez a hatása három formában fog megnyilvánulni. Az idea vagy felvesz egy szerepet, képes lévén reprezentálni minden olyan ideát, amellyel hasonlóság révén asszociálódik a képzelőerőben: ez lesz az általános idea. Vagy szellem *által* egyesített ideák tesznek szert olyan szabályszerűsége, amellyel nem rendelkeztek, »a természet mintegy rávezet bennünket, hogy hol keressük azokat az egyszerű ideákat, amelyeket a leghelyesebb összetett ideákká egyesíteni«: ez a szubsztancia és a módozat. Vagy pedig az egyik idea bevezet egy másikat: ez a reláció. Az asszociáció hatása ebben a három esetben a szellem könnyed átmenete az egyik ideáról a másikra; a reláció lényege a könnyű átmenet.»²⁰

Deleuze a hume-i filozófián keresztül a gondolkodásban létrejövő ideák kapcsolódását vizsgálja. Az *Empirizmus és szubjektivitás* első fejezete, a racionalizmus (vagy a karteziánizmus) reprezentációelvével szemben, ezeket a kapcsolódásokat bontja ki.²¹ Ennek motivációját a descartes-i filozófiában gyökerező szubjektum fogalmának az átértelmezése adja. A karteziánus felfogás értelmében, ahogy a fejezet elején említettem, a szubjektumban vannak azok az ideák, amelyek reprezentálják az idea tárgyat.²² Az általános ideák, mint pl. az „örök”, „szükségszerű” és „igaz” fogalmak, meghaladják az ideák tárgyát, amelynek következtében megjelenik a külső feltétel a gondolkodásban. A hume-i filozófia ezzel ellentétben, Deleuze értelmezése szerint, csupán „képletesen” helyezi az ideát a szellembe, annak érdekében, hogy ezt a külső feltételt, a reprezentáció kritériumát

¹⁹ DELEUZE 1998. 25.

²⁰ Uo. 16.

²¹ Uo. 9–36.

²² Vö. DESCARTES 1994. 33–34, 42–43.

kizárja belőle. A szellemben lévő ideák, valamint a szellem, ahol ezek az ideák „lokalizálhatók”, egymással azonosak. Ez az előre adott azonosság teszi lehetővé, hogy a képzelőerő az ideák mozgásával együtt alkossa a szellemet. Az „ideák mozgása” kifejezés az ideák kapcsolódását jelenti, amellyel Deleuze azt a hume-i problémát bontja ki, hogy a szellem hogyan válhat szubjektummá.²³ Az ideák kapcsolódása vagy asszociációja azok a minőségek, amelyek egyesítik (az érintkezés, a hasonlóság vagy az okság révén) az ideákat. Ezáltal lehetséges, hogy a szubjektum egy olyan „következménnyé” váljon, amely meghaladja az „adottság körét”, magát a szellemet.²⁴

Az *Empirizmus és szubjektivitás*ban az idea fogalma [*idée*] nem azonos értelmű a *Különbség és ismétlés*ben vizsgált, platóni filozófiából eredő ideafogalommal [*Idée*]. A 17–18. századi filozófia az idea fogalmát általában véve a mentális reprezentáció jelentésében használta, amely éppen úgy jelen van Descartes filozófiájában, akár Locke és Hume filozófiájában.²⁵ Az elme dolgokat reprezentáló tevékenysége a szubjektumot egy előre lefektetett, megkerülhetetlen alapnak feltételezi. Hume filozófiája azáltal kerüli meg a reprezentáció kérdését, hogy az ideák asszociációjának egyik formájaként határozza meg azt. Ebben az értelemben a reprezentáció nem a szubjektum feltételeként, hanem egy olyan „lehetőségként” van definiálva, amely alapján ítéletet alkothatunk tapasztalatainkról, benyomásainkról. Deleuze tehát azt állítja az *Empirizmus és szubjektivitás*ban, Hume megállapításaira támaszkodva, hogy a megismerés tényeiből származó ítéletek meghaladják az ideákat, amely meghaladásnak (tehát a transzcendenciának) a „kiindulópontnak” szükséges lennie a szellem vizsgálatakor.²⁶

A szimulakrum fogalma

A Hume-könyvhöz hasonlóan a *Különbség és ismétlés* középpontjában szintén az *idea* [*Idée*] „transzcendens tárgyakat” reprezentáló problémája áll. Deleuze az idea fogalmának új elméletét dolgozza ki. Egyrészt a platóni filozófia ideaelméletét revidálja, különösen a dialektika szempontjából. Másrészt azt állítja, hogy az idea fogalmát belsővé, immanenssé és differenciálttá kell tenni annak érde-

²³ DELEUZE 1998. 11.

²⁴ „Ám ha a szubjektum képes ily módon meghaladni az adottat, először is azért van, mert az adott a *szellemben* olyan elvek eredményeképp jön létre, amelyek meghaladják, affektálják a szellemet. Még mielőtt megjelenne a hívés, az asszociáció három elve már rendszerre szervezi az adottat, s ezzel a képzelőerő számára olyan állandóságot nyújt, amelyet ez képtelen önmagából meríteni.” L. DELEUZE 1998. 14.

²⁵ Vö. DESCARTES 1994. 43, 124.; SMITH 2012. 106.

²⁶ DELEUZE 1998. 21–26.

kében, hogy egy problémát a magánvaló idea elve alapján határozzunk meg.²⁷ Ebből a szempontból, de nem egészében véve, az *Empirizmus és szubjektivitás*, illetve a *Különbség és ismétlés* egyaránt az ideának, mint problémának a kérdését tárgyalja. Deleuze az idea fogalmában rögzült külső feltételt vagy transzcendenciát „fordítja meg”, hogy a fogalmat belsővé tegye a gondolkodás számára. A transzcendencia kritikája ebben az értelemben azt jelenti, hogy a gondolkodás „felszabadul” az idea azonosságának a kényszere alól.

Az azonosság problémája a magánvaló idea és másolat között létrejövő probléma, amely Deleuze értelmezése szerint a platonizmussal veszi kezdetét.²⁸ A platóni filozófia, és végső soron általában véve a dialektika, amely a hegeli filozófiával éri el a tetőpontját,²⁹ az ideát önmagával azonosként, egy *identikus* dologként határozza meg. Ezzel szemben a másolat minden esetben valamilyen minőségű eltéréssel viszonyul, kötődik az ideához. A másolat olyan partikuláris entitás, amely ugyan független létezőként „hasonlít” az ideára, mégis minőségi különbség létesül a létezők rendjében – egy hierarchikus eltolódás a modell és a modellt reprezentáló kép között.³⁰ Az azonosság problémája a dialektikus gondolkodás módszerében bontakozik ki. A probléma lényegét az osztályozás kérdése alkotja, amely a dolgok egy meghatározott akarat szerinti megválasztásának és kiválasztásának a módját jelenti.³¹ Deleuze ezt a módszert a „különbségek megalkotásának” a problémájaként határozza meg, továbbá úgy jellemzi, hogy az osztályozás dialektikája nem az ellentmondások vagy az összeférhetlenségek módszerének, hanem inkább vetélkedés módszerének tekinthető.³² Ezen a ponton jut érvényre a *szimulakrum* [*simulacre*] fogalma. A szimulakrum nem tartozik az idea fogalmához, illetve nem köthető a másolat fogalmához sem, mivel kívül esik az idea és a másolat között létrejövő részesülési viszonyon. Röviden megfogalmazva, a szimulakrum nem sorolható a másolatokon felállított *Azonos* [*Même*] modelljéhez, mivel lényegét tekintve a *Más* (vagy a Másik) [*Autre*] modelljét foglalja magába.³³ Deleuze a szimulakrum fogalmán keresztül a különb-

²⁷ A platóni ideaelmélettel szemben Kant fogalmazza meg az első mélyenszántó kritikát. Kant *A tiszta ész kritikájában*, a transzcendentális ideatan Platónnal foglalkozó részeiben kifejti, hogy bár a platóni ideák mint eszmék a transzcendentális megismerés alapvetését foglalják magukba, a probléma mégis abban áll, hogy „transzcendens tárgyakat” képeznek le. Vö. KANT 2004. 311–316.; SMITH 2012. 106–107. Deleuze a kanti Platón-kritika nyomán bontja ki a „problematikus idea” fogalmát. Vö. CZÉTÁNY 2016. 62.

²⁸ DELEUZE 1969. 292–293. Vö. DE BEISTUGUI 2012. 62–63.

²⁹ DELEUZE 1968. 213.

³⁰ Uo. 82–88.

³¹ DELEUZE 1969. 292.

³² Uo. 293.

³³ „Ha egy szimulakrumról azt mondjuk, hogy egy másolatnak a másolata – hogy egy végtelenül lefokozott ikon vagy egy végtelenül távoli hasonlóság –, így elveszítjük a lényegét a fogalomnak, azt, hogy természetében különböző a szimulakrum és a másolat vagy azt az aspektus,

ségek újfajta elméletét dolgozza ki, amely a létezők részesülési viszonyát nem a hasonlóságok belsővé tett kapcsolataival, hanem a különbségek „sorozatával” határozza meg. A szimulakrumra alapozott modell az egymástól „különböző elemek” vagy a „heterogén sorozat” érintkezésén nyugszik, ami azt jelenti, hogy a különbségek önmagukban vannak megítélve, nem pedig egy előre adott identitás vagy belsővé tett hasonlóság alapján.³⁴

Megállapíthatjuk, hogy az azonos és hasonló fogalmát magában foglaló osztályozás módszere a különbségeket az elemek „összetartása”, belső hasonlósága szempontjából teszi magáévá. Ezzel ellentétben a szimulakrum a konstitutív különbségek vagy egyenlőtlenlégek világát tárja fel, amely szerint a különbségek egyedül az elemek „széttartásával”, „felforgatásával” jellemezhetők. A *Különbség és ismétlés*ben a szimulakrum a nietzschei „örök visszatérés” alap gondolata mentén jelenik meg:

„Mert a teljes erejében kinyilvánított örök visszatérés semmilyen megalapozó-megalapozott viszony létrejöttét nem teszi lehetővé. Éppen ellenkezőleg: lerombol, elnyel minden döntőbírául szolgáló alapot, ami különbséget tenne az eredeti és származtatott, a dolog és a szimulakrum között. Egy univerzális *nem-megalapozásra* [*effondement*] készítet bennünket. A „nem-megalapozás” alatt a nem-közvetlen alap szabadságát fogjuk érteni, egy minden más alap mögött meghúzódó alap felfedését, az alaptalan és a nem-megalapozott közötti kapcsolatot, a formátlan és a kitüntetett forma közvetlen reflektálását, amely az örök visszatérést konstituálja. Minden dolog, legyen az állat vagy ember, egyaránt a szimulakrum státuszát vállalja magára; úgyhogy az örök visszatérés gon-

amellyel egy egyedülálló osztály két felét alkotják. A másolat egy hasonlósággal felruházott kép, a szimulakrum egy hasonlóság nélküli kép.” [„Si nous disons du simulacre qu’il est une copie de copie, une icône infiniment dégradée, une ressemblance infiniment relâchée, nous passons à côté de l’essentiel: la différence de nature entre simulacre et copie, l’aspect par lequel ils forment les deux moitiés d’une division. La copie est une image douée de ressemblance, le simulacre une image sans ressemblance.” – Ford.: Zs. N.] L. DELEUZE 1969. 297.

³⁴ „[K]evésbé lényeges, hogy az eredeti különbség, amelyre a szimulakrum épült, nagy vagy kicsi; előfordulhat, hogy az alapvető sorozat kizárólag a közöttük létrejövő csekély különbségnek van a birtokában. Tulajdonképpen az elégíti ki, hogy a konstitutív egyenlőtlenység önmagában legyen megítélve, nem pedig bármilyen, azt megelőző identitás szerint, és hogy az *eltérések* a mérték és érintkezés egységei legyenek. A hasonlóságot ezért kizárólag úgy lehet elgondolni, mint e belső különbség eredményét.” [„[I] importe peu que la disparité originelle, sur laquelle le simulacre est construit, soit grande ou petite; il arrive que les séries de base n’aient qu’une petite différence. Il suffit pourtant que la disparité constituante soit jugée en elle-même, ne préjuge d’aucune identité préalable, et qu’elle ait le *disparis* comme unité de mesure et de communication. Alors la ressemblance ne peut être pensée que comme le produit de cette différence interne.” – Ford.: Zs. N.] Lásd DELEUZE 1969. 302.

dolkodója – aki csakugyan nem hajlandó kihúzódni a barlangból, helyette talál egy másik barlangot azon kívül, mindig egy másikat, amelyben elrejtőzik –, joggal mondja tehát, hogy ő maga az, aki eltelt azzal a magasabb rendű formával, ami – ahogy a költő mondja – »telve van az emberrel, sőt az állattal is«.»³⁵

A platóni ideaelmélettel szemben, amely a létezők rendjét a másolatok szintjére vetíti, ezáltal hierarchiát állítva fel a létezők között, Deleuze a szimulakrumot helyezi a gondolkodás középpontjába. A szimulakrum a gondolkodást képes felszabadítani a platonizmusból származó azonos és más dialektikája alól.³⁶ A szimulakrum tehát nem sorolható az Azonos modelljét reprezentáló másolatok és ikonok rendjébe,³⁷ mivel a szimulakrum nem nevezhető egy önmagával azonos ideának (nem identikus), és nem tekinthető másolatnak, vagyis az önmagával azonos ideához hasonló (és alárendelt) másiknak sem. Deleuze a szimulakrum kiemelésével semmiképpen sem a különbségek eliminálását hangsúlyozza, hanem inkább azt, hogy a létezők rendjét a minőségek különbsége helyett a „sokaság egyenrangú különbsége” szempontjából határozzuk meg. A nem-minőségi különbségeknek ez a fajta elgondolása egyenesen Spinozához és az attribútumok problémájához vezet el; ahhoz a kérdéshez, hogy egyetlen létező szubsztanciának hogyan lehetséges végtelen sok attribútuma, és hogy ezek az attribútumok hogyan képesek egyetlen létező szubsztanciát kifejezni. A kifejezés fogalma a részesülés vagy „elosztás” problémáját helyezi egy olyan új alapra, amelyen keresztül a dolgok a belső különbségeik szerint ragadhatók meg. A „platonizmus megfordítása” kifejezés, ahogyan Deleuze *A szimulakrum és az antik filozófia* című írásában összefoglalja,³⁸ azt jelenti, hogy a szimulakrum immanenciájával megkerüljük az ideaelméletből eredő hierarchikus modellt.

³⁵ „Car, affirmé dans toute sa puissance, l'éternel retour ne permet aucune instauration d'une fondation-fondement: au contraire il détruit, engloutit tout fondement comme instance qui mettrait la différence entre l'originnaire et le dérivé, la chose et les simulacres. Il nous fait assister à l'effondement universel. Par »effondement«, il faut entendre cette liberté du fond non médiatisée, cette découverte d'un fond derrière tout autre fond, ce rapport du sans-fond avec le non-fondé, cette réflexion immédiate de l'informel et de la forme supérieure qui constitue l'éternel retour. Chaque chose, animal ou être est porté à l'état de simulacre; alors le penseur de l'éternel retour, qui ne se laisse certes pas tirer hors de la caverne, mais qui trouverait plutôt une autre caverne au-delà, toujours une autre où s'enfouir, peut dire à bon droit qu'il est lui-même chargé de la forme supérieure de tout ce qui est, comme le poète, »chargé de l'humanité, des animaux même«.” L. DELEUZE 1969. 92–93. [Ford.: Zs. N.] Deleuze Arthur Rimbaud Paul Demeny-nek 1871. május 15-én írt leveléből idéz.

³⁶ DELEUZE 1968. 85.

³⁷ Vö. PLATÓN 2006. 57, 118.

³⁸ DELEUZE 1969. 302–304.

A kifejezés fogalma

Mindegyik filozófiai rendszer megteremti a saját fogalmait. A filozófia kreáció, amely fogalmakkal hozza létre a gondolkodás immanens terepét. Egy fogalom több, önálló és független komponensből áll, mégsem tekinthető egyfajta „kezdetnek” vagy „kiindulópontnak” egyik sem.³⁹ A skolasztikus filozófia gondolkodását vagy a karteziánus fordulatot egyedül a rájuk jellemző fogalmi tér teszi sajátossá. A descartes-i *cogito* kialakítja, valamint megmagyarázza a karteziánizmus zárt mezejét, amely elsősorban a test és a lélek reális különbségét, illetve a szkepszisben gyökerező gondolkodás szubsztanciáját prezentálja. Deleuze a kifejezés fogalmán keresztül Spinoza filozófiáját értelmezi újra.

Az alábbiakban a *Spinoza és a kifejezés problémája* fontosabb állításait veszem szemügyre, különös figyelemmel az előzetesen kifejtett problémákra. A kérdésem, amire a megoldást keresem, a következő: a különbségek problémája hogyan nyilvánul meg a spinozai rendszeren belül (Deleuze értelmezése nyomán), illetve a kifejezés mennyiben oldja fel ezt a problémát? Röviden: ha a lét univokális, hogyan fejezi ki magát az idea a gondolkodásban?

A kifejezés fogalma az *Etika* első könyvének 6. definíciójában kerül elő, és ahogy Deleuze rávilágít, a fogalom mégsem lesz bizonyítás tárgya. „Istենen a feltétlen végtelen létezőt értem, azaz a végtelen sok attribútumból álló szubsztanciát, amelyek mindegyike örök és végtelen lényeket fejez ki.”⁴⁰ Mindez azzal magyarázható, hogy a kifejezés nem definiálja sem a szubsztanciát, sem pedig az attribútumot, hiszen azok a 3. és 4. definícióban vannak kifejtve.⁴¹ Ezzel együtt a kifejezés fogalma segítségével Isten fogalma sem definiálható, mivel Istent a kifejezésre való utalás nélkül meg lehet határozni úgy, mint amely végtelen sok attribútumból álló szubsztancia. A kifejezés azért nem bizonyítás tárgya az *Etikában*, mert egy olyan viszonyt állít fel a szubsztancia, az attribútumok, valamint a lényeg fogalmi között, amellyel Isten fogalmát mint végtelen számú attribútumból álló szubsztanciát határozhatjuk meg. „Úgy tűnik tehát, hogy a kifejezés csupán mint azt a viszonyt meghatározandó fogalom bukkan elő, amelybe az attribútum, a szubsztancia és a lényeg akkor kerül, amikor magát Istent, mint végtelen attribútumok végtelen sokaságából álló szubsztanciát definiáljuk.”⁴² Deleuze arra is felhívja a figyelmet, hogy míg a szubsztancia és az attribútum nominális definícióként vannak meghatározva, addig a 6. definíció, ahol a kifejezés megjelenik, reális definíció, vagyis a kifejezni kívánt tárgy lényegét határozza

³⁹ DELEUZE–GUATTARI 2013. 19.

⁴⁰ Vö. SPINOZA 2001. 26.

⁴¹ Vö. Uo. 25.

⁴² DELEUZE 2000. 16.

meg. Ennek értelmében a kifejezés a szubsztancia, az attribútum és a lényeg között létrejövő viszony formájának tekinthető, amely mindamellet, hogy magába foglalja az attribútumok nézőpontjait, és ezáltal belsővé teszi az attribútumok sajátosságát a szubsztanciában, egyszersmind explicitté teszi azt a „szerves mozgást vagy öntörvényű fejlődést”, amely e viszonyban kibontakozik.⁴³

Spinoza számára a kifejezés nem csupán a „megismerés kifejezését” jelenti, hiszen a megismerés feltétele a *natura naturans*, vagyis az önmaga okaként megjelenő szubsztancia. A kifejezés a „létezés kifejezését” is jelenti, mivel a szubsztancia kifejeződik az egyedi, véges létezésben. Nem a transzcendencia felfüggesztéséről vagy azzal való szembehelyezkedésről van szó, hanem eleve egy olyan szerkezettel bíró világ ontológiai leírásáról, amelynek lényegét e belső meghatározottság adja. Deleuze azt mutatja meg, hogy a kifejezés nem az egyes okok magyarázataként szolgál, hanem olyasvalamit „szimbolizál”, amely magában foglalja és kifejti ezeket az okokat. A *ratio cognoscendi*, a *ratio essendi*, illetve a *ratio fiendi* vagy *agendi* egyaránt magában a kifejezésben gyökereznek, amelyeket éppen maga a kifejezés juttat érvényre.⁴⁴ A spinozai rendszer immanenciája a kifejezés természetén keresztül bontakozik ki. Ez azt jelenti, hogy a fogalmat olyan komponensek alkotják, amelyek ezt az immanenciát, illetve belső logikát és „materialitást” elmélyítik.⁴⁵ A kifejezés fogalmának kétféle komponense van, amely egyszerre azt jelenti, hogy kifejti, kibontja, és amely egyszerre azt is jelenti, hogy magában foglalja a kifejezni kívánt dolgot, valamint annak lényegét.

„Explicitté tenni annyi, mint kifejteni. Magában foglalni annyi, mint implikálni. E két terminus mindazonáltal nem ellentétes egymással, pusztán a kifejezés két aspektusát jelzi. Egyrészt a kifejezés explikáció: kifejti azt, ami kifejeződik, kinyilvánítja a sokban az Egyet (kinyilvánítja a szubsztanciát az attribútumaiban, majd az attribútumokat a móduszaikban). Másrészt viszont a megsokszorozódó kifejezés magában foglalja az Egyet. Az Egy benne marad abban, ami explicitté tesz, rajtahagyja a bélyegét azon, ami kifejti, immanens mindabban, ami megnyilvánítja: a kifejezés ebben az értelemben magában foglalás.”⁴⁶

Ez a kétféle komponens több szinten létrejön a kifejezés során: nem csupán a szubsztancia és annak lényegét kifejező attribútumok vonatkozásában, hanem az attribútumok és móduszok szintjén, ahol a kifejezés kifejeződik az individuális lényegben. Azonban, ahogyan Deleuze számos helyen hangsúlyozza,⁴⁷

⁴³ Uo. 17.

⁴⁴ Uo. 389–408.

⁴⁵ Uo. 391.

⁴⁶ Uo. 11–12.

⁴⁷ Uo. 115–117.

a szubsztancia és a móduszok közötti viszony (a kifejezés „kifejező–kifejezett” viszonya) csupán formálisan különböző, mivel ontológiailag azonosak egymással. A kifejezés elsősorban a szubsztancia, az attribútumok és a kifejezett lényeg között létrejövő, egymáshoz való viszonyukat fejt ki. Másodsorban pedig az attribútumok és móduszok között kibontakozó, adekvát és inadekvát viszonyokat foglalja magába, amelyek individuális lényegét fejezik ki. Ez a sajátos lényeg, a hatóképesség (vagy egyszerűen a „hatalom”) ugyanakkor nem azt jelenti, hogy a véges létezők vagy móduszok önmagukból (önmaguk „erejéből”) léteznének, hiszen csupán Istennek mint egyetlen szubsztanciának van képessége önmaga által létezni. Ennek ellenére a móduszok mégsem akcidentális létezők, mivel szükségszerűen részesülnek az isteni lényegből, vagyis a szubsztancia hatóképességéből. „A véges létezők nem a saját hatalmukból léteznek, és tartják fent magukat; ahhoz, hogy létezzenek és fönmaradjanak, egy olyan létező hatalmára van szükségük, amely képes önmagát fönntartani és önmaga által létezni; a hatalom, mely által egy véges létező létezik, létében megmarad és cselekszik, tehát maga Isten hatalma.”⁴⁸

Ezen a ponton visszatérünk ahhoz a problémához, amit a szubsztancia és a móduszok viszonya implikál. Röviden megfogalmazva, ahhoz a kérdéshez, hogy a véges létezők miként részesülnek az isteni lényegből, amennyiben ontológiailag azonosak, de formális különbség áll fenn a létezők között?

Deleuze erre a kérdésre abban a fogalmi átalakításban találja meg a választ, amelyet Spinoza a különbségek egymáshoz való viszonyában ragad meg, vagyis abban, amit a móduszok és a szubsztancia, valamint a szubsztancia és az attribútumok különbségének meghatározásakor végez el. A különbségek és a részesedés problémája Spinoza antikarteziánus gondolkodásának alapjait jelenti, amely szorosan kapcsolódik ahhoz, ahogy a reális különbség fogalmát átalakítja. Spinoza számára a reális különbség nem számszerűséget vagy számbeli különbséget foglal magába (ahogy például a reálisan különböző szubsztanciákra vonatkozóan határozta meg Descartes),⁴⁹ hanem inkább formális különbséget. A szubsztancia és a móduszok között tehát formális különbség áll fenn, azonban a realitásuk megegyezik, és mivel lényegileg azonosak, ebből a szempontból a modalitásuk is megegyezik egymással. Ahogy Deleuze fogalmaz: „Minden szükségszerű, vagy a lényege vagy az oka miatt: a Szükségszerűség lesz a Lét egyedüli affekciója, az egyetlen modalitás.”⁵⁰

A kifejezés fogalma nemcsak a szubsztancia, az attribútum és a lényeg hármasságának a viszonyát, hanem a szubsztancia és a móduszok formális viszonyát ugyanúgy meghatározza. A móduszok oly módon részesülnek a szubsztan-

⁴⁸ Uo. 102.

⁴⁹ Vö. DESCARTES 1996. 28.; DESCARTES 1994. 103–104.

⁵⁰ DELEUZE 2000. 37.

cia lényegéből, hogy csupán formálisan különböznek egymástól, a lényeg és a hatóképesség szempontjából a létezésük módja, tehát a modalitásuk egymással megegyező. A kifejezés egy olyan viszonyt határoz meg Spinoza rendszerében, amelyben a különbségek nemcsak az egyes fogalmak pontosabb meghatározására redukálódnak, hanem ezzel együtt átértékelődnek, és ezáltal a létezők rendszerét nem a hierarchikus felosztás, hanem az immanens szükségszerűség alkotja.

Befejezés

A transzcendencia a létező dolgok meghatározott módon való osztályozását jelenti. Deleuze filozófiája a transzcendencia fogalmát problematizálja a platonizmuson keresztül.⁵¹ Nemcsak az osztályozás módjának az újragondolásáról van szó ebben az esetben, mivel annak megváltoztatásával a létezők közötti transzcendens viszonyon még nem feltétlenül esik változás. Az osztályozás egy külső viszonyt állít fel, amely alapján a kategóriákba sorolt elemek hasonlóság vagy megegyezés alapján vannak szétválasztva egymástól, attól függően, hogy miként részesülnek egy külső, általánosabb lényegből. A transzcendencia felszámolása azt jelenti, hogy az osztályozásnak belsővé tett különbségekre szükséges fókuszálnia, annak érdekében, hogy az elemek között ne jöjjön létre hierarchia.⁵² A lényeg ebben az értelemben nem egy külső meghatározottság szerint, hanem egy belső „affirmáció” lényegeként bontakozik ki. Deleuze a szimulakrumot mint az „önmagában különböző” fogalmat emeli ki. Ez a kiemelés – vagy „felszínre emelkedés” – a szimulakrumot pozicionálja a létező dolgok között, illetve a szimulakrumban működő pozitivitásra hívja fel a figyelmet. Ennek a pozitív erőnek vagy „hatalomnak” köszönhetően a platonizmusból származó gondolkodás képét fordítja meg Deleuze: a meghatározott módon való szétválasztást a „nomád gondolkodás” előre meg nem határozott szétoszlásával váltja fel, amelyben a dolgok „egy univokális és szétválaszthatatlan Lét” értelmében vannak jelen.⁵³

A kifejezés fogalma Deleuze filozófiájának több aspektusában előkerül. A *Spinoza és a kifejezés problémájában*, Deleuze Spinoza (és Leibniz) filozófiájának megkerülhetetlen fogalmaként határozza meg a kifejezést.⁵⁴ Nem csupán Spinoza antikarteziánus gondolkodását domborítja ki a fogalom, hanem ezzel együtt a gondolkodást meghatározó kategóriák számára nyújt egy újfajta alapot. A kifejezés a transzcendencia problémáját, vagyis a részesülés és a belsővé tett lényeg

⁵¹ A transzcendencia problémája a hegeli dialektika kritikáján keresztül szintén megnyilvánul Deleuze filozófiájában. A hegeli filozófia Deleuze gondolkodásában elfoglalt helyéről, meghatározó szerepéről l. HARDT 1993. ix–xv.

⁵² DELEUZE 1968. 53–55.; DELEUZE 1969. 294–295.

⁵³ DELEUZE 1968. 54.

⁵⁴ DELEUZE 2000. 391.

problémáját bontja ki. A kifejezés a maga teljességében az immanencia értelmét foglalja magába. Deleuze filozófiájában a transzcendencia és immanencia nem egymást kizáró fogalmakként jelennek meg: az értelemalkotás transzcendens folyamata az immanenciasik elengedhetetlen részét alkotja. A kifejezésben a kifejezett lényeg, tehát az értelem nem létezik a kifejezésen kívül, teljes mértékben az immanenciában aktualizálódik.

Deleuze a világot benépesítő sokaság [*pluralisme*] különbségén keresztül azt az öntörvényű mozgást vagy „teremtő aktust” tematizálja, amelynek alapját az immanens létezés szükségszerűsége adja. Ez az alap nem egy tudathoz vagy egy szubjektumhoz kapcsolódó adottsággal egyeztethető össze: Deleuze filozófiájának ez a része a tapasztalat „szubjektumot megelőző” feltételeivel áll kapcsolatban, amelyet egyik, kései írásában „transzcendentális mezőnek” [*champ transcendental*] nevez.⁵⁵ A kifejezés ezen a ponton határozza meg az immanenciát. Ez a mező, vagyis az immanenciasik magába foglalja, egyszersmind kifejezi a „gondolkodást a gondolkodásban”,⁵⁶ lehetővé téve ezáltal egy olyan filozófia megalapozását, amely úgy függetleníti magát a transzcendens gondolkodástól, hogy valójában feloldja azt az immanenciában.

Rövidítések

Gilles Deleuze művei

DELEUZE – GUATTARI 2013	DELEUZE, Gilles–GUATTARI, Félix: Mi a filozófia? Ford. FARKAS Henrik. Bp., 2013.
DELEUZE 2000	DELEUZE, Gilles: Spinoza és a kifejezés problémája. Ford. MOLDVAY Tamás. Bp., 2000.
DELEUZE 1998	DELEUZE, Gilles: Empirizmus és szubjektivitás. In <i>Uő.</i> : Hume és Kant. Ford. ULLAMANN Tamás, Bp., 1998. 7–200.
DELEUZE 1995	DELEUZE, Gilles: L’Immanence: une vie. In: <i>Philosophie</i> 47 (1995) 4–7.
DELEUZE 1969	DELEUZE, Gilles: <i>Logique du sens</i> . Paris, 1969.
DELEUZE 1968	DELEUZE, Gilles: <i>Différence et répétition</i> . Paris, 1968.

Irodalom

BADIOU 1999	BADIOU, Alain: <i>Deleuze. The Clamor of Being</i> . Trans. BURCHILL, Louise. London–Minneapolis, 1999.
-------------	---

⁵⁵ Vö. DELEUZE 1995. 4–7.; DELEUZE–GUATTARI 2013. 34–36.

⁵⁶ DELEUZE 1968. 192.

- BERGEN 2005 BERGEN, Véronique: *L'ontologie de Gilles Deleuze*. Paris, 2001.
- CZÉTÁNY 2016 CZÉTÁNY György: I mint Idea. Deleuze és a problematikus idea. *Tiszatáj* 9. (2016) 61–67.
- DE BEISTEGUI 2012 DE BEISTEGUI, Miguel: The Deleuzian reversal of Platonism. In: *The Cambridge Companion to Deleuze*. Ed. W. SMITH, Daniel–SOMERS-HALL, Henry. New York, 2012. 55–81.
- DESCARTES 1996 DESCARTES: A filozófia alapelvei. Ford. DÉKÁNY András. Bp., 1996.
- DESCARTES 1994 DESCARTES: *Elmélkedések az első filozófiáról*. Ford. BOROS Gábor. Bp., 1994.
- HARDT 1993 HARDT, Michael: *Gilles Deleuze. An Apprenticeship in Philosophy*. London–Minneapolis, 1993.
- KANT 2004 KANT, Immanuel: *A tiszta ész kritikája*. Ford. KIS János. Bp., 2004.
- LAWLOR 1998 LAWLOR, Leonard: The End of Phenomenology: Expressionism in Deleuze and Merleau-Ponty. *Continental Philosophy Review* 31. (1998) 15–34.
- PLATÓN 2006 PLATÓN: *A szofista*. Ford. BENE László. Bp., 2006.
- SCHMAL 2012 SCHMAL Dániel: Tudatosság és reprezentáció az elme karteziánus fogalmában. Descartes és Malebranche az elme természetéről. In *Logika és gondolkodás. A megismerés elméletei a korai felvilágosodásban*. Szerk. PAVLOVITS Tamás. Bp., 2012. 211–229.
- SEREGI 2016 SEREGI Tamás: Deleuze és Kant. In: *Uő.: A jelen*. Bp., 2016. 185–233.
- SIMON 2012 SIMON József: *Létre nyílt lehetőség. Ismeretelmélet és metafizika Aquinói Szent Tamás és Duns Scotus filozófiájában*. Bp., 2012.
- SMITH 2012 SMITH, Daniel: Deleuze, Kant, and the Theory of Immanent Ideas. In *Uő.: Essays on Deleuze*. Edinburgh, 2012. 106–121.
- SPINOZA 2001 SPINOZA: *Etika*. Ford. BOROS Gábor. Bp., 2001.

A kötet szerzői

BODROGAI DÓRA a PTE BTK olasz-német szakos hallgatója, 2015-től a Kerényi Károly Szakkollégium tagja. Kutatási területei magában foglalják Fabrizio De André munkásságát, különös tekintettel az ólomévekbeli lemezeire; Giuseppe Bonaviri a *La divina foresta* című regényében megjelenő metamorfózist; Szabó Magda *Az ajtó* című regényét és ennek filmadaptációját; illetve a *Pinocchio* mint emlékezhelyet. Tanulmányai és recenziói olasz és magyar nyelven jelennek meg. A XXXIII. OTDK Humántudományi Szekciójának Olasz irodalom tagozatában III. helyezést ért el. Témavezetője Rónaky Eszter egyetemi adjunktus volt.

CSAPLÁROS NIKOLETT a PTE BTK harmadéves szociális munka szakos hallgatója, 2016 őszétől a PTE BTK Közösségi és Szociális Tanulmányok Tanszék demonstrátoraként tevékenykedik. Történészként szakdolgozatát a Kádár-kori kábítószerfogyasztás témakörében írta. Szociális munka szakos hallgatóként szintén az addiktológia tudományterületénél maradva, a XXXIII. OTDK Társadalomtudományi Szekció Szociális munka, szociálpolitika 2. tagozatában II. helyezést ért el. Témavezetője Erdős Márta egyetemi docens volt.

GEBHARDT LAURA a PTE BTK másodéves pszichológus hallgatója. A sportpszichológia mellett leginkább a fejlődépszichológia kelti fel érdeklődését. A későbbiekben fejlődéslélektan mesterképzésre készül, a szakág több kutatási területe is foglalkoztatja, elsősorban sportoló fiatalokkal szeretne foglalkozni.

IGNÁCZ ÁGOSTON a PTE-BTK magyar-történelem osztatlan tanárszakos hallgatója. A Kerényi Károly Szakkollégium tagja. Kutatási területe a középkori történetírás, krónikakutatás; dolgozatával II. helyezést ért el a XXXIII. OTDK Humántudományi Szekciójának Magyar kora középkor Tagozatában. Témavezetője Bagi Dániel egyetemi tanár volt.

KARÁCSONYI KRISZTINA a PTE BTK első éves magyar – hon- és népismeret tanári MA szakos hallgatója. 2016 szeptembere óta a Kerényi Károly Szakkollégium tagja, valamint a Nyelvtudományi Tanszék demonstrátora. Ebbéli minőségé-

ben részt vesz a Mondattan I. és II. tárgyak szemináriumi oktatásában. Kutatási területe a magyar főnévi csoport morfoszintaktikai szerkezete transzformációs generatív megközelítésben. A XXXIII. OTDK Humántudományi Szekciójában, Általános és magyar nyelvészet tagozaton II. helyezést ért el. Témavezetője Farakas Judit egyetemi adjunktus.

KOVÁCS ISTVÁN a PTE BTK Történelem mesterszakos hallgatója. Érdeklődése a késő középkori magyar történelem, különösen az egyház és társadalomtörténet területeire terjed ki. 2015-től a PTE BTK Középkori és Koraujkori Történeti Tanszék és a Kerényi Károly Szakkollégium égisze alatt folytatja tudományos munkáját, előbbi életében demonstrátorként, míg a szakkollégiumi közösségben főszeniorként vállalt szerepet. A XXXIII. OTDK Humán Tudományi Szekció Magyar késő középkor tagozatában bemutatott *Az aradi prépostság története és személyi összetétele a Zsigmond-korban* című pályamunkájával I. helyet szerzett. Témavezetője Fedeles Tamás egyetemi docens volt.

KOVÁCS PÉTER a PTE BTK negyedéves magyar-történelem tanárszakos hallgatója. Harmadik évét tölti a PTE BTK Kerényi Károly Szakkollégiumában, emellett a közösségi élet más területén is aktív; 2017 májusa óta a Hallgatói Önkormányzat elnökeként tevékenykedik. Kutatási területe 2015 őszétől a kora Árpád-kori elbeszélői szövegek filológiai vizsgálata. Jelenleg hagiografikus szövegek összehasonlító vizsgálatával foglalkozik: a Szent Imre-legenda körül kialakult datálási vitához szeretne érdemben hozzászólni. A XXXIII. OTDK Humántudományi Szekciójának Régi magyar irodalom tagozatában II. helyezést ért el, továbbá az Irodalomtörténeti Közlemények különdíját is elnyerte. Témavezetői Bagi Dániel egyetemi tanár és Jankovits László egyetemi docensek voltak.

MATUZ ANDRÁS a PTE-BTK Pszichológia Intézet végzős mesterképzéses hallgatója. Kutatásai területe a kognitív neuropszichológia több témáját is felöleli: a mentális fáradás vizsgálata normál személyeknél és cerebrovaszkuláris betegcsoportban, valamint a vizuális és auditoros információfeldolgozás interakciói. Munkáival rendszeres résztvevője a hazai és nemzetközi konferenciáknak. A XXXIII. OTDK Általános lélektan tagozatában II. helyezést ért el. Témavezetője Csathó Árpád egyetemi docens volt.

NAGY TAMÁS felsőfokú tanulmányait 2007-ben kezdte meg a Dunaújvárosi Főiskola kommunikáció- és médiatudomány szakán, 2010-ben kiváló eredménnyel végzett újságírás szakirányon. 2014-ben a PTE BTK-án szerezte meg magyar alapszakos bölcsész, majd 2017-ben okleveles magyartanár és okleveles filozófianár diplomáját. 2016-ban a Kerényi Károly Szakkollégium tagja és operatív ügyekért felelős seniorja volt. 2017 májusában pályázott a The International So-

ciety for Metal Music Studies (ISMMS) tagfelvételi felhívására. Első angol nyelvű, nemzetközi publikációja az ISMMS kiadványában fog megjelenni. A nyelvészet iránti érdeklődése mellett ír és zenél. A XXXIII. OTDK Humántudományi Szekciójának Pszicholingvisztika és kognitív nyelvészet tagozatában II. helyezést ért el. Témavezetői Alberti Gábor egyetemi tanár és Wolosz Robert egyetemi docens voltak.

NÁGEL FANNI a PTE BTK pszichológus hallgatója, aki érdeklődik a kognitív fejlődéslelektan iránt. Első kutatásával az OTDK-n második helyezett lett. A XXXIII. OTDK Fejlődéslelektan 2. tagozatában pályamunkájával II. helyezést ért el. Témavezetője Lábadi Beatrix egyetemi adjunktus volt.

NEMES-WÉBER ZSÓFIA a PTE BTK végzős pedagógiatanár és tantervfejlesztő tanár mesterszakos hallgatója. A Nevelés- és Oktatásméleti Tanszék demonstrátora 2016 óta. Kutatási területe 2015-től az Óvónőképzés történeti vizsgálata. A XXXIII. OTDK Pedagógiai, Pszichológiai, Andragógiai és Könyvtártudományi szekciójának Nevelés- és Pedagógiatörténet tagozatában bemutatott pályamunkájával harmadik helyezést ért el. Témavezetője Takács Zsuzsanna Mária egyetemi adjunktus volt.

ORSÓS JÁNOS RÓBERT a PTE BTK negyedéves szabad bölcsész szakos, filozófiama-
gyar nyelv és irodalom specializációs hallgatója. Érdeklődési és kutatási területe főként a filozófiára és az irodalomra irányul. Szakdolgozatát Immanuel Kant A tiszta gyakorlati ész kritikájához kapcsolódóan a tiszta gyakorlati ész, vagyis a kantiánus morálfilozófia alapfogalmainak vizsgálatából készítette. A XXXIII. OTDK Humántudományi Szekciójának Összehasonlító Irodalom- és kultúratudomány tagozatában első helyezést ért. Témavezetői Dr. Beck Zoltán egyetemi adjunktus, és Dr. Milbacher Róbert egyetemi docens voltak.

SIMON RÉKA BARBARA a PTE BTK pszichológia alapképzés végzős hallgatója. Több kutatásban is részt vett, melyek a Pszichológia Intézet keretein belül zajlottak. A rejtett ovuláció és az attraktivitás összefüggéseit vizsgáló dolgozatával a XXXIII. OTDK Alkalmazott pszichológia 2. tagozatában, 3. helyezést ért el. Témavezetője Putz Ádám egyetemi tanársegéd volt.

SIMOR KAMILLA a PTE BTK negyedéves osztatlan magyartanár-média-, mozgókép-és kommunikációtanár szakos hallgatója. Filmtudományi kutatása során eddig a puzzle filmek struktúráját, felépítését vizsgálta, s jelenleg is a filmelmélettel kapcsolatos narratológiai kérdésekkel foglalkozik. A XXXIII. OTDK Társadalomtudományi Szekció Filmtudomány tagozatában II. helyezést ért el. Témavezetője Turnacker Katalin egyetemi adjunktus volt.

SZALAI ÁGNES a PTE BTK történelem- atin tanári mesterszakos hallgatója. A PTE BTK NTI Tanárjelöltek Szakkollégiumának tagja. Kutatási területe a 17. század végi Erdélyi Fejedelemség története. A XXXIII. OTDK Humán Tudományi Szekció Kora újkori és újkori művelődés- és eszmetörténet tagozatában pályamunkájával I. helyezést ért el. Témavezetője Oborni Teréz, az MTA BTK TTI tudományos főmunkatársa volt.

SZETELI ANNA a PTE TTK biológia-kémia tanár szakos pécsi hallgatója, az etológia és az agykutatás iránti érdeklődése vitte a nyelvtudomány, és azon belül a pragmaszemantikai, a jelentéstani és a funkcionális-kognitív irányzat felé. A ReALIS Elméleti, Számítógépes és Kognitív Nyelvészeti Kutatócsoport tagjaként több nemzetközi konferencián részt vett előadással, illetve poszterrel. A XXXIII. OTDK Humántudományi Szekciójának Diskurzuselemzés és a társadalmi nemek tagozatában II. helyezést ért el. Témavezetője Alberti Gábor egyetemi tanár volt.

TÁTRAI DÓRA RITA a PTE BTK pszichológus hallgatója, jelenleg alapszakon tanul. Mint ahogy jelen kutatás témája is mutatja, főleg a fejlődéslélektan érdeklí, jövőjét leginkább ezen a szakirányon haladva tudja elképzelni, s a későbbiekben is ezen terület kutatásával szeretne foglalkozni. A XXXIII. OTDK Fejlődéslélektan 2. tagozatában pályamunkájával II. helyezést ért el. Témavezetője Lábadi Beatrix egyetemi adjunktus volt.

ZSUPOS NORBERT A PTE BTK magyar-filozófia szakon végzett hallgatója. 2012-től a Sensus-csoport, 2013-tól a Kerényi Károly Szakkollégium tagja, 2015-ben a szakkollégium főseniorja. A XXXII. OTDK-n III. helyezést ért el a Humán Tudományi Szekcióban, illetve a XXXIII. OTDK-n I. helyezést ért el a Társadalomtudományi Szekcióban. Fő érdeklődési területe Bodor Ádám prózája, továbbá Gilles Deleuze filozófiája, irodalom és filozófia kapcsolata Deleuze filozófiájában. Témavezetője Bagi Zsolt egyetemi adjunktus volt.

ISSN 2064-079X
ISBN 978 963 429 134 3

Kiadja a PTE BTK Kari Tudományos Diákköri Tanácsa
Felelős Kiadó a PTE BTK KTDT elnöke

Nyomdai előkészítés és nyomdai munkák: Virágmandula Kft.
Felelős vezető a kft. ügyvezetője.

www.mandulavirag.hu